

กระทรวงมหาดไทย : จัดพิมพ์ในวาระครบ ๑๓๐ ปี
แห่งการสถาปนากระทรวงมหาดไทย ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๖๕

เอกสารตรวจราชการ มณฑลเทศาภิบาล

เอนก นาวิกมูล | รัชชัย ลิขิตพรสวรรค์ : บรรณาธิการ

กระทรวงมหาดไทย : จัดพิมพ์ในวาระครบ ๑๓๐ ปี
แห่งการสถาปนากระทรวงมหาดไทย ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๖๕

เอกสารตรวจราชการ มณฑลเทศาภิบาล

เอนก นาวิกมูล | รังชัย ลิขิตพรสวรรค์ : บรรณาธิการ

ชื่อหนังสือ	เอกสารตรวจราชการมณฑลเทศาภิบาล	
ผู้จัดพิมพ์	กระทรวงมหาดไทย	
พิมพ์ครั้งที่ ๑	สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๖๕	
บรรณาธิการ	นายเอนก นาวิกมูล นายธงชัย ลิขิตพรสวรรค์	
ที่ปรึกษา	นายอนันต์ อนันตกุล นายอารีย์ วงศ์อารยะ นายสุทธิพงษ์ จุลเจริญ นายชยาวุธ จันทร นายชัยวัฒน์ ชื่นโกสุม นายอรรถวิษณุ สัมพันธ์รัตน์ นายนิรัตน์ พงษ์สิทธิถาวร	ผู้เคยดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงมหาดไทย ผู้เคยดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงมหาดไทย ปลัดกระทรวงมหาดไทย รองปลัดกระทรวงมหาดไทย รองปลัดกระทรวงมหาดไทย รองปลัดกระทรวงมหาดไทย รองปลัดกระทรวงมหาดไทย
กองบรรณาธิการ กระทรวงมหาดไทย	นายบุญธรรม ถาวรทัศนกิจ นางชลลัษณ์ ทวีทรัพย์ประชา นางสาวพิมพ์อัปสร บริบูรณ์รัตน์ นางสาวกฤตติกา หงส์หิน	นางสาวดารารักษาชาติ นายวีระ แสงจันทร์ นางบุญเทริก หิรัญบุรณะ
กองบรรณาธิการ	นางวรรณนา นาวิกมูล นายวุฒิพงษ์ ท้าวพา	นางสาวโชติรส เกตุแก้ว นายสุปรีย์ ฒ นคร
เทคโนโลยีสารสนเทศ ศิลปกรรม ออกแบบปก พิสูจน์อักษร ดำเนินการจัดพิมพ์	นายชินนทร์ อินทร์พิทักษ์ นางสาวโชติรส เกตุแก้ว นางสาวทิษญา นาคเนียม นายรัตนพล ชื่นคำ	
พิมพ์ที่	ห้างหุ้นส่วนจำกัด สำนักพิมพ์ต้นฉบับ (๒๐๑๘) ๘ ซอยงามวงศ์วาน ๒๓ แยก ๑๘ ตำบลบางเขน อำเภอเมืองนนทบุรี จังหวัดนนทบุรี ๑๑๐๐๐ บริษัท พิมพ์ดี จำกัด ๓๐/๒ ถนนเจริญญาติ ตำบลโคกขาม อำเภอเมืองสมุทรสาคร จังหวัดสมุทรสาคร ๗๔๐๐๐ โทร. ๐-๒๔๐๑-๙๔๐๑	
จำนวนหน้า	๓๒๐ หน้า	
จำนวนพิมพ์	๕,๐๐๐ เล่ม	
ISBN	978-974-458-744-2	
ภาพปก	ทำข้ามลำน้ำแม่สวด บ้านหลวง แขวงเมืองสวด เมื่อครั้งการเดินทางปักปันเขตแดน ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) ปัจจุบัน คือ อำเภอบ้านหลวง จังหวัดน่าน ภาพจากหนังสือ สมุดภาพปักปันเขตแดน ร.ศ. ๑๒๔ จัดพิมพ์โดย กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๕๕๘	
ภาพประกอบภายในเล่ม	สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ	

คำนิยม

เนื่องในโอกาสสถาปนากระทรวงมหาดไทย ครบ ๑๓๐ ปี ในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๕๖๕ นับเป็นเรื่องน่ายินดีและน่าภาคภูมิใจเป็นอย่างยิ่ง ที่กระทรวงมหาดไทยดำรงความเป็นองค์กรหลักในการบริหารราชการแผ่นดิน พร้อมทั้งได้ปฏิบัติหน้าที่ในการ “บำบัดทุกข์ บำรุงสุข” ให้แก่พี่น้องประชาชนอย่างเข้มแข็งต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลายาวนาน

หนังสือ "เอกสารตรวจราชการมณฑลเทศาภิบาล" ที่กระทรวงมหาดไทยได้จัดพิมพ์ขึ้นในวาระสำคัญนี้ เป็นการถ่ายทอดเรื่องราวความเป็นมาที่สะท้อนถึงวิวัฒนาการของการตรวจราชการของข้าราชการกระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญในการสร้างความมั่นคงทางด้านารปกครอง เป็นแนวทางปฏิบัติในการบริหารราชการแผ่นดิน เพื่อบำบัดทุกข์ บำรุงสุข ให้กับพี่น้องประชาชนสืบเนื่องมาจนถึงยุคปัจจุบัน รวมทั้งปลูกจิตสำนึกของความเป็น "คนมหาดไทย" ในการสร้างความตระหนักรู้ถึงความสำคัญของสถาบันหลักของชาติและและภารกิจสำคัญของกระทรวงมหาดไทย จนเกิดความภาคภูมิใจและแรงบันดาลใจในการปฏิบัติราชการ มีความมุ่งมั่น ตั้งใจ ไม่ย่อท้อต่อปัญหาอุปสรรคความยากลำบากของคนมหาดไทยในการปฏิบัติราชการอย่างเต็มกำลังความสามารถตลอดมา

ผมขอขอบคุณและขอแสดงความชื่นชมคณะทำงานจัดพิมพ์หนังสือดังกล่าวทุกท่านที่ได้สละเวลาและทุ่มเทกำลังกาย กำลังใจ ดำเนินการจนสำเร็จลุล่วงด้วยดี โดยหนังสือเล่มนี้จะเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญเพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาเรียนรู้ อ้างอิง ค้นคว้า นำไปใช้ในการสานต่อภารกิจกระทรวงมหาดไทยที่จะขับเคลื่อนให้กับประเทศมีความมั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืน ตลอดไป

พลเอก

(อนุพงษ์ เผ่าจินดา)

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย

วันพุธที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๖๕

คำนำ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สถาปนากรมมหาดไทยขึ้นเป็นกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ (พุทธศักราช ๒๔๓๕) ตามประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดีในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๙ แผ่นที่ ๔ วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ หน้า ๒๕ - ๒๘

การบริหารราชการแผ่นดินของไทยก่อนพุทธศักราช ๒๔๓๕ เป็นแบบอัครเสนาบดีและจตุสดมภ์รวม ๖ ตำแหน่ง ประกอบด้วยตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ๒ ตำแหน่ง คือที่สมุหนายก บังคับบัญชาการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง และที่สมุหพระกระลาโหม บังคับบัญชาการหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งปวง และราชการทหารบกทหารเรือ

ส่วนจตุสดมภ์ ๔ ตำแหน่ง ประกอบด้วย ๑. เสนาบดีที่พระคลัง บังคับบัญชาการต่างประเทศและกรมพระคลัง กับบังคับบัญชาราชการหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ๒. เสนาบดีกรมเมือง บังคับบัญชาการรักษาพระนครและพิจารณาตัดสินคดีความนครบาล ๓. เสนาบดีกรมวัง บังคับบัญชาการในพระบรมมหาราชวัง และ ๔. เสนาบดีกรมนา ที่เกษตราธิบดี บังคับบัญชาการไร่นา อัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีจตุสดมภ์ ทั้ง ๖ ตำแหน่งเป็นตำแหน่งประจำในที่ประชุมเสนาบดีหรือลูกขุน ณ ศาลา

ส่วนการบริหารราชการหัวเมือง (ภูมิภาค) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมแต่งตั้งขุนนางจากส่วนกลางไปเป็นเจ้าเมือง ส่วนใหญ่จะเป็นขุนนางที่มีเชื้อสายสกุลเจ้าเมืองนั้น ๆ การปกครองหัวเมืองมีลักษณะที่เรียกว่า “กินเมือง” หัวเมืองทั้งหลายแบ่งความสำคัญของเมืองออกเป็นเมืองชั้นเอก โท ตรี และจัตวา เจ้าเมืองปกครองบริหาร

ราชการเมืองและประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองกับบิรารด้วยการเก็บค่าธรรมเนียม ภาษี
อากร สมพัตสร และเกณฑ์แรงงาน

หลังจากทรงผ่านพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งที่ ๒ เมื่อ พุทธศักราช ๒๔๑๖
แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอำนาจเต็มสมบูรณ์ในการบริหาร
ราชการแผ่นดิน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ปรับปรุง แก้ไข และปฏิรูป
การบริหารราชการแผ่นดินสำคัญหลายประการ ดังนี้

๑. ทรงปฏิรูประบบการจัดเก็บภาษีอากรรายได้แผ่นดิน โดยแยกพระคลังออก
จากกรมท่า (กรมต่างประเทศ) ตั้งเป็นหอรัษฎากรพิพัฒน์ กับโปรดเกล้าฯ ให้ตรากฎหมาย
ปรับปรุงการจัดเก็บภาษีอากร เรียกว่า พระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์
จุลศักราช ๑๒๓๕ (พ.ศ. ๒๔๑๖) ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้ตรากฎหมายเพิ่มเติมเรียกว่า
พระราชบัญญัติสำหรับกรมพระคลังมหาสมบัติแล้วด้วยกรมต่าง ๆ ซึ่งจะเบิกเงินส่งเงิน
จุลศักราช ๑๒๓๗ (พ.ศ. ๒๔๑๘)

๒. ทรงปรับปรุงด้านกำลังคน ทรงลดทอนอำนาจกรมพระสุรัสวดีลง เริ่มจาก
โปรดเกล้าฯ ให้ตราข้อบังคับทหาร จ.ศ. ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) เพื่อจัดการกรมทหารมหาดเล็ก
รักษาพระองค์ ต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติทหาร จุลศักราช ๑๒๕๐
(พ.ศ. ๒๔๓๑)

๓. ทรงกำกับการต่างประเทศด้วยพระองค์เอง หลังจากทรงแยกพระคลังออกจาก
กรมท่า (การต่างประเทศ) ตั้งแต่ จ.ศ. ๑๒๓๕ (พ.ศ. ๒๔๑๖) ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เสนาบดีกรมท่าเดิมคงดำรงตำแหน่ง
เป็นเสนาบดีต่อไป ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๘ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีได้กราบถวาย
บังคมลาออกจากราชการด้วยเหตุชราภาพ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้
พระเจ้านั่งยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
เทวะวงศ์วโรปการ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมท่า มีสถานที่ทำการอยู่ที่พระราชวัง
สราญรมย์

๔. ทรงปรับปรุงระเบียบงานสารบรรณ (Office) ให้เป็นสากล สามารถสืบค้น และเรียกหามาใช้งานอ้างอิงได้ โดยทรงกำหนดให้หนังสือราชการที่จะทูลเกล้าฯ ถวาย ทุกอย่างต้องลงวัน คำ เดือน ปี ศักราชด้วยทุกครั้ง ตามประกาศว่าด้วยผู้ซึ่งจะทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือ จ.ศ. ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗) ต่อมาทรงกำชับการทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือว่า ให้แยกเรื่องละฉบับ และให้ย่อความ ตามประกาศว่าด้วยการถวายหนังสือราชการต่าง ๆ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒)

๕. ทรงปรับปรุงการศาลและกระบวนการยุติธรรมให้เป็นสากล โดยมีพระบรมราชโองการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศตั้งกระทรวงยุติธรรมในแบบสมัยใหม่ขึ้น ใน ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริ ให้ปรับปรุงระบบบริหารราชการแผ่นดิน โดยแบ่งและจัดระเบียบราชการกรมกองต่าง ๆ ที่มีมาแต่โบราณ เป็น ๑๒ กระทรวง โดยกระทรวงมหาดไทยเป็นหนึ่งใน ๑๒ กระทรวง แรกตั้ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นปฐม

ในการเริ่มต้นการบริหารราชการแผ่นดินอย่างใหม่นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบเสมือนผู้ถือหางเสือเรือคอยค้ำค้ำกับทิศทางเรือโดยตลอด เพื่อให้กระทรวงมหาดไทยเป็นสถาบันที่จะขับเคลื่อนประเทศให้อยู่รอดปลอดภัยจากชาติตะวันตก ทั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเปรียบเป็นพระพาหาข้างหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบริหารราชการกระทรวงมหาดไทยด้วยพระปรีชาสามารถอย่างสมบูรณ์ ทรงเน้นเสด็จออกตรวจราชการหัวเมือง ในมณฑลเทศาภิบาลต่าง ๆ ดังปรากฏอยู่ในหนังสือเอกสารตรวจราชการ จำนวน ๒ เล่ม ซึ่งกรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม ได้จัดพิมพ์เผยแพร่แล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๔

กระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงขนาดใหญ่ มีข้าราชการจากส่วนกลางไปควบคุมกำกับราชการหัวเมืองต่าง ๆ ทว่าราชอาณาจักร การตรวจราชการของเสนาบดี

กษัตริย์สยาม

เอกสารเสด็จตรวจราชการ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๔๑)

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๒

๗

เอกสารเสด็จตรวจราชการ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ร.ศ. ๑๑๑ - ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๔๑)

กษัตริย์สยาม

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๔

ปกหนังสือ เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ. ๑๑๑-๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๔๑) และ ร.ศ. ๑๑๙-๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๓-๒๔๕๕) กรมศิลปากรจัดพิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๔

กระทรวงมหาดไทยมีจุดประสงค์เพื่อให้การบริหารราชการแผ่นดินเป็นไปในทิศทางเดียวกัน นับเป็นการเปลี่ยนแปลงการทำงานราชการแบบเก่ามาเป็นการทำงานแบบสากล สามารถตรวจสอบ แก้ไขปัญหาต่าง ๆ และขจัดทุกข์ บำรุงสุขของราษฎรได้ ซึ่งถือเป็นภารกิจที่สำคัญยิ่งของกระทรวงมหาดไทย

เอกสารการตรวจราชการของข้าราชการกระทรวงมหาดไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ มีอยู่เป็นจำนวนมาก เป็นรายงานการตรวจราชการของข้าหลวงจากส่วนกลางและข้าหลวงเมืองต่าง ๆ ที่ส่งรายงานมากราบทูลเสนอเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จากนั้นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยจะได้ทรงนำรายงานของข้าหลวงตรวจราชการขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทต่อไป

ในวาระครบ ๑๓๐ ปี แห่งการสถาปนากระทรวงมหาดไทย อันเป็นวาระสำคัญยิ่ง การนำเอกสารการตรวจราชการของข้าราชการกระทรวงมหาดไทยมาจัดพิมพ์เผยแพร่ ถือเป็นเรื่องที่เหมาะสม ทั้งนี้กระทรวงมหาดไทยได้คัดเลือกรายงานตรวจราชการมาพิมพ์เผยแพร่ จำนวน ๑๕ ฉบับ เพื่อให้ผู้อ่านซึ่งอยู่ในยุคสมัยปัจจุบันได้เห็นถึงความยากลำบาก ความอดทน การต่อสู้กับความทุรกันดารของบรรพชนคนมหาดไทยซึ่งได้เพียรพยายาม ปกป้องรักษาดินแดนของชาติไทยให้อยู่อย่างอิสระ กับทั้งเป็นภาพสะท้อนการปฏิบัติงานของข้าราชการกระทรวงมหาดไทยรุ่นบุกเบิกว่ามีความเปลี่ยนแปลงและแตกต่างกับการปฏิบัติงานของข้าราชการในปัจจุบันอย่างไรได้เป็นอย่างดี

กระทรวงมหาดไทยหวังว่าหนังสือ “เอกสารตรวจราชการมณฑลเทศาภิบาล” เล่มนี้ จะช่วยให้นักปกครองเข้าใจความเป็นมาและชีวิตของคนมหาดไทย มีความตั้งใจ ในการปฏิบัติราชการให้สำเร็จสมความมุ่งหมาย ช่วยแก้ไขปัญหาหน้การของบ้านเมือง และเป็นเครื่องเตือนใจให้คนมหาดไทยยึดหลักการ “บำบัดทุกข์ บำรุงสุข” สืบไป

(นายสุทธิพงษ์ จุลเจริญ)

ปลัดกระทรวงมหาดไทย

วันพฤหัสบดีที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๖๕

สารบัญ

	หน้า
คำนิยม	๓
คำนำ	๔
๑. หนังสือขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตไปตรวจราชการ หัวเมืองมณฑลลาวเฉียง ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๖) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ	๑๓
๒. รายงานการตรวจราชการเมืองสงขลา พัทลุง ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๘) เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์	๑๗
๓. รายงานการตรวจราชการเมืองราชบุรี ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระอินทราชาภิบาล	๓๕
๔. รายงานการตรวจราชการเมืองกาญจนบุรี ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระอินทราชาภิบาล	๕๓
๕. รายงานการตรวจราชการมณฑลเมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระพรหมภิบาล	๖๕
๖. รายงานการตรวจราชการมณฑลนครสวรรค์ ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระชาติสุเรนทร์	๘๕
๗. รายงานการตรวจราชการเมืองจันทบุรี ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๒) พระยาศรีสุเทพ	๑๐๕

	หน้า
๘. รายงานการตรวจราชการมณฑลชุมพร ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๓) พระยารัตนเสวี	๑๓๕
๙. รายงานการตรวจราชการเมืองกาญจนบุรี ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๔) พระยารัตนเสวี	๑๕๗
๑๐. รายงานการตรวจราชการมณฑลราชบุรี และมณฑลนครไชยศรี ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๔) พระยาศรีสุทเทพ	๑๗๙
๑๑. รายงานการตรวจราชการเมืองพิษณุโลก ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๖) พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์	๒๐๕
๑๒. รายงานการตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๖) พระยาอินทรวชิต	๒๒๑
๑๓. รายงานการตรวจราชการมณฑลปาจิณบุรี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๗) พระยาอินทรวชิต	๒๓๕
๑๔. รายงานการตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๗) หลวงนรราชจำนง	๒๖๙
๑๕. รายงานการตรวจราชการหน้าที่อัยการเมืองเพชรบุรี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๗) หลวงสาทรศุภกิจ	๓๑๑

ภาพหน้าขวา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉายประมาณ พ.ศ. ๒๔๒๘
โดยช่างภาพชื่อ เอฟ. ชูแมน (F. Schumann) (ภาพจากนายธงชัย ลิขิตพรสวรรค์)

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กับเจ้านายฝ่ายเหนือ
 ในคราวเสด็จตรวจราชการมณฑลพายัพ พ.ศ. ๒๔๔๑
 จากซ้ายไปขวา พระยาทอง เจ้าราชภาติวงษ์ พระเจ้าสุภยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวิมโนดม
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เจ้าบุรี เจ้าบุญญาพิชัย

หนังสือขอพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร ไปตรวจราชการหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง

ร.ศ. ๑๑๑

(พ.ศ. ๒๔๓๖)

พระเจ้าอยู่หัวฯ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

พระเจ้าอยู่หัวฯ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ* กราบบังคมทูล ขอรับพระราชทาน
พระบรมราชานุญาตขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองมณฑลลาวเฉียง** กับถวายนามคิดเห็น
เรื่องผู้สมควรรับตำแหน่งข้าหลวงใหญ่บังคับบัญชาหัวเมืองมณฑลพิศณุโลกย์ และ
ข้าหลวงเทศาภิบาลหัวเมืองมณฑลนครสวรรค์

* พระเจ้าอยู่หัวฯ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๑ ธันวาคม
พ.ศ. ๒๔๘๖) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. ๒๔๓๕ - พ.ศ. ๒๔๕๘) พ.ศ. ๒๔๔๒
เลื่อนพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าอยู่หัวฯ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็น
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ และ พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖

** เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพายัพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓

ที่ ๑๙๑/๒๓๑๒๙

ศาลาลูกขุนในฝ่ายน้อย

วันที่ ๒๔ มกราคมรัตนโกสินทร ศก ๑๑๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยแต่เดิมข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอรับพระราชทานให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงพิเศษ ขึ้นไปตรวจแลจัดราชการบางอย่าง ณ หัวเมืองลาวเฉียง

ในระหว่างนั้นต่อมามีราชการหลายอย่างซึ่งได้รับใส่เกล้า ๆ ดำริห์ตริตรงดูทำให้ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นไปหัวเมืองลาวเฉียงตรวจตราราชการเองสักคราวหนึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งกว่าที่จะมีเพียงข้าหลวงพิเศษขึ้นไป ด้วยจะได้ตรวจตราให้รู้จักคุณวุฒิของเจ้านายท้าวพระยาลาวผู้ใหญ่ผู้น้อยได้ทั่วหน้า และจะได้ตรวจตราทราบเกล้า ๆ การซึ่งควรจะจัดให้เรียบร้อยประการใดได้เอง ไม่ต้องอาศัยแต่ใต้ถามผู้อื่นตั้งเป็นอยู่เดี๋ยวนี้ ถึงการที่จะขึ้นไปตรวจราชการถึงหัวเมืองลาวเฉียง จะเป็นการลำบากเห็นจะน้อยบ้างประการใดข้าพระพุทธเจ้าก็เต็มใจสนองพระเดชพระคุณ แลกเอาประโยชน์ความคุ้นเคยเข้าใจราชการ เพื่อจะได้คิดอ่านให้สวดกได้ต่อไปภายหน้า จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ในฤดูหน้าปีหน้า ข้าพระพุทธเจ้าจะกราบถวายบังคมลาขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ แล้วเดินบกต่อไปจนเมืองแพร่ เมืองน่าน กลับมาลงเรือเมืองอุดรดิฐ เบ็จเสร็จสักสามเดือน คงจะเป็นการตลอดได้เรียบร้อย ถ้าโปรดเกล้า ๆ เช่นนี้ การที่ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์จะเสด็จขึ้นไปในปีนี้ก็เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรจะงดไว้ได้

อนึ่งการที่จะตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลประจำหัวเมืองฝ่ายเหนือ ตามซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูล และได้นำเสนอในที่ประชุมเสนาบดีเห็นชอบแล้วนั้น ตำแหน่งข้าหลวง

ใหญ่เป็นตำแหน่งสำคัญ ควรแก่ผู้ซึ่งมีอำนาจและมีสติปัญญาสามารถมาก ๆ จึงจะทำการเรียบร้อยตลอดได้ และการอย่างนี้กรมหมื่นสรรพลัทธิประสงค์ก็ได้คุ้นเคยสนองพระเดชพระคุณมาที่เมืองนครราชสีมาครั้งหนึ่ง มณฑลหัวเมืองซึ่งได้กะในครั้งนี้ก็ใหญ่กว่าเมืองนครราชสีมา ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่ากรมหมื่นสรรพลัทธิประสงค์สมควรจะรับราชการในตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ บังคับบัญชาหัวเมืองมณฑลพิศณุโลกย์ได้แห่งหนึ่ง แลหัวเมืองมณฑลนครสวรรค์นั้น ตัวผู้ซึ่งจะเป็นข้าหลวงใหญ่ได้ มีพระพลัษฏานุรักษ์อยู่คนหนึ่ง สติปัญญาสามารถเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าเป็นพอสสนองพระเดชพระคุณได้ จะขัดข้องอยู่ที่แต่ที่ตำแหน่งยศยังต่ำ เพราะตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลนี้จะต้องบังคับผู้ว่าราชการเมืองหลายเมืองทั้งเขตแขวงที่จะต้องดูและรับผิดชอบก็ใหญ่โต เป็นตำแหน่งซึ่งมีอำนาจและผลประโยชน์รองแต่เสนาบดีลงมา สูงกว่าราชปลัดทูลฉลอง แต่ข้อนี้คงจะไม่กระไรด้วยพระพลัษฏานุรักษ์คงจะได้รับพระราชทานเลื่อนตำแหน่งยศเมื่อกลับลงมากรุงเทพฯ ถ้าจะขัดข้องก็แต่ที่กรมใดจะขอรับพระราชทานไปรับราชการในตำแหน่งใดหรือโดยที่สุดตัวพระพลัษฏานุรักษ์จะเต็มใจสมัครรับราชการข้าหลวงเทศาภิบาลหรือไม่ประการใดก็ยังไม่ทราบเกล้า ๆ และการที่จะตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลนี้ ก็ยังอยู่อีกหลายเดือน ตัวพระพลัษฏานุรักษ์ ก็ยังกลับลงมาไม่ถึงกรุงเทพฯ เป็นอันจะต้องรอไว้ และตามแต่จะโปรดเกล้า ๆ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

เมืองสงขลา พ.ศ. ๒๔๓๒ ถ่ายจากบ้านพระยาสุนทรานุรักษ์ (ชม ณ สงขลา) ขึ้นไป
(พระยาสุนทรานุรักษ์ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาวิเชียรคีรีเจ้าเมืองสงขลา)

รายงานการตรวจราชการ เมืองสงขลา พัทลุง

ร.ศ. ๑๑๓

(พ.ศ. ๒๔๓๘)

พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์

เอกสารการตรวจราชการฉบับนี้ มีหนังสือของพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์* ข้าหลวงปักปันเขตแดนเมืองสงขลา พัทลุง ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานเรื่อง การจับโจรผู้ร้ายในระหว่างเมืองสงขลา กับเมืองพัทลุง ที่เขตแดนคาบเกี่ยวกัน หนังสือความเห็นผู้ว่าราชการเมืองสงขลา พัทลุง เรื่องผู้ร้ายในเขตเมืองสงขลา พัทลุง และหนังสือเรื่องการยกเลิกเก็บเงินประกันจากหญิงที่เดินทางไปมาในหัวเมืองฝ่ายทเลตะวันตก

* พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) (๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๕ - ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๕) ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ - พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้รับโปรดเกล้าฯ เลื่อนเป็นเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ถึงแก่อสัญกรรม พ.ศ. ๒๔๖๕

ความเห็น

ของพระยาวิเชียรคีรี ฯ ผู้ว่าราชการเมืองสงขลากรมการ

ของพระยาอภัยบริรักษ์ ฯ ผู้ว่าราชการเมืองพัทลุงกรมการ

ข้อ ๑ ถ้าผู้ร้ายเมือง ^{สงขลา} _{พัทลุง} } ก็มาปล้นในแขวงเมือง ^{สงขลา} _{พัทลุง} } เจ้าสินธุ์จ๊กหน้า
 รู้จักชื่อกี้ดี นายอำเภอ นายบ้านสืบรู้จักตัวอายุผู้ร้ายก็ดี ฤๅเกิดวิวาทฆ่าฟันแลลักของฆ่าฟัน
 กันถึงตาย ซึ่งเป็นคนบ้านไหนก็ดี ขอให้เมือง ^{สงขลา} _{พัทลุง} } จัดหาคนที่รู้จักตัวอายุผู้ร้ายคนหนึ่ง
 หรือสองคน ตั้งให้ไปทนายกับคนกลางคนหนึ่งติดตามเข้าไป พบตัวอายุผู้ร้ายที่บ้านใด
 ตำบลใดให้ทนายกับคนกลางมอบอายุตัวอายุผู้ร้ายไว้กับนายอำเภอ นายบ้านนั้น ๆ ให้
 นาย ^{อำเภอ} _{บ้าน} } ทำตัวรับให้กับคนกลางฉบับหนึ่ง ว่าวันนั้นเดือนนั้นปีนั้น ได้รับอายุตัว
 อายุผู้ร้ายชื่อนั้นไว้แล้ว แล้วให้คนกลางกับทนายพาตัวรับอายุตัวมา ส่งให้ผู้ว่าราชการเมือง ๆ
 จะได้มีหนังสือแจ้งความไปยังฝ่ายหนึ่งให้ส่งตัวอายุผู้ร้ายคนนั้นออกมาพิจารณา ไม่ต้อง
 แต่งกรมการเข้าไปรับและให้เมือง ^{สงขลา} _{พัทลุง} } แต่งกรมการออกมานั่งฟังความเมื่อเวลา
 พิจารณาอายุผู้ร้ายปล้น ณ ศาลเมือง ^{สงขลา} _{พัทลุง} } ด้วย นายหนึ่งหรือสองนาย แต่ไม่ยอมให้
 เมืองพัทลุงอายุตัวให้คนเมืองสงขลาฟังความแทนกรมการ และไม่ให้เมืองสงขลาอายุตัวคน
 เมืองพัทลุงฟังความแทนกรมการ เมื่อศาลเมือง ^{สงขลา} _{พัทลุง} } พิจารณาความไม่เป็นยุติธรรม
 หรือกตขี้อายุผู้ร้ายเหลือเกินแต่พระราชกำหนดกฎหมาย ก็ให้เมือง ^{สงขลา} _{พัทลุง} } มีหนังสือ
 ต่อว่ากันถึงผู้ว่าราชการเมืองครั้งหนึ่งก่อน ถ้าฝ่าย ^{หนึ่ง} _{ใด} } ไม่ตัดสินให้ถูกต้องให้ฝ่ายหนึ่ง
 ฟ้องอุทธรณ์ ไม่ต้องให้เดือดร้อนถึงราษฎรซึ่งเป็นสัตว์ผู้ยากไร้ฟ้าซ้ำแผ่นดิน เมื่อศาล
 พิจารณาสิ้นกระแสความแล้วเห็นว่าคนนั้นไม่เป็นผู้ร้ายจริง ให้ศาลปล่อยตัวคนนั้นให้กับ
 กรมการฝ่ายหนึ่งไป และห้ามไม่ให้เรียกค่าธรรมเนียมกับผู้ที่ไม่มีคามผิดตามกฎหมาย

แลกรมการผู้หนึ่งนั่งฟังความนั้นมีอำนาจตัดสินคดีสำคัญไม่ต้องเสียค่าตัดสินสำนวน แล ศาลมีอำนาจจะพิจารณาความเรื่องนั้น ๆ แล้วได้ไม่เกินกว่า ๓๐ วัน ถ้าศาลพิจารณาช้าเกินกว่า ๓๐ วันไปต้องอุทธรณ์ เว้นไว้แต่เป็นความจำเป็นที่ศาลกับคนกลางสามนายจะต้องคุมตัว

อัยผู้ร้ายไปสืบพยานจริงวัดหรือพยานตามข้ออ้างในแขวงเมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ ให้เสร็จใน ๓๐ วัน

ข้อ ๒ ผู้ร้ายเมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ หนีไปอยู่ในแขวงเมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ ฝ่ายหนึ่งจะแต่ง ทนายกับคนกลางนายหนึ่งสืบตามอัยผู้ร้ายเข้าไปในแขวงเมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ พบตัวอัยผู้ร้าย ที่บ้านใดตำบลใด ให้ทนายกับคนกลางมอบอายัดตัวอัยผู้ร้ายไว้กับนายอำเภอนายบ้าน นั้น ๆ ให้นายอำเภอนายบ้านทำตัวรับให้กับคนกลางมา ฝ่ายหนึ่งจะได้มีหนังสือไปให้ ฝ่ายหนึ่งแต่งกรมการคุมตัวอัยผู้ร้ายตนนั้นส่งออกมา นับแต่วันได้รับหนังสือแล้ว ๑๕ วัน ให้ฝ่ายใด $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ พิจารณา เมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ ไม่ต้องแต่งกรมการมาฟังความ เว้นไว้แต่คน เมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ ที่ได้มาตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ในแขวงเมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ เกิน ๙๐ วัน จึงจะถือว่าเป็นคนในฝ่ายใด $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ ได้ จึงจะแต่งกรมการรับฟังความกันได้

ข้อ ๓ $\left. \begin{array}{l} \text{ข้าทาส} \\ \text{ลูกหนี้} \end{array} \right\}$ ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะหลบหนีเข้าไปอยู่ในแขวงเมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ ให้เมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ แต่งทนายกับคนกลาง ติดตามเข้าไปสืบไปแขวงเมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ พบตัว ที่บ้านใดตำบลใด ให้มอบอายัดตัวไว้กับนายอำเภอนายบ้าน ให้นายอำเภอนายบ้านทำตัว รับให้กับคนกลางเหมือนกัน เมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ ฝ่ายหนึ่งจะได้แต่งให้กรมการนายหนึ่งฤๅ สองนาย นำเจ้า $\left. \begin{array}{l} \text{หนี้} \\ \text{ทาส} \end{array} \right\}$ หรือนายประกันพร้อมด้วยหนังสือสัญญา กับคนกลาง ๓ นาย เข้าไปฟ้องยังศาลฝ่ายหนึ่ง ให้ฝ่ายหนึ่งพิจารณาความให้แล้วในกำหนด ๓๐ วัน เว้นไว้แต่ ศาลจะต้องคุมตัวจำเลยออกมาสืบพยาน ณ เมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ ด้วยเป็นความจำเป็นที่จะต้อง ถามระยะทางไกลแลใกล้ แต่ไม่ให้เป็นกว่า ๓๐ วัน ในส่วนสืบพยานนี้รวมเป็น ๖๐ วัน ทั้ง ตัดสินด้วย เมื่อศาลเมือง $\left. \begin{array}{l} \text{สงขลา} \\ \text{พัทลุง} \end{array} \right\}$ พิจารณาความโดยยุติธรรม สิ้นกระแสความแล้ว ให้ศาล ฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายใดพิพากษาตัดสินให้เด็ดขาดตามพระราชกำหนดกฎหมาย ถ้าศาลได้ พิจารณาความตลอดสิ้นกระแสความแล้วให้ศาลฝ่ายหนึ่งคัดสำนวนแลคำตัดสินส่งออก

มาให้ศาลฝ่ายหนึ่งทราบด้วย ถ้าศาลฝ่ายหนึ่งเห็นว่า ฝ่ายหนึ่งพิจารณาความไม่เป็นยุติธรรมหรือตัดสินความผิดด้วยบทกฎหมาย ให้ผู้ว่าราชการเมืองฝ่ายหนึ่งมีหนังสือมาตักเตือนครั้ง ๑ ก่อน ถ้าศาลฝ่ายหนึ่งไม่ตัดสินแก้ไขให้ถูกต้องด้วยบทกฎหมายแล้ว ฝ่ายหนึ่งจึงจะมีใบบอกอุทธรณ์ได้ ไม่ต้องให้เจตยจำเลยซึ่งเป็นคนอยากจนได้ความเดือนร้อน

ข้อ ๔ ผู้รัยเมือง ^{สงขลา} } กิติ คโมโยโคระบือแลเรือของราษฎรในแขวงใด
^{พัทลุง} } แขวงหนึ่ง พาเข้าไปในแขวงเมือง ^{สงขลา} } เจ้าของโคระบือเรือคนหนึ่งหรือสองคน ได้ทำ
^{พัทลุง} } อายัดกฎหมายตราสินรูปพรรณโคระบือเรือไว้ต่อนายอำเภอนายบ้านเมืองสงขลาแลเมืองพัทลุงซัดแจ้งแล้ว เจ้าของโคระบือเรือ สองคนหรือสามคนพร้อมกับคนกลางนายหนึ่งตามเข้าไปสืบหาโคระบือเรือในแขวงเมือง ^{สงขลา} } พบปะโคระบือเรือ ณ ที่ใดตำบลใด
^{พัทลุง} } ให้เจ้าของโคระบือเรือกับคนกลาง มอบอายัดโคระบือเรือนั้นไว้กับอำเภอนายบ้านให้นายอำเภอนายบ้านทำตัวรับให้กับคนกลางเหมือนกัน แล้วฝ่ายหนึ่งจะแต่งให้กรมการนายหนึ่งหรือสองนาย นำเจ้าของโคระบือเรือกับหนังสืออายัดตราสินพร้อมด้วยคนกลาง ๓ คนเข้าไปร้องให้ฝ่ายหนึ่ง พิจารณาหาตัวผู้รัยว่าผู้ใดเป็นคนโคระบือเรือโดยยุติธรรมตามกฎหมาย แต่จะอ้างเหตุแก้ตัวว่าคนเมืองนั้นขายให้กับคนเมืองนี้ไม่ได้ ด้วยมีใบพระราชบัญญัติว่า ขยายข้างม้าโคระบือแลเรือแก่กัน ให้อำเภอกำหนดทำตัวพิมพ์หลวงให้กับผู้ซื้อถือไว้เป็นคู่มือ ถ้าผู้ซื้อไม่มีตัวพิมพ์หลวงซึ่งตรงกับพระราชบัญญัติแล้ว ทั้งฝ่ายหนึ่งจะถือว่าเจ้าของโคระบือนั้นเป็นคนโคระบือหรือเมืองนี้จะถือว่าคนเมืองนั้นภาโคระบือเรือไปขายกันในแขวงเมืองนี้ ๆ มีอำนาจจะทำตัวพิมพ์หลวงขายให้แก่กันนั้นไม่ได้ ด้วยโคระบือเรือแลเจ้าของโคระบืออยู่ในแขวงเมืองนั้น หรือฝ่ายหนึ่งจะร้องว่าโคระบือเรือกลางนี้เป็นของราษฎรในแขวงหนึ่ง มีผู้รัยขโมยไปกิติ ต้องสืบคำอายัดกฎหมายตราสินเป็นประธาน ความข้อนี้เป็นที่ยากใจของข้าพเจ้าผู้ทำความเห็นอยู่ เพราะมีช่องมีประตูหลายทางที่จะแก้กันผู้รัยด้วยเหตุใช้เหตุต่าง ๆ

ข้อ ๕ ถ้านายอำเภอนายบ้านไม่รับคำอายัดแลไม่ทำตัวรับให้กับคนกลาง หรือแกลังผิดพลั่วประแหวประวิงหลีกเลี่ยงด้วยกลอุบายต่าง ๆ ให้ทนายมีอำนาจศาลแล้วฟ้องอุทธรณ์นายอำเภอนายบ้านต่อศาลเมือง ^{ใต้} } ให้ศาลฝ่ายหนึ่งแต่งกรมการ ^๒ } นาย ^๓

กับคนกลาง ๓ นาย นำคำฟ้องของนายซึ่งเปนโจทย์เข้าไปส่งให้ศาลฝ่ายหนึ่ง พิจารณาให้เห็นเท็จแลจริงต่อกัน ถ้านายอำเภอนายบ้านให้การปฏิเสธไม่รับกัน ขอให้สืบคนกลาง เปนพยาน ที่จะสืบคนในแขวงเดียนั้นไม่ได้ เพราะเปนพวกเดียวกันกับจำเลย

ข้อ ๖ คนเมืองสงขลาแลเมืองพัทลุงที่จะอพยบครอบครัวเข้าไปตั้งทำมาหากินในแขวงเมือง ^{สงขลา} _{พัทลุง} } ให้ผู้ว่าราชการเมืองมีหนังสือแจ้งความไปถึงกัน ว่าวันที่เท่านั้นเดือนนั้น ปีนั้น คนในแขวงเมืองสงขลาฤาเมืองพัทลุง เดิมตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลนั้น บัดนี้ยกมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลนั้น เปนจำนวนคนเท่า นั้น ให้ผู้ว่าราชการเมืองทราบไว้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ข้อ ๗ หนังสือที่จะมีไปมาถึงกันในทางราชการนั้น กำหนดให้ตอบไม่เกินกว่า ๑๕ วันตั้งแต่วันได้รับหนังสือแลบันดาหนังสือราชการทั้งปวงที่จะมีไปมาถึงกันให้มีไปรับไว้ต่อกันทุกฉบับ

ข้อ ๘ เขตแดนเมืองสงขลาที่เข้าไปเกี่ยวอยู่ในแขวงเมืองพัทลุงนั้น คือตำบลบ้านพเกิด เขตแดนเมืองพัทลุงเข้ามาเกี่ยวอยู่ในสงขลาตำบลหนึ่ง คือ บ้านด่านหินดำ นั้นผู้ว่าราชการเมืองทั้งสองฝ่ายจะยอมแลกเปลี่ยนกัน

ข้อ ๙ ความข้อใดที่เปนการตกลง กันนี้ เมืองสงขลาทำได้อย่างไร เมืองพัทลุงทำได้หรือนั้นเหมือนกันทุกสิ่งทุกอย่าง

ที่ ๓

๓๒๗

ศาลาว่าราชการเมืองภูเก็ต

วันที่ ๒๒ มิถุนายนรัตนโกสินทรศก ๑๑๓

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท ปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาทิพยโกษา เจ้าหมื่นเสมอใจราชขอพระราชทาน กราบ
บังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานลายพระราชหัตถ์เลขาลงวันที่ ๔
มิถุนายน ๒๗ ๑๑๓ พระราชทานพระบรมราชกระแส เรื่องเมืองสงขลาแลเมืองพัทลุง
ที่ได้โปรดเกล้า ฯ ตัดสินไปแล้วนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ฯ ทุกประการแล้ว ซึ่ง
โปรดเกล้า ฯ พระราชทาน พระบรมราชกระแสนั้นเป็นพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ พอเป็น
ทางที่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ดำริห์การในหัวเมืองตวันตกฝ่ายนอกตามพระบรมราชกระแส
แต่รายงานของพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ซึ่งโปรดเกล้าพระราชทานไปนั้น ข้าพระพุทธเจ้า
ได้รับพระราชทานแต่ฉบับเป็นรายงานในเรื่องความพระยาวิเชียรคีรี กับหลวงอุดมสมบัติ
ฉบับเดียว แต่ฉบับเรื่องจับโจรผู้ร้ายในระหว่างเมืองสงขลา กับเมืองพัทลุง ที่เขตรแดน
คาบเกี่ยวกันนั้น ความเห็นฉบับนั้นของพระยาเทเวศ ฯ ข้าพระพุทธเจ้ายังหาได้รับ
พระราชทานไม่ แลข้าพระพุทธเจ้าอยากจะได้รับพระราชทานเป็นอย่างยิ่ง เพื่อจะได้เป็น
ทางจัดในเมืองต่าง ๆ ซึ่งคาบเกี่ยวกันในตะวันตกฝ่ายนอกตามการที่ได้จัดตกลงแล้ว

อนึ่งข้อที่พระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา ได้เรียกประกันหญิงที่จะไป
เยี่ยมญาติต่างเมืองแลเรียกเงินค่าธรรมเนียม ๑ บาทนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้
เลิกเสีย ด้วยไม่สู้มีประโยชน์อันใด ข้อนี้ที่เมืองภูเก็ตแลเมืองตวันตกทุกวันนี้ก็ยังคงเรียก
ประกันกับหญิงซึ่งจะออกไปจากเมืองเหมือนกัน แต่เมืองภูเก็คนั้นข้าพระพุทธเจ้าได้

สอบถามกรมการได้ความว่า การซึ่งได้เรียกประกันกับหญิงออกจากเมืองนี้ เป็นมาแต่เมื่อครั้งพระอนุรักษโยธา (กลิ่น) ได้จัดขึ้นไว้แต่ครั้งนั้นได้เรียกแต่หญิงเงินกวางตุ้ง ต่อมาเมื่อครั้งพระยาตรีสรราชภักดีเป็นข้าหลวง ได้บังคับให้เรียกประกันทั้งหญิงกวางตุ้งและหญิงไทยต่อมา แต่เดิมนั้นเสมียนที่ออกหนังสือเบิกส่งให้กับหญิงได้เรียกเงินคนละ ๑๐ เซนต์บ้าง ๑๕ เซนต์บ้าง เป็นลำไฟของเสมียนแอบอ้างหากิน ครั้นข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจการถึงการเรื่องนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงบังคับห้ามไม่ให้เรียกเงินเป็นอันขาด แต่ยังคงให้มีผู้ประกันตัวอยู่อย่างเดิม แต่ที่เมืองตักกั่วปานนั้นผู้ว่าราชการเมืองก็ยังคงเก็บเงินซึ่งประกันหญิงออกจากเมืองคนละ ๕๐ เซนต์เป็นประโยชน์ของผู้ว่าราชการเมืองแลเสมียนเอง แต่การที่จริงซึ่งเรียกประกันกับหญิงออกจากเมืองนั้น ก็ไม่มีประโยชน์อันใดเลยเป็นแต่พิธีเท่านั้น ไซ้ว่าหญิงนั้นไม่กลับ แล้วจะเกาะกุมเอากับผู้ประกันมาเร่งรัดนั้นก็หาไม่ได้ บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้า ได้มีคำสั่งถึงพนักงาน ซึ่งออกหนังสือเบิกส่งห้ามไม่ให้เรียกประกันกับหญิงที่จะออกไปต่างเมืองอีกต่อไป เว้นแต่หญิงนั้นจะมีคดีเกี่ยวข้อง ฤ็ว่าเป็นหนี้สินของผู้ใด มีผู้มาร้องห้ามไว้จึงจะยึดตัวไว้ตามที่โจทก์ร้อง แลได้มีหนังสือบังคับถึงพระนครเพภักดีผู้รักษาเมืองตักกั่วปาให้เลิกการที่เรียกประกันหญิงออกไปต่างเมือง แลห้ามมิให้เก็บเอาเงินในค่าที่หญิงจะออกไปต่างเมือง ความแจ้งอยู่ในคำสั่งแลหนังสือ ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาทูลเกล้า ฯ ถวายมาด้วยแล้ว

แลข้าพระพุทธเจ้า ได้มีบอกมายังกระทรวงพระกระลาโหม ในการที่ข้าพระพุทธเจ้าสั่งให้เลิก ซึ่งจะเรียกประกันกับหญิงที่จะออกไปต่างเมืองเรื่องนี้ ตามทางราชการนั้นแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

พระยาพิชัย
รัตนโกสินทร์

(สำเนา) ๑๐๑/๓๒๙

ศาลาว่าราชการเมืองภูเก็ต

วันที่ ๒๒ มิถุนายนรัตนโกสินทรศก ๑๑๓^{๒๗}

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาทิพยโกษาผู้กำกับ เจ้าหมื่นเสมอใจราชข้าหลวงที่หนึ่ง หลวงนริศราชกิจข้าหลวงที่สอง ขุนสมุทโคจรผู้ช่วย ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่าย ทเลตะวันตก บอกรูปปฏิบัติมายังออกพันนายเวณ ขอได้นำขึ้นกราบเรียน ฯ พณฯ ลูกขุน ณ ศาลาทราบ

ด้วยที่เมืองภูเก็ตเดิมที่หลวงได้จัดการไว้ ถ้าหญิงมีกิจธุระจะออกไปต่างเมือง ต้องมาขออนุญาตที่เจ้าพนักงานเบิกส่ง ๆ ได้ออกหนังสืออนุญาตให้แล้ว แลให้หญิงหา ผู้มารับประกันตัวหญิงไว้ว่า หญิงนั้นจะกลับเข้ามาเมืองภูเก็ตอีก การจึงได้เป็นธรรมเนียม มาจนทุกวันนี้

แต่เมืองตั่วปานั้น ผู้ว่าราชการเมืองก็ได้เรียกประกันหญิง ที่จะออกไปจากเมือง เหมือนกันเป็นมาแต่เดิม แลเรียกเงินด้วยคนละ ๕๐ เซนต์ ต่อมาจนทุกวันนี้

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้า ได้ทราบว่า มีท้องตราพระคชสีห์ ถึงพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่า ราชการเมืองสงขลา บังคับให้เลิกในการซึ่งจะเรียกประกันกับหญิงซึ่งมีกิจธุระออกไป ต่างเมือง แลห้ามไม่ให้เก็บเงินค่าธรรมเนียมคนละ ๑ บาทตามซึ่งผู้ว่าราชการเมืองสงขลา ได้เรียกเอาเป็นประโยชน์ตามเดิมนั้น

เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้า เห็นว่าที่เมืองสงขลาได้บังคับให้เลิกแล้ว ควรเมือง ภูเก็ตแลเมืองตั่วปาน่าจะต้องยกเลิกเสียด้วย จะได้เป็นการเรียบรอยเสมอกัน ข้าพระพุทธเจ้า จึงได้มีคำสั่ง ถึงพนักงานผู้ออกเบิกส่งเมืองภูเก็ต ห้ามมิให้เรียกประกันกับหญิงที่จะออกไป ต่างเมือง ตามซึ่งได้เคยให้มีประกันมาแต่ก่อนวันแต่จะมีผู้มาร้องห้ามว่า หญิงนี้ต้อง คดีฤาเป็นหนี้สิน จึงให้ห้ามหญิงนั้นไว้ตามโจทก์ร้อง แลได้มีหนังสือบังคับถึงพระนรเทพ

ภักดี ห้ามมิให้เรียกประกันกับหญิงซึ่งจะออกไปจากเมืองต๋วป่า แลเรียกเงินค่า
ธรรมเนียมคนละ ๕๐ เซนต์เป็นอันขาด ความแจ้งอยู่ในคำสั่งแลหนังสือ ซึ่งได้คัดสำเนา
ส่งเข้ามาแจ้งราชการพร้อมกับบอกฉบับนี้ด้วยแล้ว

ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้จัดการไปดังนี้ จะผิดถูกเหลือเกินประการใด ขอบารจะมีเป็น
ที่พึง ความมิควรแล้วแต่จะโปรด

(ลงนาม)	พระยาทิพยโกษา	ผู้กำกับ
”	เจ้าหมื่นเสมอใจราช	ข้าหลวงที่หนึ่ง
”	หลวงนริศรราชกิจ	ข้าหลวงที่สอง
”	ขุนสมุทโคจร	ผู้ช่วยข้าหลวง
	ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทเลตะวันตก	

(สำเนา) คำสั่งที่ ๑๓/๑๑๓

ศาลาว่าราชการเมืองภูเก็ต

เจ้าหมื่นเสมอใจราช ข้าหลวงที่หนึ่ง รักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก แจ้งความมายังขุนสมุทรโคจร ผู้ช่วยข้าหลวง แลเปนพนักงานจัดการหนังสือเบิกกล่องในเมืองภูเก็ตทราบ

ด้วยเดิมหญิงในเมืองภูเก็ตจะออกไปเยี่ยมญาติต่างเมือง คือเมืองปีนังเปนต้น พนักงานเบิกกล่องได้ออกหนังสืออนุญาตให้หญิงไป แลเรียกประกันไว้ว่าจะให้หญิงนั้นกลับมาตามธรรมเนียมซึ่งข้าหลวงเก่าจัดมาแต่เดิม แลทำต่อมาจนทุกวันนี้ นั้น เห็นว่าการซึ่งเรียกประกันกับหญิงนี้ ก็ไม่มีประโยชน์อันใดในราชการใช้ว่าหญิงที่ไปแล้วไม่กลับมา ฝ่ายผู้จัดการบ้านเมืองก็มีได้กดขี่ให้หญิงนั้นจำเปนกลับมา เพราะฉะนั้นไม่มีประโยชน์เปนแต่ทำความลำบากให้กับหญิงที่มีกิจธุระออกไปต่างเมืองอย่างเดิยเท่านั้น

แลบัดนี้ได้ทราบว่า มีท้องตราถึงพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลาให้เลิกการที่เรียกประกันหญิงออกไปต่างเมืองนั้นเสีย เพราะฉะนั้นแต่สืบไป ถ้าหญิงมีกิจธุระจะออกไปจากเมืองภูเก็ตไปเมืองใดเมืองหนึ่ง ถ้าไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งมาร้องว่าหญิงนั้นมีคดีเกี่ยวข้อง ฤาเปนหนี้สินก็ให้ออกหนังสืออนุญาตให้หญิงนั้นไปโดยสะดวก แลห้ามมิให้เรียกประกันแลเงินค่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งกับหญิงเปนอันขาด

ให้ขุนสมุทรโคจร แลเสมียรพนักงานออกหนังสือเบิกกล่อง ประพฤติให้ถูกต้องตามคำสั่งฉบับนี้ต่อไป

สั่งตั้งแต่วันที่ ๒๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๓^{๒๗}

(ลงนาม) เจ้าหมื่นเสมอใจราช

ข้าหลวงที่หนึ่ง

รักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก

(สำเนา) ที่ ๕๘/๓๒๘

ศาลาว่าการเมืองภูเก็ต

วันที่ ๒๒ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๓^{๒๗}

เจ้าหมื่นเสมอใจราชข้าหลวงที่หนึ่ง รักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทเลตะวันตก
แจ้งความมายังพระนครเทพภักดีศรีราชยกรบัตร ผู้รักษาราชการเมืองตั่วป่า

ด้วย เมื่อข้าหลวงมาตรวจราชการที่เมืองตั่วป่า ได้ทราบความว่าแต่เดิมหญิง
ในเมืองตั่วป่าจะออกไปต่างเมือง ผู้ว่าราชการเมืองบังคับให้เรียกประกันแลเงินกับหญิง
คนละ ๕๐ เซนต์ เป็นธรรมเนียม ต่อมาจนถึงท่านเป็นผู้รักษาเมือง ก็ยังเก็บเงินค่าธรรมเนียม
อยู่ทุกวันนี้ เห็นว่าการซึ่งเรียกประกัน แลเรียกเงินกับหญิงนี้ ก็ไม่มีประโยชน์อันใดใน
ราชการเลย มีประโยชน์ในส่วนตัวผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งจะไต่เงินเท่านั้น และหญิงที่ไปแล้วถ้า
ไม่กลับมา ฝ่ายผู้ว่าราชการเมืองก็ไม่จำเป็นที่จะบังคับ ให้หญิงนั้นกลับมาจึงได้ เพราะฉะนั้น
จึงเห็นว่าไม่มีประโยชน์แต่ทำความลำบาก ให้กับหญิงที่มีกิจธุระออกไปต่างเมือง แล
ผู้ว่าราชการเมืองจะได้ประโยชน์เท่านั้น

แลบัดนี้ได้ทราบว่า มีท้องตราถึงพระยาวิเชียนคีรีผู้ว่าราชการเมืองสงขลา ให้เลิก
การที่เรียกประกัน แลเก็บเงินค่าธรรมเนียมกับหญิงที่ออกไปต่างเมือง ตามที่เมืองสงขลา
ได้จัดมาแต่เดิมนั้นเสีย เพราะฉะนั้นที่เมืองตั่วป่าก็ควรจะต้องเลิกการ เรื่องเรียกประกัน
แลเก็บเงินกับหญิงซึ่งออกไปต่างเมือง ให้เหมือนกันจึงจะถูกต้อง เมื่อท่านได้ทราบ
หนังสือข้าหลวงบังคับฉบับนี้แล้ว การต่อไปถ้าหญิงมีกิจธุระออกจากเมืองตั่วป่าไปเมืองใด
เมืองหนึ่ง ถ้าไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งมาร้องว่าหญิงนั้น มีคดีเกี่ยวข้องกับหนี่สิน ก็ให้ท่านออก
หนังสืออนุญาตให้หญิงนั้นไปโดยสะดวก ห้ามไม่ให้ท่านแลกรมการเสมียนเรียกประกัน
แลเงินค่าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง กับหญิงเป็นอันขาด

ให้ท่านแลกรมการเสมียนประพฤทธิ ให้ถูกต้องตามหนังสือฉบับนี้

(ลงนาม) เจ้าหมื่นเสมอใจราชข้าหลวงที่หนึ่ง

ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทเลตะวันตก

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๓^{๒๗}

แจ้งความแก่พระยาทิพโกษา แลเจ้าหมื่นเสมอใจราช ข้าพเจ้าขอส่งสำเนาหนังสือพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ แลความเห็นผู้ว่าราชการเมืองสงขลา พัทลุง เรื่องผู้ร้ายที่ยังไม่ได้ส่งมาแต่ก่อนนั้น มาพร้อมกับจดหมายนี้ด้วย

สมมตอมรพันธ์

กระบวนช้างหน้าบ้านพระยารุณีไวยว้ท (น้อย จันทโรจวงศ์) จางวางเมืองพัทลุง พ.ศ. ๒๔๓๒
(พระยารุณีไวยว้ท เจ้าเมืองพัทลุง พ.ศ. ๒๔๑๒ - พ.ศ. ๒๔๓๑ มีราชทินนามเดิมว่า พระยา
อภัยบริรักษ์)

ที่พัทเมืองสงขลา

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓^{๒๗}

ขอเดชะฝ่าล่องธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้าได้กลับจากกลันตันในวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๑๑๓ ตามในหนังสือของข้าพระพุทธเจ้าที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแต่เมืองกลันตันนั้นแล้ว ถึงเมืองสงขลา วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน เวลา ๑๐ ทุ่มเศษ รุ่งขึ้นวันที่ ๑๓ พฤศจิกายนเวลาเช้า พระยาทิพโกษา หลวงนริศราชกิจ ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองชายทะเลวันตกกับพระยาวิเชียรคีรีฯ แลหลวงบริรักษ์ภูเบทร์ผู้ช่วยราชการ ลงมาในเรือจัดเรือลงมารับ เวลาเช้า ๔ โมง ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นไปเมืองสงขลา พระยาวิเชียรคีรีฯ จัดที่ให้พักที่บ้านมารดาซึ่งตั้งอยู่ริมกำแพงเมืองด้านตะวันออก เวลาบ่าย ๑ โมงข้าพระพุทธเจ้าไปวางตราที่บ้านพระยาวิเชียรคีรีฯ พออ่านตราเสร็จแล้วพระยาวิเชียรคีรีฯ นำสรรพนหนังสือแลสำเนาต่าง ๆ ที่อ้างว่าขัดข้องในการครั้งนี้ซึ่งเกี่ยวแก่เมืองพัทลุง กับหนังสือเบตเลตต่าง ๆ ที่ส่งมาเพื่อยกเหตุเป็นพยานบ้างให้ข้าพระพุทธเจ้า ๓๘ เรื่อง ๑๒๑ ฉบับ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูเห็นเป็นขัดข้องอยู่กับเมืองพัทลุงต่าง ๒๑ เรื่อง ๔๖ ฉบับรวมหนังสือที่พระยาวิเชียรได้ส่งไปเมืองพัทลุง ๒๖ ฉบับขอให้จับผู้ร้ายลักโคกระบือบ้างปล้นเรือนบ้างลักเรือแลหาษหนี เป็นต้นรวม ๑๕๒ คน พระยาอภัยบริรักษ์ตรวจจับได้ตามหนังสือเมืองสงขลา ๑๓ คนนอกนั้นก็ร้องว่าสืบไม่ได้ตัวบ้างแลอพยบหลบหนีไปในเขตรแดนเมืองอื่น ๆ บ้าง ได้ความในหนังสือซึ่งพระยาพัทลุงมีมาดังนี้ รวมหนังสือที่เมืองพัทลุงได้ตอบมายังเมืองสงขลาในการโจรผู้ร้ายซึ่งเป็นขัดข้องครั้งนี้ ๑๒ ฉบับ ไม่ตอบ ๑๘ ฉบับแต่ที่ตอบเข้าไปถึง ๒ เดือน ๓ เดือนแล ๔ เดือนบ้าง ๑๕ ฉบับ กับพระยาวิเชียรฯ ร้องว่าพวกผู้ร้ายซึ่งหลบหลีกเข้าไปลุ่มซ่อนอยู่ในแขวงเมืองพัทลุงมากจะจับกุมก็ลำบากโดยเหตุต่าง ๆ แฉงอยู่ในรายการที่กล่าวด้วยความขัดข้องของพระยาวิเชียรฯ นั้น แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สอบถามพระยาวิเชียร ด้วยเหตุที่อ้างว่าผู้ร้ายหลบหลีกเข้าไปอยู่ในแขวงเมืองพัทลุงนั้นจะมีสิ่งสำคัญอัน

เป็นหลักฐานอย่างไรบ้าง พระยาวิเชียรฯ ได้รู้แห่งที่สำนักอาโศรยของอำมย์ผู้ร้ายอยู่ แต่พระยาวิเชียรฯ จะขอให้ข้าหลวงกำกับไปเพื่อเป็นพยานในการที่จะต้องจับอำมย์ผู้ร้ายในแขวงเมืองพัทลุงนั้นเพราะบางที่อำมย์ผู้ร้ายจะต่อสู้อ หรือถ้าจะอพยพหลบหนีไปก็คงจะได้เค้าเงื่อนตามที่อำมย์ผู้ร้ายละทิ้งถิ่นถานหลบหลีกไป พอควรแต่เหตุที่จะรู้ได้เป็นหลักฐานในการที่อ้างนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นชอบด้วย จึงได้มีหนังสือมอบให้นายร้อยตรีนายถึกกรมทหารเรือคุมพลทหาร ๖ คน นายแสงมหาดเล็ก กำกับไปอีกนายหนึ่งพร้อมด้วยกรมการเมืองสงขลาเป็นผู้นำไปสืบสวนเหตุตามที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วข้างต้นนั้นในแขวงเมืองพัทลุง ถึงวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร, ศ, ๑๑๓ นายร้อยตรีนายถึก นายแสงมหาดเล็ก กับกรมการเมืองสงขลากลับมาแจ้งความกับข้าพระพุทธเจ้าว่า เมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ได้ไปจอดเรือที่บ้านปากจาแขวงเมืองพัทลุง สืบถามชาวบ้านได้ความว่าอำมย์ผู้ร้ายตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลบ้านบางตานแขวงเมืองพัทลุง พอทราบความแล้วนายถึก นายแสงกับกรมการเมืองสงขลา ก็ออกเรือไป เวลาเช้า ๕ โมงเสด็จถึงบ้านบางตานแขวงเมืองพัทลุงที่อำมย์ผู้ร้ายตั้งบ้านเรือนอยู่นายร้อยตรีนายถึก ๑ นายแสง ๑ พวกกรมการเมืองสงขลา ๕ คน พลทหาร ๓ คน ขึ้นไปจับอำมย์ผู้ร้าย นายแสง นายร้อยตรี นายถึก แลกรมการเมืองขึ้นไปบนเรือนอำมย์ผู้ร้าย ร้องเรียกให้ออกมา อำมย์ผู้ร้ายถือปืนออกมาหนึ่งอยู่ที่ประตูเรือน นายแสง นายถึกเห็นอำมย์ผู้ร้ายทำกิริยาปลาดจึงให้กรมการเมืองลุกกล่อมอำมย์ผู้ร้ายแต่โดยดีก่อนก็หายอมไม่จึงพากันกลับลงมา กรมการเมืองร้องเรียกพรรคพวกแลพลทหารให้ขึ้นไปล้อมจับอำมย์ผู้ร้าย อำมย์ผู้ร้ายก็กระโดดลงจากเรือนเอาปืนยิงทหารนัดหนึ่งหาถูกไม่ แล้วมีเพื่อนของอำมย์ผู้ร้ายถือปืนวิ่งออกมาอีกคนหนึ่งจากเรือนอื่น ทหารจึงเอาปืนยิงถูกอำมย์ผู้ร้ายนัดหนึ่งวิ่งไปล้มลงขาดใจตาย เพื่อนของอำมย์ผู้ร้ายก็วิ่งหนีไปจับตัวหาได้ไม่ด้วยเป็นทางเข้าป่ารก เมื่อข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปเมืองพัทลุงถึงตำบลนั้นได้ให้จมนเด็กชายกับนายรองบารุงราชบทมาลย์ ไปสืบเหตุที่เป็นจริงอย่างไรสืบได้ความตามชาวบ้านว่า เดิมอำมย์ผู้ร้ายได้ตั้งเรือนอยู่แขวงเมืองสงขลา ก่อน ภายหลังจึงได้อพยพมาอยู่ในแขวงเมืองพัทลุงได้เป็นผู้ร้ายจริง แต่ความเรื่องนี้พระยาวิเชียรฯ ได้มีสุนทรนรายถึงเมืองพัทลุงต่างคนต่างทิ้งเฉยชามาถึง ๕ ปี เศษแล้วก็ยังหาได้ตัวอำมย์ผู้ร้ายไม่ เมื่อถึงบ้านนาขอแขวงเมืองพัทลุงข้าพระพุทธเจ้าได้ถามหลวงอุดมภักดีตามซึ่งพระยาวิเชียรฯ หาสั่งสุข

ผู้คนแล้วให้เข้าไปปล้นที่เมืองสงขลา หลวงอุดมแจ้งความกับข้าพระพุทธเจ้าว่า นาเดิมของภรรยาเป็นที่รกร้าง มีอยู่ตำบลนาขอเป็นพื้นดินดี หลวงอุดมเห็นว่าพอจะทำให้เป็นผลประโยชน์ได้ จึงมาตั้งเรือนโรงเพื่อจะสร้างทำนาต่อไป ครั้นราษฎรเห็นที่แผ่นดินเหล่านั้นปลูกเข้าได้ผลดี ราษฎรเมืองสงขลาแลเมืองพัทลุงซึ่งพากันเข้ามาตั้งทำมาหากินอยู่ในที่นั้นประมาณ ๑๐๐ คริวเศษแต่พอ หลวงอุดมหาได้อุดหนุนให้พวกราษฎรเข้าไปปล้นสะดมในแขวงเมืองสงขลาไม่ ครั้นข้าพระพุทธเจ้ามาถึงเมืองพัทลุงจึงได้ถามพระยาอภัยบริรักษ์ฯ ตามที่พระยาวิเชียรกล่าวโทษ พระยาอภัยบริรักษ์ฯ แจ้งความว่า ใน ๔ ปี ๕ ปีที่แล้วมา พระยาวิเชียรฯ มีบุตรนรายให้ส่งตัวผู้ร้าย ก็ได้ส่งไปบ้าง ที่ไม่รู้จักชื่อไม่รู้จักตำบลบ้านส่งไม่ได้ก็มีบ้าง ผู้ร้ายที่เมืองพัทลุงหนีเข้าไปเมืองสงขลา พระยาวิเชียรก็ส่งบ้างที่จับไม่ได้ ยังไม่ได้ส่งตกอยู่ในเมืองสงขลาที่มีบ้างจนทุกวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามพระยาอภัยบริรักษ์ฯว่าจะให้กรมการนำไปจับหรือ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ให้ทหารแลมหาดเล็กเข้าไปด้วยเช่นกัน ให้แก่เมืองสงขลา พระยาอภัยบริรักษ์ฯตอบว่า ที่ข้าหลวงออกมาได้ให้ไปจับตัวอ้ายแสงคราวนี้ก็เป็นทีเอิกเกริกมาก ครั้นจะให้เข้าไปจับก็กลัวผู้ร้ายจะหลบหนีไปไม่ได้ตัวก็จะเสียเวลาเปล่า ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถามพระยาอภัยบริรักษ์ฯว่า พระยาวิเชียรมีหนังสือมาถึงพระยาอภัยบริรักษ์ฯ ๑ นิ่งเสียไม่ตอบบ้างตอบช้าไปบ้างด้วยเหตุใด พระยาอภัยบริรักษ์ฯตอบว่า หนังสือที่พระยาวิเชียรมีมาไม่รู้จักตัวผู้ร้ายบ้างที่ยังสืบสวนอยู่บ้าง จึงยังไม่ได้ตอบแลตอบช้าไปโดยมีราชการอื่นมาแทรกแซงขึ้นบ้าง พระยาวิเชียรก็นิ่งอยู่ไม่ได้ตักเตือนมาเลยแต่สักฉบับหนึ่ง จึงได้เลยหนึ่งกันไป ทำให้เป็นทางเข้าใจว่าบางที่พระยาวิเชียรจะจับผู้ร้ายเหล่านั้นได้บ้างจึงสงบอยู่ อันซึ่งพระยาอภัยบริรักษ์ฯได้ทำนิงซา ๑ มาอย่างเก่า ๑ ให้มีถ้อยความขึ้นจนเป็นที่ขุนเคืองฝ่าละอองธุลีพระบาทนั้น พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ๕ การต่อไปจะตั้งใจสำรวมวังรักษาราชการให้เรียบร้อยเป็นปกติโดยความสามัคคีกับพระยาวิเชียรจนเต็มกำลัง มิได้ถือเปรียบแก่งแย่งให้ราชการเสียไปให้เป็นที่ขุนเคืองฝ่าละอองธุลีพระบาทดังเช่นที่เป็นมาแล้วแต่ก่อน ฝ่ายพระยาวิเชียรก็รับว่า ส่วนผู้ร้ายในเมืองพัทลุงที่หนีไปอยู่ในเมืองสงขลาพระยาวิเชียรสืบจับไม่ได้ยังไม่ได้ส่งก็มีบ้าง ทั้งหนังสือซึ่งพระยาวิเชียรมีมาถึงพระยาอภัยบริรักษ์ฯก็ไม่ได้ตักเตือนเฉื่อยช้าทำให้ราชการเสียไป จนเป็นเหตุให้ขุนเคืองฝ่าละอองธุลีพระบาทขึ้นนั้นพระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ๕ การต่อไปพระยาวิเชียร

ก็จะตั้งใจรับราชการฉลองพระเดชพระคุณโดยเต็มกำลังรับโจรผู้ร้ายในระหว่างเขตรแดนเมืองพัทลุงแลสงขลาให้เรียบร้อยมิให้เกิดการวิวาทร้ายรานกันได้อีกต่อไป ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้า ๆ ว่า ผู้ว่าราชการเมืองทั้งสองฝ่ายก็ทั้งทูลนิพนธ์กราบบังคมทูลขอพระราชทานให้เรียบริบร้อยสืบต่อไปแล้ว ครั้นจะสืบสวนชำระเอาตัวผู้ร้ายทั้งสองฝ่าย วันเวลาก็ไม่พอ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า การที่ชำระโจรผู้ร้ายให้ผู้ว่าราชการเมืองทั้งสองฝ่ายชำระสละสร้างกันเสียเอง เพราะรู้การตลอดอยู่ด้วยกันแลได้รู้สึกตัวว่ามีความผิดอยู่ในการที่เฉื่อยช้านั้นแล้ว จึงได้ให้พระยาวิเชียรแลพระยาอภัยบริรักษ์กับกรมการทั้งสองฝ่ายทำความเห็น ในการที่จะรับโจรผู้ร้ายแลจับกุมส่งเสียกันให้รวดเร็วสดวกดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ความเห็นนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ประชุมพร้อมด้วยผู้ว่าราชการเมืองกรมการทั้ง ๒ ฝ่าย ที่บ้านพระยารูฉิมไวยวฒลุง ๆ จางวางณเมืองพัทลุง ต่างคนได้ช่วยกันแก้ไขตามสติปัญญาเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าพอจะใช้ได้แต่ยังไม่ไว้วางใจว่าความเห็นที่คิดนี้จะสำเร็จเรียบร้อยได้ฤกษ์ไม่ จึงได้ตั้งไว้เพื่อจะเข้ามาหารือท่านเสนาบดีผู้ว่าการหัวเมืองตวันตก ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้า ๆ ถวายความเห็นนั้นมาในซองนี้ด้วยแล้ว

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูแผนที่เขตรแดนเมืองสงขลาและเมืองพัทลุง เขตรแดนเมืองสงขลาแทรกเข้าไปอยู่ในแดนเมืองพัทลุงแห่ง ๑ คือ ตำบลบ้านพะเกิด เขตรเมืองพัทลุงแทรกเข้ามาอยู่ในแดนเมืองสงขลาแห่งหนึ่งคือตำบลด่านหินดำ เปนที่โจรผู้ร้ายข้ามไปมาเข้าเขตรแดนกันได้เร็วจะจับกุมรักษาโดยยาก จึงได้พูดกับผู้ว่าราชการเมืองเปนอันตกลงยอมเปลี่ยนกันทั้งสองฝ่าย ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ทำแผนที่เข้ามาทูลเกล้า ๆ ถวายด้วยแล้ว พระยาวิเชียรคีรีฯ พระยาอภัยบริรักษ์ฯ พระอนันตสมบัติ พระทิพคำแห่งสงคราม หลวงอุดมภักดี จะเข้ามาเฝ้าทูลล่องธูลีพระบาทแต่เกรงด้วยเรือที่จะกลับนั้นเป็นที่ลำบาก ข้าพระพุทธเจ้าได้รับว่าจะกราบบังคมทูลพระกรุณาขอรับพระราชทานเรือหลวงออกไปส่ง บัดนี้พระยาวิเชียรคีรีฯ ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา พระยาอภัยบริรักษ์ฯ ผู้ว่าราชการพัทลุง พระอนันตสมบัติ หลวงอุดมภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา พระทิพคำแห่งสงคราม ปลัดเมืองพัทลุง รวม ๕ นาย เข้ามาเฝ้าทูลล่องธูลีพระบาทพร้อมกับข้าพระพุทธเจ้าด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ขอเดชะ

เทเวศรวงษ์วิวัฒน์

แม่น้ำแม่กลอง ช่วงเมืองราชบุรี ภาพยุค ๒๔๕๐

รายงานการตรวจราชการ เมืองราชบุรี

ร.ศ. ๑๑๕

(พ.ศ. ๒๔๔๐)

พระอินทราชา

พระอินทราชา^{*} เจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย ฝ่ายพระราชวังบวร เดินทางไปตรวจราชการ เมืองราชบุรี ระหว่างวันที่ ๑-๑๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ โดยทางเรือ ระยะทางเมืองราชบุรี มีดังนี้ โคกไผ่ - ตำบลหลัก ๗ - ตำบลหลัก ๘ - บ้านโพงาม - คู่กระจดิน - วัดท้ายเมือง - วัดสัตตะหนาด - เมืองราชบุรี - โพนราม - ศาลเจ้าเบ็ญไพร - บ้านโป่ง - ท่าเรือ - บ้านแสนตอ - บ้านสำโรง (เขตเมืองราชบุรีกับกาญจนบุรี) รายงานการตรวจการ ว่าด้วยเรื่องการปกครองท้องที่ การชำระความ การภาษีอากร การจัดการระเบียบใน ที่ว่าเมือง การจัดทำแบบแผน และการเก็บผลประโยชน์

^{*} พระอินทราชา (เพิ่ม อดายกุล) เจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย ฝ่ายพระราชวังบวร ถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๔๔๓

ระยะทางเมืองราชบุรี

วันที่ ๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลา ๒ ยาม ๓๐ นาที

พระอินทราชาภิบาล นายเสนองานประกาศได้กราบถวายบังคมลา ออกเรือจากโคกไผ่พรมแดนเมืองนครไชยศรี เข้าแขวงเมืองราชบุรี เวลา ๑๑ ทุ่มถึงตำบลหลัก ๗ มีโรงบ่อนแลตลาดกับบ้านราษฎรประมาณ ๑๕ หลัง ราษฎรทำการปลูกพริกหอมกเทียมเป็นต้น

วันที่ ๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาบ่ายแล้ว ๑๕ นาที ถึงวัดโชติการาม พบพระครูอินทโมฬีวัดตะโหนดแขวงเมืองราชบุรีจอดเรืออยู่หน้าวัดนี้ เล่าความให้ฟังว่าในเวลานี้มีผู้ร้ายลักผ้าของพระครูอินทโมฬี ๒ ครั้ง ๆ หนึ่ง ๘ ม้า ครั้งหนึ่ง ๓ ม้า ได้ให้ศิษย์ติดตามไปพบม้าที่ผู้ร้ายลักไปอยู่บ้านพระยาปลัดผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี ๒ ม้า แล้วได้ขอต่อพระยาปลัด ๆ ว่าเป็นม้าของกลางได้มาจากผู้ร้ายไม่ยอมให้ เวลาเช้า ๑ โมงถึงโรงพักพลตระเวรตำบลหลัก ๘ เวลาเช้า ๑ โมง ๒๐ นาทีออกจากปากคลองขึ้นไปตามลำน้ำเมืองราชบุรี เหน้หมู่บ้านราษฎรที่ปากคลองทั้ง ๒ ฝากประมาณ ๒๐๐ หลังเป็นบ้านพวกเข้ารีตแลมีโบสถ์เข้ารีตอยู่ปากคลองฝั่งใต้ เวลาเช้า ๒ โมงถึงตำบลบ้านโพงามแลแวะรับประทานอาหารที่วัดโพงาม พบพระเงินเจ้าอธิการกับพระภิกษุอีกหลายองค์เล่าความให้ฟังว่า แต่เดิมมีผู้ร้ายปล้นชุกชุมมากจนราษฎรนอนบนเรือนไม่มีใครจะอยู่ได้ ตั้งแต่จัดเทศาภิบาลแล้วผู้ร้ายปล้นก็ค่อยสงบ มีแต่ผู้ร้ายลักยิงกันตายแลลักโคกระบือยังมีอยู่บ้างเนื่อง ๆ เมื่อ ปี ร.ศ. ๑๑๔ มีผู้ร้ายลักยิงกันตาย ๓ ราย แล้วได้พบนายเทศซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านในตำบลนี้ เล่าความให้ฟังเหมือนพระเงินว่าแลชี้แจงแต่นาทีของผู้ใหญ่บ้านนั้น ว่ามีข้อบังคับหลายอย่างจำไม่ได้เป็นแต่ที่เคยทำมาคือ ตรวจตราลูกบ้านถ้าผู้ใดทำชั่วแล้วต้องไปบอกพ่อนายตำบล ถ้ามีผู้ร้ายปล้นก็ป่าวร้องลูกบ้านให้ช่วยกันติดตามผู้ร้าย ราษฎรในตำบลนี้ก็มีความสุข เวลาบ่าย ๓ โมงออกเรือจากวัดโพงาม เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งถึงคู้งกระถินมีลมพายุแลฝนตกมากหยุดรอฝนจนเวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือ

วันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาบ่ายแล้ว ๓๐ นาทีถึงวัดท้ายเมืองแวะรับประทานอาหารแล้วไปหาพระอันเจ้าอธิการเล่าความให้ฟังว่าตั้งแต่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้ให้คนออก

ตรวจจับผู้ร้าย ๆ ก็ค่อยสงบมาพอปล่อยโคได้ แต่แยงชิงแลลักโคนั้นยังมีเป็นคราว ๆ แล้ว ออกเรือไปพักอยู่หน้าวัดสัตตะหนาดได้พบพระครูอุดมธริคุณเล่าความให้ฟังว่า มีพระ ๑๑ รูป แลพระครูอุดมธริคุณทราบข่าวจากราษฎรว่าเติมมีผู้ร้ายชุกชุมมาก ตั้งแต่ข้าหลวงเทศาภิบาลมาอยู่ใหม่ ๆ ก็ค่อยสงบไปคราวหนึ่งถึงถ้อยความก็แล้วเร็ว ครั้นต่อ ๆ มาฟังดูผู้ร้ายก็กำเริบขึ้นแต่การปล้นนั้นซาไปไม่เหมือนก่อน ถ้อยความก็ยังซ้ำอยู่ และได้สืบถามสืบปฐะหลายคนเล่าความให้ฟังเหมือนพระครูอุดม เวลาบ่าย ๓ โมงขึ้นไปที่พักข้าหลวง แลได้เชิญพระบรมราชโองการให้พระยาสุรินทรฤๅไชยข้าหลวงเทศาภิบาล ๆ ได้ชี้แจงข้อราชการต่าง ๆ แล้วว่าถ้อยความในเมืองนี้ยุ่งมาแต่เดิมยังสะสางไม่หมด แลหนักใจที่พระยาอัมรินทรฤๅไชยผู้ว่าราชการไม่เป็นธุระเอาใจใส่ จะสั่งสิ่งใดแล้วก็เพิกเฉยเสีย ต้องคอยตักเตือนอยู่เสมอ ข้าหลวงเทศาภิบาลต้องเป็นธุระการทั้งสิ้นในเมืองนี้ แลการชำระความทุกวันนี้เหลือกำลังที่ข้าหลวงเทศาภิบาลจะให้แล้วเร็วได้เพราะความเกะกำงมากนัก แล ผู้พิภกาษาตุลาการก็ไม่พอ เวลาย่ำค่ำกลับมาทางหน้าวัดสัตตะหนาดพบ นายหม่างนายฉะอ่อม นายสิบเอกนายมัยกับพลทหาร ๑๒ คน เล่าความให้ฟังว่านายขึ้นบุตรหลวงนราผู้คุมตักตีศะอ้ายแฉ่งผู้ร้ายซึ่งหนีไป มาทำประจานไว้ที่หน้าศาลเจ้าริมตลาดเมืองราชบุรีย มีราษฎรรู้เห็นเป็นอันมาก ตัวนายขึ้นก็ไม่มีโทษมาจนทุกวันนี้

วันที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง ไปที่เขาสัตตะหนาดได้ขึ้นไปดูบนเขาวังเป็นที่ซำรุดมาก มีพระแท่นทองเหลือง ๑ แท่นยังบริบูรณ์อยู่ แต่หลังคาด้านตะวันออกที่บันไดเวียนจะขึ้นบนดาดฟ้านั้นพังลงหลังคาไม่มี กลับลงมาจากเขาพบราษฎรหลายคน เล่าความให้ฟังว่าโจรผู้ร้ายค่อยสงบพอปล่อยโคได้ ราษฎรตามแถบนี้ก็ค่อยมีความสุข เวลา ๔ โมงเช้ากลับมาลงเรือที่หน้าวัดสัตตะหนาดแล้วถอยเรือขึ้นมาพักที่แพข้าหลวงเทศาภิบาลแล้วไปตรวจดูการที่ตึกพักข้าหลวง ได้พบพระยาสุรินทรฤๅไชยข้าหลวงเทศาภิบาลกับพระยาอัมรินทรฤๅไชยผู้ว่าราชการนั่งอยู่ที่นั่น ที่ตึกพักข้าหลวงนั้นมีโต๊ะยาวแลมีเก้าอี้ยาวสำหรับข้าหลวงเจ้าพนักงาน แลเสมียนทำการที่โต๊ะแห่งเดียวด้วยกัน มีออฟฟิศหนึ่งอยู่ที่ตึกแถวด้านเหนือสำหรับเจ้าพนักงานคลังแลเลขานุการอยู่ ๓ ห้อง แลเสมียนอยู่ที่นั่น ที่ห้องกลางมีโต๊ะยาว ๑ โต๊ะ สำหรับเสมียนแลมีโต๊ะสี่เหลี่ยม ๑ โต๊ะ

สำหรับเจ้าพนักงาน เวลาคำพพบพระเทพราชแสนยากรเล่าความให้ฟังว่า ผู้พิภกาษาแลตุลาการยังมีอุบายที่จะหาผลประโยชน์ใส่ตนอยู่บ้าง แต่การเรื่องนี้ปิดกันนักจึงไม่ปรากฏขึ้นเป็นแต่เสียงราษฎรโจทยอยู่อย่างนี้ แต่หลวงนราผู้คุมนั้นทำให้ผู้ร้ายหนี คืออ้ายเจ๊ก ๑ คน อ้ายพัน ๑ คน แต่ราษฎรโจทยว่ามีอุบายด้วยการที่เลือกประกัน ถ้าผู้ใดเสียเงินให้แล้วถึงจะหาใครมาประกันก็ได้ ถ้าไม่ต้องเสียเงินให้โดยอุบายที่ต้องเลือกประกันหลายอย่าง หลวงนราผู้คุมคนนี้ กรมการแลราษฎรชาวตลาดกับพลทหารก็โจทยกันมาว่าเป็นคนชื่อเสีย แต่ยังได้ว่าที่ผู้คุมอยู่จนทุกวันนี้

วันที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง ไปดูที่ตลาดมีโรงเรือนตลาดติดต่อกันประมาณยาว ๘ เส้น ถนนกว้างประมาณ ๖ คอก แต่ทำไม่สู้จะเรียบร้อย และมีโรงเรือนปลูกติดต่อกันทางถนนใหญ่ประมาณ ๓ เส้น แลไปดูที่พระราชวังซึ่งกองทหารมณฑลพักพบนายร้อยเอกขุนอื่กยุทธกรรมกับพลทหาร ๒๔ คน ขุนอื่กเล่าความให้ฟังว่าผู้ร้ายปล้นในปี ร.ศ. ๑๑๔ แต่ที่ได้ทราบนั้นมี ๓ ราย ดูค่อยสงบ แต่การชำระถ้อยความนั้นเป็นความเดือนร้อนแก่ราษฎรนักเพราะบางเรื่องก็ช้าถึง ๘ ปี แลทุกวันนี้ก็ยังไม่ชำระเร็วได้กลับมาเวลา ๔ โมงเข้าไปดูที่ศาลชำระความ ศาลข้าหลวงอยู่นาที่ตึกพักข้าหลวง เป็นโรงมุงหลังคาจากกว้างประมาณสี่วายาว ๗ วา ตุลาการแลลูกความนั่งบนเสื่อเป็นพื้นราบ เวลาเช้า ๔ โมงหลวงนิติสาทรกับตุลาการ ๒ คนมานั่งศาล เวลาเที่ยงท่านข้าหลวงใหญ่กับผู้ว่าราชการมานั่งกำกับ มีลูกความมาร้องเตือนความต่อผู้ว่าราชการประมาณ ๑๑ } คน มีอำแดงจัน ตำบลบ้านบางพลับเป็นต้น ว่าความฟ้องไว้ถึง ๓ ปี ยังไม่ได้ตัวจำเลยมาให้การแลอีกศาลหนึ่งอยู่ที่ทิมแถวด้านใต้ที่ตึกพักข้าหลวงต่อกับศาลข้าหลวงเป็นศาลเมืองหลวงจำเมืองเปนนครตีผู้พิภกาษาศาลนครบาล มีตุลาการ ๒ เสมียน ๓ คน หลวงพรหมเป็นผู้พิภกาษาศาลแพ่ง มีตุลาการ ๒ คน เสมียนสามคนอยู่รวมในที่เดียวกัน มีลูกความมาร้องเตือนความประมาณ ๒๐ คน ฝ่ายตุลาการก็ผัดว่ายังไม่มีเวลา วันนี้ศาลข้าหลวงได้เปรียบเทียบความแล้ว ๓ เรื่อง กำลังพิจารณา ๒ เรื่อง ความเมืองส่วนศาลนครบาลเปรียบเทียบแล้ว เรื่อง กำลังพิจารณา เรื่อง แล้วขุนอื่กมาร้องต่อผู้ว่าราชการว่า นายไปปลทหารต้องจับมาพร้อมกับนายยวงซึ่งต้องหาว่าเป็นผู้ร้ายแยงชิง ได้มาเตือน

หลายครั้งก็ไม่ชำระ แล้วผู้ว่าราชการปล่อยตัวนายยวงให้มีประกันไป แต่ตัวนายไปปล พลทหาร ขุนอที่ก็จะมาขอรับประกันตัวก็หายอมให้ประกันไปไม่ เป็นการข่มขู่แก่พลทหาร ธรรมเนียมของศาลทั้ง ๒ นั้นยังใช้แบบเก่าคือใช้สมุดดำแลใช้กิริยาหมอบคลานเป็นต้น เวลาบ่าย ๔ โมงกลับมาเรือ

วันที่ ๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลา ๔ โมงเช้าพร้อมกันได้ไปนั่งดูชำระความ ที่ศาลข้าหลวงความแล้วกันเรื่องมรฎกเปนมมา ๒๐ ปี แล้วเปรียบเทียบแล้วกัน ๑ เรื่อง ร้องกระเชียร ๑ ความลักโค ๑ รวม ๓ เรื่อง แล้วไปดูที่ตรางนักโทษเปนครางเก่าของ สมเด็จพระเจ้าพระยาทำไว้อยู่ถัดพระราชวังที่พักพลทหารไป ผนังก่ออิฐหลังคากระเบื้องกว้าง ประมาณ ๕ วายาวประมาณ ๘ วาแลมีกำแพงรอบ หลวงนราผู้คุมใหญ่แลมีผู้คุมรอง ๒ คน มีนักโทษชาย ๑๔๓ คน หญิง ๑๐ คน มีนักโทษคืออ้ายแก่นมาร้องทุกข์ว่าต้องหาว่า จูดลูกสาวราษฎรในเมืองเพชรบุรีผู้คุมเมืองเพชรบุรีตัดใบหูหมดทั้ง ๒ ข้าง แลส่งตัว มาจำที่เมืองราชบุรีถึง ๓ ปีแล้ว ได้พิเคราะห์ดูเห็นมีรอยตัดจริง แลนักโทษประมาณ ๑๑ } คนมาร้องทุกข์ด้วยไม่มีญาติพี่น้องจะส่งเข้า ต้องอาไศรยผู้คุมกิน บางวันก็ไม่ได้กิน ๑๒ } ต้องอดหยากมีความเดือดร้อนมาก แลมีนักโทษประมาณ ๒๐ คนร้องว่าต้องติดตรางมา ถึง ๓ ปีแล้วยังไม่ชำระให้ได้ความเท็จแลจริง แต่ความเรื่องนักโทษที่ตัดใบหูนี้เทศาภิบาล ว่าได้ชำระผู้คุมทวน ๓๐ ที่เอาตัวจำไว้นทุกวันนี้ เวลาบ่าย ๕ โมงกลับมาในเวลาบ่ายนี้ มีผู้มาบอกกับข้าหลวงใหญ่ว่ามีผู้ร้ายแย่งชิงกระบือของราษฎรที่ตำบลโรงช้างถึง ๔๐ กระบือ

วันที่ ๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้าได้ไปที่บ้านพระยาอัมรินทร์ฤาไชยผู้ว่า ราชการ มีผู้มาบอกต่อผู้ว่าราชการว่าเมื่อคืนนี้มีผู้ร้ายพันเจ้าเรือนที่ตำบลบ้านบางยี่ริง ตาย ๑ คนแลเจ็บจวนตายอีก ๑ คนแล้วเก็บเอาทรัพย์สินสมบัติไปยังจับตัวไม่ได้ แลเดิน ไปดูที่ตรางนักโทษอยู่หน้าประตูกำแพงเปนครางจากฝาไม้ไผ่กว้าง ๓ วา ยาว ๕ วา เจลียงรอบ ผนังสท้านเป็นผู้คุมมีนักโทษชาย ๗๔ คน หญิง ๓ คน แล้วไปดูที่ศาลเจ้า หลักเมืองเหนหลักไม้โตประมาณ ๒ กำ ปักสูงประมาณ ๒ ศอกแลมีรูปหินเบื้องล่างเป็น รูปคนแต่สี่ตะเป้นข้างมีอยู่ ๒ รูป ใหญ่ ๑ รูป เล็ก ๑ รูป ในกำแพงนี้กว้าง ๖ เส้นยาว ๒๐

เส้นแปนพื้นนามีเรือนราษฎรประมาณ ๓๐ หลัง แลราษฎรนั้นเป็นบ่าวทาสของผู้ว่าราชการโดยมาก เวลาเช้า ๔ โมงกลับ

วันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเข้าไปที่วัดนาพระทาด ได้ถามพระทัน เจ้าอธิการแจ้งความว่าพระสงฆ์ ๕ รูป โจรผู้ร้ายปล้นเวลานี้ก็สงบลง วัดนี้เป็นวัดเก่าประมาณ ๕๐๐ ปี ครั้งพม่าซีโวขาดเป็นผู้สร้าง ในบริเวณพระปรางกว้าง ๔ เส้นยาว ๔ เส้นแลมีโบถวิหารเก่า ๆ พังลงมา มีพระพุทธรูปใหญ่มาก โบสถ์เก่าแพงทำด้วยหินแดง นายทิตนายดาจิ้นดอกไม้เล่าความให้ฟังว่า ถ้อยความทุกวันนี้เดือดร้อนเต็มทีตั้งแต่พองมาได้ ๓ ปีแล้วยังไม่พิจารณา ไปเดือนตุลาการไม่เป็นธุระ ครั้นเมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ ข้าหลวง ๒ นายมาตรวจนั่งอยู่บนศาล ราษฎรหลายคนแลจิ้นดอกไม้จะไปร้องตุลาการก็ห้ามไว้ ผิดว่าพຽนี้จะชำระให้ ครั้นถึงเวลาพຽนี้ข้าหลวง ๒ นายไม่ได้ไปนั่งไปเดือนตุลาการคือ หลวงนิตินาทรก็ไม่พูดด้วย ถ้าเดือดร้อนหนักจะต้องเข้าฝรังเสศอยู่อย่างนี้มีคนข่มเหง ครั้นไปฟ้องต่อตุลาการก็มีแต่จะเสียเงินแลเสียเวลาทำมาหากิน แลคนที่เข้าในบังคับฝรังเสศถึงผู้ว่าราชการจะเรียกตัวมาหาเขาก็ไม่มาดูมีอำนาจมากแลไม่มีใครข่มเหงเขาได้ แล้วไปวัดศีรสรวรมีพระสงฆ์ ๘ รูป แต่พระครูศรีปัญญาเข้ามากรุงเทพฯ ๗ เวลาบ่าย ๕ โมงกลับวันนี้ เวลาบ่ายมีผู้ใหญ่บ้านตำบลโพธารามมาบอกว่ามีผู้ร้ายลักยิงราษฎรในตำบลโพธารามตาย ๑ คน เวลาบ่ายแล้วขึ้นไปลาพระยาสุรินทรฤๅไชยจะออกเรือไปกาญจนบุรีเวลาพຽนี้

วันที่ ๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมงออกเรือ เวลาเที่ยงแล้ว ๓๐ นาทีถึงโพธาราม แวะดูที่ตลาดโพธารามมีระยะบ้านเป็นโรงเรือนตลาดติดต่อกันประมาณ ๗ เส้น แลราษฎรผู้ชายที่เดินไปมา มีดาบแลมีมีดถือกันโดยมาก แล้วไปที่วัดโพธารามพบพระแดง เจ้าอธิการแจ้งความว่าในศก ๑๑๔ นั้นผู้ร้ายปล้นค่อยสงบลงแต่ผู้ร้ายย่องเบาลักยิงยังมีอยู่เนื่อง ๆ ในศก ๑๑๕ มีผู้ร้ายย่องเบาแลลักยิงนั้นมากขึ้น แล้วพบนายเถากำนัลแจ้งความสมเหมือนพระแดงเล่าที่ของกำนัลจะทำตามแบบเดิมที่เคยมาแล้ว แต่ข้อบังคับใหม่นั้นผู้ว่าราชการยังไม่ส่งมาให้ ราษฎรในตำบลนี้เป็นมอญทำนาตัดไม้ไผ่สี่สูกแลเสาชาย เวลา

บ่าย ๒ โมงออกเรือ เวลา ๒ ทุ่มถึงศาลเจ้าเบ็กไพรแวะขึ้นค้ำหน้าศาลเจ้าแล้วออกเรือไป เวลา ๔ ทุ่มถึงบ้านโป่งจอดนอนอยู่ที่ท่าหน้าโรงต้มสุรา

วันที่ ๑๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลา ๑ โมงเช้าพบจีนสงนายอากรสุราเล่าความให้ฟังว่าผู้ร้ายปล้นก็สงบลง แต่ย่องเบาแลลักยั้งนั้นยังมีอยู่เนื่อง ๆ เพราะเกี่ยวข้องกับพวกเข้ารีต ที่ตำบลบ้านพงษ์ตึก ถ้าเจ้าของตามไปพบกระบือของตนที่พวกเข้ารีตก็ไม่ยอมให้ ครั้นไปฟ้องความตุลาการก็เอาแต่เงินค่าธรรมเนียม ไม่ได้ชำระเสียเวลาทำมาหากิน คนจึงได้พากันเข้ารีตไปหมด ครั้นไม่เข้ารีตก็ทนไม่ไหว ถึงนายอากรสุราก็มีความเดือดร้อนต้องเสียเงินให้แก่บาทหลวงปีหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๔๐ ชั่ง ถ้าไม่เสียเงินให้แล้ว พวกเข้ารีตก็ต้มกลั่นน้ำสุราได้เอง ครั้นกรมการพลทหารไปจับ พวกเข้ารีตก็ต่อสู้ ในศก ๑๑๕ นี้ พระสุนทรเจ้ากรมแขวงพาทหารไปตรวจน้ำสุรา พวกเข้ารีตกลับยิงปืนสกัดนำจนพระสุนทรไม่กล้าไป จึงต้องเสียเงินให้แก่บาทหลวง ถึงฉนั้นก็ยังไม่ฟังทีเดียว เปนแต่เบาบางลงแล้วไปวัดบ้านโป่งพบพระพักเจ้าอธิการแจ้งความว่ามีพระสงฆ์อยู่ ๑๓ องค์ แต่ผู้ร้ายปล้นนั้นตั้งแต่ตั้งผู้ใหญ่บ้านแล้วค่อยสงบลง ยังมีอยู่แต่ย่องเบาแลเดือดร้อนด้วยพวกเข้ารีต ช่มเหงราษฎร แล้วไปที่ตลาดบ้านโป่งมีคล้ายกับตลาดโพธาราม เวลาเที่ยงแล้ว ๕๐ นาที ออกเรือ เวลาบ่าย ๔ โมง ๕๐ นาทีถึงบ้านถ้าว่ามีโรงหีบ ๒ โรง มีไปถพวกเข้ารีตแลราษฎรพวกเข้ารีต เวลาห้าค่ำแล้ว ๓๐ นาทีถึงบ้านหวายเหนียวแวะพักนอนที่โรงหีบอ้อย จินนิน ได้พบจีนเล่าความให้ฟังว่าตั้งแต่มีผู้ใหญ่บ้านแล้วโจรผู้ร้ายปล้นค่อยสงบลง

วันที่ ๑๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๒ โมงออกเรือ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งถึงท่าเรือพบหลวงจงภักดีนายตลาดซื้อขายสัตว์พาหนะแลนายแขวงแจ้งความว่าผู้ร้ายปล้นค่อยสงบลงแต่ย่องเบา นั้นมีอยู่เนื่อง ๆ นำที่ของนายตลาดนั้นทำหนังสือพิมพ์รูปประพรรณโคกระบือที่ราษฎรซื้อขายกันใบละสลึงแลเรียกประกันไว้ ถ้าราษฎรผู้ใดเขียนหนังสือไม่เปนนายตลาดต้องทำหนังสือประกันให้แลเรียกค่าเขียนหนังสือใบละสลึง ถ้าเขียนได้เองไม่ต้องเสีย เดือนหนึ่งที่ราษฎรซื้อขายกันประมาณ ๕๐ โคน แต่หน้าที่ของนายแขวงนั้นสำหรับตรวจจับโจรผู้ร้ายแลเปรียบเทียบความเท่าแก่บ้างเล็กน้อย แต่ข้อบังคับอย่างอื่นนั้น

ยังไม่ทราบเพราะผู้ว่าราชการเมืองยังไม่ให้มา แลไปที่วัดท่าเรือพบพระเปลี่ยนเจ้าอธิการ
แจ้งความว่ามีพระสงฆ์ ๓ รูป ตั้งแต่จัดเทศาภิบาลแล้วโจรผู้ร้ายก็เบาบางราษฎรก็มีความ
ศุข เวลาบ่าย ๒ โมงขึ้นไปนมัสการพระแท่น เวลาบ่ายสี่โมงถึงวัดพระแท่นพบพระพุทธ
ไสยบาลแจ้งความว่ามีพระสงฆ์ ๑๕ รูป ในศก ๑๑๔ นั้นโจรผู้ร้ายปล้นค้อยสงบลง เวลา
บ่าย ๕ โมงกลับจากพระแท่น เวลา ๑ ทุ่มเศษถึงถึงท่าเรือพักนอนคืนหนึ่งราษฎรในตำบล
นี้หากินด้วยการตัดไม้แลเสาขายแลทำไร่บ้าง มีประมาณ ๕๐ หลังคาเรือน

วันที่ ๑๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมงออกเรือเวลาเช้า ๒ โมงถึง
บ้านแสนตอ เวลาเช้า ๔ โมงถึงบ้านสำโรงเปนเขตเมืองราชบุรีกับเมืองกาญจนบุรีต่อกัน
กันแต่เพียงนี้

ข้าพระพุทธเจ้า พระอินทรธาภิบาล

ข้าพระพุทธเจ้า นายเสนองานประกาศ

ท่าเรือซื้อขายเสาไม้ บ้านห้วยตะแคง เมืองราชบุรี พ.ศ. ๒๔๕๑

รายงานเมืองราชบุรี

เขียนที่เมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๑๐ มิถุนายน ร. ศ. ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า พระอินทรธาภิบาล นายเสนองานประกาศ ขอพระราชทานทำ รายงานตรวจราชการเมืองราชบุรี ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้า เชิญกระแสรบมราชโองการออกไปสืบสวนฟังกิจทุกข์ของราษฎรในเขตแขวงเมือง ราชบุรี ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ตามข้อความดังจะมีต่อไปนี้

ข้อ ๑ การจัดอำเภอกำหนดขึ้นก่อนจัดเทศาภิบาลนั้น มีอำเภอกำหนดคนหนึ่ง ปกครองท้องที่ก้าวกำยกันเป็นที่กว้างยาวมากไม่สามารถจะปกครองได้ แลทำรูปประพรรณ ชื่อขายสัตยพาหนะได้ทุกตำบล เปนช่องทางผลประโยชน์โดยทุจริตต่าง ๆ ทำรูปประพรรณ ชื่อขายสัตยพาหนะของผู้ร้ายเปนต้น แลเรียกค่าธรรมเนียมสูง ๆ ต่ำ ๆ เมื่อเกิดเหตุการณ์ ในท้องที่ของตนแล้วเพิกเฉยเสียหาหน้าความไปบอกต่อผู้ว่าราชการแลช่วยราษฎรติดตาม โจรผู้ร้ายไม่

ตั้งแต่จัดเทศาภิบาลแล้ว ข้าหลวงแลผู้ว่าราชการเมืองได้จัดตั้งเจ้ากรมแขวง ๑ ปลัดกรมแขวง ๔ สมุหบาญชีแขวง ๔ กำเนิด ๑๓๗ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๐๒๐ คน กำเนิด คนหนึ่งบังคับผู้ใหญ่บ้านได้ ๑๐ คน ปกครองลูกบ้านได้ภายใน ๒๒ หลังคาเรือนลงมา รวมหลังคาเรือน ๒๗๐๕ จำนวนราษฎรชาย ๖๕๖๘๕ หญิง ๗๐๔๘๐ รวม ๑๓๖๑๖๕ แต่ผู้ว่าราชการยังจัดตั้งไม่เสร็จแล้วไปประมาณ ๙ ส่วน ยังคงอีก ๑ ส่วน ที่ได้รับประทวน หมายทั้งแล้ว กำเนิด ๕๖ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๓๘๖ คน นอกจากนี้ยังไม่ได้รับ ผู้ว่าราชการว่า เปนเพราะฟังได้ไปประทวนหมายตั้งในศก ๑๑๕ นี้ กำเนิดแลผู้ใหญ่บ้านนั้นบางคนยังไม่ทราบหน้าที่ของตนตลอด ถึงแม้ว่าผู้ที่ได้รับไปประทวนหมายตั้งแลข้อบังคับแล้วไม่ค่อย ศึกษารู้ ครั้นถามว่าหน้าที่มีอย่างใด ตอบได้แต่ ^๒ } ข้อบังคับคือ ถ้ามีผู้ร้ายปล้นให้ติดตาม แลตรวจจับผู้ร้าย ถ้าลูกบ้านวิวาทกันให้ห้ามปรามเพียงเท่านี้โดยมาก แลอีกข้อหนึ่งให้ ตรวจลูกบ้านว่าผู้ใดประพฤติกัรชั่วร้าย ถ้าห้ามไม่ฟังให้ส่งตัวไปยังกำนัลหรือว่าให้ตรวจ

คนจรรยาที่มากพออาศัยรายน้อยคนที่รู้หรือปฏิบัติได้ เพราะกำหนดผู้ใหญ่บ้านบางคนไม่รู้หนังสือหรือไม่เอาใจใส่กันมีโดยมากบางคนก็ว่าผลประโยชน์ไม่มีใครจะพอ ต้องคิดอ่านทำการหาเลี้ยงชีวิตไม่มีเวลาจะตรวจตราให้เข้มแข็งเสมอไปได้แล้งกลัวลูกบ้านจะลอบยิง เพราะพื้นเมืองเป็นมาด้วยการลอบยิงโดยความอาชญากรรมอยู่เนื่อง ๆ จนทุกวันนี้

ตั้งแต่มีกำหนดผู้ใหญ่บ้านแล้ว ราษฎรนิยมว่าเมื่อแรกตั้งผู้ใหญ่บ้านเอาใจใส่ตรวจตราครั้นมาเดี๋ยวนี้คลายลง ถึงฉนั้นยังดีกว่าอำเภอกำหนดขึ้นก่อนบ้าง ถ้าเกิดโจรผู้ร้ายปล้นหรือแย่งชิงก็ดีกำหนดผู้ใหญ่บ้านเป็นธุระติดตามแลสืบจับ เพราะฉนั้นผู้ร้ายปล้นจึงเบาบางลงไม่เป็นพักพวกหรือหาผลประโยชน์ด้วยผู้ร้ายเหมือนก่อน นอกจากนี้ยังไม่แปลกปลาด

หนึ่งข้าหลวงและผู้ว่าราชการได้จัดการคือ ทังนายตลาดสำหรับทำหนังสือพิมพ์รูปพรรณซื้อขายสัตย์พาหนะ ๒ ตำบลศาลากลางแห่งหนึ่ง ตำบลท่าเรือพระแท่นแห่งหนึ่ง กำหนดติดตลาดวันอังคาร ๗ วันครั้งหนึ่งเสมอไป

๒ ได้จัดตั้งด่านตามที่เคยมีมาแล้ว ๓ ตำบล ๆ ช่องฉลายแห่งหนึ่ง ตำบลทับตะโกแห่งหนึ่ง ตำบลพระเจดีย์ ๓ องค์แห่งหนึ่ง ด้านหนึ่งมีขุนหมื่น ๑ คนไพร่ ๖ คน

๓ ได้จัดตั้งพลตระเวรรักษาในคลองดำเนินสดวก ตำบลบางยางแขวงเมืองนครไชยศรีแห่งหนึ่ง ตำบลโคกไผ่แขวงเมืองราชบุรีแห่งหนึ่ง ตำบลบางนกแขวกหลัก ๘ แห่งหนึ่งแลที่ตลาดเมืองราชบุรีแห่งหนึ่งรวม ๔ ตำบล ๆ หนึ่งมีพลตระเวร ๑๒ คน

๔ ประกาศราษฎรถ้าผู้ใดจะทำการมะโหรศพให้บอกเจ้ากรมแขวงให้รู้ล่วงหน้าก่อน ๓ วัน จะได้ให้กำหนดผู้ใหญ่บ้านไปคอยระวังการวิวาท

แต่การที่มานายตลาด ๒ ตำบลนั้นราษฎรที่อยู่ทางไกลมีความเดือดร้อนเพราะวาระระยะทางที่พาสัตย์พาหนะไปมาลำบากแลต้องรอให้ครบกำหนด ๗ วัน จึงจะซื้อขายกันได้

ข้อ ๒ การโจรผู้ร้ายนั้นชั้นก่อนจัดเทศาภิบาลมีชุกชุมเป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎร
 เปนอันมาก จนราษฎรบางแห่งต้องหลบหนีมิได้นอนบนเรือนได้ มีบาญชีผู้ร้ายที่ผู้ว่า
 ราชการในจำนวนศก ๑๑๓ ปล้น ๘๙ ราย ลอบยิงแทงฟันกันตาย ๔๒ ราย แยกชิงทรัพย์
 สิ่งของโคกระบือ ๕๕ ราย แต่ย่องเบาลักโคกระบือนั้นยังมีเปนอันมาก

ตั้งแต่จัดเทศาภิบาลแล้ว ข้าหลวงแลผู้ว่าราชการได้จัดการป้องกันโจรผู้ร้ายคือ
 ๑ ตั้งให้เจ้ากรมแลปลัดกรมแขวงเปนกองสืบจับผู้ร้าย ๒ ประกาศห้ามไม่ให้ราษฎรยิงปืน
 ในเวลากลางคืน เว้นไว้แต่มีเหตุโจรผู้ร้ายถ้าได้ยินเสียงปืนดังในเวลากลางคืนให้กำนัล
 ผู้ใหญ่บ้านราษฎรที่ใกล้เคียงไปช่วยต่อสู้อแลจับโจรผู้ร้าย ๓ ให้กำนัลแลผู้ใหญ่บ้านมีฆ้องกลอง
 ที่เรียกประชุมลูกบ้านในเวลาที่เกิดเหตุโจรผู้ร้าย ๔ ให้กำนัลผู้ใหญ่บ้านตรวจคนเดินทาง
 ซึ่งสัตยาพาหนะเข้ามาในเมือง ถ้าไม่มีหนังสือเดินทางหรือตัวพิมพ์รูปพรรณสัตยาพาหนะให้
 จับไว้ไต่สวน ๕ ประกาศราษฎรว่าถ้าผู้ใดจะล้มโคกระบือให้บอกกำนัลผู้ใหญ่บ้านให้
 ชันสูตรเสียก่อน ๖ ให้กำนัลผู้ใหญ่บ้านตรวจคนต่างแขวงที่ไปมาพักอาศัย ๗ ให้
 ราษฎรที่มีโคกระบือลูกคอกขนาดสนตะกายได้มาทำหนังสือรูปพรรณ เพราะฉะนั้นการ
 โจรผู้ร้ายปล้นค้อยเบาบางลง ในศก ๑๑๔ มีจำนวนผู้ร้ายปล้น ๗ ราย ลอบยิงฟันแทงกัน
 ตาย ๑๑ ราย แยกชิงโคกระบือ ๙ ราย ย่องเบาลักสัตยาพาหนะ ๑๒๑ ราย เสียงราษฎรว่า
 ค่อยมีความสุขเพราะนอนบนเรือนได้แลพอปล่อยโคกระบือห่างบ้านประมาณ ๒ } เส้น
 ได้ แต่การลักยิงแลย่องเบา นั้นยังไม่สงบ ในระหว่างข้าพระพุทธเจ้าไปพักอยู่ ๖ วันนั้น มี
 กำนัลผู้ใหญ่บ้านทำรายงานมายื่นต่อข้าหลวงว่ามีผู้ร้ายแย่งชิงกระบือตำบลบางตัน ๔๐
 กระบือ ๑ ราย มีผู้ร้ายฟันเจ้าของทรัพย์ตาย ๒ คนแล้วเกบทรัพย์สิ่งของไปที่ตำบล
 บางยี่รง ๑ ราย มีผู้ร้ายลักยิงกันตายที่ตำบลบางโป้ง ๑ ราย รวม ๓ ราย

ข้อ ๓ การถ้อยความนั้น ชั้นก่อนจัดเทศาภิบาล ตุลาการศาลเมืองมีหน้าที่ก้าวก่ายกัน
 มีตุลาการสำหรับชำระความไม่ต่ำกว่า ๓๐ คน เห็นแก่เงินค่าธรรมเนียมแล้วไม่เอาใจใส่
 ทิ้งไว้ให้เนิ่นช้า ฝ่ายผู้ว่าราชการก็ไม่เป็นธุระจะตรวจตรา เพราะฉะนั้นความจึงค้างอยู่
 ๑๐๐๐ เรื่องเสศ ราษฎรมีความเดือดร้อนมาก บางเรื่องก็ถึง ๒๐ ปียังไม่แล้ว

ตั้งแต่จัดเทศาภิบาลแล้วข้าหลวงและผู้ว่าราชการได้จัดตั้งกรมการคือ ๑ ศาล ข้าหลวงมีผู้พิพากษา ๑ คน ผู้ช่วยพิจารณา ๒ คน เสมียน ๓ คน ผู้คุม ๓ คน ๒ กองใต้สวน มีพนักงาน ๑ คน เสมียน ๑ คน ๓ ศาลเมืองมีหัวหน้าตรวจความในศาล ๑ คน หัวหน้าความนครบาลหนึ่งคน ผู้ช่วยพิจารณา ๓ คน จำศาลรับฟ้อง ๑ คน หัวหน้าความแพ่ง ๑ คน ผู้ช่วยผู้พิพากษา ๓ คน เสมียนรวม ๑๐ คน ผู้คุม ๒ คน คนเดินหมาก ๒ คน พันโรง ๑ คน ๔ ประกาศให้ผู้พิพากษาศาลการมาทำการแต่เวลาเช้า ๔ โมง เลิกเวลาบ่าย ๔ โมง กับเมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ ข้าหลวงเทศาภิบาลได้จัดตุลาการเก้าซึ่งไม่มีหน้าที่รับเงินเดือนนั้นเป็นกรรมการพิเสศชำระสร้างความเก่า ๑๒ นาย แต่คงชำระอยู่ ๖ นาย ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดเงินส่วนราชการจ่ายให้เป็นรางวัลตามผู้ซึ่งเหน็ดเหนื่อยมากแลน้อย ตั้งแต่วันที่ ๑๐ ถึงวันที่ ๑๘ ชำระเปรียบเทียบความเก่าแล้ว อาญา ๑ แพ่ง ๘ รวม ๙ เรื่อง

การชำระความในศก ๑๑๔ ตามสารบบความของข้าหลวงและผู้ว่าราชการ ศาลข้าหลวงมีความ ๓๒ เรื่อง เปรียบเทียบยอมแล้ว ๒๑ เรื่อง ตัดสินแล้ว ๑ เรื่อง คงค้าง ๑ เรื่อง ศาลเมืองมีความ ๑๑๒๘ เรื่อง เปรียบเทียบยอมแล้ว ๔๐๐ เรื่อง โจทยจำเลยทั้งศาลไป ๒๗๘ เรื่อง คงค้าง ๔๕๐ เรื่อง ธรรมเนียมการในศาลก็ยังไม่เปลี่ยนแปลงให้ผิดกว่าเดิม

เสียงราษฎรว่ายังมีความเดือดร้อนเป็นอันมากด้วยการชำระยังช้าอยู่แลตุลาการไม่เอาใจใส่พิจารณาให้เด็ดขาดได้ เพราะฉะนั้นความในศาลเมืองศก ๑๑๔ ไม่มีตัดสินสักเรื่องเดียวต้องขาดประโยชน์ทำมาหากินถึง ๒ ปี จำเป็นต้องยอมแล้วกันบ้าง บางเรื่องโจทยจำเลยก็ทิ้งศาลไปบ้าง

วันที่ ๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ ข้าพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ ได้ไปดูชำระความตั้งแต่เวลาเช้า ๔ โมง ตุลาการบางคนมาในเช้า ๕ โมงบ้าง เวลาเที่ยงพระยาสุรินทรฤไชย ข้าหลวงเทศาภิบาลกับผู้ว่าราชการลงมานั่งกำกับมีลูกความประมาณ ๖ คน มาร้องเตือนความว่าค้างช้ามาถึง ๕ ปีบ้าง ข้าหลวงและผู้ว่าราชการก็รับผิดต่อหน้าข้าพระพุทธเจ้าว่าเหลือกำลังเพราะความมากนักตุลาการก็น้อยคนไม่สามารถจะพิจารณาให้ทั่วถึงกันได้

วันที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ ศาลข้าหลวงเปรียบเทียบความอุทธรณ์แล้ว ๑ เรื่อง ศาลเมืองเปรียบเทียบแล้ว ๓ เรื่อง ฟ้องใหม่ ๓ เรื่อง

วันที่ ๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ ศาลข้าหลวงเปรียบเทียบความอุทธรณ์แล้ว ๑ เรื่อง ศาลเมืองเปรียบเทียบแล้ว ๓ เรื่อง ฟ้องใหม่ ๓ เรื่อง

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจตรานักโทษมี ๒๐๔ คน ที่ร้องว่าติดมา ๒ } ปีบ้าง
ยังไม่ได้ชำระประมาณ ๓๐ คน ที่ร้องว่าไม่มียาที่จะส่งอาหารมีความอดหยากประมาณ
๑๕ คน แลอีกคนหนึ่งชื่ออ้ายแก่นต้องหาว่าจุดลูกสาวของราษฎร ชุนสกลเมืองเพชรบุรี
ตัดไปหูเกลี้ยงทั้ง ๒ ข้าง แล้วส่งมาจำไว้ในเมืองราชบุรีถึง ๓ ปีแล้ว

อนึ่งมีราษฎรชาวตลาดเปนนันมากแจ้งความว่านายชินบุตรหลวงนราผู้คุมตัด
ศีรษะอ้ายแฉ่งผู้ร้ายมาประจานไว้หน้าศาลเจ้าริมตลาดเมืองราชบุรี ความข้อนี้ข้าหลวง
เทศาภิบาลแจ้งความว่าอ้ายแฉ่งหนีออกจากตราง นายชินติดตามจับอ้ายแฉ่งต่อสู้อแล้ว
นายชินจึงยิงอ้ายแฉ่งตายตัดศีรษะมาประจานไว้กับเรื่องอ้ายแก่นซึ่งต้องจำคุกตัดไปหูนั้น
เทศาภิบาลว่าได้เอาตัวชุนสกลผู้คุมทวน ๓๐ ที่ได้จำไว้จนทุกวันนี้ อีกเรื่องหนึ่งหลวงนรา
ผู้คุมปล่อยผู้ร้ายชื่ออ้ายแป๊ะ อ้ายเจ๊ก รวม ๒ คน ความข้อนี้หลวงเทศาภิบาลได้ทราบ
แล้ว

ข้อ ๔ การภาษีอากรก็เรียบร้อยดี เปนแต่เรื่องน้ำสุราที่หลงจูนายอากรหาว่า
ราษฎรทำน้ำตานเมา กรมการกับหลงจูนแลผู้รับสินบนไปจับกุมราษฎรมาไต่สวน ฝ่าย
ราษฎรก็ร้องว่ามีผู้เอาลูกแบ็งลักกลับมาใส่เปนการโต้เถียงกันอย่างนี้โดยมาก แลราษฎร
ต้องถูกจับมาเพราะเรื่องน้ำตานเมายิ่งกว่าภาษีอากรเรื่องอื่น แต่การเรื่องนี้เทศาภิบาล
ว่าได้ตรวจเปนธุระแข็งแรงให้ผู้รับสินบนลบบาลโดยมันคงจึงแต่งกรมการพร้อมกับหลงจูน
นำจับบัตรนี้จึงค่อยเบาบางลง นอกจากนั้นบันดาผู้ที่ค้าขายคือตัดไม้ไผ่ ตัดไม้เส้าตัดไม้
ฝาง ทำโรงหีบอ้อย เผาปูนหินแลทำนาซึ่งเป็นเครื่องหากินของชาวเมืองนี้ ก็ไม่มีความ
เดือดร้อนด้วยการภาษีอากร

ข้อ ๕ ข้าหลวงเทศาภิบาลได้จัดเจ้าพนักงานมีตำแหน่งหน้าที่ดังนี้คือ ๑ กองข้าหลวงใหญ่ พระยาสุรินทรฤๅไชยข้าหลวงใหญ่ ๑ ผู้ช่วย ๑ เลขานุการ ๑ เสมียน ๘ คน พนักงานโยธา ๑ แพทย์ ๑ พันโรง ๒ คน ๒ กองข้าหลวงมหาดไทย พระเทพราชแสนยากรข้าหลวงมหาดไทย ๑ ผู้ช่วย ๑ เสมียน ๔ คน ๓ กองข้าหลวงคลัง หลวงจินดารักข้าหลวงคลัง ๑ ผู้ช่วย ๑ เสมียน ๔ คน ๔ กองข้าหลวงยุติธรรม หลวงนิติสาทรข้าหลวงยุติธรรม ๑ ผู้ช่วยพิจารณา ขุนคดีกิจวินิจฉัย ๑ นายเปลี่ยน ๑ รวม ๒ เสมียน ๓ ผู้คุมใหญ่ ๑ ผู้คุมรอง ๑ ๕ ข้าหลวงกองไตสวนสรรพเหตุการณ์สิ้น พระสัจจาพิรมย์ ๑ เสมียน ๒ คน กองเมืองแบ่งпен ๕ พันแอก ๑ พันแอกพระยามรินทรฤๅไชย ผู้บังคับการ ๑ รองผู้บังคับการ ๑ เลขานุการ ๑ เสมียน ๓ คน ๒ พันแอกแขวงกำนัลพระสุนทรบุรียเจ้ากรมแขวง ๑ ปลัดกรมแขวง ๔ สมุหบาญชีแขวง ๔ พลตระเวร ๑๒ คน ๓ พันแอกคลังพนักงาน ๑ รองพนักงาน ๑ ๔ พันแอกการเล่าเรียนครูสอนหนังสือ ๑ คน ๕ พันแอกตุลาการผู้พิพากษา ๑ ผู้พิพากษารอง ๑ เสมียน ๑ หัวหน้าผู้กำกับตรวจความในศาลคือพระแสนท้องฟ้าปลัด ๑ หัวหน้าความนครบาล ๑ ผู้ช่วยพิพากษา ๓ หัวหน้าความแพ่ง ๑ ผู้ช่วยพิจารณา ๓ จำศาลรับฟ้อง ๑ เสมียน ๑๐ คน ผู้คุม ๒ เเดินหมาย ๒ พันโรง ๑

ที่ว่าการนั้นยังไม่ได้จัดรวมกันเป็นแห่งเดียวแยกย้ายกันดังนี้ กองข้าหลวงก็อยู่ที่ตึกพักข้าหลวงใหญ่ กองข้าหลวงคลังอยู่ที่พักของข้าหลวงคลัง กองข้าหลวงมหาดไทยอยู่ที่พักข้าหลวงมหาดไทยแล้วยังจัดไม่เรียบร้อยเพราะป็นอยู่ด้วยบุตรภรรยาของข้าหลวงด้วย แต่ที่ชำระความเปนครบาลกลางศาลข้าหลวง ๑ ศาลเมือง ๑ ไม่มีโต๊ะเก้าอี้ ยังใช้ธรรมเนียมนั่งหมอบคลานอยู่

อนึ่งข้าหลวงเทศาภิบาลได้ประกาศว่าให้เจ้าพนักงานต่าง ๆ มาหนึ่งทำการแต่เวลาเช้า ๔ โมง เลิกบ่าย ๔ โมง แต่เจ้าพนักงานต่าง ๆ นั้นจะสังเกตว่ามาทำการในเวลาเช้า ๔ โมงจริงก็ได้ ดูทำการไม่เป็นเวลา เช้าบ้าง เย็นบ้าง ค่าบ้าง สุดแล้วแต่จะมีการอะไรขึ้นเพราะที่ว่าการก็เป็นบ้านเจ้าพนักงานเสมียนประจำอยู่เสมอ การนุ่หม่มแต่งตัวของเสมียนก็ยังไม่เรียบร้อย เว้นไว้แต่ที่ศาลชำระความ ผู้พิพากษาศาลการเสมียนมานั่งทำการในเช้า ๔ โมงบ้าง เลิกบ่าย ๔ โมง

แบบแผนของการต่าง ๆ นั้นคือ ๑ กองข้าหลวงใหญ่ ในหน้าที่เลขานุการมีใบอนุญาต หนังสือไปมา ๓ เล่ม ถ้าหนังสือที่มีมาก็ต้องลงใบอนุญาตเสียก่อน แล้วย่อใจความลงในใบพิมพ์บันทึกปิดหน้าขึ้นเสมอต่อข้าหลวงใหญ่ ๆ ตรวจแล้วจะสั่งให้ตอบไปอย่างไรก็ร่างตอบลงในใบพิมพ์สำหรับร่าง ถ้าเรื่องใดไม่ต้องตอบมีใบพิมพ์สำหรับเก็บหนังสือปิดหน้าแล้วมีความย่อเพื่อให้ค้นได้ง่าย และมีตู้สำหรับเก็บหนังสือมีเครื่องหมายเป็นหมวด ๆ ๒ กองข้าหลวงคลังมีบัญชีรับเงินต่าง ๆ ๑ จ่ายเงินต่าง ๆ ๑ งบเดือนรับจ่ายเงินต่าง ๆ ๑ จ่ายเงินราชการ ๑ จ่ายเงินเดือน ๑ จ่ายเงินเบียดวัด ๑ รวม ๖ เล่ม การหนังสือแลใบอนุญาตดูเรียบร้อยดีแต่เพียงเท่านี้ นอกจากนี้มีกองข้าหลวงมหาดไทยแลกองข้าหลวงยุติธรรมแลกองพนักงานต่าง ๆ ของเมืองยังไม่มีแบบแผนที่จะแปลกลดไปกว่านี้

ข้อ ๖ การต่าง ๆ ที่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้จัดให้มีประโยชน์ต่อแผ่นดินในเมืองราชบุรีนั้นคือ (๑) เงินได้ค่าธรรมเนียมความ ๙๐๐๐ บาท ค่าตัวพิมพ์รูปพรรณสัณษีพาหนะ ๘๐๐ บาท ค่าหมายภาษีอากร ๖๐ บาท ค่าหัวน้ำเก็บแก่ราษฎรตัดไม้ฟันเสา ๓๐๐ บาท ค่าสินลุดค่านา ๓๖๐ บาท ค่าเลขสม ๖๐๐๐ บาท ค่าเช่าตึกตลาดแลโรงบ่อน ๒๙๗๕ บาท รวม ๑๙๘๙๕ บาท (๒) ได้จัดการบำรุง คือ ๑ จัดพลตระเวนรักษาตลาด ๑๒ คน (๓) ได้เรียไรรูชุดคลองตาคุดบ้านโพธารามแขวงเมืองราชบุรี ประมาณ ๖๐ เส้น (๔) ซ่อมแซมที่พักข้าหลวง ศาลชำระความ ตรานักโทษ (๕) จัดการทำสายโทรเลขแต่เมืองราชบุรีถึงกาญจนบุรี อีกสายหนึ่งได้ถากทางปักเสาพาดสายแล้วตั้งแต่เมืองราชบุรีถึงบ้านโป่ง แต่ส่วนเมืองกาญจนบุรีได้ถากทางแล้วปักเสาตั้งแต่สำรองได้ ๖๐ ต้นที่ทำแล้วประมาณ ๒ ส่วน ยังคงอีกส่วน ๑ (๖) ซ่อมแซมสายโทรเลขตั้งแต่เมืองราชบุรีตลอดไปเพียงเมืองประจวบคีรีขันธ์ที่มีเสาแลพาดสายแล้วตั้งแต่เมืองราชบุรีถึงเมืองเพชรบุรี ตั้งแต่เมืองเพชรบุรีถึงบ้านสะพังได้รายเสาแล้ว ตั้งแต่บ้านสะพังถึงหนองปรังได้ถากทางแล้ว (๗) ได้รื้อพลับพลาค่ายหลวงที่พักต่าง ๆ มาปลูกสร้างโรงบ่อนแลซ่อมแซมตลาดให้เป็นผลประโยชน์แก่แผ่นดิน

แต่ราชการบ้านเมืองในเมืองราชบุรีนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นธุระทำแทน
พระยาอัมรินทรฤไชย์แทบทั้งสิ้น เมื่อข้าหลวงไม่อยู่พระเทพราชแสนยาก็ดูแลใน
ราชการความแลการขัดข้องต่าง ๆ

ได้ทราบเกล้า ๆ ตามรายงานที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาดังนี้

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระอินทราธิบดี

ข้าพระพุทธเจ้า นายเสนองานประกาศ

ปากแม่น้ำน้อย เมืองกาญจนบุรี ภาพยุค ๒๔๕๐

พุทองช้าง ริมแม่น้ำน้อย เมืองกาญจนบุรี ภาพยุค ๒๔๕๐

หินสองพี่น้อง เมืองกาญจนบุรี พ.ศ. ๒๔๗๒

รายงานการตรวจราชการ เมืองกาญจนบุรี

ร.ศ. ๑๑๕

(พ.ศ. ๒๔๔๐)

พระอินทภิบาล

พระอินทราชาภิบาล* เจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย ฝ่ายพระราชวังบวร เดินทางไปตรวจราชการเมืองกาญจนบุรี ระหว่างวันที่ ๑๒ - ๑๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ โดยทางเรือ ระยะทางเมืองกาญจนบุรี มีดังนี้ บ้านสำโรง (เขตเมืองราชบุรีกับกาญจนบุรี) - บ้านเกาะกะเหรี่ยง - บ้านสีโละ - บ้านโคกพิ - บ้านดอนคา - บ้านท่าพ้อ - เมืองกาญจนบุรี - บ้านถ้ำ - บ้านสีโละ - บ้านสำโรง - บ้านท่าแค แขวงเมืองราชบุรี - ท่าเรือพระแท่น - บางหวายเหนียว - บ้านล้งวาน - บ้านโป่ง - ศาลเจ้าเบิกไพร - บ้านคู้งพยอม - บ้านโพธิ์ราม - เจดเสมียน - บางสองร้อย - เมืองราชบุรี - ปากคลองดำเนินสะดวก - บางคนที - บางช้าง รายงานการตรวจการว่าด้วยเรื่องทุกข์สุขของราษฎร การโจรผู้ร้าย การชำระความ การภาษีอากร การทำสารบาญชีและแบบแผนต่างในที่ว่าการเมือง และการเก็บค่าธรรมเนียมผลประโยชน์ต่าง ๆ

* พระอินทราชาภิบาล (เพิ่ม อดายกุล) เจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย ฝ่ายพระราชวังบวร ถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๔๔๓

ระยะทางเมืองกาญจนบุรี

วันที่ ๑๒ มิถุนายน ร, ศ, ๑๑๕

พระอินทราธิบดี นายเสนองานประกาศ ได้กราบถวายบังคมลาจากสำรองเขต
แขวงราชบุรีไปเมืองกาญจนบุรีเวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาที เวลาเที่ยงถึงบ้านเกาะกะเหรี่ยง
เวลาบ่าย ๒ โมงถึงบ้านสีโละบ้านพระคีร์สวัสดิ ภยกระบัตรแจ้งความว่าเดี๋ยวนี้ราษฎร
เดือดร้อนอยู่ด้วยถ้อยความชำระไม่เป็นยุติธรรม ครั้นโจทย์จำเลยจะไปฟ้องอุทธรณ์ก็เป็น
ทางไกลจำเป็นต้องทนไป กับขุนศรีอักษรเมืองกาญจนบุรีอยู่กับหลวงมหาดไทยแจ้ง
ความว่าพระยากาญจนบุรีเอาเงินค่าป่า เงิน ๑๒ ที่ไม่ต้องห้ามตั้งแต่กาญจนบุรีลงมา
มาศิศะตรวจทาง ๓๐๐ เส้นตั้งแต่กาญจนบุรีถึงแก่งเสี้ยน ๔๐๐ เส้น ตั้งแต่แม่น้ำขึ้นไป
ถึงป่า ๑๐ เส้นทั้งนี้เปนกำหนดห้ามถ้าผู้ใดตัดจับได้เอาเงินค่าปรับ ๓๒ แลหน่อไม้ก็เอา
เงินปรับ ๓๒ เท่ากัน แต่คนที่ต้องปรับเสียเงินที่ทำพ้อ ๓๐ คน ที่ปากแพรกแควน้อย ๖
คน พระวัดนางสาวเมืองนครไชยศรีตัดไม้ไผ่แลเสาไปทำกุฎิอาจารย์ พระยาประสิทธิสงคราม
ก็เก็บเอาไม้ไว้เสีย กับพวกโกรกกราก ๖ รายต้องเสียเงินประมาณคน ๑๔ คน ที่แคว
แควน้อย ๒ คน เทศาภิบาลบังคับให้คืนเงินให้ ๕ คน พระยาประสิทธิสงครามก็ไม่ได้คืนให้
แล้วออกจับยี้กัตรุตจีนมีหุ้นส่วนหลวงเมือง ๑ หลวงแพ่ง ๑ จีนโอเทา ๑ พระยาประสิทธิ
สงคราม ๑ ในเวลาตรุดสงกรานแลตรุดจีนเสมอ ๆ มาทุกปี กับว่าพระยาประสิทธิสงคราม
ฉลองตราเมื่อศก ๑๑๔ เกนไถ่กล ๒ ไถ่ เงินคล ๒ บาทบ้าง ๔ บาทบ้าง ตามกำหนดผู้ใหญ่
บ้านแลได้เหน็บเงินได้เงิน ๑๒ ชั่งห้าตำลึง กับนายริดเจ้าสำนักผู้ร้ายอำยวัลนา ไซ้ให้
นายหนุ่มเสมียนไปเอาเงิน ๙ ชั่ง นายหนุ่มไปยกเงินเสีย พระยาประสิทธิสงครามจำนายหนุ่ม
ได้เงิน ๙ ชั่งคืน รายผู้ร้ายอำยเจียมปล้นฝูงโครับเปนสัตย์ปล่อยตัวไปเอาเงิน ๒๐๐ บาท
ราย ๑ บ้านเกาะจิกผู้ร้ายฆ่ากันตาย อำเภอบอกให้กรมการมาดูเปนพยานคอยอยู่
๒ เวลาไม่เห็นกรมการมา กำหนดจึงพร้อมกันฝังศพ ภายหลังเกาะตัวผู้ฝังศพกับชาวบ้านไป
ตัวจีนชุมผู้เสียเงินบ้านเกาะจิกเล่าความให้ฟังว่าตัวจีนชุมกับพวก ๖ คน ก็ไปช่วยกันฝัง
แล้ว ภายหลังมาจับเอาตัวไปต้องเสียเงินคล ๑๐๐ บาท ๖ คนเงิน ๖๐๐ บาท ให้พระยา
กาญจนบุรีเปนเสร็จกัน ออกเรือจากสีโละเวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที ถึงบ้านโคกพีแล้ว

ถึงเขาแรดอยู่ค่างซ้ายเขาฆ้องอยู่ค่างขวา เวลาอย่าคำถึงบ้านดอนคาจอดเรือพักนอนที่นั่น พบนายท้วนนายเอี่ยมว่าผู้ว่าราชการเมืองเก็บเงินค่าป่าไม้เงินคล $\frac{1}{10}$ ทั้งหญิงทั้งชาย ถ้าผู้ใดตัดไม้ต้องเสียเงิน ถ้าผู้ใดไม่ได้เสียเงินจับได้ปรับเอาเงิน ๑๐ บาท ปล่อยตัวไป

วันที่ ๑๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาที ออกเรือจากบ้านคอนคา เวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาทีถึงบ้านท่าพ้อ ร่องน้ำเลียบบมาตามชายเขามีไม้รวก ไม้ไผ่ป่า เปนต้น เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที ถึงหน้าเมืองกาญจนบุรีที่ท่าพัก มีแพตามลำน้ำ ๑๕ แพร เวลาเที่ยงเชิญพระบรมราชโองการไปให้พระยาประสิทธิสงครามผู้ว่าราชการเมืองกาญจนบุรี ทราบแล้วก็ชี้แจงข้อความการเมืองให้ฟัง ที่ว่าการนั้นเป็นเรือนฝากระดานใหญ่ ๕ ห้อง เฉลียงรอบกว้างประมาณ ๔ วายาว ๑๐ วา มีโต๊ะสำหรับผู้ว่าราชการ ๑ โต๊ะ แลเป็นที่รับแขกด้วยแลมีโต๊ะยาวสำหรับเสมียน ๑ โต๊ะ จัดสะอาดดี ค่างหลังที่ว่าการนี้มีเรือนฝากระดานใหญ่อีก ๑ หลัง เท่ากับที่ว่าการกันเป็นสองห้องสำหรับข้าราชการแลชาวต่างประเทศพัก ต่อไปอีกเป็นเรือนของผู้ว่าราชการอยู่ในกำแพงเมือง เวลาบ่าย ๕ โมง กลับ แล้วเลยไปคูโรงทหารอยู่ริมประตูเมืองนอกกำแพงพบจ่านายสิบนายคลามกับพลทหาร ๘ คน โรงพักทหารนั้นเป็นเรือนฝากระดาน ๓ ห้อง แต่ชำรุด เวลาอย่าคำลงมาเรือ

วันที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมงไปวัดไชยชุมพลชนะสงคราม พบพระเปลี่ยนใบฎีกาว่ามีพระสงฆ์ ๒๐ รูปแลได้ทราบราษฎรพูดกันว่าเมื่อผู้ว่าราชการเมืองฉลองตรามีหนังสือป่าวร้องให้ราษฎรแลผู้ใหญ่บ้านมาช่วยฉลองตราประมาณ ๒๐๐๐๐ คน เสศแลบางคนต้องเสียเงินลงขันไม่ต่ำกว่า ๑๒ บาท ข้อนี้ราษฎรชาวตลาดทราบทั่วกัน การชำระถ้อยความนั้นในระหว่าง ๕ ปีมีตัดสินแล้ว ๒ เรื่อง นอกจากนี้ก็เปรียบเทียบทั้งสิ้น แลการเปรียบเทียบนั้นดูเปนถนอมข่มขี้จำเลย แล้วเอาตัวจำเลยมาขังตรงใช้การงานแลบังคับให้เสียเงินเท่านั้นจึงจะปล่อยไป เมื่อได้เงินแล้วทำบายอมเล็ก แล้วกันตั้งนี้โดยมาก แลพบนายเล็กอำแดงบางกับราษฎรหลายคนแจ้งความเหมือนพระเปลี่ยนใบฎีกา แลว่านายเล็กมีเกวียนสามเล่มจะไปบ้านทุกของไปชายเมืองสุพรรณ ต้องเสียค่าหนังสือเดินทาง โทเทียมเกวียนคู่ละ ๑ บาท ถ้าจะไปตัดไม้ตามบนเขาต้องเสียค่าป่าคล $\frac{1}{10}$ แลผู้ที่ไม่ตัดไม้ซึ่งเป็นไม้หลวงอยู่ ๗ ตำบล ผู้ว่าราชการก็จับตัวมาบังคับ

เสียเงินคล ๑๐ บาท แล้วปล่อยตัวไป เวลาบ่าย ๓ โมงไปตลาดพบผู้ว่าราชการเมืองที่ตลาด แล้วไปทางวัดเทวสังคาราม แล้วกลับมาที่ตลาดนี้มีระยะห่าง ๆ กันยาวประมาณ ๑๒ เส้น ทางเดินกว้าง ๖ ศอกของชายไม่ค่อยจะบริบูรณ์เหมือนตลาดโพธารามแลราษฎรในตลาดมีการทำยาสูบเป็นต้น แล้วเข้าไปในกำแพง กำแพงเมืองนี้กว้าง ๕ เส้นยาว ๒๐ เส้น มีเรือนราษฎรอยู่ประมาณ ๕๐ หลัง นอกนี้เป็นพินนาแลสวน แล้วขึ้นไปบนจวนของผู้ว่าราชการ เวลาบ่ายค่ากลับ

วันที่ ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๔ โมงไปนั่งดูที่ศาลากลางหลวงเทพบุรี ผู้พิพากษาใหญ่ หลวงเทพโยธีผู้พิพากษารอง และมีหัวหน้าความนครบาล ๑ ผู้ช่วยพิจารณา ๒ หัวหน้าความแพ่ง ๑ ผู้ช่วยพิจารณา ๒ จำศาลรับฟ้อง ๑ เสมียน ๔ ผู้คุม ๒ แต่ผู้พิพากษาศาลการมาเช้า ๕ โมงบ้างเพราะความไม่ค่อยจะมี วันนี้มีความแต่เรื่องเดียว ได้เปรียบเทียบแล้ว นอกจากนี้โจทก์จำเลยไม่มาศาล การเก็บสำนวนแลบาญชีความยังอยู่ ไม่เป็นหลักฐานแลใช้สมุดดากับสมุดไผ่จีนทั้งสิ้นแลบันทึกว่าการมีเสมียน ๔ คนกับผู้ว่าราชการ แบบธรรมเนียมยังไม่จัดใหม่ การเก็บหนังสือเข้าเรื่องแลการบาญชียังอยู่ แลบาญชีเงินยังเขียนด้วยเส้นดินสอในกระดาษบันทึกตัวอย่างใหญ่ ไม่ได้ใช้สมุดเป็นที่แก้ไขยุ่งมาก เวลาบ่าย ๓ โมงไปตรวจดูที่ตรางหมื่นศิริผู้คุม ที่ตรางนี้กว้าง ๓ วา ยาว ๕ วา พื้นไม้สักผามีปลีไม้สักตีเป็นช่องลูกกรง มีนักโทษชาย ๒๒ คน หญิง ๓ คน อ้ายโก้มาร้องว่าเป็นผู้ร้ายปล้นบ้านนายปุ้ยตำบลตลละออมผู้ว่าราชการจับมารวม ๙ คนทั้งอ้ายโก้รับเป็นสัตย์แล้ว แต่พวกเพื่อน ๘ คนนั้นเสียเงินคล ๕๖ บาทให้แก่ผู้ว่าราชการออกไปได้แล้วยังอยู่แต่อ้ายโก้ไม่มีเงินจะเสีย ความข้อนี้ได้ถามหลวงเมืองแลผู้ว่าราชการรับว่าได้ชำระว่าเป็นผู้ร้ายปล้นรับสัตย์แล้วทั้ง ๙ คนจึงเปรียบเทียบให้ใช้เงิน ๗ ชั่งให้แก่เจ้าของทรัพย์สินแล้วปล่อยให้ประกันไปคือ อ้ายตัน อ้ายปิ่น อ้ายเปี่ยมเล็ก อ้ายเปี่ยมใหญ่ อ้ายหล้า อ้ายอั้ง อ้ายนุ้ย อ้ายเจ๊ก อ้ายเฟื่อง แลผู้ว่าราชการกลับพูดว่าซึ่งเป็นผู้ร้ายปล้นรับเป็นสัตย์ที่ปล่อยให้มีประกันไปยังอยู่อีกหลายคน เป็นธรรมเนียมของเมืองนี้มาแต่เดิม ครั้นถามว่าได้ปล่อยผู้ใดไปอีก ผู้ว่าราชการกลับว่าจำไม่ได้ หนึ่งอีแก้วภรรยาอ้ายวัลนากับอ้ายสร้อยบุตรมาร้องทุกต้องรับราชบาทติดตรางมานานแล้ว ตัวอ้ายวัลนาก็ต้องประหารชีวิตใน

กรุงเทพฯ แล้ว เพราะเป็นผู้ร้ายปล้น แต่ตัวก็แก้กับอายสรว้อยไม่รู้ว่าจะมีกำหนดออกจาก
เวรจำเมื่อไรมีความยากแค้นเป็นที่สุด เวลาบ่าย ๕ โมงกลับ

วันที่ ๑๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ ไปที่วัดเทวสังคารามพบพระสุตเจ้าอธิการแจ้ง
ความว่าพระสงฆ์มี ๓๔ รูปแลพบนายกลั่นผู้ใหญ่บ้านท่ามะขามว่าเมื่อเวลาฉลองตราต้อง
เสียเงินลงขัน ๒ บาท เพราะเป็นคนจน ที่เขามีมากก็ต้องเสียกันคนหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๑๒
บาท แลท่านผู้ว่าราชการเอาเงินแก่ราษฎรดูความเป็นอันมาก ราษฎรดูความพุดกัน
แล้วว่าท่านเปรียบเทียบจะเอาเงินเท่านั้น ถ้าไม่เสียเงินให้ท่าน ๆ ก็ซึ่งไฉนหนไม่ได้ต้อง
เสียเงินให้ท่าน แล้วพบหลวงพรหมจิมจีนไทยเลี้ยงแจ้งความว่าผู้ว่าราชการปล่อยตัว
อ้ายแดงอ้ายเขียนกับพักพวกอีก ๓ คน ซึ่งเป็นผู้ร้ายปล้นบ้านเงินจันทาบลหนองบัวยิง
เงินจันทาบของทรัพย์ตายรับเป็นสัตย์ จ่านายสิบนายเป่าเป่าเงินไปเสียให้คล ๓ ชั่ง จึง
ปล่อยผู้ร้ายเหล่านี้ไป อิกรายหนึ่งเงินเล่งเจียบเงินเล็กต้องหาว่าไปเป็นเจ้าของผู้ร้าย
พิจารณาไม่สมจริง แลเอาเงินแก่เงินเล่งเจียบ ๒ ชั่ง แลปล่อยตัวไป แลเดินไปทางวัด
ไชยชุมพลชนสงครามพบพระเปลี่ยนแจ้งความว่ามีราษฎรมาร้องทุกผู้ว่าราชการเมืองจับมา
ว่าไปตัดหน่อไม้หลวงแล้วปรับให้เสียเงินคนหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๑๐ บาท แลผู้ว่าราชการเมือง
ห้ามลูกความไม่ให้ไปศาลเพราะกลัวหลวงผู้ตรวจจะเห็นว่ามีความมากมาย ราษฎรดูความ
ก็กลัวไม่มีใครจะไปศาล เพราะฉะนั้นเมื่อไปตรวจที่ศาลชำระความบางที่จะมีความสัก
เรื่องเดียวเท่านั้น เวลาบ่าย ๔ โมงขึ้นไปหาผู้ว่าราชการเมือง ๆ ได้ส่งสารบบความต่าง ๆ
มาแล้ว แต่สารบบความนั้นไม่เป็นที่แน่ได้ เพราะความยังอยู่ที่ตุลาการอื่น ๆ บ้างยังเรียก
มาไม่หมด แลดูกิริยาปิดปกไม่ใคร่จะบอกโดยความจริง เวลาบ่าย ๕ โมงกลับ

วันที่ ๑๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมงออกเรือจากเมืองกาญจนบุรี
เวลาเช้า ๒ โมงแวะรับประทานอาหารที่บ้านถ้ำ เวลาเช้า ๓ โมงออกเรือ เวลาเช้า ๕ โมงถึง
บ้านสีโละ แวะที่บ้านพระศรีสวัสดิ์พิภพสัมลัมภรรยาพระศรีสวัสดิ์แจ้งความว่าพวกชาวบ้าน
แถบนี้ไปตัดหน่อไม้ ๔ รายเพื่อประสงค์จะปนกับเข้ารับทานเพราะเป็นคนยากจน ผู้ว่า
ราชการเมืองก็จับว่าป่าไม้หลวงต้องห้ามบังคับให้คนเหล่านั้นเสียเงินคล ๑๐ บาท แลพา
โคกระบือไปทำรูปพรรณที่ศาลากลาง เจ้าพนักงานก็เรียกค่าตัวพิมพ์รูปพรรณใบละ ๑๒

เหลือจากอัตรา ๑ เวลาเที่ยงออกเรือ เวลาบ่าย ๒ โมงถึงสำรองสิ้นเขตเมืองกาญจนบุรี
 เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่งถึงบ้านท่าแคแขวงเมืองราชบุรี เวลาบ่าย ๓ โมงถึงท่าเรือพระแท่น
 วนที่บ้านหลวงจงภักดีได้เห็นทำรูปพรรณโควันนั้นบอกว่า ๑๓๐ โค เวลาบ่าย ๕ โมง
 ออกเรือ เวลาบ่ายถึงบางหวายเหนียว เวลา ๑ ทุ่มถึงบ้านล้งวาน เวลา ๓ ทุ่มถึงบ้านโป่ง
 วนนอนที่นั่น

วันที่ ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งออกเรือจากบ้านโป่งแล้วแวะศาลเจ้า
 เบิกไพรอยู่ ๑๐ นาที แล้วออกเรือเวลาเช้า ๑ โมงถึงคู้งพยอมแล้วแวะรับประทานอาหาร
 ที่บ้านคู้งพยอม เวลาเช้า ๒ โมงออกเรือ เวลาเช้า ๓ โมงถึงบ้านโพธิธรรม เวลาเช้า ๔ โมง
 ครึ่งถึงเจดเสมียน เวลาเที่ยงถึงบางสองร้อย เวลาบ่าย ๑ โมงถึงเมืองราชบุรี เวลาบ่าย
 แล้วไปพบพระยาพลทกกับขุนอธิกกว่าพวกทหารมีความเดือดร้อนเพราะทางสำหรับทหาร
 เดินขึ้นลงซึ่งอยู่ตรงนำวังที่พักทหารนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลก็ทำโรงแถวหมดปิดทาง
 ทหารเสีย แลเมื่อ ๒ วันมานี้ราษฎรชาวตลาดวิวาทกันกับเป่าข้าหลวงเทศาภิบาล ทหาร
 เข้าเสียกั๊งแล้วไปห้าม นายขึ้นบุตรหลวงนรากลับเอาปืนยิงพลทหารแต่ไม่ถูก ฝ่าย
 นายทหารก็ไปร้องเรียนข้าหลวงเทศาภิบาลชำระได้ความว่านายขึ้นยิงทหารจริง ปรับให้
 นายขึ้นเสียเงินทำขวัญให้แก่ทหาร ๑๖ บาท ฝ่ายทหารมีความน้อยใจมากแลหลวงนรา
 ผู้คุมนายขึ้นบุตรกับไปเรียรายเงินแก่นักโทษมาเพื่อจะทำขวัญ พลทหารที่เป่นักโทษ
 จึงมาร้องต่อนายทหารว่าหลวงนราข่มขี้จะมาเอาเงิน ฝ่ายนายทหารก็พากันไปร้องต่อ
 ข้าหลวงเทศาภิบาลได้ความจริงแล้วก็นิ่งไปหาได้ทำโทษหลวงนรากับนายขึ้นไม่ หลวงนรา
 ก็ยังคงเป็นผู้คุมมาจนทุกวันนี้ เวลา ๒ ยามแล้วกลับมาเรือ เวลา ๑๑ ทุ่ม ออกเรือจาก
 เมืองราชบุรี เวลาบ่ายถึงบ้านป่า

วันที่ ๑๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมงถึงปากคลองดำเนินสะดวก เวลา
 เช้า ๒ โมงถึงบางคนที่แล้วถึงบางช้างสิ้นเขตเมืองราชบุรี

ข้าพระพุทธเจ้า พระอินทรราชิบาล

ข้าพระพุทธเจ้า นายเสนองานประกาศ

รายงานเมืองกาญจนบุรี

เขียนที่เมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๒๒ มิถุนายน ร, ศ, ๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้า พระอินทราธิบดี นายเสนองานประกาศขอพระราชทานทำ
รายงานตรวจราชการเมืองกาญจนบุรีซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้า
เชิญกระแสพระบรมราชโองการ ออกไปสืบสวนฟังกิจทุกข์ของราษฎรในเขตแขวงเมือง
กาญจนบุรี ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ตามข้อความตั้งจะมีต่อไป
นี้

ข้อ ๑ การอำเภอกำหนดขึ้นก่อนจัดเทศาภิบาล มีอำเภอกำหนดคนหนึ่งว่ากล่าว
ท้องที่กว้างยาวไม่สามารถที่จะปกครองให้ตลอดทั่วถึงได้ และไม่เอาใจใส่เป็นธุระช่วย
ราษฎรในเวลาที่เกิดเหตุการณ์มีโจรผู้ร้ายขึ้น

ตั้งแต่จัดเทศาภิบาลแล้ว ได้จัดตั้งเจ้ากรมแขวง ๑ รองเจ้ากรมแขวง ๑ ปลัดกรม
แขวง ๔ สมุขาธิบดีแขวง ๔ กำหนดนายตำบล ๒๙ ผู้ใหญ่บ้าน ๑๘๗ มีวิธีตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน
เหมือนเมืองราชบุรี ก็ได้จัดตำบล ๒ ตำบล พระพลสงครามเป็นนายกองค์ตำบล ตำบล
มะขามเตี้ย ๑ ตำบลลำทราย ๑ ตำบลหนึ่งมีขุนหมื่น ๒ โพร ๕ รวม ๗ คน แต่กำนันผู้ใหญ่
บ้านยังไม่ได้รับประทวนหมายตั้งแล้วขอบังคับ ผู้ว่าราชการได้มีคำสั่งจัดไปก่อน คือ ๑ ให้
ตรวจตราโจรผู้ร้าย ถ้าเกิดโจรผู้ร้ายให้บ่าวร้องลูกบ้านช่วยติดตามจับโจรผู้ร้าย ๒ ได้ทำ
บาญชีสำมะโนครัวในเมืองกาญจนบุรีมีหลังคาเรือน ๓๗๙ หลัง ราษฎร ชาย ๑๐๐๓๓
คน หญิง ๙๕๔๕ รวม ๑๙๕๗๘ คน สัตย์พาหนะ ช้าง ๓ ม้า ๘๗ โค ๒๕๓๒๗ กระบือ
๒๗๕๒ รวม ๓๑๑๖๙ มีอาวุธปืน ๒๓๕๘

ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบสวนไต่ถามตามราษฎรมีความราษฎรก็นิยมยินดีมากกว่า
ขึ้นอำเภอกำหนดที่ประพฤคมาแล้วแต่หลัง เพราะผู้ใหญ่บ้านตรวจตราทั่วถึงกันโจรผู้ร้าย
ก็ค่อยสงบลง

ข้อ ๒ การโจรผู้ร้ายขึ้นก่อนจัดเทศาภิบาลมีเปเนบางครึ่งบางคราวปีหนึ่งมีผู้ร้าย ปล้นประมาณ $\left. \begin{matrix} ๑๑ \\ ๑๒ \end{matrix} \right\}$ ครั้ง แต่ผู้ร้ายลอบยิงแลย่องเบา นั้นมีเป็นพื้นโดยมาก

ตั้งแต่จัดเทศาภิบาลแล้ว ได้จัดการป้องกัน คือ ๑ มิให้ราษฎรยิงขึ้นในเวลากลางคืน ถ้าได้ยินเสียงขึ้นเวลาใดต้องสำคัญเข้าใจว่ามีผู้ร้ายปล้นให้กำนันผู้ใหญ่บ้าน ปาวร้องลูกบ้านช่วยกันติดตามต่อสู้จับโจรผู้ร้าย ๒ ให้เจ้ากรมแลปลัดกรมแขวงเป็นหน้าที่พนักงานตรวจตราสืบจับโจรผู้ร้ายที่ยังไม่ได้ตัวอีกต่อภายหลัง แต่ผู้ร้ายปล้นในศก ๑๑๔ ประมาณ $\left. \begin{matrix} ๘ \\ ๙ \end{matrix} \right\}$ ครั้ง แต่การลอบยิงย่องเบา มีเป็นครั้งเป็นคราว แต่ความนครบาลที่ผู้ว่าราชการทำขึ้นในศก ๑๑๔ ความ ๑๗ เรื่อง ไม่ถึงตัดสินแล้วกันสักเรื่อง ๑ เลย เป็นแต่ส่งสำนวนไปยังผู้พิพากษาบ้าง ต้องจำรับเป็นสัจย์บ้าง ให้มีประกันไปเสียบ้าง เทียบคำพยานไว้บ้าง สืบพยานค้ำบ้าง ผู้คุมปล่อยแล้วบอกว่าหนีบ้าง ในศก ๑๑๓ มีความนครบาล ๕ เรื่อง ในศก ๑๑๒ ความ ๓ เรื่อง ได้ค้นแลไต่สวนถามถึงสารบบความ ผู้ว่าราชการก็ชี้ตัวอยู่ที่กรมการ ฝ่ายกรมการก็เก็บสำนวนไปบ้านขาดเสียบ้างหายบ้าง ความประทับที่ยอมกัน ๓๐ เรื่อง ความนำโรงความแพ่งเปรียบเทียบในศก ๑๑๔ ยอมแล้วกัน ๘๕ เรื่อง ในศก ๑๑๕ นี้ ๑๙ เรื่อง ได้ตรวจนักโทษมี ๒๘ คนเท่านั้น ชั้นในการความนี้ เหนมีนักโทษน้อยนัก

ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามตามราษฎรแลกรมการเก่า ๆ ก็ได้ความว่าผู้ว่าราชการกับหลวงศิริพิทักษ์ผู้ช่วยแลหลวงเมืองหลวงคลังเป็นคนรู้เหนักันปล่อยผู้ร้ายให้มีประกันไปโดยมาก ที่ตัวผู้ร้ายต้องชกให้การรับเป็นสัตว์ปล้นบ้านเรือนแลที่ต้อนฝูงโค คือ อ้ายเปี่ยม ๑ อ้ายเฟื่อง ๑ อ้ายมุ่ย ๑ อ้ายตัน ๑ อ้ายเปี่ยมเล็ก ๑ อ้ายวัง ๑ อ้ายโต ๑ เป็นผู้ร้ายปล้นบ้านตอลอมรายนี้พวกผู้ร้ายเสียเงินให้คล $\left. \begin{matrix} ๖๐ \\ ๗๐ \end{matrix} \right\}$ บาทบ้าง ครั้นไต่สวนผู้ว่าราชการเพื่อจะได้ทราบเกล้า ๆ ตามความเท็จจริง ก็รับว่าได้ให้ประกันไปจริงผู้ร้ายรายนี้แต่เอาเงินตรา ๗ ชั่งให้กับโจทย์ ข้อที่เงินนั้นจะให้โจทย์ฤฯ ไม่ได้ให้สืบหาได้ความชัดไม่ และผู้ร้ายรายนี้ก็เป็นผู้ร้ายปล้นให้ประกันไปเช่นนี้โทษหลวงก็หาไม่ ถ้าจะนับว่าเป็นความสำคัญที่เดี๋ยวยังมีประกันไปได้

ข้าพระพุทธเจ้าจึงพูดจาชี้แจงให้พระยาประสิทธิสงครามผู้ว่าราชการเมืองกาญจนบุรีฯ ฟังก็รับว่าผิด กับได้ทราบเกล้า ๆ ตามความสืบสวนของข้าพระพุทธเจ้าว่ามีผู้ทิ้งไปรษณีย์ถึงกระทรวงมหาดไทย กล่าวโทษพระยากาญจนบุรีฯ มีข้อความหลายข้อ มีพยานในข้ออ้างทุกข้อ พระยาราชวรานุกูลเสนสิ่งมายังมณฑลราชบุรีฯ มีข้อความว่าเรื่องราษฎรอดอาหารไปตัดหน่อไม้รับประทาน ผู้ว่าราชการเมืองจับเอาตัวมาลงเอาคนละ ๑๐ บาท ถึง ๓๐ บาท ความข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าสืบสวนหลายปากก็ได้ความจริงดังข้อที่กล่าว ความเรื่องนี้เทศาภิบาลได้ตัดสินให้ผู้ว่าราชการเมืองคืนเงินให้แก่ราษฎรหาคืนให้ไม่จนทุกวันนี้ แลความที่สืบสวนยังมีนอกนั้นโดยมาก

ข้อ ๓ การถ้อยความนั้น ชันก่อนจัดเทศาภิบาลมีกรมการหลายคนชำระความก้าวท่ายกันไม่เปนหน้าที่ แลข่มขี่ราษฎรได้ความเดือนร้อน สำนวนความที่ค้างผู้ว่าราชการเรียกมาจากตุลาการเก่าได้บ้างไม่ได้บ้างไม่มีหลักถานจะพอทราบเกล้า ๆ ได้ว่าความเก่าค้างเท่าไร

ตั้งแต่จัดเทศาภิบาลได้จัดตั้งผู้พิพากษา ๑ รองผู้พิพากษา ๑ หัวหน้าความนครบาล ๑ ผู้ช่วยพิจารณา ๒ หัวหน้าความแพ่ง ๑ ผู้ช่วยพิจารณา ๒ จำศาลรับฟ้อง ๑ เสมียน นักการผู้คุมรวม ๙ คน แบบธรรมเนียมชำระความเหมือนก่อนยังมีได้เปลี่ยนแปลง แต่มีคำสั่งว่ากำหนดให้มานั่งศาลเวลาเช้า ๔ โมง เลิกบ่าย ๔ โมง วันที่ ๑๕ มิถุนายน ข้าพระพุทธเจ้าไปฟังความชำระที่ศาลมีผู้พิพากษาศาลการมาพร้อมแต่ในเวลาเช้า ๔ โมง ในวันนี้มีลูกความมาที่ศาลรายเดียว ได้เปรียบเทียบแล้วนอกจากนี้ไม่มีลูกความมา ผู้พิพากษาศาลการก็มานั่งหนึ่งอยู่ไม่มีภาระอะไรจะทำ สืบราษฎรว่าผู้ว่าราชการเมืองสั่งผู้พิพากษาศาลการให้ห้ามลูกความมิให้มาศาลในเวลาเช้าอยู่เมืองกาญจนบุรีฯ เพราะกลัวจะเหน็ดความชำระมากแลให้ผู้พิพากษาศาลการมานั่งศาลแต่ในเวลาเช้า ๔ โมงจริง แต่เวลาอื่นก่อนข้าพระพุทธเจ้าไปถึงเมืองกาญจนบุรีฯ ลูกความก็แน่นหนา แลผู้พิพากษาศาลการมาเที่ยงบ้างบ่าย ๑ บ้างไม่เปนธุระเอาใจใส่ความราษฎรก็ค้างคั่งมาก ครั้นข้าพระพุทธเจ้าตรวจดูสารบบแลบาญชีฟ้องซึ่งทำไว้แต่เดิมเพื่อประสงค์จะได้ความจริงประกอบกัน ก็ไม่

ได้ความจริง ผู้ว่าราชการเมืองก็ขัดแต่ตุลาการเก่า ๆ ทำมาจึงไม่มีหลักถันแน่ได้ มีแต่
 ราษฎรเขียนด้วยเส้นดินสอพ่นรอยลบขีด ๆ กาก ๆ ไว้ไม่ชัดเจนเหลือจะตรวจทราบเกล้า ๆ
 ได้ เพราะว่าผู้ว่าราชการยังปกปิดไว้ สืบราษฎรได้ความว่าการชำระยังกฎที่เหมือนเดิม
 มีความเดือนร้อนมาก ในปี ร.ศ. ๑๑๔ ไม่มีความพิจารณาถึงตัดสินแล้วแต่สักเรื่องเดียว
 เปนแต่ผู้พิพากษาตุลาการเปรียบเทียบบังคับแก่ลูกความ โจทย์ก็ดีหรือจำเลยก็ดีให้เสีย
 เงินเอาตามอำเภอใจของผู้พิพากษาตุลาการ ถ้าลูกความผู้ใดไม่ยอมตามคำเปรียบเทียบก็
 ขังจำผู้้นไว้ใช้ทำการของผู้ว่าราชการ มีทำอริฐทำปูนทำสวนจนราษฎรลูกความทนไม่ได้
 จึงต้องยอมเสียเงิน

ข้อ ๔ การภาษีอากรในเมืองนี้ก็เรียบร้อย ราษฎรทำการค้าขายด้วยการตัดไม้ไผ่
 ไม้รวกไม้เสากลวง ทำไร่ยาสูบซึ่งเป็นสินค้าใหญ่ในเมืองนี้ ก็ไม่มีความเดือดร้อนด้วย
 เจ้าภาษีอากร

ข้อ ๕ การในที่ว่าการนั้นได้จัดทำตำแหน่งพนักงานมีหน้าที่ทำการดังนี้ คือ ๑
 พนงการพระยาประสิทธิสงครามผู้บังคับการ ๑ หลวงศิริพิทักษ์ผู้ช่วย ๑ เลขานุการ
 ๑ เสมียนนักการรวม ๕ คน ๒ พนงคลังหลวงคลัง ๑ เสมียน ๑ รวม ๒ คน ๓ พนง
 แขวง หลวงมหาดไทยเจ้ากรมแขวง ๑ หลวงพรหมเสนารองเจ้ากรมแขวง ๑ ปลัดกรมแขวง
 ๔ สมุทนาย ๔ พลตระเวร ๑๒ คนรวม ๒๒ คนมีหน้าที่ประจำการนอกจากนี้มีแจ้งอยู่ใน
 การอำเภอท่านั้นแล้ว ๔ พนงตุลาการ หลวงเทพบุรีผู้พิพากษาใหญ่ ๑ หลวง
 เทพโยธี ผู้พิพากษารอง ๑ หลวงเมืองหัวหน้าความนครบาล ๑ ผู้ช่วยพิจารณา ๒ หลวงแพ่ง
 หัวหน้าความแพ่ง ๑ ผู้ช่วยพิจารณา ๒ จำศาลรับฟ้อง ๑ เสมียนผู้คุมนักการชั้นต่าง ๆ ๙ นาย
 รวม ๑๘ นาย แบบธรรมเนียมต่าง ๆ ยังไม่มี แลการราษฎรก็ยังเขียนด้วยเส้นดินสอพ่น
 ลบเลือนแลมิได้ใช้สมุดสำหรับทำบัญชียังกระจัดกระจายมากจะตรวจสิ่งใดไม่เปน
 หลักถัน ส่วนที่ว่าการนั้นจัดสะอาดดี มีโต๊ะเก้าอี้ใช้เพราะผู้ว่าราชการได้ตบแต่งขึ้นเมื่อ
 ครั้งฉลองตรา ส่วนที่ศาลชำระความยังคงเหมือนแต่เดิมมาดูไม่สะอาด

ข้อ ๖ ผลประโยชน์ที่ผู้ว่าราชการเก็บเงินของหลวงในศก ๑๑๔ ที่เก็บได้เงินค่า
ธรรมเนียมต่าง ๆ ๓๘๖๔ บาท ค่าตัวรูปพรรณสัณษีพาหนะ ๑๓๐ บาท ๑๖ อัฐ ค่าหมาย
ภาษีอากร ๓๐ บาท ค่าตอไม้ขอนสัก ๑๗๖ บาท ๒๔ อัฐ ค่าศาลกรมธรรม ๗๑ บาท ๕๖ อัฐ
ค่าหนังสือเดินทาง ๑๓ บาท ๑๖ อัฐ รวมเงิน ๔๕๕๕ บาท ๔๘ อัฐ แลค่าธรรมเนียมหัวป่า
ที่จะเก็บในศก ๑๑๕ นี้ประมาณจะได้อีก ๘๐๐ บาท

ควรมีควรแล้วแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระอินทรธิดา

ข้าพระพุทธเจ้า นายเสนองานประกาศ

ที่ว่าการอำเภอกลาง เมืองนครราชสีมา (ปัจจุบันคือ อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา)
ภาพยุค ๒๔๕๐

รายงานการตรวจราชการ มณฑลเมืองนครราชสีมา

ร.ศ. ๑๑๕

(พ.ศ. ๒๔๔๐)

พระพรหมภิบาล

พระพรหมภิบาล* เจ้ากรมพระตำรวจในขวา ฝ่ายพระราชวังบวร เดินทางไปตรวจราชการมณฑลเมืองนครราชสีมา ระหว่างวันที่ ๑๖ พฤษภาคม - ๒๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕ โดยทางเรือและทางเกวียน ระยะทางมณฑลเมืองนครราชสีมา โดยยอมีดังนี้ (ทางเรือ) ลำน้ำเจ้าพระยา - ปากน้ำบางปะกง - เมืองปาดิจนบุรี - บ้านท่าตูม - บ้านน้ำฉ่า - บ้านเขาดิน - เมืองกระบิลบุรี - (ทางเกวียน) หนองขาซ่าง - ด่านลำพระตง - ด่านสระแก้ว - เมืองวัฒนานคร - บ้านหนองบัว - ด่านโกรนเกวียน - ระเบ็ดขาม - ช้องตะโก - ถลุงมาศ - บ้านสำโรง - เมืองนางรอง - หนองกรวด - เมืองนครราชสีมา - บ้านกุฎีขอนแก่น - บ้านหนองบัว - บ้านทเมนไชย - เมืองบุรีรัมย์ - หนองเสม็ด - ประโคนชัย - หนองศีตะเสื่อ - สำนักตึกชุม - บ้านสมอพวก - สำนักบุกสัง - บ้านสระแก้ว - (ทางเรือ) ลำน้ำพระสทิง - ปากน้ำเมืองกระบิล - ปากน้ำประจันตคาม - เมืองปาดิจนบุรี - คลองบางขนาก - ตอกระทุ่ม - วัดบำเพ็ญ - วัดสระเกษ รายงานการตรวจการว่าด้วยเรื่องทุกข์สุขของราษฎร การโจรผู้ร้าย และภูมิสถานบ้านเมือง

* พระพรหมภิบาล (แขก อิศรภักดี) เจ้ากรมพระตำรวจในขวา ฝ่ายพระราชวังบวร ต่อมาภายหลังได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาพรหมภิบาล ถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๔๕๓

ที่ ๒

ขอพระราชทาน ทูลเกล้าฯ ถวาย ระยะเวลาที่ได้กราบถวายบังคมลาไปราชการ
มณฑลเมืองนครราชสีมา จนกลับเข้ามาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท ถึงกรุงเทพ
พระมหานคร

มีรายแจ่งตั้งจะกราบบังคมทูลพระกรุณาต่อไปนี้

วันที่ ๔ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๒๔
๑๑๕

ข้าพระพุทธเจ้าพระพรหมภิบาล นายรองพลพ่าย ผู้แทนนายพลพ่าย ขอพระราชทานทำระยะทาง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจราชการมณฑลเมืองนครราชสีมา ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้กราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพ ฯ วันที่ ๑๖ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๒๔ ๑๑๕ เวลาบ่าย ๒ โมง ๕ นาที ลงเรือเมล์กลไฟ (...) ไปขึ้นเมืองปาดังบุรี เรือกลไฟใช้จักรล่องลงไปตามลำน้ำเจ้าพระยา เวลา ๔ ทุ่ม ๑๐ นาทีออกปากอ่าว เรือใช้จักรไปตามท้องทะเล เวลา ๗ ทุ่ม ๕ นาที เรือเดินถึงปากน้ำบางปะกง เวลา ๑๐ ทุ่มหยุดโรงสีกลไฟพระยาสมุทรบุรานุรักษ์ เรือทอดอยู่ที่ท่าโรงสีขนสินค้าขึ้นลง อยู่จนรุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ร, ศก ๒๔ ๑๑๕ เวลา ๔ โมง ๓๐ นาที เรือใช้จักรต่อไปตามลำน้ำเมืองฉะเชิงเทรา เวลา ๒ ทุ่มเศษถึงบ้านใหม่หน้าเมืองฉะเชิงเทรา เรือกลไฟรอจักรรับฟ่วงเรือจมนี่ประธานมณฑลเศียร นายจ่ารงค์ ข้าหลวงตรวจราชการมณฑลเขมร ขึ้นไปเมืองปาดังบุรี แล้วเรือใช้จักรไปจนรุ่งขึ้น วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ร, ศก ๒๔ ๑๑๕ เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาที ถึงที่พักข้าหลวงเมืองปาดังบุรี ได้ทราบเกล้า ฯ ว่านายพลตรีพระยาฤทธิรงค์ธรมณฑล ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเมืองปาดังบุรี หาได้อยู่ที่เมืองไม่ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองพร้อมด้วยจมนี่ประธานมณฑลเศียร นายจ่ารงค์ ขึ้นไปหาหลวงเสนาภักดีข้าหลวงผู้ช่วยราชการมณฑลเมืองปาดังบุรี ขอให้ช่วยจัดจ้างพาหนะส่งไปถึงเมืองมณฑลนครราชสีมาตามทางราชการ หลวงเสนาภักดีข้าหลวง ฯลฯ แจ้งความต่อข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองว่า ซึ่งจะเดินโคเกวียนไปแต่เมืองปาดังบุรีนั้นไม่ได้ เพราะเป็นระดูน้ำมาก ต้องไปขึ้นที่เมืองกระบิลบุรี แล้วหลวงเสนาภักดีข้าหลวง ฯลฯ ได้ทำหนังสือไปถึงผู้ว่ารักษาราชการเมืองกระบิลบุรี เมืองวัฒนานครตามระยะทางให้กรมการถือไป

๒๙
 ครั้งรุ่งขึ้นวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕ ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดจ้างเรือราษฎร
 เมืองปาจิณบุรีได้สองลำ เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๕ นาที ได้กราบถวายบังคมลาออกจากเมือง
 ปาจิณบุรี พร้อมด้วยข้าหลวงตรวจราชการมณฑลเขมรกับกรมการผู้ถือหนังสือ ออกเรือ
 ขึ้นไปตามลำน้ำ เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที ฝนตกหนักหยุดพักอยู่ที่วัดเลียบแขวงเมือง
 ปาจิณบุรี รับพระราชทานแล้วออกเรือขึ้นไปตามลำน้ำ เวลา ๔ ทุ่ม ๓๕ นาทีหยุดพักบ้าน
 หาดยาง เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือขึ้นไปตามลำน้ำ

๒๙
 รุ่งขึ้นวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาทีหยุดพักรับ
 พระราชทานที่วัดปากกระพอก แขวงเมืองประจันตคาม เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ออกเรือ
 ขึ้นไปตามลำน้ำเวลาบ่าย ๑ โมง หยุดพักบ้านพระยาวิง เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาที ออกเรือ
 ขึ้นไปตามลำน้ำ เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๔ นาที ฝนตกหนักหยุดพักรับพระราชทาน ที่บ้านท่าตูม
 แขวงเมืองประจันตคาม เวลา ๑๑ ทุ่ม ๒๕ นาที ออกเรือขึ้นไปตามลำน้ำ รุ่งขึ้นวันที่ ๒๑
 พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง ๘ นาที หยุดพักรับพระราชทานที่หาดชายแก้ว
 เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที ออกเรือขึ้นไปตามลำน้ำเวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที ฝนตกหนัก
 หยุดพักอยู่ที่บ้านน้ำจ๋า เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๗ นาทีฝนหยุด ออกเรือขึ้นไปตามลำน้ำ เวลาบ่าย
 ๔ โมง ๔๕ นาที หยุดรับพระราชทานที่บ้านเขาดินแขวงเมืองประจันตคาม เวลาบ่าย ๖ ทุ่ม
 ๑๘ นาที ออกเรือขึ้นไปตามลำน้ำ ถึงปากน้ำเมืองกระบิลบุรี ลำน้ำนั้นเป็นสองแคว ๆ ขวาไป
 ลำพระสทิง เรือเลี้ยวซ้ายไปตามลำน้ำหฤมาร แล่นี่น้ำเชี่ยวมาก เพราะต้นน้ำตกมาแต่เขาใหญ่
 แขวงเมืองนครนายก เวลา ๒ ทุ่ม ๕๕ นาที หยุดพักอยู่ที่ท่าออฟฟิศโทรเลขบ้านปากน้ำ
 แขวงเมืองกระบิลบุรี รุ่งขึ้นวันที่ ๒๒ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้าได้ขึ้นไปดูบ้านเรือน
 ราษฎรแถวปากน้ำ เห็นมีเรือนอยู่ประมาณ ๔๐ หลังเศษ เรือนเหล่านั้นพื้นสูงประมาณ ๕
 ศอกเศษเสาไม้จริง พื้นกระดานผ่าขัดตะหลังคามุงแฝก มีสินค้าย่างต่างวางขายอยู่บนเรือน
 ริมฝั่งน้ำนั้นมีเรือลูกค้าจอดขายสิ่งของอยู่ประมาณ ๕๐ ลำเศษ แต่บ้านปากน้ำนี้ ได้ทราบเกล้า ๆ
 ว่าเวลากดดูน้ำ ๆ ท่วมพื้นดินขึ้นไป ประมาณสองศอกบ้างสามศอกบ้าง เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาที
 กลับลงมารับพระราชทานแล้วออกเรือไปตามลำน้ำหฤมาร เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที ถึงท่าพร้าว
 เป็นทางขึ้นไปเมืองกระบิลบุรี กรมการเมืองปาจิณบุรีนำหนังสือขึ้นไปแจ้งต่อผู้รักษาเมือง

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาที กรมการ
เมืองกระบิลบุรีได้จัดเกวียนมาช่วยขนของเครื่องเสบียงไปพักอยู่ที่ศาลาวัดกลาง พร้อม
ด้วยข้าหลวงตรวจราชการมณฑลฝ่ายเขมร เวลา ๑๑ ทุ่มกรมการจัดจ้างเกวียนมาให้
ส่วนข้าพระพุทธเจ้า ๘ เล่ม ได้ขนสิ่งของขึ้นบรรทุกเกวียน เวลาย่ำรุ่งพร้อมด้วยข้าหลวง
ตรวจราชการมณฑลเขมร กราบถวายบังคมลาออกจากเมืองกระบิลบุรี ไปตามทางทุ่ง
ชายป่า เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาที ถึงหนองข้างห้วยดริบพระราชทาน เวลาเช้า ๒ โมง
๒๕ นาที ออกจากหนองข้างไปตามทางป่า เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ถึงวัดบ้านยาง
แขวงเมืองกระบิลบุรีหยุดพักโค ด้วยระหว่างทางในที่นี้มีหล้ม เวลาเช้า ๕ โมง ๒๓ นาที
เดินต่อไป เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๐ นาที เกวียนติดหล่มหักหยุดพักซ่อมเกวียนอยู่ ๓๕ นาที
จึงเสร็จแล้วเดินต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาที ถึงด่านลำพระตงแขวงเมืองกระบิลบุรี
ตพาน้ำขรุขระหักพังมากข้ามไปไม่ได้ ต้องหยุดพักอยู่ ด่านนี้มีคนรักษาอยู่หนึ่งคน แลเป็น
ผู้รับจ้างรักษาสายโทรศัพท์ต่อกรมโทรเลข เป็นเงินเดือนละ ๑๕ บาท

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง ๕ นาที ผู้รักษาด่านนำ
เรือมาดสำหรับข้ามเกวียนยาวประมาณ ๓ วาเศษ กว้างศอกเศษมาให้ ได้เขนเกวียนลง
วางบนกราบเรือ แต่ตรงดุมเกวียนสองข้างนั้นทำบวบไม้ไผ่รองจึงข้ามได้ บรรทุกได้คราวละ
หนึ่งเล่ม พร้อมด้วยข้าหลวงตรวจราชการมณฑลเขมร ข้ามเกวียนอยู่จนเวลาเช้า ๔ โมง
๔๕ นาทีจึงหมด แล้วมาหยุดพักรับพระราชทาน อยู่ที่ริมฝั่งน้ำลำพระตง ๆ นั้น ทำข้ามกว้าง
ประมาณ ๑๒ วาเศษ น้ำฤกประมาณ ๕ ศอกเศษ ดันน้ำนั้นไหลมาแต่เขาคันหาแขวง
เมืองศรีโสภณแล้วไหลไปตกลำน้ำพระสทิง เวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาที เดินเกวียนไปตาม
ทางถนนเจ้าพระยาบดินทร์เดชา สองข้างทางเป็นป่าเต็งรังแลไม้แดง เวลาบ่าย ๔ โมง
๓๐ นาที ข้ามลำธารแดง ทำข้ามกว้างประมาณ ๘ วาเศษน้ำแห่งพื้นเป็นทราย ทางเกวียน
ข้ามที่ลงไปนั้นเป็นโกรกฤกลงไปถึงพื้น กว้างจำเพาะเกวียนเดิน เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที
หยุดรับพระราชทานอยู่จนเวลาบ่าย ๔๕ นาที ออกจากลำธารแดง เดินไปตามทางดง
พระบึง ดงนั้นสองข้างทางมีไม้สูงใหญ่ร่มชฎบังแสงพระจันทร์น้ำค้างตกมาก ทางนั้นฤก
ลงไป ๑ ศอกบ้าง ๒ ศอกบ้างเป็นร่องจำเพาะเกวียน เดิน ๆ ๓ ชั่วโมงจึงพ้นดง ไปเป็นป่า

บ้างทุ่งบ้าง เวลา ๖ ทุ่ม ๓๐ นาที ถึงบ้านด่านสระแก้วแขวงเมืองกระบิลบุรี หยุดพักอยู่
 คับหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕^{๒๙} ได้พบหลวงขจรฤทธิไกรจางวางท่านได้
 ถามเรื่องราชการ หลวงขจรฤทธิไกรแจ้งความว่าด่านสระแก้วนี้มีเลขกองด่านอยู่ ๔๙ คน
 แต่รับราชการอยู่เดือนละ ๗ คน แต่หลวงขจรฯ นั้นเป็นผู้รักษาสายโทรศัพท์ด้วย เวลาเช้า
 ๓ โมง ๓๕ นาที รับพระราชทานแล้ว ออกจากด่านสระแก้วไปตามถนนเจ้าพระยา
 บดินทร์เดชา ถนนนั้นกว้างประมาณ ๘ วาเศษ แล้วข้ามลำนางซิง ทำข้ามกว้างประมาณ
 ๙ วาเศษ มีน้ำฤกศอกเศษ ลำนี้เกี่ยวกันต้องเดินในน้ำแลหล่ม เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๕ นาที
 ถึงหนองสาธิตกาหยุดพักโค ทางนั้นเป็นสองทาง ๆ หนึ่งไปบ้านสมอพวกแขวงเมือง
 สวายจิด ทางหนึ่งไปเมืองวัฒนานคร เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที ออกเดินต่อไปเวลาบ่าย
 ๕ โมง ๔ นาทีหยุดพักรับพระราชทานอยู่ที่เนินป่าเต็งรัง เวลาบ่าย ๒๕ นาที เดินไปตาม
 ป่าเต็งรัง เวลา ๖ ทุ่ม ๑๐ นาที ถึงเมืองวัฒนานครพักอยู่ที่ธรรมนิเยบ สำหรับรับข้าหลวง
 รุ่งขึ้นวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕^{๒๙} เวลาเช้า หลวงลำเลียงนิกรปลัดผู้รักษา
 เมืองแลกรมการ ได้ทราบหนังสือของมณฑลปาจิณที่ได้ส่งล่วงหน้าไป กรมการพร้อมกัน
 ขอให้ข้าพระพุทธเจ้าพักรอเกี่ยวอยู่ ๓ เวลา

ในระหว่างที่ข้าพระพุทธเจ้ารออยู่นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามอธิการสงฆ์
 อำเภอกำนันแลราษฎรชาวบ้าน ได้ทราบเกล้าฯ ว่า การโจรผู้ร้ายลักโคกระบือมีอยู่เนื่อง ๆ
 แลราษฎรในแขวงเมืองกระบิลบุรี เมืองวัฒนานครต้องเสียค่านาที่ข้าหลวงเสนาออกไป
 เก็บกับราษฎรไร่ละสลึงเฟื้อง แลเก็บค่าเช่าที่อีกไร่ละสลึง รวมต้องเสียไร่หนึ่งสองสลึง
 เฟื้อง ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันที่ ๒๙ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕^{๒๙} กรมการได้จัดเกี่ยวนเปลี่ยนเกี่ยวน
 เมืองกระบิลบุรีพร้อมแล้ว เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาที ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยข้าหลวง
 ตรวจราชการมณฑลเขมร กราบถวายบังคมลาออกจากเมืองวัฒนานคร ไปตามถนน
 เจ้าพระยาบดินทร์เดชา สองข้างทางเป็นป่าเต็งรัง เวลาเที่ยง ๓๐ นาที ข้ามลำมะโหด
 ทำข้ามกว้างประมาณ ๘ วาเศษ น้ำฤกประมาณ ๒ ศอก เวลาข้ามน้ำท่วมพื้นเกี่ยวน เวลา
 บ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที ถึงบ้านหนองบัวเป็นสองทาง หยุดพักพร้อมด้วยข้าหลวงตรวจ
 ราชการมณฑลเขมร เวลาบ่าย ๒ โมง ๕ นาที ออกจากบ้านหนองบัว จมื่นประธาน

มณฑลเทศาภิบาล นายจ่ารงค์ ไปทางเมืองอาร์ญประเทศ ตามทางถนนเจ้าพระยาบดินทร์เดชา
 ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองไปทางเขาช่องตะโกเดินไปตามท้องทุ่งชายป่า ทุ่งนั้นเป็นทรายบ้าง
 ศิลาแลงบ้าง ราษฎรทำนาไม่ได้ เวลาบ่าย ๕ โมงพันทุ่งถึงบ้านหนองกระสังแขวงเมือง
 วัฒนานคร หยุดรับพระราชทาน แลได้สืบกิจทุกข์สุขของราษฎรชาวบ้านกับอธิการสงฆ์แล
 อำเภอกำนัน ได้ทราบเกล้า ๆ ว่า การโจรผู้ร้ายแลราษฎรเสียด่านา ดังที่ได้กราบบังคมทูล
 พระกรุณาข้างต้นนั้นแล้ว รุ่งขึ้นวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง ๕๐
 นาที ออกเดินไปตามป่าไม้เต็งรังแลไม้แดง เวลาเที่ยงแล้ว ๓๐ นาที หยุดพักโค เวลา ๑
 โมง ๕๔ นาที ไปตามทางดงน้อย ข้ามลำคลองยาง ทำข้ามกว้างประมาณ ๘ วาเศษ มีน้ำ
 ฤกศอกเศษ เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที ถึงด่านโกรนเกเรียน แขวงเมืองศรีโสภณ ที่ด่านนั้น
 มีโรงสองห้องเสาทูปเปลือกพื้นฝาไม่มีฝ้าหลังคามุงแฝกหลังหนึ่ง ไม่มีคนรักษาแลบ้านเรือน
 ราษฎรก็ไม่มี หยุดพักอยู่ที่นั่นคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งออกจากด่านโกรนเกเรียนไป
 ตามเนินไม้เต็งรัง เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาที หยุดรับพระราชทานที่หนองศิลาสาต เวลาเช้า
 ๓ โมง ๔ นาที เดินต่อไปตามเนินไม้เต็งรัง เวลาเที่ยงหยุดพักโค เวลาบ่าย ๑ โมง ๙ นาที
 เดินต่อไปข้ามลำหนองริน กว้างประมาณ ๓ วาน้ำแห้งพื้นเป็นทราย ต่อไปข้ามลำยาง ทำข้าม
 กว้างประมาณ ๑๐ วาเศษ มีน้ำศอกเศษ เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๕ นาที ถึงสำนักกระเบียดขาม
 หยุดพักอยู่ที่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๑ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมงออกจากกระเบียดขาม
 เข้าดงขึ้นเนินเขาสะแกกอง เขาคันหา เขาตาพรหม เวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาที หยุดพักโค
 อยู่ที่เนินลำสะตม เวลาเที่ยงแล้ว ๓๐ นาที ออกจากเนินลำสะตมเดินต่อไป เวลาบ่าย ๒
 โมง ๕๐ นาที ถึงสระตะโกเชิงเขาบรรทัดหยุดพักรับพระราชทานแลซ่อมเกวียน เวลาบ่าย
 ๔ โมง ๑๐ นาทีออกจากสระตะโก เลียบเนินเขาบรรทัดไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที ถึง
 ช่องตะโกทางที่จะขึ้น หยุดอยู่ที่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้น วันที่ ๒ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ รับพระราชทาน
 แล้ว เวลาโมงเช้าเดินเกวียนขึ้นไปตามทางเนินเขา ถึงชั้นทับแดง พันชั้นทับแดง ขึ้นชั้น
 ศิลากอง พันชั้นศิลากอง ขึ้นชั้นน้ำซับ เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๐ นาที หยุดรับพระราชทานพัก
 อยู่ที่คืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๓ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๕ นาที รับพระราชทานแล้ว เดินขึ้นไปถึงชั้นศาลาลาศ พันชั้นศาลาลาศขึ้นชั้นนอกเต่า พันชั้นนอกเต่า ขึ้นชั้นศาลาสอง พันชั้นศาลาสองขึ้นชั้นตาดไทโร พันชั้นตาดไทโร ขึ้นถึงหนองเสม็ดหลังเขาเวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที หยุดพักอยู่คั่นหนึ่ง ทางแต่ช่องตะโกถึงหนองเสม็ดหลังเขานั้นเป็นดงชฎี ตลอดหนทางขึ้นไประหว่างทางมีก้อนศิลาเล็ก ๆ โดยมาก บางแห่งก็มีก้อนใหญ่สูงกว่าท้องเกวียน ต้องชนของปลดโดยกเกวียนข้าม ตามระยะทางไป ในระหว่างเกวียนขึ้นชั้นใช้กำลังโคไม่ได้ ต้องใช้แรงคนจุดแลร่นหลังเกวียนตามระยะแห่งที่ชั้น ทางที่ขึ้นเขาไปนั้นนับได้ ๗ ชั้น ๆ ที่สุดเป็นพื้นดินทรายแลก้อนศิลาบ้าง เป็นพื้นลุ่มดอนบ้างจนถึงเมืองนครราชสีมา รุ่งขึ้นวันที่ ๔ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง ๕ นาที รับพระราชทานแล้วออกจากหนองเสม็ดเดินไปในดง ๆ นี้มีไม้ชฎีแดงสองไม่ถึง ทางนั้นเป็นน้ำเป็นโคลน เวลาเช้า ๕ โมง ๔๕ นาที หยุดพักโค เวลาเที่ยงแล้ว ๓๕ นาที เดินต่อไป เวลาย่ำค่ำแล้ว ๔๐ นาที ถึงสำนักถลุงมาศกลางดงพักอยู่คั่นหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๕ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว ออกจากถลุงมาศไปตามดงเต็งรัง เวลาเช้า ๒ โมง ๑๘ นาที หยุดพักรับพระราชทานที่เนินกระสังเวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาทีเดินเกวียนต่อไป ข้ามลำส้มป่อย ลำนางรอง ลำทั้งสองนี้ ทำข้ามกว้างประมาณ ๖ วาเศษ น้ำฤกประมาณศอกเศษ พื้นเป็นทรายแลก้อนศิลา ต่อไปเป็นป่าไม้เต็งรัง เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที ถึงบ้านสำโรงแขวงเมืองนางรองหยุดพักรับพระราชทานแล้ว ได้เรียกกำนัน บ้านสำโรง บ้านโคกใหม่ บ้านราดวน บ้านระหารทราย บ้ำตากอง บ้านด่านประจำมาถามข้อราชการต่าง ๆ กำนันแจ้งความต้องกันว่า ตั้งแต่เทศาภิบาลและจัดการแล้ว โจรผู้ร้ายค่อยสงบลงกว่าแต่ก่อน โคนกระปือพอปลอยได้ แลผู้รักษาเมืองนางรองมีคำสั่งให้ตรวจดูคนซึ่งจะไปมาชุมนุมแลพักอยู่ท่าเขตร์แขวง ถ้าไม่มีหนังสือเดินทางให้จับส่งไปยังเมืองแลให้ทำหนังสือเดินทางให้กับราษฎรลูกบ้านซึ่งจะไปทำนาค้าขายค้างวันคืนอยู่ในที่ใด ตำบลใดในแขวงเมือง ให้เรียกค่าหนังสือใบละหนึ่งอัฐบ้างสองอัฐบ้างตามระยะทางไกลและไกล ถ้าจะไปค้างพื้นแขวงเมืองต้องขอหนังสือต่อกรมการ ถ้าไปพื้นมณฑลต้องขอหนังสือต่อกรมการพนักงานเมืองนครราชสีมา ค่าหนังสือฉบับละหกสลึง แลให้ทำบาญชีคนเกิด

ตาย การวิวาหะวาทะมงคล กับราษฎรลูกบ้านจะอพยพไปอยู่บ้านใดตำบลใด หรือมาจากบ้านใดตำบลใดมาพักอาศัยอยู่ให้ยื่นเดือนละ ๑ ครั้ง แต่ถ้าโคกระบือใหญ่ค่อยตายลง ก็ให้กำหนดไปชั้นสูตรดู เพื่อว่าจะตายด้วยเหตุอันใด ถ้าเจ็บตายให้เรียกค่าชันสูตรตัวละคร สิ่ง ถ้ารู้ว่าฆ่าตายให้เรียกตัวละครหนึ่งบาท แลการคดีถ้อยความที่เกิดขึ้นในท้องที่ให้กำหนดเปรียบเทียบได้เพียงเบียดำแสน ค่าเปรียบเทียบเรียกฝ่ายละสลึง ผลประโยชน์เหล่านี้ กำหนดได้ แลกำหนดบ้านหนึ่งให้มีกลองหนึ่งกลอง เมื่อเกิดโจรผู้ร้ายแลเหตุใด ๆ ขึ้นสำหรับจะได้ตีกลองนั้น เป็นสัญญาให้มาพร้อมกันทุกบ้าน ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๖ มิถุนายน ร. ศก ๑๑๕ เวลาเช้าได้ไปตรวจดูตำบลบ้านทั้งหกบ้าน รวมหลังคาเรือนมีอยู่ประมาณ ๒๐๐ หลังเศษ ราษฎรเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงมีประมาณ ๘๐๐ คน บ้านหนึ่งมีกำหนดใหญ่ ๑ กำหนด รอง ๑ ผู้ช่วย ๑ พื้นดินบ้านเหล่านี้เป็นดินทราย ต้นผลไม้มี มพร้าว ขนุน ส้ม ต้นหม่อน เป็นพื้น เรือนเหล่านี้เสามาไม่ถึงครึ่ง พื้นไม้ไผ่สับเป็นฟาก ฝาดรูปใบปรี หลังคามุงหญ้าแฝก ราษฎรประกอบการเพาะปลูก ทอหูกปั่นฝ้ายทำไหมขายรับพระราชทาน แลได้สืบถามกิจทุกข์สุขของราษฎรชาวบ้านเหล่านั้น ได้ทราบเกล้า ๆ ว่า ตั้งแต่ปี ร. ศก ๑๑๐ มาจนทุกวันนี้ ค่อยมีความสุขขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะโจรผู้ร้ายเบาบางลง คดีถ้อยความก็ไม่มี บ้านทั้งหกบ้านนี้ไม่สู้ไกลกันนัก พอเวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาทีก็กลับมารับพระราชทานแล้ว ออกจากบ้านสำโรงเดินไปตามทางดงน้อย ข้ามลำตคองท่าข้ามกว้างประมาณ ๗ วาเศษ มีน้ำตอกเศษพื้นเป็นทราย เวลาบ่ายแล้ว ๒๕ นาที ถึงบ้านสะเดาแขวงเมืองนางรอง หยุดรับพระราชทานแล้ว พักอยู่ที่คันทิ้ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๗ มิถุนายน ร. ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายแล้วได้ไปสืบถามกิจทุกข์สุขของราษฎร ในบ้านเสดา บ้านทุ่งมน บ้านขัวว รวมหลังคาเรือนมีอยู่ ๗๐ หลัง ราษฎรเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงมีอยู่ประมาณ ๓๗๐ คนเศษ ความทุกข์สุขแลบ้านเรือนต้นผลไม้ คล้ายกันกับหมู่บ้านสำโรง ที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้ว เวลาเช้า ๒ โมง ๑๔ นาทีก็กลับมารับพระราชทานแล้ว เดินเกวียนไปตามป่าชายทุ่ง ถึงเมืองนางรองเป็นมณฑลนครราชสีมา เวลาเช้า ๕ โมง ๓๐ นาทีได้ขึ้นพักอยู่ที่ออฟฟิศทำไหมสามห้องมีเจดีย์รอบแต่ยังไม่แล้วดี เวลานั้นพร้อมด้วยกรมการหลายนาย ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามเรื่องราชการบ้านเมือง

กองเกวียนขณะหยุดพักไถ่รมไม้ในเขตมณฑลนครราชสีมา ภาพยุค ๒๔๕๐

แลให้ช่วยจัดจ้างพาหะส่งไปเมืองนครราชสีมา เปลี่ยนเกวียนเมืองวัฒนานครให้กลับไป
กรมการแจ้งความต่อข้าพระพุทธเจ้าว่า เมืองนางรองนี้ หลวงรังสรรค์สารกิจเป็นข้าหลวง
รักษาราชการแต่ไปอยู่เมืองบุรีรัมย์ แลพระภักดีศรีณรงค์นรินทร์ผู้ว่าราชการเมือง ไปต้อง
เวรจำอยู่เมืองนครราชสีมา โจทย์หาว่าคบผู้ร้าย ผู้ว่าราชการเมืองว่างอยู่ หลวงรังสรรค์
สารกิจข้าหลวงรับคำสั่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเมืองนครราชสีมาให้ยกกระบัตร์ เป็น
ผู้ว่าราชการแทน แลจัดพนักงานไว้ตามตำแหน่งหน้าที่ คดีถ้อยความถ้าหากันเป็นความ
ฉกรรจ์ให้ส่งไปพิจารณาเมืองบุรีรัมย์ รุ่งขึ้นวันที่ ๘ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ ข้าพระพุทธเจ้า
ได้ไปสืบถามกิจทุกข์สุขของราษฎร ตามอธิการสงฆ์ อำเภอกำหนดราษฎรชาวบ้าน ได้
ทราบเกล้า ๆ ว่า ในทุกวันนี้ ราษฎรมีความสุขขึ้นมากกว่าแต่ก่อน ได้ตั้งทำมาหากินโดย
ปรกติ เพราะการโจรผู้ร้ายเบาบางลง

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๘ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ กรมการจัดเกวียนโคมาพร้อม เวลาเช้า
๒ โมง ๑๕ นาที กราบถวายบังคมลาออกจากเมืองนางรอง ไปทางวัดกลางเมือง ผ่านบ้าน
หนองรีไปออกทุ่งดอนแก้ว เลียบบ้านหนองมะมิง ขึ้นเนินคลองขาม เกวียนข้ามเลยไป ถึง
บ้านไร่โคก ข้ามลำปลายมาดท่าข้ามกว้างประมาณ ๑๐ วาเศษ มีน้ำศอกเศษพื้นเป็นทราย
เลยไปขึ้นเนินตะแบง ถึงหนองตลุมพุกหยุดพักโคอยู่ ๓๐ นาที แล้วไปตามทางทุ่งไทรโยง
ข้ามโกรกน้ำพอไปทางสระกุฎี เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๐ นาที ฝนตกหนักหยุดพักหนองกรวด
ริมทุ่งกระเต็น รุ่งขึ้นวันที่ ๑๐ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว ๑๐ นาที ออกจาก
หนองกรวดไปตามท้องทุ่ง เลยสำนักปราสาท ไปทางสำนักฉนวน เวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาที
ถึงสำนักหนองกระเรียว หยุดรับพระราชทานแล้ว ออกเดินต่อไปทางหนองชุมแสงวังกูป
ถึงหนองกรวดเป็นเขตรเมืองนครราชสีมา ในเวลาบ่าย ๒ โมง ๕ นาที ต่อไปทางหนอง
ก้านเหลือง ข้ามโกรกตาเหมา ไปทางคลองปุ่น ข้ามลำจักรราชท่าข้ามกว้างประมาณ ๑๑
วาเศษ น้ำท่วมพื้นเกวียน เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที ถึงหนองสลัดไทรหยุดพักคืนหนึ่ง รุ่งขึ้น
วันที่ ๑๑ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว ออกเดินไปทางป่าชายดง เวลาเช้า ๓ โมง
๑๕ นาที ถึงหนองบัว หยุดรับพระราชทานแล้ว เวลาเช้า ๕ โมง ๓ นาที เดินไปทางห้วย
เหวฤก เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที ถึงลำมูล กว้างประมาณ ๒๐ วาเศษ น้ำไหลไปทาง

เมืองอุบลราชธานีเกวียนข้ามไม่ได้ มีเรือมาดยาว ๖ วา กว้าง ๒ ศอกจอดอยู่ได้เขนเกวียนลงเรือ เวลานั้นฝนตกหนักน้ำไหลเชี่ยวมากข้ามเกวียนอยู่จนเวลาบ่าย ๓ โมง ๑๑ นาที จึงหมด แล้วเดินต่อไปตามทางทุ่งพลาน ผ่านบ้านสระเพลงไปตามเนินไม้เต็งรัง เวลาบ่าย ๔ ชั่วโมงแล้ว ถึงหนองตาดงหยุดพักคืน ๑ รุ่งขึ้นวันที่ ๑๒ มิถุนายน ร.ศก ๑๑๕ เวลาบ่าย ๔ ชั่วโมงแล้ว ออกจากหนองตาดง เลยหนองหญ้าขาว หนองกระเรียน ออกทุ่งสี่ตะเทล เลยวัดทุ่งสว่าง เลี้ยวเข้าเมืองนครราชสีมาทางประตูพลแสน เวลาเช้า ๔ โมง ๙ นาที หยุดอยู่ที่วัดกลางเมือง แล้วเข้าพระพุทธรเจ้า ได้ไปแจ้งราชการต่อนายพันเอก พระยาประสิทธิ์ศิลปการ ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลเมืองนครราชสีมาว่าการ พร้อมด้วย ผู้ว่าราชการกรมการ นายพันเอก พระยาประสิทธิ์ศิลปการข้าหลวง ฯลฯ ทราบเกล้าฯ ว่าข้าพระพุทธรเจ้าพักอยู่ที่วัดกลาง จึงให้กรมการไปนำเกวียนมาพักอยู่ที่สำหรับรับข้าหลวง

ในระหว่างที่ข้าพระพุทธรเจ้าพักอยู่นั้น ได้สืบถามเรื่องราวราชการ แลดูภูมิสถานบ้านเมือง ฟังกิจทุกข์สุขของราษฎรตั้งที่ได้มีรายงาน ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณานั้นแล้ว ครั้น ณ วันที่ ๒๒ มิถุนายน ร.ศก ๑๑๕ ข้าพระพุทธรเจ้า ได้ไปแจ้งต่อนายพันเอก พระยาประสิทธิ์ศิลปการข้าหลวง ฯลฯว่าจะไปตรวจราชการเมืองบุรีรัมย์ เพราะมีข้าหลวงบริเวณประจำอยู่ นายพันเอก พระยาประสิทธิ์ศิลปการข้าหลวง ฯลฯ ได้จัดเกวียนกับกรมการให้ข้าพระพุทธรเจ้า รุ่งขึ้นวันที่ ๒๗ มิถุนายน ร.ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที กราบถวายบังคมลาออกจากเมืองนครราชสีมา ทางถนนพลล้าน เลี้ยวถนนพลแสน ออกประตูมาทางวัดทุ่งสว่าง เวลาเช้า ๕ โมงหยุดซ่อมเกวียนบ้านสี่ตะเทล เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาทีออกเดินต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาที ถึงหนองตาดงหยุดพักอยู่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๒๘ มิถุนายน ร.ศก ๑๑๕ เวลาบ่าย ๔ ชั่วโมงแล้ว ออกเดินไปตามป่าเต็งรัง เลยบ้านโตนดทับช้าง บ้านหนองระเวียง เวลาเช้า ๒ โมง ๕๕ นาที ถึงหนองพุทธร หยุดรับพระราชทานแล้ว เวลาเช้า ๔ โมงออกเดินต่อไป ผ่านบ้านกุฎีขื่อนข้ามตพานลำมูลกว้างประมาณ ๒๐ วาเศษ ตพานทำด้วยไม้เต็งรัง กว้างประมาณ ๘ ศอกเศษ ยาวประมาณ ๒๔ วาเศษ แล้วหยุดพักอยู่ที่ศาลาเชิงตพาน เวลาบ่าย ๒ โมง ๕ นาที ออกเดินต่อไป ผ่านบ้านหมากบ้านขาม บ้านทอก บ้านกรูด เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที ถึงสำนักหนองบัวหยุดพักคืน ๑

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๙ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว ออกจากหนองบัว ไปทางป่าเต็งรัง ผ่านบ้านประดู่ บ้านตะแบง ถึงหนองโอย เป็นพรหมแดนเมืองพิมาย เมืองนครราชสีมาติดต่อกัน หยุดพักอยู่ ๓๐ นาที แล้วเดินต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๐ นาที ถึงหนองมาบหยุดพักคืนหนึ่ง รุ่งขึ้น วันที่ ๓๐ มิถุนายน ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว ออกจากหนองมาบไปทางเนินเต็งรัง เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาทีข้ามลำจักรราช ทำข้ามกว้างประมาณ ๔ วาเศษ มีน้ำตอกเศษพื้นเป็นทราย แล้วหยุดพักรับพระราชทาน เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที เดินเกวียนต่อไปตามทางเนินเต็งรัง ข้ามโกรกมูลหมู เวลาเที่ยง ๑๕ นาที หยุดพักโคที่ริมโกรกเนินเต่า เวลาบ่าย ๑ โมง ๕๐ นาที ออกเดินต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที ถึงบ้านตะแกรงแขวงเมืองพิมายหยุดพักคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๑ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว ออกจากบ้านตะแกรงไปตามท้องทุ่ง เวลาเช้า ๑ โมง ๔๐ นาที ถึงลำปลายมาด กว้างประมาณ ๑๙ วา น้ำฤกประมาณ ๖ ศอกเศษ เกวียนข้ามไม่ได้ กำหนดบ้านสร้างย่น นำเรือมาดยาวประมาณ ๔ วา กว้าง ๒ ศอก มาบรรทุกเกวียนข้าม เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที จึงหมดแล้วเดินต่อไป เวลาเช้า ๓ โมง ๓๓ นาที ถึงบ้านสร้างย่นหยุดรับพระราชทาน แล้วได้ไปดูในหมู่บ้าน มีหลังคาเรือนอยู่ประมาณ ๒๐ หลังเศษ ราษฎรเป็นเขมรทั้งเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงมีอยู่ประมาณ ๑๐๐ คนเศษ ประกอบการเพาะปลูก ทอหูกปั่นฝ้ายทำไหม การโจรผู้ร้ายเรียบริ้อยโคกระบือปล่อยได้ ครั้นเวลาเที่ยงแล้ว ๕ นาที ออกจากบ้านสร้างย่นเดินไปทางท้องทุ่ง ทุ่งนี้ทำนาไม่ได้ กว้างประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ พันธุ์ไปตามเนินเต็งรัง ผ่านบ้านตขบ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๐ นาที ถึงบ้านใหม่แขวงเมืองพิมายหยุดพักคืนหนึ่ง บ้านใหม่นั้นมีหลังคาเรือน ๒ หลัง เด็กผู้ใหญ่ ๑๐ คน รุ่งขึ้นวันที่ ๒ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่ง ๕ นาที ออกจากบ้านใหม่ไปตามเนินเต็งรัง เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที ถึงบ้านทเมนไชยแขวงเมืองบุรีรัมย์ หยุดพักรับพระราชทานแล้ว ได้ไปดูในบ้าน ๆ ทเมนไชยนั้น กว้างประมาณ ๒๒ เส้นเศษ ยาว ๒๗ เส้นเศษ มีคูแฉดินรอบเป็นสองชั้น กว้างประมาณ ๔ วาเศษทั้งสองคู แฉดินหนาประมาณ ๖ ศอก แต่ซุดทำลายไปมาก เรือนราษฎรมีอยู่ประมาณ ๑๒๐ หลังเศษ ราษฎรเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงประมาณ ๗๐๐ คนเศษ มีวัดสองวัดพระสงฆ์จำพรรษาอยู่วัดละ ๑๐ } บ้าง

ราษฎรเป็นลาว ประกอบการเพาะปลูก ทอหูกปั่นฝ้ายทำไหม ต้นผลไม้ไม่มีพรวัว ต้นหม่อนเป็นพื้น การโจรผู้ร้ายบ้านนั้นไม่มี ราษฎรทำมาหากินโดยสะดวก เวลาเช้า ๕ โมง ออกจากบ้านทเมนไชย เดินต่อไปตามเนินเตี้ยจริง ฝนตกหนักดินเป็นหล่มโคลเกวียนเดินไม่ค่อยสะดวก เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๐ นาที ถึงสำนักกรมบ้านบัวแขวงเมืองบุรีรัมย์ หยุดพักอยู่ที่คันทันหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๓ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ข้าพระพุทธเจ้า ได้ไปสืบถามกิจทุกข์สุขของราษฎรซึ่งตั้งหลังเรือนอยู่ในหมู่บ้านบัวนั้น ได้ทราบเกล้าแต่ว่าราษฎรมีความสุขขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า เพราะการโจรผู้ร้ายแลคดีถ้อยความอันใดก็ไม่มี บ้านบัวนั้นมีหลังคาเรือนอยู่ประมาณ ๘๐ หลังเศษ ราษฎรเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงประมาณ ๕๐๐ คนเป็นเขมร ประกอบการเพาะปลูก ทอหูกปั่นฝ้ายทำไหม ผลไม้ไม่มีหมากพรวัวเป็นพื้น เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที กลับมารับพระราชทานแล้ว ออกจากบ้านบัว เดินเกวียนไปทางเนินไม้เตี้ยจริง พื้นหนทางนั้นเป็นดินเหนียว โคลเกวียนเดินไม่สะดวกเป็นหล่มมาก เวลาเที่ยง ๓ นาที ถึงเมืองบุรีรัมย์ หยุดพักอยู่ที่สำหรับรับข้าหลวง แล้วข้าพระพุทธเจ้าได้แจ้งราชการต่อหลวงรังสรรค์สารกิจข้าหลวงบริเวณ แลถามเรื่องราชการต่าง ๆ แลให้ช่วยจัดจ้างพาหนะส่งลงมากองทัพ ฯ แต่จะลงทางช่องเสม็ด เพื่อจะได้ไปตรวจราชการเมืองประโคนไชยด้วย

ในระหว่างที่ข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่นั้น ได้เที่ยวสืบกิจทุกข์สุข แลดูภูมิสถานบ้านเมือง ได้ทราบเกล้า ฯ ว่าวันที่ ๑ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ ก่อนข้าพระพุทธเจ้าไปถึงเมือง ๒ วัน มีผู้ร้ายประมาณ ๘๐ คน ปล้นบ้านสวายจิดแขวงเมืองบุรีรัมย์ ฆ่าขุนนักดีกรมการเจ้าของเรือนตาย ได้ทุลทรัพย์ไป ๕ ชั่ง หลวงรังสรรค์สารกิจข้าหลวงบริเวณยังสืบจับตัวอยู่ยังไม่ได้ การทุกข์สุขของราษฎรนั้น ดังที่มีรายงานขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณานั้นแล้ว ครั้น ณ วันที่ ๕ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ หลวงรังสรรค์สารกิจข้าหลวง ได้เกวียนกับกรมการมาให้ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาทีกราบถวายบังคมลาออกจากเมืองบุรีรัมย์ เดินโคลเกวียนไปทางป่าไม้เตี้ยจริง ผ่านบ้านขามาน บ้านโพธิ บ้านกระสัง ข้ามลำบัว ทำข้ามกว้างประมาณ ๖ วามีน้ำตอกเศษ เวลาเที่ยง ๔๐ นาทีหยุดพักโค เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที เดินต่อไปผ่านบ้านตะโกราย บ้านสลัดไต่ บ้านสวาย ข้ามลำติม ทำข้ามกว้างประมาณ ๔ วา มีน้ำตอกเศษ แล้วออกทุ่งสลัดไต่ ทุ่งนี้กว้างประมาณ ๑๐๐

เส้นเศษ ราษฎรทำนาไม่ได้เพราะเป็นที่ดอน พันธุ์งูไปตามทางดง เวลาบ่าย ๕ โมง ๙ นาที ถึงหนองเสม็ดหยุดพักอยู่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๖ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งออกเดินไปตามเนินไม้เต็งรัง ออกทุ่งกระโดง ทุ่งนั้นกว้างประมาณ ๑๔๐ เส้น พันธุ์งูไปตามเนินเต็งรัง เลยสำนักหนองกรวด เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที ถึงสำนักนี้แกลงโตนหยุดรับพระราชทาน เวลาเที่ยง ๕ นาที เดินต่อไปตามเนินเพ็ชรเนินเต็งรัง เลยสำนักหนองม่วงไปทางชายดง ทางเป็นหล่มบางแห่งมีศิลาแลง เลยบ้านไทร เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที ถึงหนองระเวียงกลางเนินหยุดพักคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๗ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว เดินไปตามทางท้องทุ่งตะโกกว้างประมาณ ๑๕๐ เส้นเศษ พันธุ์งูเวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาทีถึงศาลากลางเมืองประโคนชัย ข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่เวลานั้นพร้อมด้วยกรมการ แต่ผู้ว่าราชการเมืองไม่มียกกระบัตร์เป็นผู้รักษาเมือง ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามเรื่องราชการ แลไปดูภูมิสถานบ้านเมือง สืบกิจทุกข์สุขของราษฎร ดั่งที่มีรายงานขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณานั้นแล้ว รุ่งขึ้นวันที่ ๘ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่ง ๑๕ นาที กราบถวายบังคมลา ออกจากเมืองประโคนชัย เดินไปตามทางทุ่งกระเบา เวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที ถึงหนองไผ่หยุดรับพระราชทาน เวลาเช้า ๓ โมง ๓๐ นาที เดินต่อไปตามเนินเพ็ชรเนินเต็งรัง ข้ามลำห้วยทำข้ามกว้างประมาณ ๕ วาเศษ มีน้ำตอกเศษ พันธุ์งูไปทางเกวียนเป็นร่องทุกประมาณ ๒ ตอกเศษ สองข้างทางมีไม้ร่มชฎเป็นดง เดินอยู่ประมาณ ๕๐ เส้นเศษจึงพ้น แล้วไปทางชายป่า เลยบ้านประดู่ร้าง หนองพุงเกลือ เวลาเที่ยง ๑๐ นาที ถึงตพานลำเขว กว้างประมาณ ๕ ตอกยาวประมาณ ๑๔ วาเศษ ทำด้วยไม้เต็งรัง ข้ามแล้วหยุดพักโค เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๐ นาที เดินต่อไปตามเนินเต็งรัง เลยหนองตาจีนข้ามห้วยกำหนบ ทำข้ามกว้างประมาณ ๖ วาเศษ มีน้ำตอกเศษ แล้วออกท้องทุ่ง เลยหนองเวียง เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๐ นาที ถึงหนองปรีฝนตกหนักพักอยู่คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๙ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว ๕ นาที ออกเดินไปตามกลางเนินเต็งรัง ผ่านบ้านจอฮอร้าง ไปข้ามลำทราย ทำข้ามกว้างประมาณ ๔ วาเศษ มีน้ำตอกเศษ แล้วเข้าเขตรเมืองสุรินทร์ เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาทีถึงหนองกระสัง หยุดรับพระราชทานแล้ว เวลาเช้า ๕ โมง เดินต่อไปตามเนินเต็งรัง ข้ามลำจวมวกทำข้ามกว้าง

ประมาณ ๘ วาเศษ มีน้ำสองศอกเศษท่วมพื้นเกวียนแล้วลงโกรกล้ำเจี๊ยก ไปตามทางทุ่งน้ำซบ น้ำในทางเกวียน ฤกคืบหนึ่งบ้างศอกหนึ่งบ้าง เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๔ นาที ถึงหนทางที่จะลงเขาหยุดพักซ่อมเกวียน ซึ่งเรียกว่าช่องเสม็ด เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาที ออกจากที่พักไปตามทางช่องเขา สองข้างทางเป็นดง มีไม้เต็งรัง ไม้ตะเคียน ไม้ยาง เป็นพื้น ทางนั้นมีก้อนศิลาเล็กบ้างใหญ่บ้างเป็นแห่ง ๆ พื้นเป็นทราย เดินมาประมาณ ๒๐ นาที ริมหทางเป็นก้อนศิลาไปทั้งสิ้น เดินเกวียนมาตามทางต่ำลงมาเป็นชั้น ๆ เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๐ นาที ฝนตกหนักหยุดพักหนองบัวกลางเขาคินหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที ถึงชั้นโกรกล้ำเจี๊ยกหยุดพักรับพระราชทาน เวลาเช้า ๔ โมง ๕ นาที เดินต่อลงมาในเวลานั้นฝนตกมาก น้ำไหลตามทางเกวียนฤกคืบหนึ่งบ้างศอกหนึ่งบ้าง เวลาบ่าย ๒ โมง ๔ นาที ถึงชั้นต่ำที่จะลงถึงพื้นดินต้องขนของลงมาจากเกวียนใช้กำลังโคไม่ได้ ต้องใช้เชือกผูกท้ายเกวียน มีคนยกข้างหน้าแลล้อเกวียนทั้งซ้ายขวา ค่อยโรยลงไปจนถึงพื้นดิน หยุดพักโคอยู่ เวลาบ่าย ๓ โมง ๕ นาที เดินต่อมาทางนั้นเป็นร่องฤกประมาณ ๔ ศอกเศษ กว้างจำเพาะเกวียนเดิน สองข้างทางเป็นดงไม้ซ้ก เวลาบ่าย ๔ โมง ๕๔ นาที ถึงสำนักหนองศิ๊ะเสื่อ แขวงเมืองพรหมกัณฑ์หยุดพักคินหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที ออกเดินต่อมาสองข้างทางเป็นดงซ้ก แล้วมาออกทุ่ง ข้ามลำตะโก ทำข้ามกว้างประมาณ ๕ วาเศษ มีน้ำศอกเศษ เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที ถึงหนองตลุมพุก หยุดพักรับพระราชทานแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๕๕ นาที เดินต่อมาตามทางดง เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาที ข้ามตพานตึกชุม ทำด้วยไม้เต็งรัง ยาวประมาณ ๑๒ วาเศษ กว้าง ๕ ศอก เวลาบ่าย ๒ โมงหยุดพัก เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๑ นาที เดินต่อไปตามเนินเต็งรัง เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที ถึงสำนักตึกชุม หยุดพักคินหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาที ออกเดินต่อมา ทางป่าบังดงบัง มีน้ำในทางเกวียนไหลประมาณ ๑ คืบ เวลาเช้า ๒ โมง ๓๒ นาที ถึงหนองตะโกหยุดรับพระราชทาน เวลาเช้า ๓ โมง ๕๐ นาที เดินต่อมาทางนั้นเป็นหล่มมาก บางแห่งถึงคุ่มเกวียน เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๐ นาทีถึงบ้านลมเวง หยุดพักโค เวลาบ่าย ๒ โมง ออกเดินต่อมาสองข้างทางเป็นป่าไผ่ เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๕ นาที ถึงบ้านสมอพวกแขวงเมืองสวายจืด

หยุดพัก ในระหว่างที่มานั้นฝนตกมาก ทางเป็นหล่มโคลงเวียนเดินไม่สะดวก เกวียนชำรุดมาก โด๊กแหล่ล่าเพราะฉนั้นต้องหยุดพักโคลงซ่อมเกวียนอยู่สองเวลา รุ่งขึ้นวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ ได้ไปดูตำบลบ้านสมอพวก มีหลังคาเรือนอยู่ประมาณ ๑๐๐ หลัง ราษฎรเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงประมาณ ๓๕๐ คนเศษ ราษฎรเป็นเขมร ประกอบการเพาะปลูก ต้นผลไม้มีหมากมพร้าวต้นหม่อนเป็นพื้น การโจรผู้ร้ายนั้น ทราบเกล้า ๆ ว่ามีอยู่เนื่อง ๆ แลเจ้าเมืองกรมการยังไม่ได้จัดการเปลี่ยนแปลงอย่างใด ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งเดินเกวียนข้ามตพานสมอพวก ทำด้วยไม้เต็งรัง ยาวประมาณ ๑๕ วาเศษ กว้าง ๕ ศอก แล้วเดินมาตามป่าไม้แดง เวลาเช้า ๒ โมง ๒๔ นาที ข้ามตพาน ลำตะเคียน ทำด้วยไม้เต็งรัง ยาวประมาณ ๑๕ วาเศษ กว้าง ๔ ศอก แล้วหยุดรับพระราชทาน เวลาเช้า ๔ โมง ๑๕ นาที เดินต่อมาตามเนินไม้เต็งรัง เวลาเที่ยง ๕๐ นาที หยุดพักโคที่หนองปรี่ เวลาบ่าย ๑ โมง ๕๕ นาที เดินต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๐ นาที ฝนตกหนักหยุดพักอยู่ที่หนองขามคีนหนึ่ง รุ่งขึ้น วันที่ ๑๕ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เดินเกวียนต่อมาสองข้างทางเป็นป่าไผ่ เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที ถึงหนองโพธิ์หยุดรับพระราชทานแล้ว เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที ออกเดินทางต่อไป ข้ามลำยางท่าข้ามกว้างประมาณ ๙ วาเศษ มีน้ำศอกเศษ เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๐ นาที ถึงหนองตมหยุดพักโค เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที เดินต่อมาตามเนินไม้เต็งรัง เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๐ นาที ถึงหนองแอกหยุดพักคีนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้วเดินต่อมาตามเนินเต็งรัง ทางนี้ดินเป็นดินเหนียว มีหล่มทุกประมาณคืบหนึ่งบ้างศอกหนึ่งบ้าง เวลาเช้า ๒ โมง หยุดรับพระราชทาน ที่หนองเกษม เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที ออกเดินทางตามทางบุกสัง เวลาบ่าย ๑ โมง ถึงสำนักทหารทรายหยุดพักโคอยู่ที่ทุ่งนา เวลาบ่าย ๒ โมง ๕ นาที เดินเกวียนมาตามป่าไม้เต็งรัง ทางนั้นมีศิลาแลงเกิดขึ้นประมาณ ๓๐ เส้นเศษ ฝนตกหนักน้ำไหลท่วมทางเกวียนประมาณคืบหนึ่ง แล้วมาออกทุ่งน้ำซับ ต่อมาทางตมบุกสัง ทางเป็นร่องทุกประมาณสองศอกบ้างสามศอกบ้าง ข้ามลำมโหดเล็ก ท่าข้ามกว้างประมาณ ๔ วาเศษ มีน้ำท่วมพื้นเกวียน เวลาบ่ายค่ำแล้ว ๓๐ นาที ถึงสำนักบุกสังหยุดพักคีนหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งเดินเกวียนต่อมาตามตมบ้างเนินบ้าง ข้ามลำมโหดใหญ่

ทำข้ามกว้างประมาณ ๘ วา มีน้ำท่วมพื้นเกวียน เวลาเช้า ๓ โมง ๕ นาที ข้ามลำศิลาปูน
ทำข้ามกว้างประมาณ ๕ วาเศษ มีน้ำตอกเศษ แล้วหยุดพักรับพระราชทาน เวลาเช้า ๔ โมง
๑๐ นาทีเดินไปตามท้องทุ่งรี กว้างประมาณ ๑๕๐ เส้นเศษมีศิลาแลงมาก พันธุ์มาตามเนิน
ไม้เต็งรัง เวลานั้นฝนตกหนัก หยุดพักอยู่กลางเนินประมาณ ๑ โมงเศษแล้วเดินทางต่อ
มา น้ำในทางเกวียนมีประมาณตอกเศษ เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที ฝนหยุดถึงหนองสาริกา
หยุดพักอยู่คันทันหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว ออกเดินทาง
ต่อมาตามทางดงบ้างป่าบ้าง ทางเป็นดินเหนียว ข้ามลำนางซิงทำข้ามกว้างประมาณ ๘
วาเศษ มีน้ำสองตอกเศษ ท่วมพื้นเกวียนโคติดหล่มข้ามไม้ไคร้สะตอก แล้วมาตามถนน
เจ้าพระยาบดินทร์เดชาสองข้างทางถนนเป็นดงเต็งรัง เวลาเช้า ๓ โมง ๓๐ นาที ถึงบ้าน
สระแก้ว ได้ว่าจ้างเรือมาดที่สำหรับบรรทุกไม้แดงได้สองลำ หยุดพักคันทันหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๙ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๐ นาทีรับพระราชทาน
แล้วออกจากบ้านสระแก้ว ไปลงเรือล่องลงมาตามลำน้ำพระสทิงกว้างประมาณ ๘ วาเศษ
น้ำเชี่ยวมาก ต้นน้ำไหลมาจากเขาทศกรรฐ์แขวงเมืองจันทบุรี เวลาบ่าย ๕ โมง ๓๐ นาที
หยุดพักที่วัดหอยร้างคันทันหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งออกเรือ
ล่องลงมาตามลำน้ำ เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาที ถึงปากน้ำเมืองกระบิลบุรีขึ้นลำน้ำพระสทิง
ลำน้ำพระสทิงนั้นคดมาก มีแก่ง ๑๒ แก่ง แก่งศิลาบ้างแก่งน้ำเชี่ยวบ้าง บางแห่งมีไม้สูงใหญ่
ล้มขวางอยู่เรือต้องลอดไปข้างเขนข้ามไปบ้าง จนตลอดลำน้ำเรือล่องเลยปากน้ำเมือง
กระบิลมา เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๐ นาที หยุดพักรับพระราชทานที่บ้านเขาดิน เวลาบ่ายค่ำแล้ว
๓๐ นาที ออกเรือล่องลงมาตามลำน้ำ เวลาแปดทุ่มหยุดพักที่ทางลัด

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายรุ่งล่องลงมาตามลำน้ำ เวลาเช้า
๓ โมง ๓๕ นาที ถึงทุ่งบางกุ่มหยุดรับพระราชทาน เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาที ออกเรือ
ล่องลงมาตามลำน้ำเลยปากน้ำเมืองประจันตคาม เวลาเที่ยง ๓๐ นาที ถึงเมืองปาจิณบุรี
หยุดพักคอยเรืออยู่ริมฝั่งน้ำ เวลา ๓ ทุ่ม ๑๐ นาที เรือกรุงเทพ ฯ ออกไปรับ ข้าพระพุทธเจ้า
ออกเรือ ล่องลงมาตามลำน้ำ เวลา ๗ ทุ่ม ๘ นาที หยุดพักที่หน้าวัดน้ำฉาดคันทันหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่

๒๒ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายแล้วออกเรือล่องลงมาตามลำน้ำ เวลาเช้า ๘ โมง ๔๐ นาที หยุดรับพระราชทานที่ทุ่งแหลมवल เวลาเช้า ๙ โมง ๕ นาที ล่องลงมาตามลำน้ำ เวลาบ่ายโมง เลี้ยวเข้าคลองบางขนาท สองข้างคลองเป็นนาราชภูร เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๕ นาที หยุดรับพระราชทานที่ตำบลตอกระทุม เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที ออกเรือมาตามลำคลอง เวลา ๘ ทุ่ม ๑๒ นาที หยุดพักที่หน้าวัดคู้้งคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ร, ศก ๑๑๕ เวลาบ่ายออกเรือมาตามลำคลอง เวลาเช้า ๔ โมง ๑๕ นาที หยุดรับพระราชทานที่หน้าวัดบำเพ็ญ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาที ออกเรือมาตามลำคลอง เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๐ นาที ถึงคลองขวางที่จะไปโพโขง หยุดพักรอน้ำอยู่ เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที น้ำขึ้นมาก ออกเรือมาตามลำคลอง เวลา ๔ ทุ่ม ๓๐ นาที ถึงหลังวัดสระเกษกรุงเทพพระมหานคร

รวมระยะทาง ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้ากราบถวายบังคมลาไปรับราชการ มณฑลเมืองนครราชสีมาจนกลับเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทถึงกรุงเทพฯ เป็นวัน ๖๘ วัน

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระพรหมภิบาล นายรองพลพ่าย ผู้เรียง

ข้าพระพุทธเจ้า นายเซย เขียน

ข้าพระพุทธเจ้า พระพรหมภิบาล

ข้าพระพุทธเจ้า นายรองพลพ่าย

ตลาดปากน้ำโพ เมืองนครสวรรค์ พ.ศ. ๒๔๕๙ ในคราวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พุทธศักราช ๒๔๕๙

รายงานการตรวจราชการ มณฑลนครสวรรค์

ว.ศ. ๑๑๕

(พ.ศ. ๒๔๔๐)

พระชาติสุเรนทร์

พระชาติสุเรนทร์* เจ้ากรมพระตำรวจพลพันซ้าย ฝ่ายพระราชวังบวร ออกตรวจราชการมณฑลนครสวรรค์ ทำรายงานขึ้นกราบบังคมทูลว่าด้วยเรื่อง ภูมิลำเนาเมืองนครสวรรค์ เรื่องกรรมการเมืองนครสวรรค์ พยุหคิริย และบรรพตพิสัย เรื่องสินค้า เรื่องภาษีและเลขสร้อย เรื่องการศาล การชำระความ การโจรผู้ร้าย และความที่ยังค้างอยู่ในศาล รวมทั้งเรื่องทุกข์สุขของราษฎร และหน้าที่ของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน

* พระชาติสุเรนทร์ (ข้า) เจ้ากรมพระตำรวจพลพันซ้าย ฝ่ายพระราชวังบวร

วันที่ ๒๕ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๕^{๒๙}

ข้าพระพุทธเจ้า พระชาติสุเรนทร์เจ้ากรมพระตำรวจพลพินช้ายฝ่ายพระราชวังบวร
ขอพระราชทานทำรายงานเมืองนครสวรรค์ นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง
ธุลีพระบาทพระราชอาญาเป็นล้นเกล้า ฯ ด้วยทรงพระมหากกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้
ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจราชการเมืองขึ้นในมณฑลมีรายละเอียดต่อไปนี้

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระมหากกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

พระชาติสุเรนทร

ว่าด้วยสำเนา

คำสั่งพระยาดำรงพลาต ข้าหลวงเทศาภิบาลสำหรับราชการมณฑลนครสวรรค์ ฉบับหนึ่งลงวันที่ ๑๘ ธันวาคมรัตนโกสินทรศก ๑๑๔^{๒๘} เรียกตรวจบัญชีเจ้าหมื่นนายกอง ที่ได้คุมเลขสร้อยมีเลขเท่าใด เจ้าหมื่นนายกองเท่าใดเสียสร้อยอะไรปีหนึ่งเป็นเงินเท่าใด กับ คะตีความที่ค้างศาลมากน้อยเท่าใด คือความนครบาลเท่าใดความแพ่งเท่าใดนักโทษที่ต้อง เวรจำมากน้อยเท่าใด ตักสินแล้วเท่าใดยังเท่าใด คือโทษฐานใดบ้าง ผู้รักษาเมืองได้จัด ราชการตามคำสั่งไปแล้ว

ว่าด้วยพุมลำนเาบ้านเมือง

พุมลำนเาเขตรแถบในแขวงเมืองนครสวรรค์

ทิศเหนือบ้านโปปากกระราช พรหมแดนต่อแขวงเมืองพิจิตร

ทิศใต้บ้านตนิว พรหมแดนต่อแขวงเมืองอุไทยธานี

ทิศตะวันออกบ้านเตื่อ พรหมแดนต่อแขวงเมืองปาชุม

ทิศตะวันตกบ้านศาลเจ้าไก่ต่อ พรหมแดนต่อแขวงเมืองกำแพงเพชร

ว่าด้วยกรมการมีหน้าที่

พระยาพิไชยสุนทร ข้าหลวงผู้รักษาเมืองกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมีหน้าที่ ๑๙ ยังไม่มีหน้าที่ ๓๘ รวม ๕๗ นาย หลวงประจำที่ ๑ หลวงสมารที่ ๒ หน้าที่ผู้พิพากษา หลวงเมืองที่ ๑ หลวงวังที่ ๒ หน้าที่ตุลาการศาลพระราชอาญา หลวงแพ่งที่ ๑ หลวงบาญที่ ๒ หน้าที่ตุลาการศาลแพ่ง ขุนอินทรีที่ ๑ ขุนนครที่ ๒ พนักงานรับฟ้อง หลวงนาที่ ๑ ขุนราชอาญาที่ ๒ เสมียน ๓ พนักงานออฟฟิศ หลวงคลังที่ ๑ ขุนพรหมที่ ๒ เสมียน ๑ พนักงานคลัง หลวงมหาดไทยที่ ๑ หลวงพิจารณาที่ ๒ เสมียน ๓ พนักงานมหาดไทย หลวงเพชฎาที่ ๑ หลวงทิพบาลที่ ๒ ขุนรองบุรียที่ ๓ พนักงานผู้คุมนักโทษ หลวงรัตนที่ ๑ ขุนรองจำเมืองที่ ๒ เสมียน ๒ พนักงานโยธา

ว่าด้วยกรมการยังไม่มีหน้าที่

พระเทียรคราชยกระบัตร พระพลสงคราม หลวงไชยชุมพล หลวงสง่านคร
 หลวงศรีมณฑิเยร หลวงนนธราช หลวงอินสาลี หลวงศรีพิไฉน หลวงสัฟกรสุภา
 หลวงทิพสรภากร หลวงเจริญสมบัติ หลวงศรีทิพโกชน หลวงอินทรอาญา หลวง
 ทรงบุรีย หลวงสมานภาษา หลวงวิจารณ์ หลวงบรรเทาทุกขราช หลวงรักษาภูมินทร
 หลวงบาลบุรีย หลวงพิจรณา หลวงสุพมาตรา หลวงกลาง หลวงรักษาบุรีย หลวง
 ศรีเพชฎา หลวงศรีทิพบาล ขุนพรหมสุภาแพ่ง ขุนแพ่ง ขุนรองจำเมือง ขุนรอง
 สัสดี ขุนภักดีจำศาล ขุนศรีวังราช ขุนรองบุรีย ขุนนา ขุนบรรเทาทุกขราช ขุนรอง
 สุภา ขุนวิจารณ์ ขุนทรง หลวงนคร หลวงพรหม

ว่าด้วยกรรมการ

กรรมการเมืองพยุหคิริยรวม ๒๖ นาย

หลวงภูมเมืองผู้รักษาเมือง หลวงวิจารณ์พยุหปลัด ขุนแขวงว่าที่หลวงสกล
รักษายกระบัตร หลวงมหาดไทยผู้ช่วย หลวงจำเมือง หลวงคลัง หลวงสุพมาตรา
หลวงเทพธานี หลวงบำรุงประชากรณ์ หลวงศรีเพชฎา หลวงรักษาบุรีย์ หลวงสง่า
หลวงประชาติกรณ์ ขุนรองสุพมาตรา ขุนนา ขุนภักดีจำศาล ขุนจำเมือง ขุนราชอาณา
ขุนชำนาญ ขุนประเทศ ขุนบุรีรักษา ขุนรักษาราชภูร ขุนแก้ว ขุนพรหม ขุนธานี
ขุนแพ่ง

ว่าด้วยกรมการ

กรมการเมืองบรรพตพิสัยรวม ๑๓ นาย

พระบรรพตภูมาธิการผู้ว่าราชการเมือง หลวงชำนาญบรรพตปลัดไม่มีตัว
หลวงฤทธิกำแหงกระบัตร์ หลวงพิพิธภักดีผู้ช่วย หลวงบรรเทาทุกขราช ขุนมหาดไทย
ขุนพรหมสุภาแพ่ง ขุนภักดีจำศาล ขุนแพ่ง ขุนทิพ ขุนผู้ดาบกลาง ขุนอินทรสุภาแพ่ง
ขุนรองคลัง

วัดฝั่งตะวันออก ๒๙ วัด วัดฝั่งตะวันตก ๒๘ วัด รวม ๕๗ วัด แขวง ๗ กำนัน ๕๓
ผู้ใหญ่บ้าน ๔๔๑ คนที่ได้รับการฉลองพระเดชพระคุณจับโจรผู้ร้าย ราษฎรที่ได้ประกอบ
การทำมาหารับพระราชทานชายหญิงรวม ๓๐๐๓๔ คน

ว่าด้วยผลประโยชน์สินค้า

ผลประโยชน์เดิมขึ้นในพื้นที่เมืองราชบุรีได้ประกอบการทำมาหารับพระราชทาน
 เข้าเปลือกประมาณสองหมื่นสี่ร้อยเกวียนประมาณเงินเก้าร้อยชั่ง ผลบัวห้าเกวียนเงิน
 เจ็ดชั่งสี่สิบบาท ถั่วร้อยเกวียนเงินเก้าสิบชั่ง งาสองเกวียนเงินหนึ่งชั่ง ไม้ไผ่ป่าสามแสน
 ลำเงินสิบสองชั่งสี่สิบบาท ไม้ศรีศุกหมื่นลำเงินสี่สิบเจ็ดชั่งห้าบาท กล้วยสามแสนเครือ
 เงินหกสิบสองชั่งสี่สิบบาท น้ำอ้อยหมื่นโองเงินร้อยแปดชั่งหกสิบบาท ปลาย่างหมื่นหาบ
 เงินสี่ร้อยห้าสิบชั่ง ปลาแห้งห้าหมื่นหาบเงินแปดพันชั่ง นุ่นห้าร้อยหาบเงินห้าสิบชั่ง
 น้ำมันยางสองหมื่นทนานเงินสิบเอ็ดชั่งยี่สิบบาท เสื่อหวายสามพันผืนเงินสามสิบเอ็ดชั่ง
 สี่สิบบาท ทำเรือขายร้อยห้าสิบลำเงินเจ็ดสิบห้าชั่ง ขี้ผึ้งห้าพันหาบเงินห้าชั่ง น้ำมันหมื่น
 ทนานเงินสิบห้าชั่งสี่สิบบาท ตัดฟันขายเก้าแสนตุ่นเงินสิบเอ็จชั่ง รวมสินค้า ๑๖ อย่าง
 ประมาณเงินหมื่นสามพัน.. แปดชั่งห้าสิบห้าบาท

ว่าด้วยผลประโยชน์พระราชทรัพย์
ภาษ่วรรณาธิปไตยและผูกขาด มีรายละเอียดอยู่ในตารางนี้

ชนิดภาษหรือากร	จำนวนเงินปีหนึ่ง		รวมเงินปีหนึ่ง		หมายเหตุ
	บาท	อัฐ	บาท	อัฐ	
ค่านา	๑๕๙๒๘				
บ่อนเบี้ย	๒๘๔๐๐				
ไม้จระตักเรือ	๔๒๒				
สุรา	๓๑๖๐๐				
ยาฝิ่น	๔๐๐๐๐				
น้ำอ้อย	๑๖๘๐				
ค่าน้ำ	๑๑๒๐๐				
สุรา	๖๔๐๐				
มโหรีศพ	๖๔๐				
ค่าที่	๒๔๐๐				
โรงร้าน	๒๐๐๐				
จันอับ	๑๖๐๐				
เบ็ดเสร์จ	๑๙๔๕	๔			
ไต้	๒๗๙๗	๓			
ยาสูบ	๑๕๒๓๗	๖๐			
ขี้ผึ้ง	๑๐๐				
เรือไกลน	๑๔๒๕				
รวมเงิน			๑๕๘๙๘๔		

ว่าด้วยเลขสร้อย

จำนวนเลขสร้อยในพระบรมมหาราชวัง ฝ่ายพระราชวังบวร

มีจำนวนคนจำนวนสร้อยจำนวนเงินอยู่ในตารางนี้

ชนิดสร้อย	คน	จำนวนเงินปีหนึ่ง		รวมเงินปีหนึ่ง		หมายเหตุ
		บาท	อัฐ	บาท	อัฐ	
ตัวเลขเสียสร้อยปีหนึ่ง ๖๓๓						
เสาไม้ป่า	๒๔๔	๑๔๖๔				
น้ำมันยาง	๑๕	๑๙๑				
ปาน	๙๖	๕๗๖				
ขี้ผึ้ง	๒๒๐	๑๓๒๐				
เงิน	๔๒๑	๒๕๒๖				
ฝ่ายพระราชวังบวร						
น้ำมันยาง	๗๑	๔๒๖				
ปาน	๓๘๔	๒๓๐๔				
ดินประสีว	๑๔๗	๘๘๒				
กรมช่าง ปีหนึ่งคล ๑๐ บาท	๑๙๖	๑๑๗๖				
ขี้ผึ้ง	๒๔๖	๑๔๗๖				
เงิน	๕๒	๓๑๒				
รวมเงิน				๑๒๕๕๒		

ว่าด้วยเลขสร้อย

จำนวนเลขสร้อยในพระบรมมหาราชวัง เมืองพยุหคีรี

มีจำนวนคนจำนวนสร้อยจำนวนเงินอยู่ในตารางนี้

ชนิดสร้อย	คน	จำนวนเงินปีหนึ่ง		รวมเงินปีหนึ่ง		หมายเหตุ
		บาท	อัฐ	บาท	อัฐ	
(ข้อความลบเลื่อน)						
...ปีหนึ่งคณ ๑๐ บาท	๒๑๑	๒๑๑๐				
... ๖ บาท	๓๐	๑๘๐				
ซี่ผึ้ง " "	๓๕	๒๑๐				
น้ำมันยาง " "	๒๑	๑๒๖				
รวมเงิน _____				๒๖๒๖		

ว่าด้วยตรวจศาล

วันที่ ๒๗ พฤษภาคมรัตนโกสินทร์ศก ๒๓๙

ข้าพระพุทธเจ้า ได้ไปตรวจศาลกลาง

ตุลาการศาลพระราชอาญาได้พิจารณาความ ๔ เรื่อง ถามปากคำจำเลยเป็นคำให้การ ๑ เรื่อง เรื่องเทียบเหนือหาคำให้การคำพยาน ๓ เรื่อง

ตุลาการศาลแพ่งได้พิจารณาความ ๔ เรื่อง ถามปากคำจำเลยเป็นคำให้การ ๑ เรื่อง ออกหมายเรียกจำเลยให้มารับเงิน ๒ เรื่อง ออกหมายเรียกตัวจำเลย ๑ เรื่อง เจ้าพนักงานรับฟ้องได้ตรวจรับฟ้อง ๑ เรื่อง

ผู้พิพากษาได้เรียงคำตัดสินคดีแล้ว ๒ เรื่อง

หน้าที่ออฟฟิศได้ทำบัญชีรายงานโจรผู้ร้ายกับหนังสือต่าง ๆ

เจ้าพนักงานคลังได้ทำบัญชีเงินเบิกจ่ายราชการต่าง ๆ

พนักงานมหาดไทยได้ทำบัญชีเขียนหมายต่าง ๆ

เจ้าพนักงานที่ได้มารับราชการฉลองพระเดชพระคุณถูกต้องตามอัตราข้อบังคับมาพร้อมกันที่ศาลเวลา ๔ โมงเช้าเวลากลับ ๔ โมงเย็น

ว่าด้วยวิธีชำระความ

วิธีชำระความอย่างเก่าที่ได้แล้วไปเดือนหนึ่ง ๗ เรื่อง ชำระอย่างใหม่ที่ได้แล้วไปเดือนหนึ่ง ๙ เรื่อง ผลประโยชน์ค่าธรรมเนียมความที่ได้ในเดือนหนึ่ง อย่างสูง ๔๐๐ ปาก อย่างต่ำ ๘๐ ปาก เป็นประมาณ

ว่าด้วยโจรผู้ร้าย

ผู้ร้ายเกษเมื่อเดือนธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ถึงเดือนมีนาคมได้ตัว ๑ ราย ไม่ได้ตัว ๕๘ ราย รวม ๕๙ ราย ผู้ร้ายฆ่ากันตาย ได้ตัว ๑ ราย ผู้ร้ายปล้นสดม ไม่ได้ตัว ๑ ราย ผู้ร้ายลักสัตว์โค ไม่ได้ตัว ๑ ราย ผู้ร้ายลักกระบือ ได้แต่ของกลาง ๒๕ ราย ไม่ได้ตัว ๓๐ ราย ผู้ร้ายลักสิ่งของ ได้ของกลาง ๒ ราย ไม่ได้ตัว ๒๖ ราย

ผู้ร้ายเกษปี ร, ศ, ๑๑๕ ได้ตัว ๑ ราย ไม่ได้ตัว ๓ ราย รวม ๔ ราย เดือนเมษายน ผู้ร้ายไล่ฝูงกระบือ ได้แต่ของกลางไม่ได้ตัว ๑ ราย เดือนพฤษภาคม ผู้ร้ายลักสิ่งของ ๒ ราย ได้ตัว ๑ ราย ไม่ได้ตัว ๑ ราย ผู้ร้ายไล่ฝูงกระบือ ไม่ได้ตัว ๑ ราย

ว่าด้วยความค้างศาล

ความพระราชอาญาค้างศาลมาแต่ปีรัตนโกสินทรศก ๑๑๐ ถึงปี ร, ศ, ๑๑๔/ ๖๑
เรื่อง ปี ร, ศ, ๑๑๕ / ๑๑ เรื่อง รวม ๗๒ เรื่อง

ความแพ่งค้างศาลมาแต่ปีรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ถึงปี ร, ศ, ๑๑๔ / ๒๘ เรื่อง
ปี ร, ศ, ๑๑๕ / ๓๑ เรื่อง รวม ๕๙ เรื่อง ความพระราชอาญา ความแพ่งที่ค้างศาลมา
เก่าใหม่ รวม ๑๓๐ เรื่อง

สารบบความ ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดรายละเอียดมาแล้ว นักโทษที่ต้องเวรจำอยู่
ในตาราง ๕๓ คน อาหารที่รับพระราชทาน ที่มีพี่น้องก็มาส่งให้รับพระราชทาน ที่ไม่มีพี่น้อง
ผู้ว่าราชการเมืองก็ให้รับพระราชทาน

ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามความพระภิกษุสงฆ์หลายอาราม แลราษฎรหลายตำบล ว่ายังไม่มีข้าหลวงเทศาภิบาล โจรผู้ร้ายชุกชุมราษฎรไปมาค้าขายเป็นการลำบาก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีข้าหลวงเทศาภิบาลไปจัดราชการ โจรผู้ร้ายก็ลดน้อยโดยลงมากกว่าแต่ก่อน ราษฎรที่เดินทางไปมาค้าขายค่อยมีความเจริญขึ้น ยังมีแต่ผู้ร้ายแอบแฝง ย่องเบาลักทรัพย์สิ่งของ แลโคกระบือของราษฎรอยู่เนือง ๆ แลภาษีอากรเจ้าพนักงาน เก็บกับราษฎรเป็นการเรียบริ้อย คนในบังคับอังกฤษ ๒ คน จีนในบังคับฝรั่งเศส ๓ คน ญวนถือศาสนาต่างประเทศประมาณ ๓๐ คน

หน้าที่กำหนด ผู้ใหญ่บ้าน เวลากลางคืนได้เที่ยวเดินตรวจมิให้ราษฎรในหมู่บ้าน เที่ยว ถ้าจะไปค้างอยู่วันสองวันก็ต้องบอกผู้ใหญ่บ้านให้รู้ และจะเดินทางไปมาหากัน ให้จุดเพลิงแต่เวลาย่ำค่ำถึงย่ำรุ่ง ห้ามมิให้ราษฎรยิงปืน ยิงได้แต่มีผู้ร้ายปล้น แลสัตว์ร้ายมา ในบ้าน ถ้ามีผู้ร้ายลักโคกระบือแลสิ่งของในหมู่บ้านใด ผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรต้องช่วยกัน ติดตาม ถ้าผู้ใดบิตพลั่ว ไม่ช่วยติดตาม ก็ต้องส่งตัวมาให้ผู้รักษาเมืองพิจารณา

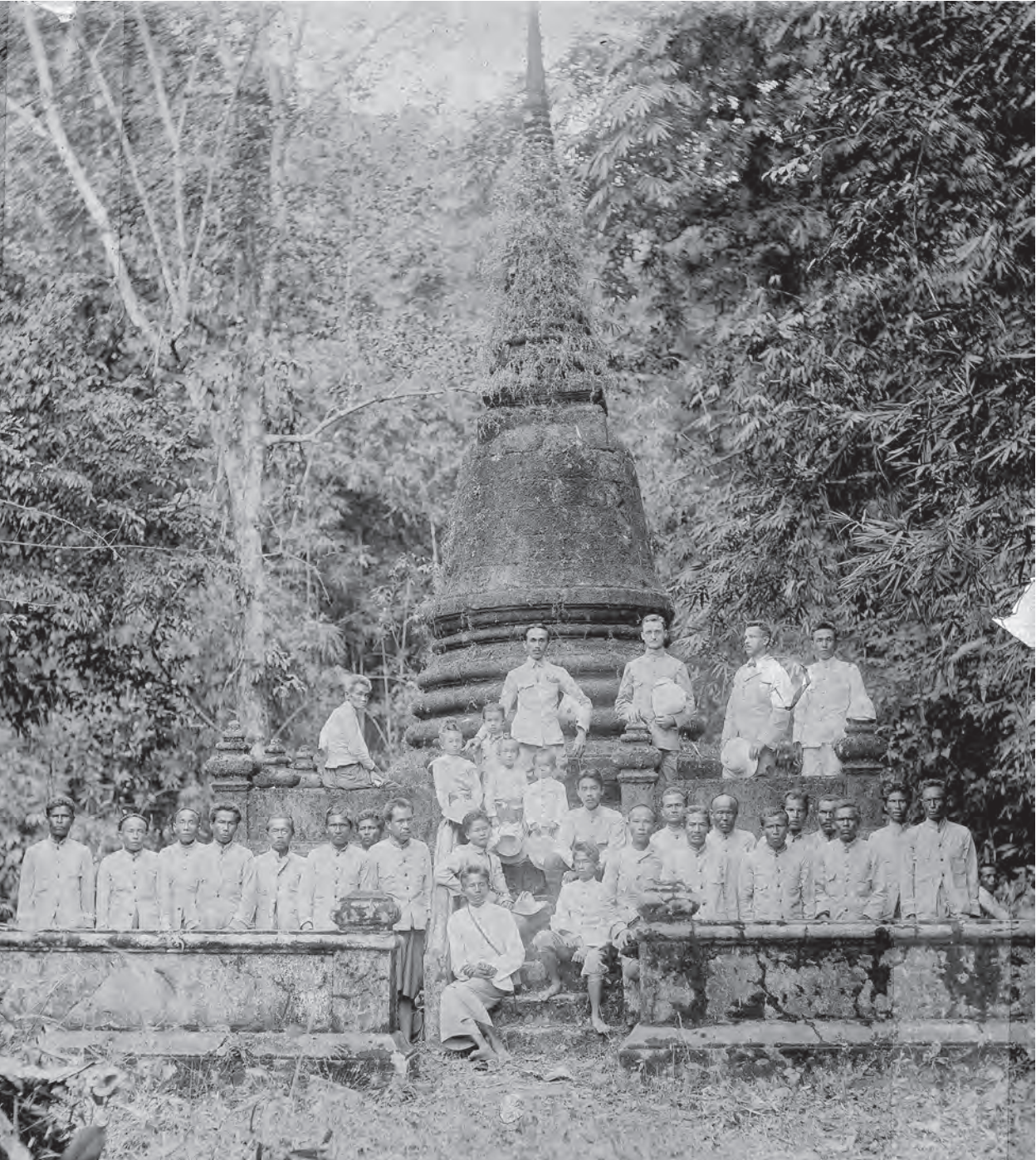
เจ้าพนักงานเก็บค่านาที่นครสวรรค์ ให้ตัวใบเสร็จกับ ไร่ละ ๒๔ อัฐ แต่ค่าเช่า เก็บไร่ละ ๑๖ อัฐ หาได้ให้ตัว..

ขอราชการที่ได้ทราบเกล้า ฯ มานี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระบารมีใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ เป็นที่พึ่งข้าพระพุทธเจ้า

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าราชการและราษฎรเมืองนครสวรรค์ ในคราวรับเสด็จรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสเมืองนครสวรรค์
พุทธศักราช ๒๔๔๙

พระยาตรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทยพร้อมคณะ
เมื่อครั้งเดินทางไปตรวจจัดราชการเมืองจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๗)

รายงานการตรวจราชการ
เมืองจันทบุรี
ร.ศ. ๑๑๗
(พ.ศ. ๒๔๔๒)

พระยาศรีสุนทรเทพ

พระยาศรีสุนทรเทพ* ราชปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย ออกตรวจราชการเมืองจันทบุรี ระหว่างวันที่ ๑๐ กันยายน - วันที่ ๑๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗ รายงานการตรวจว่าด้วยเรื่อง การตรวจบ้านเรือนราษฎร ที่ว่าการเมือง ที่ว่าการอำเภอ ศาล การพลตระเวน ตราง ตลาด การภาษีและความเป็นอยู่ของราษฎรในเมืองจันทบุรี เมืองขลุง ที่สำคัญคือ การระงับข้อพิพาทระหว่างพระยาจันทบุรีกับผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศส การทำข้อตกลงเรื่องหน้าที่ของทหารฝรั่งเศส การปกครองและการชำระความคนในบังคับฝรั่งเศส และการเก็บภาษีสินค้า

* พระยาศรีสุนทรเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ราชปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึงแก่อนิจกรรม พ.ศ. ๒๔๗๗

รับวันที่ ๒๓ กันยายน ร, ศ, ๑๑๗

กรมหมื่นดำรง

ที่ ๘๓

ลงวันที่ ๒๓ กันยายน ร, ศ, ๑๑๗

ราชการในเมืองจันทบุรีในเวลานี้ไม่มีใครจะเรียบบร้อย มีการภาษีอากร แลเงินซึ่ง
 อ่างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เป็นต้น กับการศาลแลการพลตระเวนก็เสื่อมทรามไป
 กว่าแต่ก่อน เห็นว่าควรให้พระยาศรีสทเทพออกไปตรวจสักครั้งหนึ่ง ได้ให้ไปขอหนังสือ
 ชักนำถึงกอมมันต์จจาก... เฟรง ๆ ก็มีความยินดีที่จะได้ ถ้าโปรดเกล้า ฯ แล้วจะได้ให้พระยา
 ศรีสทเทพออกไปโดยเรือเมลล์ฝรั่งเศส

พระราชกระแส

หมายเหตุ

เป็นการสมควรยิ่งนัก

อนุญาตให้ออกไป

ที่ ๘๓/๑๙๔๓๓

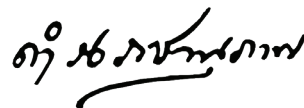
ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๓ เดือนกันยายน รศ ๑๑๗

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตเห็นราชการเมืองจันทบุรีในเวลานี้เป็นที่ไม่พอใจ ข้าพระพุทธเจ้าอยู่หลายอย่าง เป็นต้นว่าการภาษีอากรซึ่งเกี่ยวข้องกับระหว่างพระยาจันทบุรีแลเจ้าภาษีนายอากรกับกอมมันด์ฝรั่งเศส แลจีนซึ่งอ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสมีขัดข้องอยู่ยังไม่เป็นการตกลงได้หลายเรื่อง ส่วนข้างการปกครองฝ่ายศาลแลการพลตระเวนก็ดีดูเสื่อมทรามไปกว่าแต่ก่อน การที่ในเมืองจันทบุรีที่เป็นจริงอยู่อย่างใดในเวลานี้ ไม่ใคร่ทราบได้ชัดเจน ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรให้มีข้าราชการไปเยี่ยมเยียนตรวจการให้รู้ว่าความจริงในพื้นที่เมืองเป็นอยู่อย่างไรสักครั้งหนึ่ง ผู้ที่จะไปนั้นข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า พระยาศรีสหเทพพอจะไปรับราชการสนองพระเดชพระคุณได้ เพราะถึงจะเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสก็พอพูดจาไม่เสียเปรียบ ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พระยาศรีสหเทพไปพบกับมองซิเออร์เฟรง ผู้แทนราชทูตฝรั่งเศสขอหนังสือชักนำถึงกอมมันด์ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสเมืองจันทบุรี มองซิเออร์เฟรงมีความยินดีที่จะให้หนังสือชักนำ แลแจ้งว่าจะได้ขอให้กอมมันด์ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสชี้แจงการทั้งหลายซึ่งเกี่ยวข้องกับระหว่างกอมมันด์กับพระยาจันทบุรีให้พระยาศรีสหเทพทราบเรื่องใดที่ควรจะตกลงกันได้โดยเรียบร้อยก็ขอให้เป็นการตกลงกันเสียทีเดียว อย่าให้ต้องค้างช้าโต้ตอบกันยืดยาวต่อไปเลย ถ้าชอบด้วยพระราชดำริห์แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ให้พระยาศรีสหเทพออกจากกรุงเทพ, ไปเมืองจันทบุรีโดยเรือโดนายเมล์ฝรั่งเศส ซึ่งเห็นด้วยเกล้าฯว่าจะดีกว่าที่จะจัดเรืออื่นให้ไป การจะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ผู้ร่าง งามเกียรติ

ผู้เขียน นายผ่อง

ผู้ตรวจ

ผู้ทําน พพ.พงศ์

ที่ ๑๒๕/๖๑๔

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๔ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗^{๓๑}

ทูลพระเจ้าห้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ว่า ท่านมีหนังสือที่ ๘๓/๑๙๔๓๓ ลงวันที่ ๒๓ กันยายนนี้ กราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาศรีสหเทพออกไปเยี่ยมเยียนตรวจราชการเมืองจันทบุรีนั้น ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย แลพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ออกไป

หนังสือกรมราชเลขาณูการ

หมายเลขที่ ๑๒๕/๖๑๔

ถวายกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ผู้มีชื่อในท้ายหนังสือนี้ ได้รับไว้แล้ว

ลงวันที่ ๒๔/๙ ร, ศ, ๑๑๗

เรื่องฝรั่งเศสเมืองจันทบุรี

รายงานลับที่พระยาศรีสหเทพไปตกลงกับกอมมันด์ังฝรั่งเศส แลจัดการ
เปลี่ยนแปลงราชการเมืองจันทบุรี

ลัทธิที่ ๙๔/๒๑๙๖๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๒ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยพระยาศรีสหเทพกลับมาจากเมืองจันทบุรีทำรายงานการที่ได้ตรวจมาขึ้นต่อ ข้าพระพุทธเจ้าฉบับหนึ่ง สำเนาจดหมายที่ได้มีถึงกรมมณฑลตั้งดิคุณเพื่อเป็นหลักแก่การที่ได้ ปรึกษาและตกลงกันอีก ๒ ฉบับ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายมาพร้อมกับจดหมาย นี้แล้ว

รายงานพระยาศรีสหเทพฉบับนี้เพราะรีบเรียบเรียงข้อความอยู่ข้างจะไม่สู้ พิศดาร ถ้ามีพระราชประสงค์จะทรงทราบในข้อใดโดยละเอียดเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควร ให้พระยาศรีสหเทพกราบบังคมทูลความทั้งนั้นถวายตามพระราชประสงค์

ในส่วนการที่ติดขัดอยู่ในระหว่างกรมการกับกรมมณฑลตั้งฝรั่งเศสจัดว่าพระยา ศรีสหเทพได้ไปกระทำความเข้าใจให้มีต่อกกรมมณฑลตั้งดิคุณ ซึ่งเห็นอชฌมาไศรยได้ว่าเป็น คนตรงอย่างทหารเป็นอันตกลงกันได้ทุกเรื่อง แต่การที่พระยาศรีสหเทพได้ไปทำให้ตกลง หรือให้เรียบร้อยไปได้ในครั้งนี้ เห็นได้ว่าจะต้องรีบจัดการแก้ไขในเมืองจันทบุรีต่อไปโดย ทันที ความเรียบร้อยนั้นจึงจะถาวรไปได้ และการที่จะต้องจัดเปลี่ยนแปลงในเมืองจันทบุรี ครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระยาศรีสหเทพเห็นด้วยเกล้าฯ พร้อมกันดังนี้ คือ

๑ พระยาจันทบุรีได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง ควรทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนพระยาจันทบุรีเป็นพระยาวรรคราชหรือพระยา จางวางเมืองจันทบุรีตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใด แต่ให้กลับเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ, และควร พระราชทานเงินเลี้ยงชีพเสมอพระยามหาอำมาตย์คือ ปีละ ๔๐ ชั่งให้สมกับบำเหน็จความ ชอบที่ได้รักษาราชการมาในที่ยาก และเมืองจันทบุรีนั้นควรทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ พระเทพสงครามปลัดเป็นผู้รักษาเมืองไปพลาง ถ้ารับราชการดีจึงควรรับสัญญาบัตรเป็น ผู้ว่าราชการเมืองต่อไป แต่ส่วนกรมการตำแหน่งรองลงมาคือ ปลัดเป็นต้น ข้าพระพุทธเจ้า จะไว้หาหรือพระเทพสงครามก่อน

๒ จำเป็นต้องจัดศาลในเมืองจันทบุรีให้ดี คือจะต้องส่งผู้พิพากษาออกไปจากกรุงเทพฯ, และจัดการศาลให้เหมือนศาลที่ได้จัดในกรุงเทพฯ การเรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้หารือกับพระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเห็นชอบด้วยและรับจะเลือกหาผู้พิพากษาส่งลงไป

๓ ในเรื่องการคลังและการเก็บภาษีอากรซึ่งยังมีการรั่วไหลและความเดือดร้อนของราษฎรอยู่มากนั้น เปนการจำเป็นจะต้องส่งคนในกระทรวงพระคลังซึ่งเป็นคนดีออกไปเป็นตำแหน่งคลังเมืองจันทบุรี ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พระยาศรีสทเทพไปทูลหาชื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยทรงพระดำริห์เห็นชอบด้วยจะเลือกหาตัวเจ้าพนักงานส่งออกไป

๔ การอย่างใดที่จะจัดในเมืองจันทบุรีจำเป็นต้องจัดโดยอย่างไร อย่านำให้อื้ออิ่งแพร่หลาย เพราะเหตุว่าทุกวันนี้มีคนจำพวกหนึ่งซึ่งเป็นศัตรูทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศส อาจจะให้เกิดอริวิพาทมีให้เรียบร้อยปรองดองต่อกัน คนจำพวกนี้ย่อมจะคอยหาเหตุลงพิมพ์และส่งข่าวไปยุโรปให้มหาชนเข้าใจผิดไปต่าง ๆ เพราะเหตุฉะนั้นถ้ามีกิตติศัพท์อื้ออิ่งว่าไทยจะจัดการเปลี่ยนแปลงอะอะอย่างใดในเมืองจันทบุรี คนจำพวกนั้นคงจะคิดแปรผันกิตติศัพท์ให้เกิดความเข้าใจไปอย่างอื่นในทางที่จะให้แตกร้างกับฝรั่งเศส

๕ ทางที่จะจัดในเมืองจันทบุรีนั้น เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าตามความคิดของพระยาศรีสทเทพที่ได้ชี้แจงในรายงานนั้นเป็นการถูกต้องทุกประการ

ในที่สุดข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลความยินดีที่พระยาศรีสทเทพได้ไปทำราชการในครั้งนี้ ให้มีผลอันเป็นที่พอใจด้วยสามารถสติปัญญาและความอุสาหะอันสมควรแก่ผู้เป็นข้าทูลลอบของธุลีพระบาทอันควรไว้วางพระราชหฤทัยได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ

ข้าพระพุทธเจ้า

ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

นายแคว่น ทาน

ชำนาญ พิมพ์

ศาลาว่าการมณฑลไทย

รายลับจะเกาะพระองค์

วันที่ ๑๑ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ ขอพระทานทำรายงานตรวจการในเมือง
จันทบุรีและเมืองขึ้น กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ทรงทราบฝ่าพระบาท

รายงานฉบับนี้เป็นรายงานย่อเก็บแต่ใจความที่ให้ทรงเข้าพระไทย ส่วนรายละเอียด
มีแจ้งอยู่ในบอกของข้าพระพุทธเจ้าและไปบอกพระยาจันทบุรีที่ข้าพระพุทธเจ้าได้แนะนำ
ให้ทำบอกมาโดยพิศดารเฉพาะเรื่องแล้วนั้น

๑ ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพ, วันที่ ๓๐ กันยายน
ร.ศ. ๑๑๗ โดยเรือเมล์ฝรั่งเศสชื่อโดนายและกลับมาถึงกรุงเทพ, วันที่ ๑๐ ตุลาคม ร.ศ.
๑๑๗ รวมเวลาได้ไปรับราชการ ๑๑ วัน มีรายวันดังนี้

วันที่ ๓๐ กันยายนเดินทางแต่กรุงเทพ, ถึงปากน้ำเมืองจันทบุรี

วันที่ ๑ ตุลาคม ตรวจค่ายฝรั่งเศสปากน้ำแหลมสิงห์และบ้านราษฎรที่ใกล้เคียง
เลยแวะตรวจการตามบ้านลำแม่น้ำตั้งแต่ปากน้ำถึงเมืองจันทบุรี

วันที่ ๒ ตุลาคม ตรวจการพลตระเวร ตรวจตรงไปหาบาทหลวงกวด ตรวจ
หมู่บ้านคนถือศาสนาคริสต์ียน ตรวจโรงสรรพากรในเมือง พบพูดราชการกับกอมมันด์
ดีคูเอนายทหารฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก

วันที่ ๓ ตุลาคม ตรวจการในตลาดในเมือง ตรวจที่ว่าการเมือง ตรวจศาล

วันที่ ๔ ตุลาคม ออกจากเมือง ไปตรวจการทางทิศตะวันตก ทางทำเนียบ เมืองใหม่
บ้านบางกระจะ เขาพลอยแหวน และที่ว่าการอำเภอ บ้านเขาวัง บ้านท่าใหม่ แม่น้ำโขง

วันที่ ๕ ตุลาคม ขึ้นตามลำแม่น้ำไปทิศเหนือ ถึงและตรวจที่ว่าการอำเภอบ้านท่าหลวง ตรวจบ้านราษฎรตามลำแม่น้ำ พบพวกราชการกับกอมมันดิงติคูเอเป็นครั้งที่ ๒

วันที่ ๖ ตุลาคม เดินบกมาทางตัวนอกเชิงเขาสระบาป ตรวจตามบ้านและการทำไร่พริกไทย ตรวจอำเภอพลัว ลงเรือที่บ้านคลองยายดำไปคลองเป็ดไปเมืองขลุง

วันที่ ๗ ตุลาคม ตรวจที่ว่าการเมืองขลุง โรงพลทหารเรือ บ้านคนถือศาสนาคริสต์ยืนขึ้นมามาทางบกมาบ้านคลองยายดำ ตรวจหมู่บ้านในลำคลองจนถึงเมืองจันทบุรี

วันที่ ๘ ตุลาคม ปลูกษาราชการกับพระยาวิเชียรขัติย ตรวจวัดทั้งหลายในเมือง ได้พวกราชการกับกอมมันดิงติคูเอเป็นครั้งที่ ๓ เวลา ๑ ยามล่องเรือกลับจากเมืองจันทบุรี มาปากน้ำ

วันที่ ๙ ตุลาคม เวลาเช้าลงเรือเมล็โตนายกลับมากรุงเทพ ,

วันที่ ๑๐ ตุลาคม เวลาบ่าย ๓ โมง ถึงกรุงเทพ ,

๒ ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองจันทบุรีได้จัดรับรองเป็นอย่างดี ซึ่งข้าพระพุทธเจ้ามีความขอบใจเป็นอย่างดี ทั้งได้ปรึกษาหารือราชการพร้อมด้วยข้าพระพุทธเจ้าโดยความยินดีแลปรองดองเรียบร้อย ฝ่ายฝรั่งเศสนั้นบริษัทเมสสายะรีฟลูเวลเรือเมล็จัดเอเยนต์ซึ่งมีอยู่แต่ผู้เดียวในกรุงเทพ, ตามไปเป็นธุระรับรองทั้งขามาแลหากลับ ชักธงช้างบนเสาน้ำ และให้เกียรติอย่างข้าราชการผู้ใหญ่เต็มที ฝ่ายนายทหารฝรั่งเศสที่รักษาการกองทหารเมืองจันทบุรีแลปากน้ำแหลมสิงห์แสดงความยินดีที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกมา การสิ่งใดที่เกี่ยวข้องก็พูดจาปรึกษาหารือกันโดยผอนผันปรองดองแลไม่ตรีจิตร ทั้งการรับรองก็เรียบร้อย เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรขอบใจได้

๓ ส่วนการปกครองในบ้านเมือง ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจทุกแห่ง ถึงในเขตแขวงก็ได้ไปตรวจไกลทั้ง ๔ ทิศ เว้นแต่เมืองแกลง เวลาไปตรวจที่ใด ได้ประชุมราษฎรพร้อมกันได้ไต่ถามถึงความทุกข์สุขแลเปรียบเทียบคดีที่กล่าวหากันแล้วสำเร็จไปทันใดนั้นเป็นอย่างดี

ที่ว่าการเมืองหรือศาลากลางในเมืองจันทบุรี ไม่มีออฟฟิศที่ทำการเมืองทุกวันนี้ อาศัยรห้องนำหอเรือนพระยาจันทบุรี เรือนก็เป็เรือนปั้นหย่าอยู่ข้างเก่าไม่เป็นภูมถาน ข้าพระพุทธเจ้าได้ดูงบประมาณเห็นมีเงินที่อนุญาตให้สร้างในศก ๑๑๗ แล้ว แต่หากยังไม่ทำขึ้น ข้าพระพุทธเจ้ากับพระเทพสงครามจึงได้จัดเลือกที่ลงมือแผ้วถางก่อสร้างและได้ให้พระยาวิชยาธิบดีมีบอกมาด้วยแล้ว ได้ตรวจที่ว่าการเมือง มีจัดแบ่งเป็หน้าที่ตามลักษณะปกครองหัวเมือง คือมีพระเทพสงครามปลัดทำการหน้าที่มหาดไทย พระกำแหงฤทธิรงค์ ผู้ช่วยทำการหน้าที่เลขาธิการในกองผู้ว่าราชการเมือง ขุนรักษบุรพเขตรเป็พนักงานคลัง ยังมีพนักงานรองแลเสมียนเต็มอัตรา แต่การไม่ค่อยมีอะไรทำ จำนวนหนังสือมีไปมาปีหนึ่งเพียง ๕๐๐ ฉบับเป็อย่างมาก ถ้าคนทำการเต็มทีเพียง ๔ คนเป็พอในงบประมาณศก ๑๑๘ ควรตัดคนแลเงินลงได้มาก จะมีขัดข้องก็แต่คนพนักงานเหล่านั้นล้วนเกี่ยวข้องเป็อนุญาตพื้น้องในผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งจำต้องหาการให้ทำอย่างสงเคราะห์ ญาติ จะมีผู้อื่นก็แต่นายโรล้ามฝรั่งเศสซึ่งใช้เป็ครั้งเป็คราว ไม่ได้มานั่งออฟฟิศ มีหนังสือฝรั่งเศสไปมาราว ๕๐ ฉบับ

ศาลเมืองก็ไม่มีที่นั่งอาศัยชำระกับที่โรงครบ้านเรือนพระยาจันทบุรี เป็โรงเล็ก รุงรังซึ่งคนต่างประเทศดูถูกเป็อันมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้รวมศาลในที่ว่าการเมืองที่ได้สั่งให้ปลูกสร้างขึ้นใหม่ นั้น

ในศาลมีหลวงสวัสดิบุรีเมือง (ปลิว) เป็ผู้พิพากษาที่ ๑ ยังมีที่ ๒ ที่ ๓ อีก ๒ คน เสมียนแลนักการก็มาก ถ้ามีผู้พิพากษาชำนาญคนเดียวกับเสมียนพนักงานอีก ๒ คน ๓ คน ก็ทำการได้หมดโดยความก็ไม่มาก ความทั้งแพ่งแลอาญาชั่ว ๖ เดือนล่วงแล้วมานี้เพียง ๙๙ เรื่อง มีความที่ลำบากแต่ที่เกี่ยวกับฝรั่งเศสเท่านั้น หลวงสวัสดิบุรีเมือง (หรือที่เรียกกันว่าหลวงเมือง) เป็คนรักใคร่ของพระยาจันทบุรีอย่างเป็บุตรคน ๑ หลวงเมืองผู้นี้อายุ ๓๒ ปี ฉลาดชื่อเสียงก็ดี เข้าใจขบวนพิจารณาพิพากษาอย่างใหม่ นับว่าเป็ผู้พิพากษาที่ใช้ได้ แต่มีขาดวุฒิสำคัญอย่างหนึ่งคือความที่เกี่ยวกับฝรั่งเศสไม่พอเลย มีความฉลาดเป็ประมาณ และไม่ใคร่รู้จักขนบธรรมเนียมฝรั่ง เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้าจะ

ให้การในโรงศาลเรียบร้อยกับฝรั่งเศสต่อไป ต้องมีผู้พิพากษาที่เข้าใจขนบธรรมเนียมฝรั่ง แลความเกี่ยวกับต่างประเทศคนเดี๋ยวก็พอ จะถอนหลวงเมืองไปเป็นนายอำเภอหรือจะ โปรดเกล้า ๆ ให้รับสัญญาบัตรเป็นตำแหน่งใดก็ได้

ตารางอยู่หลังบ้านพระยาจันทบุรีเป็นเรือนยาวสัก ๑๔ วา ชื่อสัก ๘ คอกยกพื้น สูงจากดิน เวลาที่ไปดูกวาดล้างตักแต่งรับสอาด ได้ตรวจนักโทษรวมทั้งสิ้นมี ๕๐ คน แต่ ชักกันไว้เปล่า ๆ หรือเป็นโทษของบุตรหลานพวกพ้องมาฝากจำตรวนเร่งเงินไว้หลาย ๆ ปี ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอให้พระยาจันทบุรีถอดปล่อยไปทันทีและได้ให้มีบอกเป็นพระยา จันทบุรีปล่อยเอง รวมนักโทษที่ปล่อยไป ๘ คน นักโทษเหล่านี้ต้องใช้เงินหลวงเป็นค่า เบี้ยเลี้ยงปี ๑ ถึง ๑๕๐๐ บาท ไม่มีการอะไรทำเลย ในศก ๑๑๘ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปถูกษา กับพระเทพสงครามปลัดจะหาการให้ทำให้พอ การจัดตารางคืออย่างแบบเก่า ๆ หรือให้ บ่าวไพร่ที่ไว้ใจได้เป็นผู้คุม ๆ ก็ใช้นักโทษด้วยการของตนเองตามแต่ต้องการ

พลตระเวรตามงบประมาณมี ๔๘ คน แต่บัดนี้มีตัวไม่เกิน ๓๖ ยังได้ข่าวว่าจัด รับข้าหลวง ตามปรกติว่ามีน้อยกว่านี้ พลตระเวรได้เงินเดือน ๆ ละ ๘ บาทรับประทาน อาหารของหลวง เสื่อกางเกงที่แต่งตัวก็สิ้นน้ำเงินรับเหมาของพลตระเวรกรุงเทพ , ที่ไม่ใช่ แล้วไปใช้รุ่มร่ามไม่พอดีกับตัวและดูน่าเกลียดน่าอาย มีการขายซื้อเงินเดือนกันเต็มที่ได้ ข่าวว่าเงินค่าเบี้ยเลี้ยงอยู่ข้างเบียดกรอกกันกันจัด ที่จริงพลตระเวรเหล่านี้เป็นกุลีสำหรับ เลี้ยงม้าและแจวเรือกรมการแทบทั้งสิ้น คนที่เป็นพลตระเวรเป็นลาวมาจากแม่น้ำโขงที่ หากินอย่างอื่นไม่ได้แล้ว คนที่ไม่รับเป็นพลตระเวรเพราะเงินเดือนก็เพียง ๘ บาท แลใช้ กันอย่างกุลีเต็มที นายพลตระเวรนั้นพระยาจันทบุรีจัดให้ขุนอักษรเลขน้องชายพระกำแหง ฤทธิรงค์ควบคุม เพราะจะรับราชการในหน้าที่อื่นไม่มีวุฒิปอ ในโรงพลตระเวรสกปรก เต็มที่ มีม้าของกรมการไปเลี้ยงไว้ แต่ตัวโรงเป็นโรงดี ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ใส่ผ้าออก และให้กวาดขัดโรงในทันใดนั้น

ที่พลตระเวรเป็นเช่นนี้ พอจะทรงทราบได้ว่าพลเมืองแลพวกฝรั่งเศษจะดูถูกเพียง ไต ราษฎรได้บอกแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่ามีไว้สำหรับจะให้ทหารฝรั่งเศษตบตีทะเล่น ถ้าคง

มีอยู่อย่างนี้เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าเลิกเสียดีกว่า เพื่อจะได้ไม่เปลืองเงินแลปราศจากความ
 ตกทุกข์ด้วย การที่มีพลตระเวรนั้นเป็นการดีแต่ต้องจัดใหม่ให้เรียบร้อย ให้เงินเดือนเพียงเดือน
 ละ ๑๒ บาท ก็พอจะหาคนที่ดีได้ ผู้จะเป็นนายก็ต้องคัดเลือกมาจากกรุงเทพ , ข้าพระพุทธเจ้า
 ได้ชี้แจงความข้อนี้แก่พระยาจันทบุรีก็เห็นชอบด้วย แลขอรับประทานนายพลตระเวร
 ผู้หนึ่งจากกรุงเทพ ,

๔ ในส่วนตัวผู้ว่าราชการกรมการนั้น ปีนี้พระยาจันทบุรีชราลงมาก ข้าพระพุทธเจ้า
 ได้ไต่สวนได้ความว่า การที่จะคดโกงหรือรับสินบลงอย่างหนึ่งอย่างใดไม่มี มีความรักใคร่
 บ้านเมืองแลราษฎรคิดจะทำการให้ดีเสมอ มีที่เสียอยู่สองสามอย่าง คือพูดจาสั่งเสียการ
 ไม่เด็ดขาด และโมโหดุร้าย โกรธกับท่านผู้หญิงเมื่อใดราษฎรรู้ทั่ว ซึ่งเป็นด้วยความชรา
 แลด้วยความรำคาญซึ่งได้รับจากฝรั่งเศสรบกวณอยู่เสมอถึง ๔ ปีเสตมาแล้ว กับเป็นคน
 ชอบเล่นไพ่ กับเป็นคนเสียลูกหลานไม่ได้ ที่ตัวสำคัญก็คือ เงินี่หลานท่านผู้หญิงบัวเป็น
 คนรับภาษีในเมืองจันทบุรีหลายอย่าง ถ้ามีถ้อยความหรือเหตุการณ์เกี่ยวกับภาษีอากร
 ซึ่งเงินี่มีหุ้น มักบังคับผิด ๆ แปลก ๆ หลายอย่าง ดังเช่นเรื่องภาษีสุราภาษียาฝิ่น ซึ่ง
 ข้าพระพุทธเจ้าได้มีบอกกราบทูลเจมาะเรื่องแล้วนั้น ด้วยเหตุเหล่านี้ราษฎรมีใคร่ยำเกรง

พระเทพสงครามปลัดบุตรพระยาจันทบุรีเป็นคนมั่นคงเรียบร้อยดีมากราชฎ
 สรรเสริญรักใคร่หนักถือทั่วไป ราชการในเมืองจันทบุรีที่ไม่ซุดโซมลงไปกว่านี้ได้ ก็เพราะ
 ได้พระเทพสงครามเป็นหลักอยู่ ยังมีพระกำแหงฤทธิรงค์ ผู้ช่วยราชการอีกผู้หนึ่ง เป็น
 คนหลักแหลมสัจย์ซื่อรอบรู้ราชการในบ้านเมือง เป็นข้าราชการที่จะฉลองพระเดชพระคุณ
 ได้ดีผู้หนึ่ง แต่ข้าพระพุทธเจ้ามีความเสียใจเป็นล้นเกล้า ๆ ที่มาเกิดเรื่องเป็นชู้กับเพิ่มบุตรสาว
 พระยาจันทบุรีพาให้หมองหมางกับพวกพระยาจันทบุรีไปทั้งหมด ถึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า
 จะรับราชการร่วมกันไปคงไม่เรียบร้อย

พระเสนาราชภักดียกกระบัตรบุตรพระยาจันทบุรีอีกผู้หนึ่งซึ่งพระยาจันทบุรีให้ไป
 รักษาราชการเมืองขลุงนั้น ได้ข่าวว่าเป็นคนซื่อแต่พระยาจันทบุรีได้แจ้งความแก่ข้า
 พระพุทธเจ้าว่าคงจะรับราชการต่อไปไม่ได้ตลอด เพราะเป็นคนมีโรคทำการแข่งแรงไม่ได้

เวลานี้ได้ลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองขลุง ไปพักรักษาตัวอยู่ที่เขามายสีแขวง เมืองจันทบุรี

กรมการผู้น้อยลงมาท่งที่ชอบกลก็มีแต่หลวงเมืองผู้พิพากษาซึ่งได้กราบทูลมาแล้วในเบื้องต้น

๕ การแบ่งอำเภอเมืองจันทบุรีตั้งใจแบ่งตามลักษณะปกครองท้องที่ คือแบ่งเป็น ๕ อำเภอ คืออำเภอเมือง ๑ ยังไม่มีตัวนายอำเภอ จัดรวมอยู่ในบังคับกองผู้ว่าราชการเมือง

อำเภอท่าหลวงเป็นอำเภอฝ่ายเหนืออำเภอ ๑ มีพระพลสงครามจางวางดำรงเป็นนายอำเภอ เป็นคนชราดีขังการป่า

ฝ่ายตัวนอกเฉียงใต้เรียกอำเภอพลัวอำเภอ ๑ มีหลวงพิจารณาเป็นนายอำเภอ ๆ พลัวเป็นอำเภอสำคัญที่หนึ่งในแขวงเมืองจันทบุรี มีพลเมืองแลสินค้ามาก หลวงพิจารณาเป็นอำเภอดีมาก การโจรผู้ร้ายก็เรียบร้อย ราษฎรรักใคร่เชื่อถือมีถ้อยความอย่างไรเขาเปรียบเทียบกับกล่าวให้ตกลงได้แทบทั้งสิ้น

ฝ่ายตัวตงมี ๒ อำเภอ คืออำเภอเขาพลอยแหวนเป็นอำเภอสำคัญเหมือนกัน หลวงรัตนนครคลังเป็นนายอำเภอ ได้ข่าวว่าเป็นคนชื่อ ๆ แต่การหนังสือหรือถ้อยความไม่สู้เข้าใจ อีกอำเภอหนึ่งเรียกอำเภอโขม่ง หลวงพรหมสุภาแพ่งเป็นนายอำเภอเป็นคนหากินจัดชื่อเสียงไม่สู้ดี พระยาจันทบุรีได้ร้องเองว่าจะเปลี่ยน แต่ครั้นปรึกษาหารือกันต่อไปกับข้าพระพุทธเจ้าพร้อมกันเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า อำเภอเขาพลอยแหวนกับอำเภอโขม่งยกรวมเป็นอำเภอเดียวกันเสียก็ได้รวมเรียกว่าอำเภอเขาพลอยแหวน เพราะท้องที่ก็ไม่ใหญ่โตนักแล้วยกหลวงแพ่งและอำเภอสำรับนั้นออกเสียที่เดียว

การที่จัดอำเภอจัดเป็นแบบอย่างลักษณะปกครองท้องที่ คือมีปลัดอำเภอ สมุหบาญชี เสมียน สารวัด รับเงินเดือนทั้งนั้น เปลืองพระราชทรัพย์เปล่า ๆ เพราะมีแต่เงินเดือนไม่มีการทำ นอกจากสั่งกันไว้วายอย่างเก่า ๆ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรจัดอำเภอ กำหนดให้ลงเป็นแบบเสียที่เดียว ถ้ายังไม่โปรดเกล้า ๆ ให้จัดควรตั้งงบประมาณกองอำเภอ ออกเสียมีแต่เงินเดือนนายอำเภอกับเสมียนสักคน ๑ ก็พอ

๖ การภาษีอากรในเมืองจันทบุรี ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจตลอด มีขุนสุนทร (สุด) น้องภรรยาพระกำแหงฤทธิรงค์เป็นเจ้าของภาษีใหญ่กับเสมียนพนักงานอีก ๘ คน ทำการในร้านขายของซึ่งเป็นบ้านพระเทพสงครามปลัดอยู่ในตลาดแบ่งชั้นล่างให้เป็นห้องเก็บภาษี โดยกว้าง ๖ ศอก มีเงินค่าเช่าในงบประมาณปีละ ๑๙๒ บาท

การเก็บเงินค่านาคงเป็นอยู่อย่างเก่า คือถึงปีให้กรมการออกไปประเมินแลออกตัวนำ แต่ไม่ได้เคยไปประเมินเลย เป็นแต่ไปพักอยู่ที่หนึ่ง แลเรียกราษฎรมาถามว่าเจ้าทำนาปีนี้เท่าไร แล้วก็ออกตัวนำ แล้วให้อำเภอกำหนดบังคับให้ราษฎรมาเสียเงินค่านาที่เมือง เงินค่านาที่เก็บได้ ข้าพระพุทธเจ้าแลพระยาจันทบุรีได้พร้อมกันคิดว่าเก็บเงินได้ราวสักครึ่งเดียว เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรจัดการแก้ไขอย่างที่จัดในมณฑลอื่น แต่จำเป็นต้องจัดอำเภอกำหนดเสียด้วย

ค่านาก็คงเก็บกันอย่างเก่า คือถามราษฎรดูว่าใครมีอะไรบ้าง ได้จำนวนแล้วก็บังคับให้นำเงินมาเสียที่เมือง ในศก ๑๑๖ ราษฎรได้เสียเงินค่าน้ำแล้วทั้งสิ้น แต่ไม่มีใบเสร็จโดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนก็ได้ความว่าใบเสร็จยังไม่เขียนไม่แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้บังคับให้ออกใบเสร็จให้ราษฎรให้เสร็จภายใน ๑๕ วัน แต่คงออกให้ได้แต่เพียงเท่าที่รู้ เพราะบาญชีเงินที่เก็บได้เท่าใด ก็ไม่รู้แน่นอนนัก

ภาษีขาเข้าออกที่เก็บจากปากน้ำแหลมสิงห์ ปากน้ำเวน ปากน้ำแหลมหนู ได้ตรวจบาญชีดูเห็นเงินได้เดือนหนึ่งราว ๔๐ บาท เท่านั้น ถ้าตรวจเก็บให้ดีแต่เพียงภาษีสุราขาเข้าอย่างเดียว เงินคงจะได้มากกว่านี้ การเก็บนั้นพระยาจันทบุรีจัดคนใช้ไปอยู่คนหนึ่งหรือสองคน กับมีไพร่พวกเลขตัวขาวสำหรับตรวจแล้วตีตัวให้มาเสียภาษีที่เมือง ยังเป็นการหละหลวมมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้าตั้งอำเภอตตามแบบแล้ว ให้นายอำเภอกับก็ได้

ภาษีพริกไทยนั้นตรวจเก็บกันที่ตลาดในเมืองตามบาญชีมีเงินได้เดือนหนึ่งราว ๔๐๐ บาท การที่เก็บนั้น คือที่ใครจะนำลงเรือบันทุกออกไปจากเมืองต้องมาบอกเจ้าภาษีให้ตรวจเก็บภาษีเสียก่อน แต่พริกไทยที่ออกทางปากน้ำเวนแลปากน้ำแหลมหนูนั้น พระยาจันทบุรีฝากไว้กับจีนให้เขาตรวจแลบอกจำนวนพริกไทยมาให้ทราบ เพื่อได้เรียกเก็บภาษี

ทางเมือง จำนวนพริกไทยที่ได้เก็บภาษีตามบัญชีของเจ้าพนักงานแต่เมษายนถึงกันยายน รวม ๖ เดือน ตรวจเก็บภาษีพริกไทยร้อนได้ ๕๗๔๑ หาบ ๕๗ ชั่ง แต่ข้าพระพุทธเจ้ามาขออุบายบริษัทรับซื้อพริกไทยจันทบุรีทางกรุงเทพฯ , แต่เมษายนถึงกันยายน พริกไทยที่รับซื้อจากเมืองจันทบุรี คือบริษัทบอเนียว ๔๕๒๐ หาบ บริษัทอาร์ระคัน ๑๙๐ หาบ บริษัทคลาก ๑๘๐๐ หาบ จีนเม่งสุน ๑๕๐๐ หาบ รวม ๘๐๑๐ หาบ ผิดกันถึง ๒๒๖๘ หาบ ๔๓ ชั่ง คือเงินภาษีเก็บได้น้อยไปถึง ๒๘๓๕ บาท ยังพริกร้อนที่ขายปลีกมากรุงเทพฯ , นอกจากบริษัทเหล่านี้ยังมีอีกมากเป็นแน่ พริกไทยเป็นสินค้าใหญ่ มีผลประโยชน์ส่วนแผ่นดินมาก ควรต้องตรวจตราวิธีเก็บภาษีให้รัดกุมกว่าที่เป็นอยู่ ที่จะจัดไม่ยากเลย มีนายด่านดีดีคนเดียวขอ

ภาษีป่าฝ้างหรือโดยตรงที่เก็บเป็นภาษีพื้นนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ประชุมคนตัดพื้นคนรับซื้อพื้นไตสวนและได้ไปไตสวนถึงที่ด่านเก็บภาษีและที่ป่าฝ้าง ที่หนึ่งก็เก็บอัตราอย่างหนึ่งต่าง ๆ กันแต่คงอยู่ใน ๗ เก็บ ๑ ขึ้นไปถึง ๕ เก็บ ๓ ตามราคาที่เขาได้ ที่เป็นดังนี้เพราะคำสั่งของกระทรวงพระคลังก็สั่งกว้าง ๆ ว่าเงินเขาเก็บมาแต่เดิมอย่างไรให้เก็บอย่างนั้น ราษฎรพากันมาร้องต่อข้าพระพุทธเจ้ามากกว่าเดือดร้อนเพราะขายพื้นได้ ๕ บาท ต้องเสียภาษี ๒ บาท หรือ ๗ บาท ต้องเสียภาษี ๑ บาท ในจำพวกคนที่นับถือศาสนาคริสต์ยืนไม่ยอมเสียภาษีให้ทีเดียว เพราะอ้างว่าภาษีพื้นไม่มี และทั้งภาษีฝ้างก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้เลิกเสียเร็ว ๆ นี้แล้ว เจ้าเมืองกรมการก็เป็นอันติดเก็บไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้พบกับบาทหลวงว่ากล่าว บาทหลวงรับว่าจะสั่งให้เสียให้ แต่ต่อไปขอให้ลดภาษีสักหน่อยด้วยเก็บแรงนัก วิธีเก็บภาษีพื้นนั้น ถ้าใครจะไปตัดพื้นต้องมาขอใบอนุญาตจากเจ้าพนักงานก่อน ค่าใบอนุญาตไม่มี เมื่อตัดพื้นได้แล้วเท่าใด เมื่อจะส่งลงเรือเมล์หรือเรือโป๊ะบันทุกเข้ามากรุงเทพฯ , จึงไปแจ้งความแก่เจ้าภาษี เจ้าภาษีให้คนมาตรวจเก็บภาษี เวลาบันทุกลงเรือได้รับเงินค่าพื้นแล้ว ทางปากน้ำแหลมสิงห์มีเรือเมล์อั้งย้งค์แลเรือบุเก็ดติงงา รับพื้นบันทุกเข้ามาขายกรุงเทพฯ , แต่ก่อนมาราษฎรเคยขายได้ บัดนี้มีหลวงแพ่งนายอำเภอโขมงกับหลวงพรหมเสนาสัสดีนอกราชการเข้ามาคิดอ่านพูดจากับเจ้าของเรือเมล์ที่กรุงเทพฯ , รับขายพื้นได้แต่ ๒ คนเท่านั้น พื้นของราษฎรเรือเมล์ไม่ยอมรับพากันร้อง

เดือดร้อนโดยขายเงินไม่ได้ ทางปากน้ำเวนต่างกัน คือเงินทางกรุงเทพ , แต่งเรือไปรับซื้อราษฎรขายได้เรียบร้อย

เงินภาษีเงินประมาณไว้ว่าจะเก็บได้ราวปีละหมื่นบาท แต่ตั้งแต่เมษายนมาแล้วเงินตกมาก เพราะราษฎรไม่ใคร่ตัดฟันว่าภาษีแรงนัก ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระยาจันทบุรีและถามความเห็นราษฎรทั้งหลายเห็นพร้อมกันว่าควรเก็บเพียงร้อยชัก ๑๐ ตามราคาที่ยาส่งเข้าไปกรุงเทพ , ให้เหมือนกันทุกแห่งราษฎรจะไม่เดือดร้อนทั้งเงินหลวงก็เชื่อว่าจะไม่ตกโดยจะมีคนตัดฟันมากขึ้น พระยาจันทบุรีได้มีบอกขอมายังกระทรวงพระคลังแล้ว การเก็บภาษีเงินเป็นช่องทางที่กรมการผู้เป็นเจ้าของภาษีปิดบังเงินกินได้มาก ๆ ที่เก็บเงินให้ใบเสร็จนั้นน้อย ใต้สวนจากราษฎรผู้ได้เสียภาษีเงินต่างบอกว่าได้เสียแล้ว แต่ครั้งเรียกดูใบเสร็จก็มีบ้างไม่มีบ้าง กรมการที่เป็นเจ้าภาษีนั้นมีเสมียนคนงานและเลขตัวชาวอีกหลายคน ตั้งเก็บมาแต่เมษายนไม่ได้รับเงินเดือนแลไม่ได้รับส่วนลดอันใด เมื่อได้ไต่ถามว่าได้อะไรเลี้ยงตนก็อุบอิบอธิบายไม่ได้ เป็นแต่พูดว่าเป็นราชการทำนุใช้แล้วก็ต้องทำ รวบรวมใจความที่จะต้องจัดการแก้ไขเรื่องเก็บภาษีอากรจำต้องมีเจ้าพนักงานซึ่งเป็นผู้ออกมาจากกรุงเทพ , สักคน ๑ จึงจะเรียบร้อยได้

๗ ออฟฟิศไปรษณีย์เวลานี้เงินบังกิมเป็นเจ้าของพนักงานทำการที่บ้านเงินบังกิม ไม่ได้เกี่ยวข้องกับผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ออฟฟิศโทรเลขก็เหมือนกัน คือตั้งเครื่องอยู่ที่เงินเอี่ยมเงินเจ้าพนักงานโทรเลข การโทรเลขไม่ใคร่มีอะไรทำเพราะเสียแทบทุกวัน ตลอดปี ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามว่าได้รับคำสั่งจากกระทรวงโยธาธิการอย่างไรบ้าง เจ้าพนักงานทั้ง ๒ แจ้งว่าได้รับคำสั่งกรมไปรษณีย์ว่าให้ฟังบังคับบัญชาข้าหลวง เจ้าพนักงานก็ไม่รู้ว่าใคร เพราะไม่มีข้าหลวงมีแต่เจ้าเมืองกรมการ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรขอให้กระทรวงโยธาธิการมีคำสั่งมอบการไปรษณีย์แลโทรเลขแก่ผู้ว่าราชการเมืองให้เข้าใจกันเสียให้ตลอด และควรรวมมาทำเสียในที่ราชการ เวลานี้ยังไม่มีที่จะเป็นออฟฟิศไปรษณีย์และโทรเลข ข้าพระพุทธเจ้าได้พร้อมด้วยพระยาจันทบุรีจัดหาที่ปลูกสร้างแลได้ลงจำนวนเงินมาในงบประมาณแล้ว

๘ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนถึงการเพาะปลูกได้ความว่า พริกไทยปีนี้ดี ราษฎรเพาะปลูกมากขึ้นโดยขายราคาได้สูงกว่าปีก่อน ๆ ว่าเป็นด้วยพริกไทยของเมืองต่างประเทศ น้ำท่วมตายไม่ได้ผล ไร่พริกไทยมีทั่วไปในเขตแขวงเมืองจันทบุรีแลเมืองขึ้น แต่ที่เชิงเขาสะพานกับที่ทำใหม่เป็นที่ทำมาก การทำนาปีนี้ก็ดีเพราะเข้าราคาขึ้นราษฎรจับจองนาทางชายทะเลมากขึ้นทุกที ถึงก่อนทำนบกั้นน้ำเค็มเอาที่เป็นนา มีถ้อยความวิวาทกันเรื่องซึ่งที่นาเป็นอันมาก การทำไร่อ้อยมีแต่ในอำเภอพลั่ว เพราะที่อื่นปลูกไม่ขึ้นงาม ที่อำเภอพลั่วมีราษฎรมาตั้งโรงหีบทำน้ำตาลทรายแดงถึง ๒ โรง ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนการเพาะปลูกพริกไทย การเพาะปลูกอ้อย การทำเสื่อกก การทอผ้า โดยถ้วนถี่มีความพิศดารแจ่มอยู่ในไบบอกระบายเรื่อง ๆ นั้นแล้ว

๙ เรื่องที่สำคัญในพื้นที่เมืองจันทบุรีก็คือเรื่องที่ฝรั่งเศสมาตั้งอยู่ ในเวลานี้ตั้งอยู่ ๒ แห่ง ที่เมืองจันทบุรีแห่ง ๑ ปากน้ำแหลมสิงห์แห่ง ๑ กอมมันต์จตุคณาใหญ่อยู่ที่ค่ายเมืองจันทบุรี มีทหารฝรั่งเศสประมาณ ๑๐๐ คน ทหารญวนประมาณ ๓๐๐ ยังมีคนการและผู้หญิงญวนเลี้ยงไว้สำหรับกองทัพอีกประมาณ ๒๐๐ คน ในจำนวนนี้แบ่งให้มีกับตัน ๑ เลิบเตอร์แนนต์ ๑ คุมทหารฝรั่งเศส ๒ โหลกับทหารญวน ๕๐ คน มาตั้งอยู่ที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ในค่ายฝรั่งเศส ข้าพระพุทธเจ้าได้นับดูมีเรือนโรงในค่าย ๑๕ หลังก่อเป็นตึกใช้เป็นที่อยู่แก่ที่ซึ่งคนขึ้นใหม่ ๆ ๒ หลังนอกค่ายในที่ใกล้มีโรงยาวสำหรับทหารญวนคนใช้ และผู้หญิงญวนอีก ๖ หลัง แลมีโรงจีนชาวไซ่ง่อนตั้งขายสุราและของรับประทานสำหรับกองทัพฝรั่งเศสอีก ๗ หลัง เวลานี้กองทัพฝรั่งเศสตั้งเตาเผาอิฐปูนกระเบื้องจะก่อสร้างต่อไป ทั้งทำถนนหนทางขึ้นอีกใหม่ ๆ หลายเส้น รือเอาอิฐวัดน้ำประธาตุแลวัดที่อยู่ใกล้เคียงมาถมนน การที่ฝรั่งเศสทำทั้งปวงทำอาการแสดงให้พลเมืองเห็นว่าทำอยู่มั่นคงไม่ใช่ของครั้งหนึ่งคราวเดียว ถึงที่ปากน้ำแหลมสิงห์เวลานี้มีเรือนโรงอยู่กว่า ๒๐ หลัง แล้วยังก่อสร้างอีกเสมอ ๆ บนเขาแหลมสิงห์แก่ปากน้ำทางใต้ฝรั่งเศสตั้งเสาธงสูงแลเห็นกันได้กับเสาธงค่ายในเมืองใช้ชักเนลพุดกันได้

การนิยมนับถือของราษฎรต่อฝรั่งเศสเวลานี้มีทั่วไปทั้งในเมืองตลอดเขตแขวง นอกจากคนที่คนไทยแท้แล้วอ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสทั้งสิ้น เมื่อข้าพระพุทธเจ้าเข้ามาในเขตแขวงเมืองจันทบุรีเห็นกิริยาอาการของราษฎรในพื้นที่บ้านเมืองมีความสลดใจเป็นล้นเกล้า ๆ ออกรู้สึก ๆ ว่าเป็นเมืองของฝรั่งเศสสิ้นความอยากที่จะมาเมืองจันทบุรี

๑๐ เหตุที่พาให้ราษฎรนิยมนับถือฝรั่งเศสเช่นนี้มีหลายประการ คือ

(ก) ผู้ว่าราชการกรมการทำการพลาดหลายเรื่องแลอ่อนมือมาเสียแต่ครั้งกอมมันด์กิ้นซ์ คือก่อนคนนี้ปล่อยให้ฝรั่งเศสมาเกี่ยวข้องในการปกครองบ้านเมืองได้เสียเป็นอันมาก

(ข) เป็นด้วยพวกใดที่ไม่ใช่พวกเจ้าเมืองกรมการแล้ว ต้องหันเข้าหาฝรั่งเศสเป็นที่พึ่ง เพื่อได้รับความปกครองแลป้องกันผลประโยชน์ของตน

(ข) เป็นด้วยต้องกล่าวหาถ้อยความซึ่งจะต้องปรับหรือรับโทษตามกฎหมาย วังเข้าหาฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งแล้วฝรั่งเศสชดชวางให้ ความเรื่องนั้นค้างเตื่องได้จริง

(ค) ข้างฝ่ายผู้เป็นโจทก์เห็นผู้ว่าราชการเมืองกรมการและโรงศาลไทยไม่มีอำนาจจะบังคับจำเลยให้ได้ก็เลยวิ่งเข้าหาฝรั่งเศสด้วย ถึงจะเป็นคนไทยฝรั่งเศสก็ยังรับเป็นธุระว่ากล่าวและลงโทษให้เป็นการตกลง คงกลายเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไปทั้งโจทก์และจำเลย

(ค) ฝ่ายเจ้าภาชีนายอาการเมื่อเก็บคนซึ่งอ้างว่าอยู่ในบังคับฝรั่งเศสไม่ได้ก็วิ่งเข้าหาเหมือนกัน เพื่อขอให้ฝรั่งเศสบังคับให้เสีย ตกลงคงรับความปกครองของฝรั่งเศสไปทั้งสิ้น

(ข) อีกประการหนึ่งบรรดาสินค้าและสุราที่นำมาโดยเรือเมลโดนายไม่ต้องเสียภาษีร้อยชักสาม และถึงจะมันทุกไปมาค้าขายในเขตแขวงจันทบุรีทั่วไป ผู้ว่าราชการเมืองกรมการก็ขลาดไม่ว่ากล่าวจับกุมจนมือออกทั่วไป

๑๑ กอมมันด์ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสกับพระยาจันทบุรีหรือบิดามงกันมาก ฝรั่งเศสดูถูก การที่ดูถูกนั้นก็ไปด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

๑ นายกรุดญวนกับนายปรักเขมรล่ำมของฝรั่งเศสทั้ง ๒ คนเปนนอริกับพระยาจันทบุรีมีเรื่องที่เกี่ยวข้องกันมากคอยยุยงนายทหารฝรั่งเศสต่าง ๆ

๒ นายทหารฝรั่งเศสทราบเรื่องที่พระยาจันทบุรีเข้ากับญาดิแลพวกพ้องในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้มีใบบอกเจกาะเรื่องกราบทูลมาแล้วนั้น นายทหารฝรั่งเศสสิ้นความเชื่อแลความนับถือในพระยาจันทบุรีและโรงศาลโดยเหตุต่าง ๆ ดังได้กราบทูลมาแล้วนี้ ถ้ามีเรื่องใดเกิดขึ้นแม้แต่เล็กน้อยก็ดี ถ้ามีความถูกต้องและความไม่เชื่อกันอยู่แล้วก็เปนนอนตกลงกันไม่ได้ทั้งสิ้น ฝ่ายพระยาจันทบุรีก็ร้องต่อข้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นสิ้นความหวังใจที่จะตกลงหรือเรียบร้อยกับนายทหารฝรั่งเศสอย่างใดได้ ร้องว่าเหลือกำลังจะรับราชการสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองได้ต่อไป

ข้าพระพุทธเจ้าฟังเสียงนายทหารฝรั่งเศสพอใจพระเทพสงครามปลัด แต่ถ้ายังมีพระยาจันทบุรีอยู่นายทหารฝรั่งเศสก็ยอมต้องพุดจากกับพระยาจันทบุรีแต่ผู้เดียว

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าราชการในเมืองจันทบุรีที่จะให้เรียบร้อยกับกองทหารฝรั่งเศสต่อไป น่าจะต้องเปลี่ยนพระยาจันทบุรีจะโปรดเกล้า ๆ ให้พระเทพสงครามปลัดเป็นผู้ว่าราชการเมืองก็สมควรอยู่ แต่ต้องมีปลัดคนที่เข้าใจการโต้ตอบแลขนบธรรมเนียมฝรั่ง ๆ มาช่วย เพราะพระเทพสงครามยังขาดวุฒิในข้อนี้

๑๒ การที่โปรดเกล้า ๆ ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกมาราชการเมืองจันทบุรีครั้งนี้ ที่ได้ตกลงกับนายทหารฝรั่งเศสโดยปรองดองได้ ก็เพราะมีความเชื่อและนับถือ จะพุดจากการสิ่งใดข้าพระพุทธเจ้าระวังอย่างยิ่งที่ต้องให้ตรงแลจริงอย่างหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าให้นายโรลล่ามของเราป่วยเสียอย่างหนึ่ง เวลาไปดูราชการชั้นต้น กอมมันดั่งจัดนายกรุดญวน นายปรักเขมรมาเป็นล่าม ข้าพระพุทธเจ้าก็ทำไม่เข้าใจเสีย โดยทราบเกล้า ๆ ว่าภรรยา กอมมันดั่งพุดอังกฤษได้ดี ครั้นอดีตหนักเข้ากอมมันดั่งต้องเชิญภรรยามาเป็นล่ามทุกครั้ง จึงเป็นการเข้าใจแลตกลงได้ง่าย ที่จะให้นายกรุดญวนปรักเป็นล่ามไม่ได้เลย เพราะคนทั้ง ๒ นี้เปนนศัตรูต่อเจ้าเมืองกรมการตลอดมา ยุยงพาให้เข้าใจผิดกับกอมมันดั่งเพื่อรักษาผลประโยชน์

ทางที่ค้นหาकिनทุจริต รับคนเข้าเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส และจ้อเงินกอมมันตั้งนายของตน เวลาให้จัดจ้างการต่าง ๆ การที่ตกลงกันได้จะว่าโดยย่อ ก็คือ

(ก) ความขัดข้องทั้งปวงที่มีอยู่ในระหว่างพระยาจันทบุรีกับนายทหารฝรั่งเศส เปนสำเร็จเด็ดขาดไปได้หมดแจ้งอยู่ในใบบอกเงาะเรื่องนั้นแล้ว

(ข) คดีในโรงศาลที่ค้างค้างอยู่ เพราะนายทหารฝรั่งเศสขัดข้องไม่ให้ศาลบังคับ โดยจำเลยอ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสนั้น นายทหารฝรั่งเศสได้ตกลงยอมให้ศาลไทย พิจารณาตัดสินตามพระราชกำหนดกฎหมาย และยอมให้ชำระได้ต่อไปในเวลาข้าพระพุทธเจ้า อยู่ ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดตรวจให้ศาลชำระได้จริงแล้วไปเป็นตัวอย่างโดยเรียบร้อย ที่ตกลงได้ในข้อนี้โดยข้าพระพุทธเจ้าได้พูดให้นายทหารฝรั่งเศสรับรองตนว่าเป็นคนมีความ ยุติธรรมไม่เข้ากับคนผิด แล้วภายหลังก็ไม่มีทางจะออกไปได้

การที่นายทหารฝรั่งเศสเกี่ยวข้องในการบ้านเมือง คือ การจัดทหารมาเปนโปลิศ รักษาตลาดคอยแย่งชิงและไม่ยอมจับคนที่อ้างว่าอยู่ในบังคับฝรั่งเศสนั้นเป็นมากกว่า อย่างอื่น บัดนี้ก็ได้รับรองมั่นคงว่าจะไม่เกี่ยวข้อง ในเวลาเมื่อข้าพระพุทธเจ้าอยู่ ได้ให้โปลิศ ไทยจับคนที่อ้างตนเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสซึ่งทำผิดก็ไม่มีการแย่งชิงตลอดจนมาส่งถึง ศาล ๆ พิจารณาตัดสินลงโทษได้ไม่ขัดข้องอันใด

(ค) สุราแลสินค้าต่างประเทศที่นำมาจากไซ่ง่อนไม่ได้เสียภาษี แต่ก่อนมา เจ้าพนักงานหรือเจ้าภาษีจะไปกลักลายตรวจดูไม่ได้เลยนั้น เวลาข้าพระพุทธเจ้าอยู่ ได้ให้ตรวจแลบังคับให้เสียภาษีร้อยชักสามก็ตรวจเก็บภาษีได้ พวกจีน ๆ เหล่านั้นเกิดกหาหล หาสุราและสิ่งของชุกช่อน ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ตรวจจับและฟ้องให้ศาลตัดสินลงโทษ เว้นแต่ผู้ที่มาลุแก่อโทษเสียโดยดี ข้าพระพุทธเจ้ายกเว้นให้ความกรุณา

การที่ตกลงกับฝรั่งเศสทั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทำจดหมายจดบันทึกวาจาส่งไป ให้กอมมันตั้งฉบับหนึ่งเปนสำคัญแลคัดสำเนามอบให้พระยาจันทบุรีไว้ฉบับหนึ่งด้วย

การที่ทำไปแล้วเช่นนี้ จนข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจร้านในตลาดเอง ถามคนที่ผู้ว่า ราชการเมืองกรมการว่าอ้างเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ถามดูบอกว่าไม่เป็นทั้งสิ้น ยิ่งทาง

บ้านนอกเมือง เมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจการพากันเที่ยวซื้อธงช้างตั้งเสาธงช้างตามบ้านไสว วันก่อนหน้าที่ข้าพระพุทธเจ้าจะออกจากเมืองจันทบุรี ท่านพวกที่อ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเหล่านี้ ให้คนหัวหน้ามีเงินจีน จีนเอี้ยว จีนลิ้มดิน จีนเต็กฮู จีนแจ่ม จีนเล่าโม กับจีนอื่น ๆ อีกหลายคนมาหาข้าพระพุทธเจ้าที่บ้านจีนอำพล ร้องทุกข์แก่ข้าพระพุทธเจ้าถึงความยุติธรรมต่าง ๆ ที่ได้รับ และขอรับผิดชอบที่ไปรับหนังสือสำหรับตัวว่าเป็นเพราะหาที่พึ่งป้องกันความเบียดเบียนต่าง ๆ และว่าจะเข้ามากรุงเทพฯ, ขอตราพระราชสีห์คุ้มครองทุกคน ในส่วนเมืองจันทบุรีข้าพระพุทธเจ้าได้ยอมให้เงินอำพลเป็นหัวหน้า ส่วนบ้านนอกได้มอบให้จีนง่วนแสง เพราะจีนทั้ง ๒ คนนี้ตั้งแต่ทรงพระมหากรุณาปล่อยให้พ้นโทษไป กลับเป็นคนเรียบริ้ยรู้สึกพระมหากรุณาธิคุณเป็นอย่างยิ่ง ยังมีคนชอบพอนับถือเป็นอันมาก

๑๓ ความเดือดร้อนของผู้ว่าราชการเมืองกรมการไม่ใช่แต่ว่ามีจากกองทหารฝรั่งเศสอย่างเดียว ยังมีต้องรับจากกองทหารไทยที่เมืองชลบุรีและเมืองแกลงเป็นอันมาก มีเรื่องขัดขวางเกี่ยวข้องกันหลายเรื่อง เวลาข้าพระพุทธเจ้าไปถึงเมืองชลบุรี ได้เรียกหลวงพลพิฆาฏนายทหารมาไต่ถาม รวบรวมใจความก็คือถูกพระยาจันทบุรีทำหรือยิ่งกว่านายทหารฝรั่งเศส ข้าพระพุทธเจ้าได้บังคับว่ากล่าวกันทุกเรื่องจนหมดความขัดข้องกับกองทหารที่อยู่เมืองชลบุรี แต่การต่อไปเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า เป็น ๒ อำนาจ อยู่ในเมืองเดียวกันไม่ได้ ยิ่งในเมืองเช่นจันทบุรี ซึ่งราษฎรเป็นบุตรหมู่ทหารหมดเช่นนี้ ผู้ว่าราชการกรมการเป็นไม่มีอำนาจที่เดียว เห็นด้วยเกล้า ๆ ควรต้องพูดกับกรมทหารเรือให้เป็นที่เข้าใจกันเสียให้เรียบร้อย ที่ควรเป็นนั้นเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรให้นายทหารอยู่ในบังคับผู้ว่าราชการเมืองเพื่อได้อำไศรยเป็นกำลังในการบังคับบัญชา และกรมทหารเรือจะสั่งการถึงนายทหารประการใด เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรให้สั่งทางผู้ว่าราชการเมือง แม้แต่ให้ทราบไว้ด้วยยังดี

๑๔ ที่จะจัดป้องกันอำนาจฝรั่งเศสต้องไปเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรต้องให้รับจัดการอำเภอกำนันแบ่งเขตอำเภอเมืองให้เล็ก ๆ ให้มีศาลอำเภอพิจารณาตัดสินได้ และมีที่คุมขังคนด้วย อย่าต้องให้สงมาในเมือง ให้กองทหารฝรั่งเศสมีโอกาสเกี่ยวข้องได้ แม้จะไม่มีที่คุมขังมันคงจะน่านักโทษไปฝากไว้ตรงของกองทหารที่เมืองชลบุรีหรือเมืองแกลงก็ได้

๑๕ มีโรงหมิงนครโสภณี ๒ แห่ง มีหมิงรวม ๕ คนมาตั้งสำหรับรับกองทหารฝรั่งเศสเท่านั้น พวกฝรั่งเศสเจ็บป่วยไปมาก เจ้าของโรงได้ถามข้าพระพุทธเจ้าว่าถ้าข้าพระพุทธเจ้าให้เล็กจะเล็กให้ ข้าพระพุทธเจ้ายังให้หรือมีไปพอสิ้นปีก่อน

๑๖ การใช้เลขตัวชาวเดือนร้อนมาก มีการลงเอาเงินกันอย่างแต่ก่อน มีเกณฑ์มาไว้ใช้ราชการบ้างแต่ต้องจับกุมเร่งรัดกันแสนเข็ญ ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้เลิกเกณฑ์เลขตัวชาว และได้ให้พระยาจันทบุรีมีบอกมาเป็นพระยาจันทบุรีขอเลิกเองด้วยแล้ว

๑๗ ในเมืองจันทบุรีมีโรงจำนำอยู่ ๒ โรงแต่แรกรับของโรงจำนำกรุงเทพ, ไปขายภายหลังเลยรับของจำนำ เจ้าของโรงเป็นจีนมีหนังสือสำหรับตัวอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เคยทำอำนาจแก่โปลิศไทยหลายครั้งเจ้าเมืองกรมการอยู่ข้างครั้นคร้ามข้าพระพุทธเจ้าตรองหาช่องจะเลิกอยู่ พอวันหนึ่งไปนั่งพูดกับกอมมันดั่งพร้อมด้วยภรรยา กอมมันดั่ง ภรรยา กอมมันดั่งอวดก่าไลแชนที่มีศิลาอันงาม ข้าพระพุทธเจ้าเห็นได้ทีแล้วเลยกล่าวถึงเรื่องโรงจำนำ ชูถึงเรื่องของแต่งตัวเล็กน้อยหายมาก และชี้แจงความชั่วของโรงจำนำ ภรรยา กอมมันดั่งเกิดตกใจเกรงคนใช้ญวนจะลักของแต่งตัว ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้บอกกอมมันดั่งต่อไปถึงความคิดว่าควรให้เลิกโรงจำนำ คือ ข้าพระพุทธเจ้าจะให้ตรวจจับคนที่นำของไปจำนำไต่สวนก่อนทุกคน ขอให้กอมมันดั่งกำชับโรงจำนำอย่าให้วิวาทกับโปลิศ กอมมันดั่งรับจัดกำชับ ข้าพระพุทธเจ้าได้มีคำสั่งให้โปลิศคอยตรวจจับจนหมดคนที่ไปจำนำของซึ่งนำ ตกลงคงโรงจำนำทั้ง ๒ ต้องเลิกไม่ช้านัก

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสทเทพ

ถ่ายภาพฝรั่งเศสปากน้ำจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๔๒ (ร.ศ. ๑๑๗)

สำเนาที่ ๒

เมืองจันทบุรี

วันที่ ๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗

แจ้งความมายัง กอมมันด์ิงดิคูเอ ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสเมืองจันทบุรี

ด้วยตามที่ท่านกับข้าพเจ้าพร้อมด้วยผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีได้พูดจาปรึกษาหารือถึงการลำบากต่าง ๆ มีอยู่ในเมืองจันทบุรี ท่านกับข้าพเจ้าได้มีความยินดีปรึกษาหารือกันโดยทางเพื่อนมีความเข้าใจกันโดยเรียบร้อยดังนี้ คือ

๑ ท่านแจ้งว่ามีบ้าน ๑ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ชิดกับโรงทหารฝรั่งเศสปากน้ำจันทบุรี ท่านจะต้องการที่บ้านนั้นเพื่อปลูกโรงพักทหารอีก ข้าพเจ้าได้แจ้งว่า เมื่อข้าพเจ้ามาถึงปากน้ำเมืองจันทบุรีก็ได้ขึ้นจากเรือไปพบปะกับกัปตันแบร์ ๆ แต่ข้าพเจ้ายังไม่ได้ตรวจที่นั่นถ้วนถี่เมื่อข้าพเจ้ากลับจากจันทบุรีไปกรุงเทพฯ ฯ ข้าพเจ้าจะไปตรวจ แต่อย่างไรก็ดีข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นการแต่เล็กน้อยเชื่อว่าจะตกลงกันโดยเรียบร้อยได้ไม่ยากอันใด

๒ ข้าพเจ้าได้แจ้งความแก่ท่านว่าเจ้าภานุสุราจันทบุรีมาร้องว่ามีคนเอาสุราต่างประเทศเข้ามาจำหน่ายในตลาดเมืองจันทบุรีหลายโรง สุราเหล่านั้นมิได้เสียภาษีขาเข้าขาออกตามหนังสือสัญญา แลการที่ตั้งโรงสุรานั้นก็ไม่ได้รับใบอนุญาตตามกฎหมายฝ่ายสยาม ข้าพเจ้าจะจัดเจ้าพนักงานออกตรวจร้านขายสุราในเมืองจันทบุรี ถ้าพบปะสุราซึ่งยังมิได้เสียภาษีแล้ว ข้าพเจ้าจะให้เจ้าพนักงานจัดการตามกฎหมายฝ่ายสยาม ที่ข้าพเจ้าได้บอกให้ท่านทราบก็เพราะว่าบางทีคนในบังคับฝรั่งเศสหรือคนซึ่งอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสจะมีสุราซึ่งยังมิได้เสียภาษีบ้าง ท่านได้ว่าบรรดาคนในบังคับฝรั่งเศสที่จำหน่ายสุราเสียภาษีแล้วทั้งสิ้น แลที่ข้าพเจ้าจะจัดเจ้าพนักงานออกตรวจร้านขายสุรานั้น ถึงจะเป็นโรงที่คนในบังคับฝรั่งเศสตั้งขายสุราก็ให้เจ้าพนักงานสยามตรวจจัดการตามหนังสือสัญญาแลกฎหมายสยามได้ ท่านได้ถามว่าข้าพเจ้าได้ทราบหรือเปล่าว่าสุราต่างประเทศที่จำหน่ายสำหรับกองทหารในค่ายฝรั่งเศสไม่ต้องเสียภาษี ข้าพเจ้าได้ตอบว่าทราบแล้ว

การที่เจ้าพนักงานตรวจจะไม่ตรวจสุราในค่ายฝรั่งเศสเพราะท่านได้รับรองมันคงอยู่ว่า บรรดาสุราซึ่งนำมาจากเขตฝรั่งเศสสำหรับกองทหารฝรั่งเศสนั้นซื้อขายกันได้แต่ในระหว่างพวกกองทหารฝรั่งเศสไม่มีไปขายที่อื่นนอกจากค่าย และไม่ขายให้กับคนที่ไม่ได้อยู่ในกองทหารฝรั่งเศสด้วย

๓ ท่านว่าคนในบังคับฝรั่งเศสในตลาดเมืองจันทบุรีได้ขอใบอนุญาตจำหน่ายสุราหลายครั้งแล้วไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงได้ขอบายชี้รายชื่อว่าใครขอใบอนุญาตบ้าง ท่านรับว่าจะส่งรายชื่อมาให้ข้าพเจ้า

๔ ท่านว่าศาลยังไม่ได้ตัดสินลงโทษأيแน่นอนในข้อที่أيแน่นอนดีนายสิบโบแปง นั้น ข้าพเจ้าได้ตอบว่าศาลได้ตัดสินแล้ว แต่ในคืนวันเดียวกันأيแน่นอนดีทำร้ายแก่คนอื่นด้วย คำตัดสินของศาลจึงรวมกันอยู่ เมื่อศาลได้ตัดสินเช่นนี้แล้วตามหนังสือสัญญา ถ้านายสิบโบแปงไม่ยอมต้องอุทธรณ์ ที่จะให้ศาลกลับพิจารณาตัดสินคดีที่ตัดสินแล้วอีกครั้งหนึ่งไม่ได้ ท่านจึงได้ตอบว่าโทษที่ตัดสินยังเบานัก ข้าพเจ้าได้บอกท่านว่าจะเพิ่มโทษให้อีก ๒ เดือน รวมเป็นขังคุก ๕ เดือนนับตั้งแต่วันที่ศาลได้ตัดสินแล้วนั้นก็ ได้ ท่านก็มีความยินดีและว่าพอดีแล้ว

๕ ในเรื่องคนซึ่งมีเซอติพิเกตอ้างตัวว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสและผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองจันทบุรีมีหลักถ่านว่าเป็นคนในบังคับสยามนั้น ท่านกับข้าพเจ้าได้ปรึกษาหารือเห็นพร้อมกันว่า ในระหว่างที่เถียงกันนั้นไม่ควรให้คนทำผิดหลีกตัวอยู่หว่างกลาง ควรให้ศาลชำระลงโทษได้ ท่านกับข้าพเจ้าจึงได้ตกลงกันว่า ถ้ามีคดีเกิดขึ้นในระหว่างคนที่มีเซอติพิเกตว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสกับคนในบังคับสยามแล้ว ถึงคนในบังคับสยามเป็นโจทก์ฟ้องคนเซอติพิเกตว่าอยู่ในบังคับฝรั่งเศสก็ดี ถ้าจำเลยเป็นคนที่มีผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองจันทบุรีได้เถียงว่าจำเลยเป็นคนในบังคับสยามแล้ว ท่านยอมให้ศาลไทยเมืองจันทบุรีรับพิจารณาตัดสินทุกเรื่องไม่ให้ขัดข้องลำบาก ท่านว่าท่านปรารถนาจะให้คนทำผิดได้รับโทษตามสมควร และท่านจะช่วยบังคับให้ผู้มีหนังสือเซอติพิเกตของฝรั่งเศสมาศาลเพื่อให้ศาลพิจารณาตัดสินตามกฎหมายสยามด้วย แต่ขอให้ข้าพเจ้าให้

ศาลนัดวันและเวลาชำระตัดสินให้ตรงอย่าให้เคลื่อนคลาส ข้าพเจ้าได้แจ้งว่าจะขอให้ศาลชำระให้ตรงตามกำหนดเวลานัดทุกครั้ง

๖ ท่านกล่าวถึงเรื่องเงินสุนฟ้องนายเคียงว่าศาลชั้นัก ข้าพเจ้าว่าพຽนี้เมื่อเงินสุนโจทก์นายเคียงจำเลยได้มาถึงศาลพร้อมกันแล้ว ถ้าโจทก์จำเลยรับถูกต้องกันข้าพเจ้าจะขอให้ศาลตัดสินให้แล้วพຽนี้ ถ้าโจทก์หรือจำเลยจะอ้างพยาน ข้าพเจ้าจะขอให้ศาลนัดโจทก์จำเลยแลพยานให้พร้อมกันอีกวันหนึ่ง ถ้าพร้อมกันวันนัดแล้วให้สืบพยานและตัดสินให้เสร็จในวันเดียว

๗ ท่านพูดถึงเรื่องหลวงเมืองว่าทำใบเสร็จของนายกรุดหาย ข้าพเจ้าตอบว่าเรื่องนี้ไม่มีหนังสือมากขอผิดตรวจ เมื่ออ่านตรวจแล้วข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นเรื่องเล็กน้อยจะจัดให้เป็นที่เรียบร้อยพอใจทั้งหลวงเมืองแลนายกรุดด้วย

มีข้อความที่ได้พูดตกลงกันในราชการดังนี้ ข้าพเจ้าจึงได้จดข้อความทำเป็นเมมโมแรนดั้ฉบับนี้ไว้และส่งมาให้ทราบด้วยเป็นสำคัญ เพื่อจะป้องกันความเข้าใจผิดต่อไปภายหน้า

ขอท่านได้รับคำแสดงความนับถืออย่างสูงของข้าพเจ้าด้วย

(ลงชื่อ) พระยาศรีสทเทพ

สำเนา

เมืองจันทบุรี

ที่ ๓

วันที่ ๘ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

แจ้งความมายัง กอมมันต์จิคูเอ ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสเมืองจันทบุรี

ด้วยข้าพเจ้าได้จัดข้อความซึ่งท่านกับข้าพเจ้าพูดกันเมื่อวันที่ ๖ ตุลาคม รตนโกสินทรศก ๑๑๗ แจ้งมาให้ท่านทราบในจดหมายฉบับนี้ เพื่อให้เป็นความเข้าใจกันต่อไป ถ้าข้อความที่จดมานี้ถูกต้องแล้ว ท่านไม่ต้องตอบก็ได้

๑ ข้าพเจ้าถามท่านถึงทหารญวนที่เดินตรวจในตลาดเมืองจันทบุรีหรือว่าเป็นโปลิศ ท่านได้ตอบว่าเป็นทหารซึ่งท่านได้จัดให้มีหน้าที่เฝ้าตรวจตราระวางทหารฝรั่งเศส เพื่อไม่ให้เบียดเบียนข่มเหงราษฎร ทหารญวนเหล่านั้นไม่มีหน้าที่เกี่ยวข้องในการปกครองบ้านเมืองอย่างใดเลย

๒ ข้าพเจ้าได้บอกท่านว่านายโปลิศไทยร้องกับข้าพเจ้าว่าแต่ก่อนมา ทหารญวนที่ว่าเป็นโปลิศของฝรั่งเศสเคยแย่งคนที่โปลิศไทยจับมาจะส่งศาล ท่านตอบว่าท่านไม่ทราบ แต่ต่อไปท่านจะไม่ให้ทหารญวนแย่งคนที่โปลิศไทยจับมาเป็นอันขาด ถึงมาทว่าคนที่โปลิศไทยจับมาเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ถ้าท่านจะว่ากล่าวอย่างใดท่านจะแจ้งความต่อผู้ว่าราชการเมือง ท่านจะไม่ให้ทหารญวนแย่งตัวคนต้องจับจากโปลิศไทยเลย

๓ ข้าพเจ้าได้แจ้งต่อท่านว่า หนังสือสัญญาว่ามีว่าถ้าคนในบังคับฝรั่งเศสจะไปที่ได้ในหัวเมืองต้องมีหนังสือเดินทางจากเจ้าพนักงานไทยกำกับตัวมาด้วย เพราะฉะนั้น ถ้าคนใดมีแต่หนังสือเชนติพิเกตว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไม่มีหนังสือเจ้าพนักงานในกรุงเทพ , กำกับตัวด้วย ข้าพเจ้าแล้วผู้ว่าราชการเมืองกรมการจะยอมรับว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไม่ได้ ท่านทราบว่าคุณได้รับคำสั่งจากราชทูตฝรั่งเศสกรุงเทพ , ว่าคนที่เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสนั้น ถ้าไปมาในหัวเมืองมีแต่หนังสือเชนติพิเกตสำหรับตัวก็พอ ไม่จำเป็นต้องมีหนังสือเดินทางจากเจ้าพนักงานไทย ข้าพเจ้าได้ตอบว่าถ้าสิ่งเช่นนั้นเป็นการผิดกับข้อสัญญา ท่านตอบว่าเป็นความข้อ ๑ ซึ่งขอให้ข้าพเจ้าพูดกับราชทูตที่กรุงเทพ , เกิด

๔. หนึ่งข้าพเจ้าได้ถามท่านว่าท่านได้รับจดหมายข้าพเจ้าฉบับที่ ๒ ลงวันที่ ๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗ แล้วหรือ แลเป็นการถูกต้องแล้วหรือ ท่านได้ตอบว่าได้รับเป็นการถูกต้องแล้ว

ขอท่านได้รับคำแสดงความนับถืออย่างสูงของข้าพเจ้าด้วย

(ลงชื่อ) พระยาศรีสหเทพ

ที่ ๖๔/๖๘๒

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗^{๓๑}

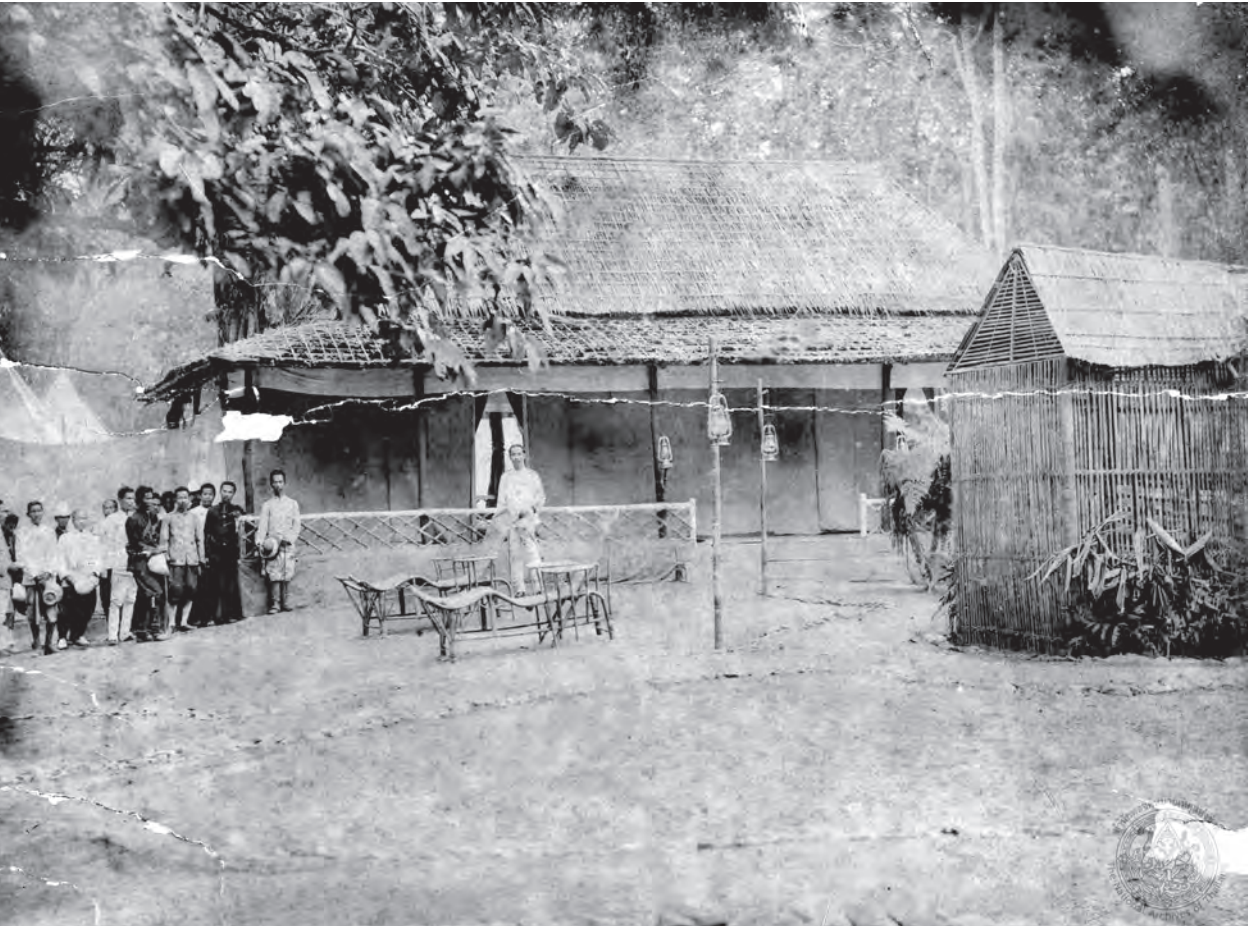
ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยได้รับหนังสือหมายเลขที่ ๙๔/๒๑๘๖๑ ลงวันที่ ๑๒ เดือนนี้ ส่งรายงานหนังสือของพระยาศรีสหเทพ ให้ไปตรวจราชการเมืองจันทบุรี มีสำเนา เมมโมแรนต์มาด้วยนั้น ได้อ่านทราบตลอดทุกประการแล้ว

ความสงสัยแลความมีดমনซึ่งแลไม่เห็น ได้มาปรากฏแจ่มแจ้งขึ้นเป็นอันมาก การซึ่งพระยาศรีสหเทพได้ไปจัดการชั่วน้อยวัน ให้แลตลอดตลอดไปรงไปได้มากเป็นที่ ควรสรรเสริญยิ่งนัก

...หวั่นหวาดอยู่บ้าง ก็แต่ด้วยเหตุซึ่งได้ไปพบกับผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสดีเกิน กว่าที่ได้คาดหมายไปมากนั้น กลัวว่าถ้ารายงานนั้นได้ส่งมายังที่ว่าการกงสุล จะต้องถูก แก้ไขตกเดือนให้กลับกลายเป็นไปอย่างอื่น

ขอให้เรอนัดพระยาศรีสหเทพพร้อมกับตัวเธอ เพื่อจะได้สนทนากันถึงเรื่องนี้ ใน วันที่ ๑๔ เวลาค่ำ กลับจากกระฐินแล้ว

สยามินทร์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ประทับแรม ณ พลับพลาบ้านท่าไม้ลาย
มณฑลชุมพร ในคราวเสด็จประพาสแหลมมลายูฝั่งตะวันตก พุทธศักราช ๒๔๓๓

รายงานการตรวจราชการ

มณฑลชุมพร

ร.ศ. ๑๑๘

(พ.ศ. ๒๔๔๓)

พระยารัตนเสวี

พระยารัตนเสวี* ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลชุมพร ออกตรวจราชการหัวเมืองมณฑลชุมพร ระหว่างวันที่ ๒๐ ตุลาคม - วันที่ ๒๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๘ ระยะทางการตรวจครั้งนี้ มณฑลชุมพร - เมืองหลังสวน - เมืองไชยา - เมืองกาญจนดิฐ - คลองพุมดวง - ท่าข้าม - อำเภอพุมดวง - ตำบลพุนพิน - เมืองกาญจนดิฐ - เมืองไชยา - ปากคลองลแม - หลังสวน - สวี - มณฑลชุมพร รายงานการตรวจว่าด้วยเรื่อง บ้านเรือน อาชีพและความเป็นอยู่ของราษฎร การตรวจลักษณะปกครองท้องที่ การโจรผู้ร้าย ที่ว่าการเมือง ที่ว่าการอำเภอ ศาล การไปรษณีย์โทรเลข ตลาด ภาษี สิ้นค้าและการค้าขาย

* พระยารัตนเสวี (คอซิมก้อง ณ ระนอง) ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลชุมพร ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาดำรงสุจริตมหิศรภักดี จางวางกำกับเมืองระนอง ถึงแก่อนิจกรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

รับวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร. ศ. ๑๑๘

กรมหมื่นดำรง ที่ ๗๕

ลงวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร. ศ. ๑๑๘

ทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานพระยารัตนเศรษฐี ว่าด้วยได้ไปตรวจราชการหัวเมือง
ในมณฑลชุมพร

พระราชกระแส	หมายเหตุ
<p>ดูมีความอุสาหตั้งใจมาก เรื่องราวที่เหนประการ ใด ก็จดลงโดยข้อ ๆ มาก แลออกความเห็น เกี่ยวข้องแก่การค้าขายแลมักจะดีด้วย</p>	<p>พระราชกระแส วันที่ ๒๔ ก.ค. ร. ศ. ๑๑๘ กรมราชเลขาหน้การ</p>

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๑ เดือน กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ราชเลขานุการ ทรงทราบ
ด้วยเกล้า, ได้รับใบบอกพระยารัตนเสรฐี ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการ
มณฑลชุมพร ลงวันที่ ๒๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘ นำส่งรายงานว่าเมื่อครั้งพระยารัตนเสรฐี
เข้ามาประชุมกรุงเทพ, แล้วได้กราบถวายบังคมลาออกไปหัวเมืองชุมพรวันที่ ๗ ตุลาคม
ร.ศ. ๑๑๗ ได้จัดราชการต่าง ๆ ที่มณฑลเรียบร้อยแล้ว ได้ไปตรวจราชการในหัวเมือง
ตามบัญชา มีข้อความเป็นหลายประการ เกล้า, ได้ส่งสำเนารายงานถวายมาด้วยแล้ว
เกล้า, เห็นว่าที่พระยารัตนเสรฐีได้อุส่าห์ออกตรวจราชการครั้งนี้ดีอยู่

ขอฝ่าพระบาทได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลี
พระบาท ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า,

ดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

สำเนาที่ ๗๗/๓๙

รับวันที่ ๒๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘

ที่ว่ากรมณฑลชุมพร

วันที่ ๒๕ มิถุนายน ร, ศ, ๑๑๘

พระยารัตนเสรฐี ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลชุมพร ขอพระราชทานกราบทูล
พระเจ้าห้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้กราบถวายบังคมลา เมื่อครั้งเข้ามาประชุมกรุงเทพ, ออก
ไปถึงชุมพรวันที่ ๗ ตุลาคม ร, ศ, ๑๑๗ ได้จัดราชการต่าง ๆ ที่มณฑลเรียบร้อยแล้ว ได้ให้
หลวงจันทรามาศย์แทนข้าพระพุทธเจ้า ครั้นวันที่ ๒๐ ตุลาคม ร, ศ, ๑๑๗ เพล่า ๓ โมง
เช้า ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดช่างพลายพึงรวม ๑๗ เชื้อกบรทุกเสบียงอาหารแลมีสัปคับ
สำหรับขี่ ให้ขุนเทพประชา พันอญาประธาน หลวงกลางเลขานุการ ไปตรวจราชการหัวเมือง
ในมณฑลโดยทางบก แลส่วนตัวข้าพระพุทธเจ้าไปด้วยเรือฉลอมโปะ ๕ แจว ๑ ลำ เรือฉลอม
อวน ๔ แจว ๑ ลำ แลฤดูเดือนตุลาคมนี้เป็นฤดูลมเหนือจัดคลื่นโตข้าพระพุทธเจ้าไม่เป็น
ที่ไว้ใจทางทะเล จึงสั่งกับหลวงกลางเลขานุการว่า ไปถึงสวีแล้วให้พันอญาประธานออกตรวจ
ตามท้องที่อำเภอสวีคอยข้าพระพุทธเจ้าอยู่สักวัน แล้วให้ขุนเทพประชาเลยไปตรวจอรรถคดี
ถ้อยความที่เมืองหลังสวนก่อน แต่เดชะพระบารมีฝ่าพระบาทปกเกล้า คลื่นลมก็สงบ
ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ไปถึงเมืองหลังสวนวันที่ ๒๑ เพล่าบ่าย ๓ โมง ก่อนขุนเทพประชา,
พันอญาประธาน, หลวงกลางเลขานุการ,

ครั้นวันที่ ๒๔ บ่าย ๓ โมง ขุนเทพประชา, พันอญาประธาน, หลวงกลาง จึงได้
ไปถึงเมืองหลังสวน พระยาจรรูราชโกศากรได้จัดที่ให้พักแลรับรองตามสมควร ในวันนั้น
ได้สั่งให้พระยาจรรูญอดนายเวดโทษขัดคำสั่งเมื่อครั้งรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออก
จากตรา รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ ได้ให้พันอญาประธานตรวจสรรพอายุชีพพนักงานเก็บภาษีและ

ตรวจตรา ใต้ให้ขุนเทพประชาตวจสารบความที่ค้างและตัดสินแล้วสักเท่าใด ศาลที่เมืองหลังสวนร้องขัดข้องด้วยคดีความที่ค้างศาลอยู่ ๒ เรื่อง คือกล่าวหาว่าผิดภรรยา เรื่อง ๑ กล่าวโทษผู้พิพากษาเรื่องวิวาทชิงที่นากันว่าไม่พิจารณาตามกฎหมาย ได้สั่งให้ขุนเทพประชาตวจสินเด็ดขาดในวันนั้นทั้ง ๒ เรื่อง กับได้เตือนพระยาจรรยาให้รีบทำงานประมาณปีศก ๑๑๘ ส่งมณฑลให้ทันในเดือนนี้ และได้ให้นายร้อยโทไปเฝ้าสวนฎีกา ๖ เรื่องที่ราษฎรกล่าวโทษผู้ว่าราชการกรมการเมืองหลังสวนซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้เมื่อเข้ามาประชุมกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๖ ใต้ให้ช่างกับเรือที่หาไปจากชุมพรกลับมาชุมพร พระยาจรรยาได้จัดเรือเก๋งให้ข้าพระพุทธเจ้าลำ ๑ จัดเรือรอกแข่งให้ขุนเทพประชา พันธญาประธาน หลวงกลางลำ ๑ จัดเรือสำหรับบรรทุกเสบียงลำ ๑ ครั้นเพลาค่ำ ๓ โมงออกเรือไปไชยา เพลาค่ำ ๔ โมงถึงตำบลบางหมื่นแขวงหลังสวน นายแลผู้ใหญ่บ้านลงมาที่เรือ ข้าพระพุทธเจ้าได้พาผู้ใหญ่บ้านเที่ยวตรวจดูตามหมู่บ้านบางหมื่นมีเรือนปลูกเป็นกระท่อมเล็ก ๆ สัก ๙-๑๐ หลังได้ถามแลสังเกตดูตำบลนี้ที่ราษฎรได้ทำการเลี้ยงชีพ คือทำเข้าไร่ทำปนาตบาตบเลี้ยงชีพเท่านั้น จึงได้สั่งให้ผู้ใหญ่บ้านชักชวนกันเลี้ยงไม้ขายเพราะในตำบลนั้นไม้บิลพรรณมาก กับได้แนะนำให้สร้างสวนมะพร้าว่น้อยนาทับทิมเห็นว่าเป็นที่ริมทะเล ที่เขาได้ปลูกสร้างไว้แต่ก่อนก็งดงามมีผลดี แต่ราษฎรที่ตั้งอยู่ตำบลนี้เป็นคนอนาถาทั้งนั้นมักจะเป็นโรคเปื่อยพุพองแทบทุกคน กับได้รางวัลผ้าเช็ดหน้าให้แก่ผู้ใหญ่บ้าน ๑ แล้วเลยออกเรือไปถึงคลองลแมแขวงเมืองไชยาแหว่งอาหารเย็นที่นั่น ปลัดอำเภอสงพร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านสัก ๙-๑๐ คน ได้มาจัดทำที่พักไว้คอยรับตามสมควร แล้วได้สั่งให้พันธญาประธานพูดจาแนะนำสั่งสอนปลัดอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้าน แต่การประพฤติทำมาหากินของราษฎรก็อย่างเดียวคล้ายคลึงกับหมู่บ้านบางหมื่น ในหมู่บ้านนี้มีพระสงฆ์ ๔ รูป มีกระท่อมเล็ก ๆ สองหลัง ได้ถามกำนันว่าแรกมาตั้งอาไศรย์อยู่เมื่อปีศก ๑๑๖ ราษฎรที่นั่นได้ชวนกันสร้างเป็นวัดขึ้นอย่างไร ๆ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายวัดอุปัชฌาย์แก่พระสงฆ์ ๔ บาท กับได้รางวัลเสื้อผ้าให้ปลัดอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านบรรดาที่ได้มารับนั้นถ้วนทุกคน ๆ คน แล้วก็ออกเรือแจวไปในเวลากลางคืน

วันที่ ๒๗ เช้า ๑ โมงถึงเมืองไชยาได้จอดเรือที่ทำวัดโพธารามตรงกับหน้าบ้าน นายพินิจราชการได้ขึ้นไปพักอยู่ที่บ้านนายพินิจราชการ ได้รางวัลให้แก่พวกแจวเรือที่ไปส่ง คนละ ๒ บาทรวม ๑๐ คน ๒๐ บาท ให้ขุนเทพประชาเลยไปเมืองกาญจนดิฐก่อน เพื่อให้ไปชำระสะสางคดีที่ค้างเก่า วันที่ ๒๘ ได้สั่งให้นายพินิจราชการ จัดเรือส่งพันอญาประธาน ให้ไปตรวจการอำเภอคีรีรัฐ ได้รางวัลเสื้อผ้าเช็ดหน้าข้าราชการที่เมืองไชยาทั่วทุกตำแหน่ง วันที่ ๒๙ เรือที่ไปส่งขุนเทพประชากลับมาเมืองไชยาได้รางวัลเงินพวกแจวเรือคนละ ๓ บาท ๕ คน เงิน ๑๕ บาท วันที่ ๓๐ ได้โทรเลขขอเรือสุขสวัสดิ์แต่พระยาวิจิตภักดี, ให้มารับที่ไชยาให้พันอญาประธานไปตรวจราชการอำเภอคีรีรัฐพร้อมด้วยหม่อมราชวงศ์เชย กรมการอำเภอพุนพิน กับได้มีหนังสือไปยังนายฝั่งกรมการอำเภอพุมดวงให้ไปกับ พันอญาประธานด้วย นายพินิจราชการ แจ้งว่าแต่ก่อนกรมการอำเภอคีรีรัฐได้ตั้งเงินเดือน ให้เพียงเดือนละ ๕๐ บาท บัดนี้อำเภอคนเก่าถึงแก่กรรมแล้วจัดหากรมการอำเภออยาก ได้สั่งให้นายพินิจราชการ ขึ้นเงินเดือนให้แก่กรมการอำเภอคีรีรัฐ อำเภอไชยาตามงบประมาณปีศก ๑๑๗ เดือนละ ๘๐ บาท แล้วได้สั่งให้นายพินิจราชการรับทำงบประมาณ ปี ศก ๑๑๘ ส่งไปมณฑลโดยเร็ว เพื่อมณฑลจะได้ส่งกรุงเทพฯ, ได้สั่งให้นายพินิจราชการ รับซ่อมเปลี่ยนเสาสายโทรเลขแขวงเมืองไชยาให้แล้วในปีศก ๑๑๗ ด้วย บ่าย ๓ โมงให้ เรียกนักโทษมาตรวจมีจำนวนนักโทษผู้ชาย ๔๔ ผู้หญิง ๖ คน รวม ๕๐ คน ได้สั่งให้นายพินิจราชการ ทำบาญชีไว้ว่าผู้ใดติดโทษมาแต่เมื่อใด กระทำผิดด้วยข้อใดนักโทษ คนไหนสมควรจะปล่อยหรือขังต่อไป เมื่อกลับจากเมืองกาญจนดิฐจึงจะขอตรวจบาญชีดู

วันที่ ๓๑ ได้เชิญนายหมวดนายกองส่วยน้ำรักแลพวกเลขขึ้นในกองส่วยน้ำรักมา ประชุม ๒๐-๓๐ คน พร้อมด้วยนายพินิจราชการ ให้ออกความเห็นที่จะจัดทำน้ำรักขาย แก่รัฐบาล จะขายเป็นราคาทะนานละเท่าใด จึงได้ตกลงพร้อมกันว่าควรจำหน่ายให้เพียง ทะนานละ ๑ บาท แจงอยู่ในใบบอกที่ ๑, ๕ ลงวันที่ ๓๑ ตุลาคม ร. ศ. ๑๑๗ นั้นแล้ว แต่น้ำรัก ที่เก็บส่วยไว้ในจำนวนปี ศก ๑๑๖ นั้น ถ้าสิ้นฤดูลมเรือเมล์เดินเมื่อใดขอให้รีบส่งโดยเร็ว เพลาทียัง ๖ โมงเรือสุขสวัสดิ์ถึงปากล่องคลองพุมเรียง

วันที่ ๑ พฤศจิกายน เข้า ๑ โมงนายพินิจราชการ ได้จัดเรือฉลอมอวนไปส่งทอดเรือสุขสวัสดิ์ เพลา ๒ โมง ๓๗ นาทีเรือเมลล์สุขสวัสดิ์ใช้ชักถึงที่ทอดสมอนำบ้านพระยาวิชิตภักดีในคลองกาญจนดิฐ เพลาเที่ยง ๖ โมง ได้ขึ้นพักอยู่ที่บ้านพระยาวิชิตภักดี ในวันนั้นได้ถามพระยาวิชิตภักดี ว่าเสาสายโทรเลขในระหว่างเมืองนครกับเมืองกาญจนดิฐ ยังใช้ได้บริบูรณ์หรือชำรุด พระยาวิชิตภักดีแจ้งว่าชำรุดยังใช้ราชการไม่ได้แต่ให้เจ้าพนักงานออกไปตรวจแล้ว จึงให้พระยาวิชิตภักดี ขอให้เป็นใจจัดคนออกซ่อมเปลี่ยนเสาสายโทรเลขให้แล้วทันฤดูแล้วในปีศก ๑๑๗ แลให้คอยระวังตักเตือนรักษาอย่าให้ชำรุดชำรุดเข้าเชื่อนให้เป็นที่เสียแก่ราชการได้ พระยาวิชิตภักดีก็รับรองที่จะจัดการต่อไปให้เรียบร้อย พระยาวิชิตภักดี จึงแจ้งว่าเป็นลำบากเพราะช่างป่ามักจะทำให้เสาสายโทรเลขเป็นอันตรายอยู่เนื่อง ๆ วันที่ ๒ เดือนนี้ได้จดหมายถึงนายใจให้โทรเลขไปยังท่านข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ขอให้ส่งพนักงานโทรศัพท์ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างเมืองนครกับเมืองกาญจนดิฐว่าเพลาค่า ๑ โมง ขอให้ส่งสายมากาญจนดิฐทุกวัน ถ้าเสาสายเสียลงระหว่างนั้นจะได้ทราบโดยทันที แล้วสั่งให้พระยาวิชิตภักดีตักเตือนกรมการอำเภอพุมดวงให้ตั้งใจช่วยกันระวังรักษาเรือลูกค้าไปมาตามลำคลองพุมดวงอย่าให้เกิดโจรผู้ร้ายเที่ยวตีชิงเรือลูกค้าเหมือนอย่างแต่ก่อนได้ พระยาวิชิตภักดีแจ้งว่าโจรผู้ร้ายทุกวันนี้ก็สงบเรียบร้อยมากแล้วหาซุกซุมเหมือนแต่ก่อนไม่ แล้วได้สั่งให้ขุนเทพประหารพิจารณาความเก่าที่ค้างโรงศาลมาแต่ก่อน กับเตือนพระยาวิชิตภักดีให้รีบส่งงบประมาณศก ๑๑๘ ไปยังมณฑลโดยเร็ว แลการงบประมาณนี้เมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกจากมณฑลไปได้ส่งหลวงจันทรามาศย์กับหลวงพิบูลย์สมบัติให้รีบงบประมาณส่งกระทรวงมหาดไทยให้ทันตามกำหนด เพราะฉะนั้นจึงได้ตักเตือนเร่งรัดไปทั้ง ๓ เมือง แลตามความที่ได้ตกลงในที่ประชุมว่าวันพระ ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ให้ข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองแลข้าราชการอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านชักชวนครอบครัวไปฟังธรรมทุกวันพระ เพื่อจะได้ชักจูงน้ำใจราษฎรให้มีความศรัทธาขึ้นจะให้ปราศจากคดีอันชั่วให้ย่อยลงนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้มีคำสั่งตักเตือนข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองตลอดถึงกรมการอำเภอกำนันทุก ๆ เมือง ก็มีความรับรองยินดีที่จะปฏิบัติให้เป็นไปตามพระกระแส

วันที่ ๓ ได้รับโทรเลขของพนักงานโทรเลขเมืองไชยาฉบับ ๑ ว่า ส่งโทรเลขไปเมืองหลังสวนพนักงานไม่มีใครรับ ข้าพระพุทธเจ้าได้โทรเลขไปยังพระยาจตุรราชโกการให้ตักเตือนว่ากล่าวนายบุญเกิดให้หมั้นระวังรักษาการโทรเลขให้ดี เพราะเวลานี้เรือเมล์เดินไม่ได้เมื่อมีราชการจะต้องใช้ทางโทรเลข วันที่ ๔-๕-๖-๗ ได้ให้หลวงกลางเลขานุการช่วยขุนเทพประชา พิจารณาเรื่องความที่โปรดเกล้า , มีตราที่ ๒๖, ๑๒๓๕๓ ลงวันที่ ๒๐ เดือนกรกฎาคม ร, ศ, ๑๑๗ ออกไปให้ใต้สวนรวม ๗ เรื่องเป็นการแล้วเสร็จแจ้งในใบบอกที่ ๓๘, ๒๘๒๗ ลงวันที่ ๑๒ มกราคม ร, ศ, ๑๑๗ นั้นแล้ว วันที่ ๘ เช้า ๓ โมง ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจตามหมู่บ้านในคลองท่าทองด้วยเรือ ๔ แจว ได้สังเกตราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนประกอบการทำมาหากินเลี้ยงชีพตามริมคลอง คือทำไร่เข้าทุ่งแลสร้างสวนจากสวนมะพร้าวเป็นระยะเรียงรายตลอดไป บางคนที่ไม่มียี่เรือกสวนก็เอาไครยตัดไม้พินขายบ้างคนที่ตั้งบ้านอยู่ตามริมคลองนี้เป็นคนไทยบ้างแลจีนบ้างแขกบ้าง แต่พวกแขกทำปานาติบาดเลี้ยงชีพ ได้ถามถึงการโจรผู้ร้ายก็ค่อยสงบเรียบร้อยลงกว่าแต่ก่อนมาก เข้านาไร่ของราษฎรที่ทำไว้กึ่งดงามดี แต่ได้จัดตั้งมณฑลขึ้นนี้เพียงราษฎรว่าก็หาได้รับความเดือดร้อนไม่ กลับมาถึงที่พักบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาทีได้รางวัลให้แก่พวกแจวเรือ ๕ คน คนละ ๓๒ อัฐ

วันที่ ๙ ได้ตรวจนักโทษที่ต้องเวรจำขังตรงที่เมืองกาญจนดิฐ มีจำนวนนักโทษผู้ชาย ๑๙ คนผู้หญิง ๑ คน รวม ๒๐ คน ได้ให้ขุนเทพประชาตรวจปล่อยพ้นโทษ ๔ คน ยังคงนักโทษอยู่ ๑๖ คน วันที่ ๑๐-๑๑-๑๒ ได้ไปที่ว่าการเมืองไปดูที่ศาลาทุก ๆ วัน วันที่ ๑๓ ได้ประชุมพวกจีนพ่อค้า ๒๐ คน ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงว่าการต่อไปจะคิดจัดการบำรุงสินค้าอย่างไรให้เจริญขึ้นขอให้ออกความเห็นในที่ประชุมนี้ พวกจีนก็ได้ออกความเห็นเห็นว่าเมืองกาญจนดิฐไม่มีสินค้าต้อง เอาไครย์สินค้าเมืองนครมาก แต่เป็นการลำบากที่หาสินค้าได้แล้วต้องไปขอหนังสือเดินทางอำเภอฉวางหรืออำเภอแม่ระมาดทางไปก็วัน ๑ กลับก็วัน ๑ ถ้าได้ตั้งที่ว่าการใกล้ลำน้ำหลวงแล้วจะเป็นการสะดวกมาก แลความเห็นที่ต่างกันก็มีบ้างแจ้งในใบบอกที่ ๑๔๙ , ๓๐๑๘ ลงวันที่ ๑๕ มกราคม ร, ศ, ๑๑๗ นั้นแล้ว พันอญาประธานก็ได้กลับจากตรวจราชการ อำเภอศรีรัฐถึงเมืองกาญจนดิฐในวันนี้

วันที่ ๑๔ ราษฎรพวกแขกมาร้องว่าหลวงวิจิตรกรมการอำเภอกะตะได้เก็บเรียกเงินค่านาไรแต่ราษฎรออกฎีกาเสร็จไปแล้ว ครั้นภายหลังได้ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านที่เกี่ยวฎีกากลางคืนจากราษฎรมาปิดแสดมภ์เพิ่มเติมอีกหลายสิบชื่อ แลอากรค่าน้ำอวน ๔ หัว กรมการอำเภอกะตะเก็บเรียก ๒ ซ้ำ อย่างหนึ่งกรมการอำเภอกะตะได้เบิกเงินเดือนจากคลังเต็มตามงบประมาณจ่ายให้ปลัดอำเภอสเมียนแต่น้อยหาเติมตามจำนวนที่เบิกไปไม่ แลการทั้ง ๓ อย่างนี้นายแบงที่พระยาวิจิตรภักดี ใช้เป็นปลัดอำเภอก็ได้ร้องเรื่องราวไว้แล้ว จึงได้ให้พระยาวิจิตรภักดี, พันพุกอนุราช ขุนอนุรักษ, ใต้สวนไต่ความจริง ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้เรียกเงินที่ฉ้อโกงไว้คืนเป็นหลวงแต่ข้อที่ปิดแสดมภ์เพิ่มเติมลงในหลังฎีกาที่เก็บเงินค่านานั้น เห็นด้วยเกล้า , ว่าแต่ก่อนกรมการอำเภอหวังใจจะฉ้อ ครั้นทราบข่าว ข้าพระพุทธเจ้ามาตรวจราชการติดกลับใจปิดแสดมภ์ให้เต็มตามจำนวนเงินในฎีกาแต่ข้อนี้กรมการอำเภอกว่าปิดแสดมภ์ผิดไปจึงได้ปิดแสดมภ์ใหม่เพิ่มเติมลง ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กำชับว่าการต่อไป ถ้าขึ้นทำตังนี้ก็จะต้องปรับโทษจหนัก การที่อำเภอกว่าทำผิดไปถึงจะปิดแสดมภ์ผิดดังกล่าวจริงก็จะผิดบ้างแต่สักใบหรือ ๒ ใบเท่านั้นหาผิดถึง ๒ กำนั้น ๓ กำนั้นตังนี้ไม่ ข้าพระพุทธเจ้าจะใคร่ทำโทษหรือถอดออกจากตำแหน่งกรมการอำเภอก แต่เห็นด้วยเกล้า , ว่าเวลานี้ก็ไม่มีผู้คนพอเพียง กรมการอำเภอกะตะก็เป็นญาติของพระยาวิจิตรภักดีด้วย จึงได้ลดหย่อนผ่อนโทษให้กระทำการต่อไป เหตุที่เป็นนี้เพราะผู้ว่าราชการไม่ตรวจตราให้ทั่วถึงจึงได้เกิดการฉ้อโกงขึ้น แลราษฎรผู้ทราบความก็เข้าใจผิดไปว่ากรมการอำเภอกเป็นญาติกับผู้ว่าราชการ ครั้นจะร้องฟ้องเกรงจะมีความผิดต่าง ๆ

วันที่ ๑๕ ได้ไปตรวจราชการลำคลองพุมดวงไปด้วยเรือแก่งลำ ๑ เรือราวแขง ๒ ลำ รวมคนที่แจว ๑๔ คน ได้พาหลวงกลางเลขานุการ หม่อมราชวงศ์เชษกรมการอำเภอกพูนพิน นายฝั่งกรมการอำเภอกพุมดวงไปด้วย ออกเรือไปเช้า ๓ โมงถึงท่าข้ามบ่าย ๓ โมง ได้พักนอนที่วัดท่าข้ามอำเภอกพูนพินคืนหนึ่งกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้นก็ได้มารับรองสัก ๙-๑๐ คน แลได้ขึ้นไปอาราธนาพระสงฆ์ที่อยู่ในวัดท่าข้ามนั้น ทำนอธิการชื้อจัน อันดับ ๓ รูป รวม ๔ รูป แต่ทำนอธิการไปตัดไม้มาสร้างโรงธรรม ในวัดนี้มีเด็กเรียนหนังสือ ๙-๑๐ คน พระอธิการ

ในวัดได้สั่งสอนหนังสือให้ศิษย์เล่าเรียนอย่างโบราณดูเป็นที่วัดขัดในการเล่าเรียนมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายวัดอุปัชฌาย์ ๔ บาท และได้ถามกำนันผู้ใหญ่บ้านถึงการโจรผู้ร้าย ก็ไม่ใคร่ชุกชุมเหมือนแต่ก่อนจะว่าไม่มีก็ว่าได้ ผลของการทำนาค้าขายที่ได้สังเกตดูในจำนวนปีนี้ แลได้ถามก็เจริญขึ้น เข้าไร่นาของราษฎรก็งามดีตั้งแต่อำเภอพุนพินแขวงไชยา ตลอดถึงเมืองกาญจนดิฐ ในเวลานั้นเข้าเปลือกราษฎรซื้อขายกันเกวียนละ ๔๐ บาท หมูบ้านท่าข้ามหมูบ้านพุนพินนี้ มีเงินไทยตั้งต่อเรือขายรับซื้อสินค้าต่าง ๆ ดูเป็นที่รื่นเริง ในการทำนาค้าขายเพราะเป็นที่ประชุมลูกค้า แม่น้ำก็กว้างขวาง เรือศุขสวัสดิ์ของพระยาวิจิตภักดี, เคยใช้จักรไปได้ถึงตำบลนี้ แม่น้ำตรงนี้เป็นสองแพรก ๆ ข้างซ้ายปลายคลองไปเมืองนคร แม่น้ำลี้กเรือศุขสวัสดิ์ขึ้นไปได้เกือบถึงปลายคลอง แต่บ้านเรือนราษฎรมีอยู่ห่าง ๆ แพรกข้างขวาเรียกว่าคลองพุมดวงแม่น้ำกว้างขวาง แต่หน้าดินเป็นแห้ง ๆ ปลายคลองไปจดเมืองตะกั่วป่าเมืองพังงา เรือลูกค้าที่ได้บันทุกสินค้าขึ้นลงวันละ ๙-๑๐ ลำ มีอยู่เสมอทุก ๆ วัน แลได้สั่งให้หลวงกลางเลขานุการรางวัลเสื้อผ้าแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านที่มารับรอง ถ้วนทุกคนแล้ว

วันที่ ๑๖ เพลาเช้า ๑ โมง ๕๑ นาทีออกจากท่าข้ามไปอำเภอพุมดวง เพลาเช้า ๕ โมง ถึงวัดหัวไร่ได้ขึ้นไปสนทนากับพระสงฆ์ในวัดนั้น มีพระสงฆ์ ๒ รูป เด็กศิษย์ ๒-๓ คน ดูเป็นการลำบากที่จะเล่าเรียนได้ถวายวัดอุปัชฌาย์ ๒ บาท แล้วออกเรือไปบ่าย ๑ โมง ถึงบ้านนายจึงกรมการอำเภอพุมดวง กรมการอำเภอได้เรียกกำนันผู้ใหญ่บ้านมาพร้อมกันที่ว่าการอำเภอสัก ๑๔-๑๕ คน ที่ว่าการอำเภอทำด้วยเสาไม้จริงพื้นปากหลังคามุงจาก ๓ ห้อง เฉลียงรอบกันไว้ทำที่พักสำหรับข้าราชการไปมาอีกหลังหนึ่ง ๒ ห้อง เฉลียงรอบเสาไม้จริงพื้นกระดานดูเป็นที่พอควรอย่างอำเภอเมืองป่า แล้วข้าพระพุทธเจ้าได้ข้ามฟากไปตรวจในท้องที่อำเภอพุนพินแขวงเมืองไชยา ได้ถามถึงความสุขทุกข์ของราษฎรก็หาได้รับความเดือดร้อนอย่างใดไม่ แต่เวลานี้เมื่อเวลาก่อนวันฝนตก ๒ วัน ๓ วัน น้ำมากท่วมตลิ่งจะเดินข้างไหนก็ไม่ใคร่จะได้ จึงกลับมาที่วัดทำโรงช้างแขวงกาญจนดิฐในวัดมีพระสงฆ์ ๕ รูป มีเด็กเรียนหนังสือ ๖-๗ คน ข้าพระพุทธเจ้าได้แวะเข้านั่งสนทนากับพระอธิการประเดียวหนึ่ง ถามถึงการศึกษาที่คล้ายคลึงกับวัดท่าข้ามตามที่ได้กล่าวมา

แล้ว ออกจากวัดกลับมาบ้านอำเภอได้รางวัลเสื้อผ้าให้แก่อำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านตามสมควรทุก ๆ คน แต่ในแขวงอำเภอพุมดวงนี้ ได้สังเกตเห็นราชการต่าง ๆ ก็น้อย เป็นอย่างสำคัญอยู่ที่แต่การที่จะระวังโจรผู้ร้ายเท่านั้น เพราะต่อเขตแดนกับเมืองนครศรีธรรมราช มีบ้านเรือนราษฎรที่ตั้งอยู่ที่เรียยราดคนก็น้อย แต่ท้องที่กว้างขวาง การประพุดติทำมาหากินของอำเภอนี้ก็แต่ทำนาไร้สร้างสวนตัดไม้เลื่อยกระดาน หรือฟันเรือตัดหวายขายเป็นพื้น แต่สวนที่สร้างกันนั้นก็จะเป็นสวนกล้วยน้อยมากไม่มีใครจะปลูกผลไม้ที่จะให้ถาวรเรือนอยู่ก็มักจะทำด้วยเสาไม้ไผ่มาก บางทีปีหนึ่ง หรือ ๒ ปีก็รื้อไปอยู่ที่อื่น ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้แนะนำให้กรมการอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านหมื่นตรวจตราให้ราษฎรปลูกสร้างสรรพผลไม้อื่นต่าง ๆ คือมะพร้าวหมากเป็นต้นเพิ่มเติมลงทุก ๆ ปีเพื่อจะให้ราษฎรตั้งเป็นหลักถานได้พักที่นั่นคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ ราษฎร ๔-๕ คนมาร้องว่าได้รับความเดือดร้อนของกรมการอำเภอพุมดวงด้วยผู้ว่าราชการเมืองพาช้างของตนมาให้อำเภอล่ามเลี้ยงไว้สำหรับรับจ้างลากไม้ ๘ เชือก ๙ เชือก เทียบปล่อยให้เที่ยวกินเข้าไปเข้านาของราษฎรแลเรียกสวนพงผุยหลายราย ครั้นราษฎรผู้เจ้าของร้องต่ออำเภอ ๆ ก็ชี้ให้ไปร้องต่อพระยาวิชิตภักดี, ราษฎรต่างคนก็ต่างหนึ่งเสียหาอาจที่จะไปร้องต่อพระยาวิชิตภักดีไม่ ราษฎรพากันเข้าใจผิดว่าถึงจะไปร้องที่ไหนจะชำระให้ด้วยว่าเป็นช่างของพระยาวิชิตภักดีเอง ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สั่งว่าเมื่อช่างกินเข้าของผู้ใดก็ให้กรมการอำเภอใช้ค่าเข้าให้แก่เขาตามสมควร ครั้นเวลาเช้า ๒ โมงออกเรือกลับมาจากที่ว่าการอำเภอถึงวัดโพ่อำเภอพุนพินแขวงเมืองไชยาได้แวะเข้าไปมีพระสงฆ์ ๔ รูปได้ถวายวัตถุปัจจัย ๔ บาท แล้วเลยมาถึงที่ว่าการอำเภอพุนพินเช้า ๕ โมง ข้าพระพุทธเจ้าลงเรือเล็ก ๒ กายพร้อมด้วยหม่อมราชวงศ์เชยกรมการอำเภอไปตรวจตามคลองลวนไปบ้านหัวโตนดแลได้สังเกตเห็นในตำบลนี้มีทุ่งนาว่างตลอดไปถึงตำบลท่าเคย ตามที่ได้ไต่ถามว่าเข้าเปลือกราษฎรจำหน่ายออกไปจากทุ่งสวนนี้ปี ๑ หลายพันแกวียน ในตำบลนี้ราษฎรจะซื้อขายแก่กันก็จ่ายเข้าเปลือกกับน้ำตาลใช้แทนตัวเงินตามที่ได้เคยแลกเปลี่ยนกันมาแต่ก่อน ทั้งโรงราษฎรตั้งค้าขายหลายโรงควรตั้งออฟฟิศโทรศัพท์แห่งหนึ่งส่วนกลางของเมืองกาญจนดิฐกับเมืองไชยา ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วย

ตลาดเมืองกาญจนดิฐ พ.ศ. ๒๔๓๓

เกล้า ๆ ว่าที่ตำบลพุนพินนี้ถ้าจะคิดตั้งเป็นเมืองแล้วคงจะมีความเจริญกว่าตั้งอยู่ที่บ้านพุมเรียงมาก เพราะทุ่งนาที่กว้างขวางสินค้าก็มีมาก คลองพุมดวงคลองแม่น้ำหลวงก็ตลอดถึงกัน แลในหมู่บ้านพุนพินแลท่าข้ามที่มีเรือไปค้าขายกรุงเทพ อยู่เดือนนี้ไม่ต่ำกว่า ๒๐ ลำ ถึงเมืองกาญจนดิฐก็เอาไครย์สินค้าตำบลนี้มาก ทั้งปากคลองก็ตลอดถึงกันกับเมืองกาญจนดิฐ ควรจะรวมเมือง กาญจนดิฐกับเมืองไชยามาตั้งอยู่ตำบลแห่งเดียวกันจะดี ทั้งผลประโยชน์ที่จะจ่ายก็น้อยลง แล้วก็จะเปิดตลาดประชุมราษฎรขึ้นได้อีกแห่งหนึ่ง ส่วนบ้านพุมเรียงที่ตั้งเมืองไชยาแลตลาดเมืองกาญจนดิฐก็เป็นที่ประชุมชนอยู่แล้ว ผู้ที่ได้ตั้งลงเป็นหลักถานในที่นั้นก็จะมีเรือถอน ให้มีแต่กรมการอำเภอคอยระวังหรือระงับความเดือดร้อนของราษฎรอยู่ก็ได้ เพราะตำบลพุนพินนี้ถ้าไปด้วยเรือ ๔ แจว ไปกาญจนดิฐเพียง ๒ ชั่วโมงไปพุมเรียงเพียง ๖ ชั่วโมง ส่วนตำบลพุนพินที่จะตั้งเมืองนั้นก็คงจะชักชวนราษฎรในหมู่บ้านหรือคนจรมาตั้งค้าขายมากขึ้น แลกรมการอำเภอกับราษฎรพูดว่า ถ้าขุดคลองลวนให้ตลอดถึงคลองท่าเคยพอเรือ ๔-๕ วา เทียวได้แล้วคงเจริญเป็นแน่ ด้วยการทำนาค้าขายเป็นที่ดีกว่าตำบลอื่น การโจรผู้ร้ายที่เคยมีมาแต่ก่อนเดี๋ยวนี้ก็สงบลงมากแล้ว กลับถึงที่ว่าการบ่าย ๕ โมง ๓๐ นาทีได้รางวัลเสื้อผ้าให้แก่กรมการอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านบรรดาที่มารับรองทุก ๆ คน

วันที่ ๑๘ เช้า ๑ โมงออกจากพุนพินมากาญจนดิฐได้แวะขึ้นนมัสการพระพุทธรูปที่วัดศิสะเข่า ซึ่งคนแต่ก่อนสร้างเป็นอุโบสถไว้ แต่เดี๋ยวนี้เป็นป่าหรือเถาวันปกคลุมเข้าไปไม่มีใครจะได้ ในวัดนี้มีพระสงฆ์ ๒ รูปได้ถวายวัตถุปัจจัย ๒ บาท แล้วได้ให้คนที่ตามไปด้วยถางต้นไม้แลเถาวันที่ปกคลุมพอดินเข้าได้ มีพระพุทธรูปหนึ่งสมาธิก่อด้วยปูน ๑ รูปสูง ๔ ศอกเสส พระพุทธรูปเล็ก ๆ มีมากแต่ชำรุดทรุดโทรมหลังคาก็ผุพังหมดแล้ว ตามระเบียบอุโบสถหรือเพดานเอาถัวขามอย่างโบราณเข้าติดไว้ดูเรียบร้อย แต่ทราบจากรูปซีที่อยู่ใกล้วัดนั้นว่าเมื่อเดือนก่อนนายพินิจราชการ ได้ขึ้นคัดเอาถัวขามที่ในอุโบสถนั้น ๒-๓ ใบ แล้วออกเรือเลยมากาญจนดิฐได้แวะที่วัดบางใบไม้ถวายวัตถุปัจจัยแก่ท่านอธิการผ่อง ๔ บาท ออกเรือต่อไป ได้สังเกตตามบางแขวงไชยาแลกาญจนดิฐมีเรือนราษฎรตั้งทำไร่สวนเรียรายทั่วไปตามบางที่มีชื่อหลายสิบบางเที่ยวตลอดถึงกันทั้งนั้น เพลาบ่าย ๓ โมง

ถึงที่พักกาญจนดิฐได้รางวัลเงินพวกแจวเรือคนละบาท ๑ ผ้าเซตหน้าคนละ ๑ ฟืน รวมเงิน ๑๕ บาท ผ้าเซตหน้า ๑๕ ฟืน วันที่ ๑๙-๒๐-๒๑-๒๒-๒๓ ได้พักรตรวจราชการต่าง ๆ ที่เมืองกาญจนดิฐ แต่เมื่อวันที่ ๑๑ ให้พันอญาประธานไปตรวจการอำเภอกะแตแล้วได้กำชับให้ขุนเทพประชาธิปพิจารณาพิพากษาอรรถคดีที่ยังค้างอยู่บ้างนั้นให้แล้วโดยเร็ว จะได้กลับมามณฑลด้วย ที่มณฑลก็มีราชการมาก และมีกำหนดไว้ว่าวันที่ ๒๔ จะกลับมาเมืองไชยาพะเอินวันที่ ๒๔ พายุที่จัดฝนตกมาไม่ได้ต้องพักรออยู่

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ ข้าพระพุทธเจ้ามาด้วยเรือเก๋ง ๖ แจว ขุนเทพประชา หลวงกลางเลขานุการ กับเสมียนมาด้วยเรือเปิด ๕ แจว เรือฉลอม ๖ แจว สำหรับบรรทุกเสบียงอาหารรวม ๓ ลำ เรือนี้พระยาวิจิตภักดี, จัดส่งแต่พันอญาประธานกับเสมียน ๑ คนยังตรวจการอยู่ที่อำเภอกะแต ได้สั่งให้พระยาวิจิตภักดี, รีบส่งไปให้ทันข้าพระพุทธเจ้าที่เมืองไชยาเพลabay ๓ โมง ๑๐ นาที ออกเรือจากที่พักเมืองกาญจนดิฐจนค่ำ ๒ ทุ่มถึงวัดปากคลองอิเล็ดพักจอดเรือรับประทานอาหารที่นั่นแล้วลมจัดออกไม่ได้จนเพล ๓ ยาม ลมหย่อนเข้าจึงได้ต้อออกเรือไปถึงปากเอาเพล ๑๐ ทุ่ม ในเวลานั้นลมก็จัดฝนก็ตก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าเรือเก๋งจะไปไม่ได้สู้อันไหนไหว จึงได้ขึ้นเรือฉลอมที่บรรทุกเสบียงให้เรือเก๋งกลับกาญจนดิฐแล้วก็ออกเรือใช้ใบบ้างแจวบ้างมากลางฝนเปียกหมดทั้งลำ เตะพระบารมีปกเกล้า ๆ หามีพายุที่ไม่มีแต่ฝน วันที่ ๒๖ เข้า ๓ โมงถึงเมืองไชยาขึ้นพักที่บ้านพระยาวิจิตภักดี, ได้รางวัลพวกแจวเรือมาส่งคนละ ๒ บาท รวมเป็นเงิน ๒๘ บาท ได้แล้วให้กลับไปกับสั่งให้พระยาวิจิตภักดี, รางวัลพวกแจวเรือเก๋งคนละ ๓๒ อัฐเงิน ๓ บาท สักประเดี้ยว นายพินิจราชการกับข้าราชการ ๔-๕ คน มาเยี่ยมที่พักได้พูดจาถึงราชการต่าง ๆ แลการเสาสายโทรเลข นายพินิจราชการก็รับรองว่าจะจัดเปลี่ยนให้ทันในปีศก ๑๑๗

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๒๘ เข้า ๑ โมง ข้าพระพุทธเจ้าไปวัดพระธาตุก็ได้ทราบข่าวพระครูการามขึ้นไปตั้งปฏิสังขรณ์ถึง ๒ ปีมาแล้ว ไปด้วยเรือฉลอมวาน ๔ แจว ๑ ลำ เรือมาดราวแซง ๑ ลำ ถึงวัดพระธาตุเพล ๕ โมงเช้าแลในเพลานั้นฝนตกน้ำมากเรือจึงได้ไปถึงเร็วตามคลองที่ไปนั้นเป็นทุ่งนามีบ้านเรือนราษฎรเรียรายเวลานั้นกำลังราษฎรกำลังเกี่ยวเข้าต้องทำราวเอาเข้าตากแดด ได้ถามพระครูการามว่าน้ำท่วมมา ๒-๓ วันแล้ว พระครูการาม

ว่าจะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถต่อไป ได้ขึ้นไปนมัสการพระธาตุแล้วกลับมาพบกับพระครู
การาม ข้าพระพุทธเจ้าได้เฝ้าทูลนมัสการพระครูการาม ๘๐ บาท แล้วได้พูดจาถึงการศาสนา
และการศึกษาที่เมืองไชยาดูค่อยเรียบร้อยกว่าเมืองกาญจนดิฐมาก กลับถึงที่พักบ่าย ๕
โมง วันที่ ๒๙-๓๐ ได้สั่งให้ขุนเทพประชาตรวจตตสินอัทคัตที่ค้างเก่าแล้วไป ๓ เรื่อง

วันที่ ๑-๒ ธันวาคมกำหนดผู้ใหญ่บ้านอำเภอไชยमार้องขจัดช่องในการที่รับเป็น
กำหนดผู้ใหญ่บ้านว่ามีราชการมากแล้วต้องเสียเงินค่าราชการเหมือนกันราษฎร อยากรลาออก
ทำมาหากินเป็นราษฎรบ้าง ที่ได้มาร้องเรื่องราวในวันนั้นสัก ๑๘-๑๙ คน ข้าพระพุทธเจ้า
จึงได้ชี้แจงให้ฟังว่า ผู้เป็นค่าแผ่นดินแล้วควรตั้งใจจงรักภักดีต่อราชการ อุสาห์รักษา
เกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้มากความสุขสวัสดิ์จะถึงท่านผู้นั้น แล้วผู้ที่
เป็นกำหนดผู้ใหญ่บ้านต้องอยู่ในโอวาทของกรมการอำเภอเพื่อจะได้รับความสั่งสอนตาม
ลักษณะปกครองแลความชอบธรรม การต่อไปถึงเป็นกำหนดผู้ใหญ่บ้านก็ดีถ้ารักษาการ
ถูกต้องเป็นระเบียบดีแล้วอาจที่จะได้รับผลตามคุณวุฒิเหมือนกัน ถ้าดีจริงแล้วถึงจะเลื่อน
มาเป็นกรมการอำเภอบ้างก็ได้ ส่วนเงินช่วยราชการแผ่นดินอย่าว่าแต่ผู้ใหญ่บ้านถึงข้าหลวง
เทศาภิบาลแล้วผู้ว่าราชการเมืองแลข้าราชการต่าง ๆ ก็ต้องเสีย แลเป็นผู้ใหญ่บ้านนั้นจะได้
รับตราภูมิคุ้มห้าปี ๑ คุ้มเงินได้ ๖ บาท ดิอยู่แล้ว กำหนดผู้ใหญ่บ้านบรรดาที่มานั้นก็ยอมรับ
ราชการสนองพระเดชพระคุณต่อไป ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้รางวัลเสื้อผ้าให้แก่กำหนดผู้ใหญ่บ้าน
บรรดาที่มานั้นถ้วนทุกคน

วันที่ ๓ วันที่ ๔-๕-๖ ได้พูดจาตักเตือนข้าราชการต่าง ๆ แก่นายพินิจราชการ
แลกรมการ พันธญาประธานกลับถึงไชยา วันที่ ๓ เดือนธันวาคม ศก ๑๑๗ นายพินิจราชการ
ก็ยื่นบัญชีจำนวนนักโทษที่ได้ส่งไว้เมื่อเข้าไปกาญจนดิฐ ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ขุนเทพประชา
พันธญาประธานตรวจเห็นว่าพอจะพ้นโทษได้ ๒ คน ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งปล่อยแล้ว มี
รายชื่อแจ้งอยู่ในบัญชีส่งมาพร้อมกับบอกฉบับที่ ๑๒๒, ๒๖๒๕ วันที่ ๓๑ ธันวาคม ศก
๑๑๗ นั้นแล้ว ในระหว่างนั้นก็ไปตรวจที่ว่าการเมืองแลตราง บ้านเรือนราษฎรตามที่ได้
สังเกตดูและไต่ถาม เห็นด้วยเกล้า , ว่าเมืองไชยามีอาณาเขตรก็กว้างขวาง ไพรบ้านพลเมือง
ก็มาก แต่ผลประโยชน์น้อยเป็นเพราะไม่มีช่องทางจะค้าขายหรือเกาะปลูกให้ใหญ่ได้

ราษฎรที่ประพฤติกเลียงชีพอยู่เดี๋ยวนี้ ในหมู่บ้านพุมเรียงผู้ชายก็ชักชวนกันทำปนาชาติบาตมาก ผู้หญิงก็ทอดผ้าชายทำขนมขายที่ตั้งร้านโรงขายผ้าชายได้ก็มีบ้างโรงเล็กสัก ๘-๙ โรงเท่านั้น จะประพฤติกทำนาทำสวนก็ไม่มีที่จะทำเพราะแผ่นดินเป็นทรายจะปลูกผลไม้มากก็ไม่มี เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าจะตั้งเมืองที่นี้คงจะไม่เจริญได้เพราะไม่มีสินค้าอันใด แลตำบลนี้ก็ได้ตั้งบำรุงมาหลายเจ้าเมืองแล้วก็แต่เสมออยู่อย่างเดิม แม้นถอนไปตั้งอยู่ที่ตำบลพุนพินตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว ก็จะมีช่องทางเจริญขึ้นได้

วันที่ ๖ ได้ให้นายพินิจราชการจัดช่างที่จะเดินไปหลังสวนมาประสมทบทกับช่างที่ไปจากชุมพร นายพินิจราชการจัดได้ ๔ เชือก ช่างที่ไปคอยรับจากชุมพร ๑๐ เชือก รวม ๑๔ เชือก ได้ให้พินิจราชการประสานกับหลวงสัสดี หลวงแพ่งอยู่ที่สวนเรื่องพระยาวิชิตรภักดี กล่าวโทษนายพินิจราชการว่าฉ้อเงินหลวง รุ่งขึ้นวันที่ ๗ เช้า ๔๐ นาที ข้าพระพุทธเจ้าขุนเทพประชา หลวงกลางเลขานุการ กับขุนอภิบาลราชทรัพย์ พลอยไปส่งเงินผลประโยชน์ด้วยออกจากไชยามาหลังสวนถึงท่าจ่ายบ้าย ๔ โมงได้พักที่อำเภอพะสงครามหนึ่ง ในคืนนั้นกรมการอำเภอกำหนดผู้ใหญ่บ้านมาพร้อมกันสัก ๑๙-๒๐ คน ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามถึงการทำนาหากินของราษฎรกับที่ได้เห็นก็เจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน โจรผู้ร้ายก็เจียบสงบไป ในท้องที่ตำบลนี้แต่ก่อนถ้าราษฎรผู้ใดมีทรัพย์ขึ้นก็อยู่ไม่มีใครจะได้ ด้วยโจรผู้ร้ายชุกชุมเคยปล้นอยู่ทุกปี เพราะที่ตั้งบ้านเรือนของราษฎรอยู่ใกล้ทะเลเป็นช่องทางโจรผู้ร้าย แต่ก่อนมาปล้นโดยทางเรือเก็บได้ทรัพย์แล้วก็หนีลงเรือไป แต่ที่ได้จัดตั้งมณฑลนี้ก็มีโจรผู้ร้ายมาปล้นบ้านเรือนราษฎรในตำบลนี้ไม่ ในตำบลนี้มีคลองน้ำจืดแลใสสะอาด มีเรือใบเที่ยวค้าขายกรุงเทพ, ๖ ลำ ๗ ลำ มีสินค้าได้หว่ายเป็นพื้น มีแขกตั้งทำไร่นาทำปนาชาติบาตประมาณสัก ๒๐๐ เรือน เหมือนกับบ้านหัวเลนที่พุมเรียงนั้น เมื่อออกมาจากไชยามาตามทางสายโทรเลขได้เห็นเสาขารุดล้มใช้การไม่ได้ ๒ ต้น ที่ขารุดใช้การได้หลายต้น เสาที่ขารุดนี้แต่ก่อนพระยาวิชิตรภักดีจัดทำไว้เป็นไม้เคี่ยมดำมากจึงไม่ยั้งยืน

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๘ ได้จดหมายเตือนไปยังนายพินิจราชการให้ออกตรวจเสาสายโทรเลขด้วยตนเอง แลให้รับจัดซ่อมทำให้แล้วในปีศก ๑๑๗ ด้วยแล้ว ได้รางวัลเสื้อผ้าให้กรมการอำเภอจนถึงผู้ใหญ่บ้านที่ได้มารับรองนั้นทุกคน ๆ กับคนที่พามาจากไชยา

๑๐ คนมาส่งที่ทำจ่ายได้รางวัลอัฐคนละ ๓๒ อัฐ ผ่าคนละผืนแล้วให้พวกนั้นกลับไปไชยา เพลาเช้าโมงครึ่งได้เอาคนที่ทำจ่ายมาส่ง ๑๐ คน ได้ออกข้างเดินทางริมทะเล เพลาบ่าย ๒ โมง ๓๐ นาทีถึงปากคลองละแมได้พักที่นั่นคืนหนึ่ง ได้รางวัลเงินให้พวกที่มาส่งคนละ ๓๒ อัฐ ผ่าคนละผืนแล้วให้กลับไป รุ่งขึ้นวันที่ ๙ เช้า ๑ โมง ๔๐ นาทีได้พาคนที่ละแมมาส่ง ๑๐ คน ออกจากปากคลองละแมเพลาบ่าย ๔ โมง ๓๐ นาทีถึงหลังสวน รุ่งขึ้นวันที่ ๑๐ ได้รางวัลเงินให้वानข้างที่นายพินิจราชการ จัดส่งข้าง ๔ เชือกรางวัลคนละ ๓ บาท แล้วให้พาข้างกลับไปเมืองไชยา คน ๑๐ คนที่มาส่งนั้น ก็ได้รางวัลให้คนละ ๓๒ อัฐ ผ่าคนละผืน

วันที่ ๑๑ ได้ให้ขุนเทพประชา ขุนอภิบาลราชทรัพย์ เลยมามณฑลก่อน ข้าพระพุทธเจ้าพักตรวจราชการต่าง ๆ อยู่ที่เมืองหลังสวนกับหลวงกลางเลขานุการ และข้าพระพุทธเจ้าไปนมัสการพระพุทธรูปที่ถ้าเขาเงินในถ้ำนั้นมีพระสงฆ์รูป ๑ ชื่อพระโสดา ได้เอาหนังสือเรื่อง ผู้วิเสศมาให้ข้าพระพุทธเจ้า แต่ถามได้ความว่ามาจากเมืองนครในระหว่างที่พักอยู่เมืองหลังสวนนี้ ได้รับโทรเลขของนายพินิจราชการว่าพันญาประธานป่วยไข้ ข้าพระพุทธเจ้าได้โทรเลขถึงพระครูการามธรรมาวาสใหม่ พระยาวิชาติภักดี นายพินิจราชการ ให้ช่วยเป็นธุระดูแลหาหมอประกอบยาให้หายคลายขึ้นโดยเร็ว และข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตดูราชการต่าง ๆ ที่เมืองหลังสวนน้อยกว่าเมืองกาญจนดิฐ เมืองไชยาเพราะเป็นเมืองน้อยกว่ากันสินค้าที่มีจำหน่ายออกไปได้ต่างเมืองคือดีบุกหมากทุเรียนเท่านั้น สินค้าอื่นก็ไม่ใคร่จะมี การเหมืองแร่ดีบุกนี้ผู้ที่ไม่มีทุนรอนก็ทำไม่ได้ ด้วยว่าจะหาเสบียงอาหารรับประทานยาก ต้องมีเรือบรรทุกถ่อขึ้นไปถึงปากทรงแล้วยังต้องจ้างช้างอีก เเสบียงอาหารจึงจะตกถึงที่ทำเหมืองเป็นด้วยหนทางกันดารมาก ถึงพวกจีนที่ทำอยู่เดี๋ยวนี้ก็ต้องเอาไครยพระยาจรรยา การเหมืองนี้คนไทยไม่ใคร่คิดจะทำ ฝ่ายจีนที่เมืองหลังสวนก็มีน้อย ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พระยาจรรยา ช่วยแนะนำคนไทยให้ทำเหมืองถ้าเป็นประโยชน์แล้วคนไทยก็จะชักชวนกันทำมากขึ้น แต่ที่เมืองหลังสวนขัดถ่านที่จะสูบถลุงแม่แร่ ถ้าโปรดเกล้า , ว่า ถ้าผู้ใดทำได้แม่แร่แล้วจะเอาไปสูบถลุงที่เมืองระนองหรือเมืองตะกั่วป่า หรือจะสูบถลุงที่เมืองหลังสวนยอมอนุญาตให้ตามใจผู้ทำเหมืองแล้วเงินลูกค้าจะมาตั้งทำมาก เมื่อพาไปสูบถลุงที่เมืองใดก็ต้องเสียภาษีเมืองนั้น การภาษีอากรก็จะเจริญขึ้นด้วย ถ้าไม่

จัดการเหมืองให้เจริญแล้ว เมืองหลังสวนไม่เห็นช่องทางที่จะจัดการอื่นให้เจริญได้ เพราะสินค้าอื่นมีน้อย ในศก ๑๑๗ นี้เข้าหาของราษฎรก็สูญเสียด้วยน้ำแห่งประมาณดู ๔ ส่วน จะเสียสัก ๑ ส่วน

วันที่ ๑๖ เพลาเช้า ๑ โมงออกจากหลังสวนบ่าย ๔ โมงถึงเขาบิบบักนอนที่โรงนาของผู้ใหญ่บ้านคินหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ เช้า ๒ โมง ๓๐ นาที ออกจากเขาบิบบักถึงสวีเช้า ๕ โมงได้รางวัลผู้มาส่ง ๑๒ คน รางวัลคนละ ๓๒ อัฐิ ผ้าคนละผืนแล้วให้กลับไปเมืองหลังสวนพักอยู่ที่อำเภอสวี ๒ คืน แต่ที่เดินทางมานั้นก็ได้ตรวจมาตามทางเสาสายโทรเลขตั้งแต่ไชยาตลอดมาถึงสวีเสาดิมที่ทำไว้แต่ก่อนแลครั้งโปรดเกล้า , ให้พระยาวิชิตภักดีเปลี่ยนใหม่เป็นไม้เคี่ยมดำมากไม้เคี่ยมขาวก็มีบ้างแต่มีน้อย เพราะไม้เคี่ยมดำไม้ใคร่ทนทางที่ปักเสาสายโทรเลขนั้นบางแห่งกว้าง ๔-๕ วาบ้าง ถ้ามพบเหตุพัดจัดต้นไม้ที่ริมทางหักล้มทับให้เสียหายอย่างหนึ่ง เสาที่ปักมาแต่เดิมบางแห่งก็คดเหมือนคันธนู ครั้นกวาดสายให้ตั้งเข้าเสาก็มักจะหักหรือล้มโดยมาก ในการที่ทางทางปักเสานี้ ข้าพระพุทธเจ้าทราบเกล้า , ว่าแต่ก่อนมาข้าหลวงผู้จัดการหรือข้าหลวงว่าราชการเมืองมักจะให้แต่กรมการไปถางทางแลปักเสา กรมการนั้นก็ทำไปให้แล้วแต่คราวหนึ่งเพราะไม่ไปตรวจให้เห็นเอง เรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้มีหนังสือสั่งไปยังข้าหลวงว่าราชการเมืองให้ออกตรวจด้วยตนเอง แลให้ส่งพนักงานหรือจัดจ้างให้เปลี่ยนเสาที่ชำรุดให้แล้วในศก ๑๑๗ อนึ่งเสาสายโทรเลขเมืองหลังสวนน้อยกว่าเมืองไชยา ด้วยตั้งแต่ออฟฟิศโทรเลขหลังสวนเดินไปต่อเขตรแดนเมืองไชยาระยะทาง ๓ ชั่วโมง แต่ออฟฟิศไชยาเดินมาถึงห้วยตำเสาต่อเขตรแดนเมืองหลังสวนระยะทางถึง ๒ วัน แต่ออฟฟิศไชยาเดินไปถึงท่าข้ามต่อเขตรแดนกาญจนดิฐ ๒ วัน อดณาเขตรเมืองไชยากว้างขวางมากถ้าแบ่งให้หลังสวนรักษาเสาสายโทรเลขเพียงคลองกันบุรีแล้ว ก็จะเป็นที่สะดวกในการรักษาเสาสายโทรเลขจำไม่เสียราชการ เพราะแต่คลองกันบุรีไปไชยาก็วันหนึ่งมาหลังสวนก็วันหนึ่งแล้วจะต้องตั้งสะพานโทรศัพท์ที่นั่นด้วยในวันนี้ได้แจกเสื้อฝากรมการอำเภอกำนันที่ได้มารับรองถ้วนทุกคน แต่ก่อนได้สั่งให้หลวงจันทรามาศย์จัดคนให้หาเรือมาคอยรับอยู่ที่สวี

ครั้นวันที่ ๑๙ เพลาเช้า ๒ โมงออกจากสวีไปด้วยเรือฉลอมไ้ะ ๕ แจว ลัดมาทางคลองสวีเก่า วันที่ ๒๐ เพลาเช้า ๓ โมงถึงมณฑล ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าออกตรวจราชการครั้งนี้ เเดชะพระบารมีปกเกล้า , หาป่วยเจ็บอย่างใดไม่ และได้สังเกตราชการต่าง ๆ ทั้งมณฑลก็เจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนหนึ่งโจรผู้ร้ายก็สงบไปเหมือนจะไม่มีก็ว่าได้ การที่โจรผู้ร้ายไม่ใคร่บังเกิดขึ้นนี้ ด้วยผลลักษณะปกครองท้องที่ที่จัดตั้งกรมการอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านให้คอยระวังตรวจตราเหตุการณ์อยู่ สองคือการผลประโยชน์ก็ทวีเจริญขึ้นมาก การที่ผลประโยชน์เจริญขึ้นในขั้นแรกนี้ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า , ตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลข้าหลวงผู้ว่าราชการ และข้าราชการทุกตำแหน่งช่วยดูแลอยู่ในตัวไม่ให้เงินพระราชทรัพย์ตกหล่นอยู่ในกระเป๋าผู้ว่าราชการเมือง หรือกรมการเมืองเหมือนอย่างแต่ก่อนได้ สามารถต่อไปเห็นด้วยเกล้า , ว่าผลประโยชน์คงจะเจริญขึ้นอีกโดยชอบธรรมหลายอย่าง การที่เจริญต่อนั้นเห็นด้วยเกล้า , ว่าให้เลิกเล่นการพนันต่าง ๆ ในปีศก ๑๑๗ เสียจึงได้สังเกตดูเห็นราษฎรไม่มีความกังวลอะไรในการหนักเลง ชักชวนกันสร้างสวนทำนาค้าขายมากขึ้น สัตถคติถ้อยความของราษฎรก็น้อยกว่าแต่ก่อน เพราะกรมการอำเภอเป็นผู้ว่ากล่าวเปรียบเทียบบางที่ก็ตกลงไม่ถึงแก่ฟ้องร้องให้ป่วยการทำมาหากิน ที่บังเกิดฟ้องกันขึ้นด้วยความแพ่งอาญาศาลก็ตั้งใจชำระตัดสินมิให้ค้างค้ำ เพราะได้คอยระวังตักเตือนอยู่เสมอ แต่ผู้พิพากษานั้นยากที่จะหาได้จึงได้บอกขอผู้พิพากษาศาลเมืองหลังสวน ภาณุอนดิฐ เข้ามายังกระทรวงยุติธรรมเพราะผู้พิพากษาแต่ก่อน ๆ ก็เป็นคนของผู้ว่าราชการเมืองถึงราษฎรคนใดที่ได้รับความทุกข์ ผู้ว่าราชการเมืองกรมการแลพวกฟ้องผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองอย่างใดอย่างหนึ่ง ครั้นนำข้อความไปฟ้องร้องต่อศาล ๆ ก็เกรงอำนาจผู้ว่าราชการเมืองหรือกรมการ จึงแกลังพูดด้วยอุบายต่าง ๆ ความนั้นก็เนิ่นช้าเสื่อมสูญไป ทุกวันนี้ข้าราชการหรือราษฎรที่มั่งมีจะจ้อโก่งกดขี่ข่มเหงแก่ราษฎรผู้ที่ยากจนก็ไม่ได้ ด้วยเหตุที่ผลัดเปลี่ยนผู้ว่าราชการแลกรมการเมือง ๆ แม้ผู้ใดจะประพฤติเป็นพาลทุจริตถึงไม่มีผู้ฟ้องก็คงมีความละอายอยู่ในใจ ผู้ที่ประพฤติการไม่ชอบธรรมด้วยเหตุตาของรัฐบาลมากขึ้นตามกระแสที่ทรงพระดำริห์ไม่ให้พวกฟ้องรับราชการรวมกันนั้นก็มิคุณประโยชน์มากตามที่ได้ตรวจหรือสังเกตเห็นทุกอย่าง ดังที่ได้กล่าวมานี้ก็เพราะบุญบารมีปกเกล้า , การจึงได้ดำเนินไปโดยความเรียบร้อย

แต่ชนบทรรมนิยมราชการต่าง ๆ ที่จะจัดให้เป็นแบบอย่างตามลักษณะปกครองหรือข้อบังคับทั้งสิ้น บางอย่างก็ยังไม่ดำเนินไปโดยรวดเร็วได้เพราะคนใช้ไม่พอ เป็นต้นว่าจะเรียกเอาบาญชีหรือรายงานต่าง ๆ ไม่ใครจะได้นั้นท้วงที่ เรียกเอาจากเมืองก็ร้องว่ายังติดขัดอยู่ที่อำเภอ เรียกจากอำเภอก็ร้องว่ายังติดขัดอยู่ที่กำนัน เหตุที่เป็นนี้เพราะกรมการอำเภออุ้มยังไม่พอกับการ ถ้าโปรดเกล้าจัดการกรมการอำเภอที่เคยราชการออกไปประจำอยู่เมืองละคนแล้วราชการก็จะรวดเร็วดีขึ้น อำเภอที่ตั้งตามแขวงก็จะได้ดูเยี่ยงอย่างด้วย เพราะมณฑลชุมพรนี้พื้นเดิมก็เป็นเมืองปากำนันหรือผู้ใหญ่บ้านไม่สู้เข้าใจชนบทรรมนิยมราชการ ต้องสั่งสอนว่ากล่าวค่อยเป็นไปกว่าราชการจะดำเนินไปสู่ความเรียบร้อย ทุกวันนี้ต่างผ่อนเอาใจข้าราชการจนเกินไป บางทีเห็นด้วยเกล้า , ว่าคนผู้นี้พอจะทำการได้แต่สืบทราบว่าจ้อโกงไม่ตั้งอยู่ในยุติธรรม ครั้นจะถอดถอนก็ไม่มีตัวเปลี่ยนต้องคิดผันผ่อนว่ากล่าวพ้ออย่าให้เสียราชการเท่านั้น ข้าราชการเก่า ๆ ก็เลือกคนที่จะทำการได้ จะฝึกสอนเด็กขึ้นใหม่ก็ยังไม่ทันท้วงที่ แต่ถึงอย่างไรก็ตีคงจะจัดให้เป็นไปที่ละเล็กน้อย ตามสติกำลังที่จะรับจัดให้ได้ดีเพียงใด

ในการที่ข้าพระพุทธเจ้าออกตรวจราชการครั้งนี้ ๖๑ วัน ได้รับเรื่องราวร้องทุกข์ของราษฎรเมืองหลังสวนเมืองไชยาเมืองกาญจนดิฐ รวม ๖๖ ฉบับ ได้สั่งแลจัดการเสร็จไปแจ้งอยู่ในใบบอกที่ ๑๔๑, ๓๐๑๕ ลงวันที่ ๑๕ เดือนมกราคมศก ๑๑๗ แล้วแต่ที่ได้มีหนังสือโต้ตอบไปมาสั่งการต่าง ๆ รวม ๒๐๕ ฉบับ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายเงินต่อพระสงฆ์ ๑๐๐ บาท ได้รางวัลเสื้อผ้าข้าราชการจนถึงผู้ใหญ่บ้าน ๑๓๒ ตัว ผ้าเช็ดหน้า ๔๔๑ ผืน เงินกับเสื้อผ้ารายนี้เป็นส่วนของขวัญพระพุทธเจ้าเพื่อมิให้เปลืองพระราชทรัพย์

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า,

ข้าพระพุทธเจ้า พระยารัตนเสวี

ข้าหลวงเทศาภิบาล

ขุนพิจารณ์ ร้าง

นายบุญ เขียน

หม่อมราชวงศ์จรูญ..ทาน

ที่ ๓๗/๓๘๖

พระที่นั่งจักรกริมหาปราสาท

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๘

ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ด้วยได้รับหนังสือเขมมีมาที่กรมหมื่นสมมุตอมรพันธุ์
ที่ ๗๕/๒๕๕๓ ลงวันที่ ๒๐ เดือนนี้ ส่งสำเนารายงานพรวารัตนเศรษฐี ซึ่งได้ตรวจจัด
ราชการตามหัวเมืองในมณฑลชุมพรนั้น ได้ทราบแล้ว

ดูมีความอุสาหตั้งใจมาก เรื่องราวที่เหนประการใด ก็จดลงโดยชื่อ ๆ มาก แล
ออกความเห็นเกี่ยวข้อแก่การค้าขายแลมักจะดีด้วย ๆ

หนังสือกรมราชเลขานุการ

หมายเลขที่ ๓๗/๓๘๖ ลงวันที่ ๒๔, ๔, ๑๑๘

ถึง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ผู้มีชื่อในท้ายหนังสือนี้

ได้รับไว้แล้ว

แต่วันที่ ๒๕ / ๔

ร, ศ, ๑๑๘

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับเรือพระที่นั่งกลอนโตเลอเสด็จ ถึงพุทองช้าง
ลำน้ำน้อย เมืองกาญจนบุรี ในคราวเสด็จประพาสไทรโยค ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๓๑

รายงานการตรวจราชการ
เมืองกาญจนบุรี
ร.ศ. ๑๑๙
(พ.ศ. ๒๔๔๔)

พระยารเดชศักดิ์ดาวัธ

พระยารเดชศักดิ์ดาวัธ* ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลราชบุรี ออกตรวจราชการเมืองกาญจนบุรี ระหว่างวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน - วันที่ ๑๙ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙ ระยะทางการตรวจ มีดังนี้ เมืองกาญจนบุรี - บ้านกลอนโต - เมืองลุ่มลุ่ม - เมืองไชโย - บ้านลั่นถัน - ที่ห้วยดีโสภาใหญ่ - ห้วยอุมริ - บ้านท่าขนุนคู้ - เมืองทองผาภูมิ - ห้วยเกริงไกร - วังกะ - เมืองสังคละบุรี - ห้วยเรเจีย - ห้วยตองคลอง - เมืองศรีสวัสดิ์ - แก่งจักร์ - ช้องสะดา - บ้านวังตั้ง - เมืองกาญจนบุรี- อำเภอลาดบัวขาว - อำเภอโพธาราม - อำเภอธรรมเสน - ที่ว่าการมณฑล การตรวจว่าด้วยเรื่อง การตรวจระเบียบแบบแผนที่ว่าการเมือง ที่ว่าการอำเภอ ลักษณะการปกครองท้องที่ การพลตระเวร การโจรผู้ร้าย ศาล ตราง และความเป็นอยู่ของราษฎร

* พระยารเดชศักดิ์ดาวัธ (เจ๊ก จารุจินดา) ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลราชบุรี ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาเทพอรชุน ถึงแก่อนิจกรรม พ.ศ. ๒๔๕๖

ศาลาว่าการมณฑลราชบุรี

วันที่ ๒๔ มีนาคมรัตนโกสินทรศก ๑๑๙

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาวรเทศศักดิ์ดาวิฑูรย์ ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลราชบุรี ขอพระราชทานทำรายงานตรวจราชการทิศเหนือมณฑลราชบุรี ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปตรวจนั้น ขึ้นกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบฝ่าพระบาท ดังแจ้งต่อไปนี้

๑ วันอาทิตย์ที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๑๑๙ เวลาบ่ายรุ่งแล้วออกจากที่ว่าการมณฑล โดยเรือสำปั้นนี้ ๗ แจว

๒ วันพฤหัสบดีที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๑๑๙ เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาทีถึงเมืองกาญจนบุรี พบพระยาประสิทธิสงครามพร้อมด้วยข้าราชการเจ้านาที่ต้อนรับอยู่ที่ปราสาทหน้าเมืองกาญจนบุรี พักอยู่ที่ปราสาทได้สนทนากับพระยาประสิทธิสงครามแลข้าราชการถึงเรื่องราชการต่าง ๆ ประมาณครู่หนึ่ง แล้วก็ขึ้นไปดูที่ว่าการเมืองแลศาล แต่วันนี้เป็นวันพระไม่ได้ตรวจระเบียบราชการ เพราะเจ้านาที่ไม่พร้อมกัน แลเดินเลยไปดูโรงพักกองตำรวจภูธร ซึ่งตั้งอยู่ริมวัดทะเลสังฆาราม เห็นกำลังเร่งทำอยู่ยังไม่แล้ว กำลังปรับพื้นอยู่ ได้ถามนายช่างแจ้งว่าประมาณอีกสักหนึ่งเดือนจึงจะแล้ว ๆ ก็กลับมาพักอยู่ที่เรือ

๓ วันศุกร์ที่ ๓๐ พฤศจิกายน ๑๑๙ เวลาเช้า ๓ โมง ๓๐ นาทีขึ้นไปตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง ๆ กาญจนบุรีได้ตรวจดูบัญชีผลประโยชน์ ก็เห็นทำถูกต้องตามแบบที่ข้าหลวงสรรพากรส่งไป ตรวจสารบบความแพ่งก็เห็นว่าเปรียบเทียบพอใช้ ตรวจสารบบความอาญาเห็นว่าไต่สวนยังไม่สู้ดี ได้ชี้แจงไว้ในสมุดคำสั่งพอเป็นที่เข้าใจบางอย่างแล้ว ระเบียบการเก็บหนังสือ แลที่เก็บหนังสือก็พอใช้ได้พอสมกับที่พักรัชชวราหนึ่ง เพราะที่ว่าการอำเภอเมืองกำลังทำยังไม่แล้ว

๔ เวลาเที่ยงแล้ว ๓๐ นาทีออกจากที่ว่าการอำเภอไปตรวจที่ว่าการเมืองซึ่งทำการอยู่ที่หอนั่งพระยาประสิทธิสงคราม เห็นเจ้าพนักงานมาทำการพร้อมกันดี แต่

ระเบียบการเก็บหนังสือยังไม่สู้เรียบร้อยแต่ก็ดีขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจครั้งก่อน แต่การประชุม
นั้นยังไม่ได้ประชุมจะจับการประชุมตั้งแต่วันที่ ๑ ธันวาคมศก ๑๑๙ เป็นต้นไป เมื่อตรวจ
ที่ว่าการเมืองตลอดแล้ว ไปตรวจดูเรือนจำเห็นหรือกำแพงเก่าก่อใหม่ขยายบริเวณให้กว้าง
ที่เรือนจำนั้นดูสะอาดกว่าเมื่อไปตรวจครั้งก่อน นักโทษชาย หญิงก็อยู่คนละส่วนไม่ปะปน
กัน มีจำนวนนักโทษตัดสินแล้วชาย ๗๐ คน หญิง ๔ คน ระหว่างพิจารณาชาย ๒๘ คน
หญิง ๖ คน รวม ๑๐๘ คน และระเบียบนักโทษก็เรียบร้อย อาหารนักโทษก็ไม่เลวทราม
นัก แล้วเลยไปตรวจดูศาลเมืองก็สะอาดขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจครั้งก่อน คดีก็ไม่คั่งค้างมาก
มีค้างอยู่แต่ความอาญา ๕ เรื่องความแพ่ง ๖ เรื่องรวม ๑๑ เรื่อง และผู้พิพากษาแจ้งว่าคดี
ที่ค้างนั้นโดยพยานอยู่ไกล แล้วเดินไปดูที่ว่าการอำเภอเมืองซึ่งพระยาประสิทธิ์, ได้ว่า
เหมาะให้ช่างทำขึ้นในกำแพงเมืองริมประตูทิศเหนือ เห็นกำลังเร่งทำการอยู่ประมาณจะ
แล้วโดยไม่ช้าคงไม่เกินกว่า ๒ เดือนแล้วเลยไปดูเรือนพระยาประสิทธิ์ (แซม) ซึ่งบอก
ชาย ๘๐ ซึ่งนั้นมีหลังใหญ่ ๒ หลัง ๑ หลังเล็ก ๕ หลัง แต่หลังใหญ่นั้นพื้นไม้กระยาเลย
ฝารอบแลฝาประจันห้องทำด้วยไม้สัก เครื่องบนทำด้วยไม้กระยาเลย เสาแลรอดก็ยังมีดี
เห็นว่าราคา ๘๐ ซึ่งไม่แพง แล้วไปเยี่ยมที่ทำการกรมป่าไม้ ซึ่งขุนวรรณการได้เข้าตึกทำการ
อยู่ที่แถวตลาดเหนือเมือง แล้วกลับมาที่พักเวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที เวลาย่ำค่ำแล้ว พระยา
ประสิทธิ์ลงมาหาที่เรือได้สนทนาถึงราชการต่าง ๆ แล้วได้แจ้งแก่พระยาประสิทธิ์ว่าใน
วันที่ ๑ ธันวาคมศก ๑๑๙ จะออกเรือจากเมืองกาญจนบุรี พระยาประสิทธิ์แจ้งว่า วันที่ ๑
เกรงจะไม่ทันเพราะจะจัดเสบียงลงเรือแลต้องหาจ้างคนแจวเรือ เกรงว่าวันที่ ๑ จะไม่
พร้อม

๖ วันเสาร์ที่ ๑ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๔ โมง ๓๕ นาที ออกเรือจากเมือง
กาญจนบุรีเข้าแควน้อยต่อไป การที่ซึ่งออกเรือเสียแต่วันที่ ๑ ก่อนพระยาประสิทธิ์นั้น
เพื่อประโยชน์จะได้มีเวลาแวะสืบสวนตามวัดแลตามบ้านราษฎร ว่าผู้ว่าราชการเมือง
อำเภอกำหนดได้ปฏิบัติราชการอย่างไร เอาเป็นธุระแก่ราษฎรอย่างไร การโจรผู้ร้ายมาก
ขึ้นหรือน้อยลงอย่างไร ก็ได้ความว่ากำหนดผู้ใหญ่บ้านบางคนก็เอาเป็นธุระลูกบ้านแข็งแรง
บางคนก็เหนียว ๆ แต่ผู้ว่าราชการเมืองนั้นเป็นคนดีเอาใจใส่ราษฎร แลเป็นคนตรงด้วย แล

การโจรผู้ร้าย ตั้งแต่จับตัวอ้ายฟุงบ้านกลอนโตไปได้แล้ว การโจรผู้ร้ายสำคัญสงบ เมื่อสืบสวนได้ความดังนั้นแล้วจึงได้ไปจอดเรือรอพระยาประสิทธิ์อยู่ที่ตำบลบ้านกลอนโต วันที่ ๒ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลายามเศษพระยาประสิทธิ์ตามไปพบกันที่ตำบลบ้านกลอนโต

๗ วันจันทร์ที่ ๓ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาบ่ายแล้วออกจากบ้านกลอนโตต่อไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาทีถึงตำบลห้วยแมงลักพักที่บ้านนายแสงผู้ใหญ่บ้าน

๘ วันอังคารที่ ๔ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาบ่ายแล้วออกจากบ้านห้วยแมงลัก เวลา ๔ โมง ๕๕ นาทีถึงตำบลบ้านแม่กะบานหยุดพัก

๙ วันพุธที่ ๕ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาบ่ายแล้ว ๓๓ นาทีออกจากตำบลบ้านแม่กะบาน เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๕ นาทีถึงเมืองลุ่มลุ่มหยุดพัก

๑๐ วันพฤหัสบดีที่ ๖ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาบ่ายแล้ว ๕ นาทีออกจากเมืองลุ่มลุ่ม เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๕ นาทีถึงตำบลบ้านห้วยกึ่งหยุดพัก

๑๑ วันศุกร์ที่ ๗ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาบ่ายแล้ว ๒๗ นาทีออกจากบ้านห้วยกึ่ง เวลาเที่ยงแล้ว ๓๕ นาทีถึงเมืองท่าตะกั่วอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำเมืองมีหาด ที่เรียกว่าเมืองนั้น ก็ไม่มีหมายเหตุสำคัญอะไรเปนปรกไม่มีบ้านเรือนคน ตามได้ความว่าแต่ก่อนมีต้นมะพร้าว อยู่ต้นหนึ่งต้นมะพร้าวนั้นก็ตายเสียแล้ว เวลาบ่าย ๕ โมงถึงตำบลพุน้ำราดหยุดพัก

๑๒ วันเสาร์ที่ ๘ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๒๐ นาทีออกจากน้ำพุนาด เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาทีถึงตำบลวังเขมรหยุดพัก

๑๓ วันอาทิตย์ที่ ๙ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๑ นาทีออกจากวังเขมร เวลาบ่าย ๕ โมงถึงเมืองไชโยคพร้อมด้วยพระยาประสิทธิ์แลกรมการเมืองไชโยค ได้เที่ยวตรวจดูพื้นที่ ๆ จะตั้งที่ว่าการอำเภอแลโรงตำรวจภูธร เพื่อจะได้ตั้งขึ้นในศก ๑๒๐ จึงเห็นพร้อมกันตกลงว่าควรตั้งที่ค่ายเก่าเมืองไชโยค เพราะที่นั่นเปนที่น้ำไม่ใคร่ท่วมถึง ต่อปีใดน้ำมากจึงจะท่วม แลพื้นที่ก็กว้างขวาง แลที่นั่นเปน ๓ แยกเพื่อได้รักษาแควน้อย ทั้งแควใหญ่ของเมืองไชโยคด้วย แต่ที่เมืองไชโยคนั้นยังไม่ได้ตั้งกำหนดผู้ใหญ่บ้าน ได้ส่ง

ให้พระยาประสิทธิ์ประชุมตั้งผู้ใหญ่บ้านขึ้นครบบริบูรณ์แล้ว พักคอยช้างอยู่ที่เมืองไชรโยค ๒ วัน เพราะพระยาประสิทธิ์สั่งให้พระสุวรรณคีรีนายอำเภอสังคละจัดช้างมารับที่เมืองไชรโยค จนวันที่ ๑๑ ธันวาคมศก ๑๑๙ ช้างที่เมืองสังคละก็ยังไม่มาถึง และไม่ทราบกำหนดว่าจะมาถึงวันใด จะรออยู่ที่เกรงจะเสียเวลา จึงได้ส่งจ่าช้างที่เมืองไชรโยคพอบรรทุกปืนและสิ่งของกองตำรวจภูธรที่จะไปตั้งที่ตำบลวังกะ จ่าช้างได้ ๔ ช้างแล้วก็เตรียมการที่จะเดินต่อไป แต่เสบียงที่เหลือกำลังคนหาบก็เอาไครยบรรทุกทุกช้าง และเสบียงที่พอจะหาบไปได้ก็จ่าคนหาบไป

๑๔ วันพุธที่ ๑๒ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๕ โมง ๓๐ นาทีเดินออกจากเมืองไชรโยค เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาทีถึงตำบลวังนกแก้วหยุดพัก

๑๕ วันพฤหัสบดีที่ ๑๓ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๗ นาทีออกจากตำบลวังนกแก้ว เวลาบ่าย ๓ โมงถึงตำบลห้วยกระราง (ปลาเวียน) หยุดพัก

๑๖ วันศุกร์ที่ ๑๔ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๑๐ นาทีออกจากตำบลห้วยกระราง (ปลาเวียน) เวลาเช้า ๕ โมงถึงตำบลบ้านลั่นถีน หยุดพักที่ตำบลบ้านลั่นถีนนี้มีหมู่ราษฎรมากหลังแลมีกำนันอยู่ด้วย ราษฎรโค่นสร้างทำเป็นสวนหมากบ้าง มะพร้าวบ้าง สัปรดบ้างและมีผลไม้อื่นก็มีกล้วยเป็นต้น ที่ตำบลลั่นถีนนี้มีวัดพระสงฆ์หนึ่งวัดราษฎรเรียกว่าวัดลั่นถีน มีเจ้าอธิการ ๑ รูปอันดับ ๓ รูป ในบริเวณวัดสะอาดเรียบร้อยดี บรรดาข้าราชการที่ได้ไปก็พากันไปฟังธรรมเทศนา และนำของไชยทานบ้าง จตุปัจจัยบ้างไปถวาย และได้ถามถึงการปกครองก็ได้ความว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านเอาใจใส่ตรวจตราแข็งแรง แลลูกบ้านก็ประพฤติตัวเรียบร้อย การโจรผู้ร้ายไม่มีใครมี หยุดพัก

๑๗ วันเสาร์ที่ ๑๕ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาทีออกจากบ้านลั่นถีน เวลาบ่าย ๔ โมง ๕ นาทีถึงตำบลบ้านกุยหม่าง (วัดโป่ง) หยุดพัก

๑๘ วันอาทิตย์ที่ ๑๖ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที ออกจากบ้านกุยหม่าง (วัดโป่ง) เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๕ นาทีถึงตำบลห้วยดิสไฮใหญ่ (กบมัน) หยุดพัก

๑๙ วันจันทร์ที่ ๑๗ ธันวาคมศก ๑๑๙ วันนี้อยู่พักกำลังพาหนะอยู่ที่ห้วยดิสใหญ่ (ห้วยกบมัน) หนึ่งวัน เพราะเห็นคนที่หาบเสบียงนั้นเมื่อย่ำ ครั้นเวลาเช้า ๕ โมง ๕๐ นาที พระสุวรรณคีรีนายอำเภอเมืองสังคละบุรีมาหาขณะที่พักที่ห้วยดิสใหญ่ (ห้วยกบมัน) แล้วแจ้งว่าได้นำช้าง ๑๗ เชือกกับคนมาสำหรับช้างทั้งหมดช้างด้วยรวม ๓๑ คนได้ส่งให้พักช้างวันหนึ่ง

๒๐ วันอังคารที่ ๑๘ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาที พร้อมด้วยพระยาประสิทธิ์แลพระสุวรรณขึ้นออกเดินต่อไป แต่ช้าง ๔ ช้างที่จ้างมาจากเมืองไชโยคนนั้นไล่กลับ เวลาเช้า ๓ โมง ๑๑ นาทีถึงตำบลบ้านกุยยะเพละ ที่ตำบลนี้ราษฎรเกรียง ๑๑ ครัว จำนวนคนชาย หญิงรวม ๖๒ คน ตำบลนี้ยังไม่มีกำนันผู้ใหญ่บ้าน ได้แวะพักให้พระยาประสิทธิ์ประชุมราษฎรตั้งผู้ใหญ่บ้าน และตั้งกำนันเสร็จแล้วออกเดินต่อไป เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๐ นาทีถึงห้วยอุมริ ในบริเวณห้วยอุมรินั้นมีเรือน ๘ หลังจำนวนคนชาย หญิงรวม ๔๓ คนที่ตำบลนี้หลวงอักษาศิริ (ยังช่อนลี่ซ่า) เคยได้ว่ากล่าวราษฎรอยู่ แต่ยังไม่ได้ตั้งได้ให้พระยาประสิทธิ์ประชุมราษฎรเลือกผู้ใหญ่บ้าน ราษฎรเลือกได้หลวงอักษาศิริเป็นผู้ใหญ่บ้านแล้ว แล้วก็เลยตั้งให้หลวงอักษาศิริเป็นกำนันรักษาตำบลบ้านกุยยะเพละ ตำบลบ้านปรังกะศรี ตำบลห้วยอุมริ แต่ตำบลบ้านอุมรินั้นยังไม่มีผู้ใหญ่บ้านมีจำนวนเรือน ๖ หลัง จำนวนคนชายหญิงรวม ๓๗ คน ได้ให้พระยาประสิทธิ์ประชุมราษฎรตั้งผู้ใหญ่บ้านขึ้นแล้ว ตำบลบ้านปากห้วยอุมริมีเรือนราษฎร ๑๕ หลัง จำนวนคนชายหญิงรวม ๘๕ คนยังไม่มีผู้ใหญ่บ้าน ได้ให้พระยาประสิทธิ์ประชุมราษฎรตั้งผู้ใหญ่บ้านขึ้นแล้ว ในวันนี้พักนอนที่ห้วยอุมริ

๒๑ วันพุธที่ ๑๙ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาทีออกจากบ้านห้วยอุมริต่อไป เวลาเช้า ๕ โมง ถึงตำบลหาดประเด็ต (แก่งจิก) มีเรือนราษฎร ๗ หลังจำนวนคน ชายหญิง รวม ๔๑ คนราษฎรหมู่บ้านนี้นายฉิมเป็นผู้ใหญ่บ้าน แต่นายฉิมได้มาร้องว่าป่วยเป็นท้องมานเรื้อรังมานาน ไม่มีกำลังที่จะรับราชการต่อไปได้ เพราะราษฎรก็ตั้งเรือนอยู่ระยะห่าง ๆ กันออกตรวจตราไปไม่ถึง เห็นว่านายฉิมเป็นคนโรคมากจริง ได้สั่งให้พระยา

ประสิทธิ์อนุญาตให้นายฉิมออกจากหน้าที่ผู้ใหญ่บ้าน ให้ประชุมราษฎรเลือกผู้ใหญ่บ้านขึ้นในเวลานั้นแล้ว ตำบลนี้ก็ยิ่งขึ้นในหลวงอักษศิริกำหนดตำบลอุ้มเวลาเช้า ๕ โมง ๕๐ นาที ถึงท่าเก่าตำบลเมืองท่าขุนนุ่นมีเรือน ๒ หลัง จำนวนคนชายหญิงรวม ๘ คนที่ตำบลเมืองท่าขุนนุ่นราษฎรได้โค่นสร้างทำเป็นสวนหมากมะพร้าวแลผลไม้อื่น ๆ บ้าง คือส้มแลกล้วย เปนต้น และมีต้นทุเรียนอยู่ ๓ ต้นผลไม้พอแก่คนในตำบลนี้รับประทาน เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาทีถึงห้วยทองผาภูมิหยุดพัก

๒๒ วันพฤหัสบดีที่ ๒๐ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๕๐ นาทีออกจากห้วยทองผาภูมิเวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาทีถึงตำบลทิงปังแกมีเรือนราษฎร ๗ หลัง จำนวนคนชายหญิงรวม ๓๕ คน ยังไม่มีผู้ใหญ่บ้านได้ส่งให้พระยาประสิทธิ์สงครามประชุมเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านขึ้นแล้ว

วันศุกร์ที่ ๒๑ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๕๐ นาทีออกจากตำบลทิงปังแก (ตำบลสะบ่า) เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาทีถึงตำบลบ้านท่าขุนนุ่นหยุดพัก

๒๓ วันเสาร์ที่ ๒๒ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๗ นาทีออกจากบ้านท่าขุนนุ่นใช้เวลาเที่ยง ถึงเมืองทองผาภูมิพบพระทองผาภูมิขึ้นไปรับอยู่ที่นั่น ที่ตำบลเมืองทองผาภูมินี้มีเรือนราษฎร ๘ หลังจำนวนคน ๖๖ คนกำหนดผู้ใหญ่บ้านตำบลนี้ตั้งไว้แต่เดิมมีพร้อมแล้ว แลได้ทราบว่ราษฎรได้ตั้งบ้านเรือนตามในป่าข้างบนเขาบ้างอีกหลายหมู่แต่ทางไกลจากเมืองมาก ระเบียบการปกครองท้องที่ ๆ เมืองทองผาภูมินี้ ก็จัดตั้งแต่กำหนดผู้ใหญ่บ้านสำหรับปกครองลูกบ้าน การออกหนังสือเดินทางแลออกหนังสือรูปพรรณสัตว์พาหนะ แลสมุดสารบบไต่สวนความอาญาก็ยังไม่ได้จัดขึ้นไปถึง แต่เมืองทองผาภูมินี้ตามที่ได้กำหนดแบ่งไว้เปนกำหนดขึ้นแก่อำเภอสังคละบุรี คงจะได้รับระเบียบโดยไม้อ้ำหยุดพักที่เมืองทองผาภูมิคืนหนึ่ง

๒๔ วันอาทิตย์ที่ ๒๓ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๔๕ นาที ออกจากเมืองทองผาภูมิเพื่อจะไปตรวจหมู่บ้านแลเยี่ยมเยียนราษฎรในเมืองทองผาภูมิ เลยไปจนถึงตำบลบุ่งอ่องแล้วกลับเวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาทีถึงที่พักตำบลเมืองทองผาภูมิหยุดพัก

๒๕ วันจันทร์ที่ ๒๔ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากเมืองทองผาภูมิ เวลาเที่ยงแล้ว ๒๐ นาทีถึงที่พักริมห้วยเกริงไกรหยุดพัก

๒๖ วันอังคารที่ ๒๕ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากริมห้วยเกริงไกร เวลาบ่าย ๑ โมง ๒๕ นาทีถึงทุ่งนางามหยุดพัก

๒๗ วันพุธที่ ๒๖ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๔๕ นาที ออกจากทุ่งนางาม เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๙ นาทีถึงที่พักลำปางกะ (วังปลา) มีเรือนราษฎรอยู่ ๙ หลัง จำนวน คนชายหญิงรวม ๔๐ คนแลพระพิทักษ์พลชั้นกรมการเมืองศรีสวัสดิ์ก็ไปคอยรับอยู่ที่ ลำปางวังกะนั้นหยุดพัก

๒๘ วันพฤหัสบดีที่ ๒๗ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๔ โมงพร้อมด้วยพระยา ประสิทธิ์ แลพระสุวรรณคีรีนายอำเภอสังคละบุรี กองตำรวจภูธรขึ้นไปบนโรงพักตำรวจภูธร แล้วได้อธิบายชี้แจงสั่งสอนในการที่จะปฏิบัติราชการ แล้วก็ให้กองตำรวจภูธรพักอยู่บน โรงตำรวจภูธรที่ขึ้นไปจากมณฑลราชบุรีนั้น คือ นายสิบเอก ๑ สิบโท ๑ สิบตรี ๑ พลตำรวจ ๒ รวม ๕ คนขาดจำนวน ๗ คน ได้เรียกคนเกรียงเข้ารับราชการครบบริบูรณ์ทั้งสิบเอก แลพลตำรวจ ๑๒ คน แลการที่ได้เรียกคนในพื้นที่เมืองเข้ารับราชการเป็นพลตำรวจภูธรนั้น มีประโยชน์เพราะเป็นผู้ชำนาญพื้นที่อยู่แล้ว เพื่อจะได้ตรวจตราโจรผู้ร้ายสดวกดีกว่าที่จะส่งพลตำรวจขึ้นไปทั้งหมดส่วนนายสิบนั้นจำเป็นต้องส่ง เพื่อจะได้จัดระเบียบราชการ แลส่งการให้ถูกต้อง แล้วได้สั่งให้พระสุวรรณคีรีนายอำเภอสังคละบุรีเอาเป็นธุระช่วยอุดหนุน กองตำรวจภูธรโดยทางราชการทุกอย่าง

๒๙ โรงตำรวจภูธรซึ่งตั้งอยู่ตำบลวังกะนี้ พระสุวรรณคีรีนายอำเภอสังคละบุรีเป็นผู้ทำโดยกว้าง ๓ วา ๓ ศอกยาว ๓ วา ๓ ศอกเสาไม้แดงพื้นแลฝาทำด้วยไม้กระยาเลย หลังคาทำด้วยไม้ตุมั่นคงแข็งแรงแต่ก็สีมือหยาบเพราะเป็นสีมือเกรียงทำ ได้ถาม พระสุวรรณว่า โรงตำรวจภูธรนั้นสิ้นเงินเท่าใดจะได้คิดเงินให้ พระสุวรรณแจ้งว่าคิดทั้งค่า ซื้อไม้แลค่าแรงทำรวมทั้งสิ้น ๑ เงิน ๔๔๗ บาท พระสุวรรณมีความยินดีทำถวายเป็น ของหลวงพระสุวรรณไม่คิดเอาเงินหลวง เมื่อกองตำรวจภูธรขึ้นอยู่โรงพักเรียบร้อยแล้ว

ได้พากันไปจะตรวจระเบียบราชการการณะที่ว่าการอำเภอ แต่ที่ว่าการอำเภอนั้นยังทำไม่แล้วกำลังตัดเสียดไม้มากองไว้จะปลูกที่ว่าการอำเภอ ห่างกับโรงพักตำรวจภูธรประมาณ ๒ เส้นเศษ แต่เวลาที่ ๆ ว่าการอำเภอยังไม่แล้วนี้ พระสุวรรณนายอำเภอได้ปลูกโรงพัก ๓ ห้อง ๑ หลังพอเอาไทรยทำการไปก่อนกว่าที่ว่าการอำเภอจะแล้ว ๆ ได้ตรวจระเบียบการคือตรวจสมุดความแห่งความอาญานายอำเภอไม่ได้ลงไว้ ได้ถามนายอำเภอ ๆ แจ้งว่า ตั้งแต่ยกมาทำการที่ตำบลวังกะนั้น ยังไม่มีคดีแพ่งคดีอาญาและผู้ร้ายลักเล็กน่อยก็ยังไม่มีการตรวจสมุดแบบหนังสือสัญญาไม่ได้ลงไว้ ได้ถามนายอำเภอ ๆ แจ้งว่า สัญญาคุ้มสัญญาลูกหนี้แลหาชไม่ได้ทำ เพราะการคุ้มไม่มีใครมี แลหาชก็ไม่มี เพราะราษฎรเหล่านั้นทำมาหากินทำไร่ด้วยแรงของคนเฉพาะชั่วปีเดียวเท่านั้น ไม่คิดทำให้มากเพื่อการค้าขายจึงไม่ต้องใช้ทุน แต่บางคราวที่เป็นคราวขัดขวางก็ต้องคุ้มหรือคุ้มกันบ้างแต่เป็นการเล็กน้อย ทูลทรัพย์ไม่เกินกว่า ๕ บาทหรือสิบบาท ผู้คุ้มกับเจ้าทรัพย์ก็เชื่อถือกันไม่มาทำสัญญากันต่อที่ว่าการอำเภอ ได้แนะนำแก่นายอำเภอว่าการคุ้มหรือเช่าหรือขายฝากจำนำฝากหรือจะสัญญากันด้วยประการใด ๆ ควรต้องสัญญากันต่อที่ว่าการอำเภอให้เป็นหลักตามพระราชบัญญัติ ถ้ามีเหตุฉ้อโกงกันขึ้นโดยที่ได้ทำหนังสือสัญญากันแล้วนั้น นายอำเภอก็มีทางที่จะเปรียบเทียบหาความชอบธรรม ตามพระราชกำหนดกฎหมายได้ง่าย

ส่วนความอาญานั้นถ้าเกิดขึ้นนายอำเภอรีบไต่สวนภายใน ๒๔ ชั่วโมงถ้าจำเลยไม่มีพินัยกรรมให้มีผู้รับรองไว้ แล้วปล่อยไปทันทีแล้วให้นายอำเภอรีบมีหนังสือบอกไปยังที่ว่าการเมืองกาญจนบุรี แล้วชี้แจงแก่นายอำเภอให้แนะนำแก่ราษฎรในการที่ทำนาไร่เฉพาะชั่วรับประทันปีเดียวนั้นเป็นการไม่ถูก โดยที่ต่างคนต่างทำทุกบ้านเรือนอาหารไม่เปนสินค้าขายกันได้ก็ตาม ควรให้ทำไว้ให้มากเมื่อ ๒ ปี ถ้าปีหน้าฝนแล้งทำไร่นาไม่ได้ จะได้ใช้เข้าเกาคงไม่เป็นการอดหยากแลเดือนร้อน นายอำเภอเห็นชอบรับว่าจะแนะนำราษฎรให้ทำตามคำแนะนำทุกอย่าง แลการที่แนะนำให้ราษฎรทำนาไร่ให้มากนั้นตั้งแต่ออกเดินไปตามทางได้แวะเวียนหมู่บ้านใดก็ได้ชี้แจงทุกแห่งตลอดทาง แลได้ชี้แจงตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ด้วย แต่พระสุวรรณนายอำเภอนั้นยังไม่ชำนาญในหนทางพระราชกำหนด

กฎหมาย นายสายปลัดอำเภอที่พระยาประสิทธิ์สังข์ขึ้นไปนั้น ก็เข้าใจในทางพระราชกำหนดกฎหมายบ้าง ราษฎรเป็นอันมากมีความรักใคร่นับถือพระสุวรรณนายอำเภอ แต่พระสุวรรณนายอำเภอนั้นมีบุตรแลหลานกำลังรุ่นหนุ่มหลายคนแต่ไม่รู้หนังสือไทย ได้แนะนำแก่พระสุวรรณนายอำเภอให้ส่งบุตรหลานไปเรียนหนังสือไทยแลแบบแผนราชการที่เมืองกาญจนบุรี เมื่ออ่านหนังสือไทยได้บ้างแล้วให้ส่งไปยังที่ว่าการมณฑลเพื่อจะได้ส่งเข้ามายังโรงเรียนฝึกหัดราชการกระทรวงมหาดไทยกรุงเทพฯ ฯ พระสุวรรณนายอำเภอมีความยินดีรับว่าจะส่ง แล้วก็ไปเที่ยวเยี่ยมเยียนตามบ้านราษฎรแลตำบลสามพบ คือลำน้ำเปน ๓ แยก เวลาบ่าย ๕ โมงกลับถึงที่พักเมื่อมาถึงที่พักแล้ว จึงลฤกถึงเมืองทองผาภูมิซึ่งได้แบ่งให้เปนเขตขึ้นอยู่ในอำเภอวังกะห่างจากที่ว่าการอำเภอถึง ๕ วันแลโคกระบือก็มีอยู่บ้างเพราะราษฎรประสมขาย แลยังไม่ได้ทำหนังสือรูปพรรณทั้งสิ้น แลนายอำเภอวังกะก็ได้ตั้งขึ้นแล้ว ควรจะให้หนังสือรูปพรรณสัตว์พาหนะเสียให้สิ้นเชิง ถ้าจะให้นายอำเภอขับไล่ราษฎรไปทำหนังสือรูปพรรณที่ตำบลวังกะก็เป็นการลำบากแก่ราษฎร เพราะต้องค้างหลายคืนแลจะไม่เปนที่รวดเร็วตลอดไปได้ ถ้ารายใดไปก็คงจะได้ทำ ถ้ารายใดยังไม่ไปก็คงจะไม่ได้ทำ จึงได้ไปปรึกษาพร้อมด้วยพระยาประสิทธิ์สงคราม เห็นว่าที่ว่าการอำเภอวังกะนั้นราชการก็ไม่มาก กรมการอำเภอควรผลัดเปลี่ยนออกตรวจตามหมู่บ้านราษฎรเดือนละครั้งหนึ่ง หรือ ๑๕ วันครั้งหนึ่งให้ตลอดถึงเมืองทองผาภูมิ แลที่พักเมืองทองผาภูมิคราวละ ๔ วัน หรือ ๕ วันที่พักนั้นควรเรียกว่าที่พักนายอำเภอ นายอำเภอหรือปลัดอำเภอที่จะไปพักนั้น ต้องกำหนดเปนอัตรา เพื่อราษฎรในบริเวณนั้นมีคดีแพ่งเกี่ยวกับบ้างเล็กน้อย จะได้ว่ากล่าวแลเปรียบเทียบให้แล้วกันแลทำหนังสือรูปพรรณสัตว์พาหนะด้วย

๓๐ ที่ว่าการอำเภอแลโรงตำรวจภูธรซึ่งตั้งอยู่ตำบลวังกะนั้นเปนไชยภูมิดี แลพื้นที่สูงกว่าที่อื่นน้ำใครจะท่วมถึง ถ้าปีใดน้ำมากจึงจะท่วม แลที่ลานในระหว่างที่ว่าการอำเภอแลโรงตำรวจภูธรนั้นพระสุวรรณนายอำเภอสังคละได้ปลูกต้นไม้สักโตประมาณ ๓ กำบัง ๔ กำบังประมาณ ๓๐๐ ต้น เหนรมรีนดี ที่ตำบลวังกะซึ่งตั้งที่ว่าการอำเภอแลโรงตำรวจภูธรนี้เปนที่รวมทั้งทางบกทางเรือด้วยก็นับว่าเปนไชยภูมิอันดีซึ่งพระยาประสิทธิ์ได้เรียกว่า

๓๑ วันศุกร์ที่ ๒๘ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที ขึ้นช้างพระพิทักษ์ พลชั้นที่ซึ่งมารับนั้นออกจากตำบลวังกะ (วังปลา) ต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมงถึงห้วยตำบล พุทองพลหยุดพัก

๓๒ วันเสาร์ที่ ๒๙ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาที ออกจากห้วยพุ ท้องพล เวลาเช้า ๔ โมง ถึงพระเจดีย์ ๓ องค์พระเจดีย์ ๓ องค์ นับตั้งเรียงกันไปตาม เหนือใต้ ห่างกันประมาณ ๕ ศอกก่ออิฐถือปูนทั้ง ๓ องค์ องค์ที่ ๑ ซึ่งตั้งทิศเหนือซึ่งเข้าใจ ว่าอยู่ในเขตการเมืองมละแมนนั้นถ่านกว้าง ๙ ศอกสูง ๓ วายอดหัก องค์ที่ ๒ คือองค์กลาง ซึ่งเข้าใจกันว่าพระราชอาณาเขตต่อกันนั้น ถ่านกว้าง ๘ ศอกสูง ๓ วายังบริบูรณ์อยู่ไม่มี ชำรุดแห่งใด องค์ที่ ๓ ซึ่งเข้าใจว่าอยู่ในพระราชอาณาเขตรนั้นถ่านกว้าง ๘ ศอกสูง ๓ วา ยัง บริบูรณ์ไม่มีที่ชำรุดแห่งใด ถามได้ความว่าเดิมเปนกองหินอยู่ ๓ กอง เจ้าพนักงานฝ่ายสยาม แลเจ้าพนักงานฝ่ายอังกฤษไปพร้อมกันก่อพระเจดีย์ขึ้น แต่องค์ข้างทิศใต้นั้น เจ้าพนักงาน ฝ่ายสยามก่อ องค์ข้างทิศเหนือ เจ้าพนักงานฝ่ายอังกฤษก่อ แต่องค์กลางนั้น เจ้าพนักงาน ทั้ง ๒ ฝ่ายช่วยกันก่อ เข้าใจว่าพระราชอาณาเขตต่อกันที่ศูนย์กลางพระเจดีย์องค์กลาง นั้น พระเจดีย์ ๓ องค์นี้ซึ่งก่อขึ้นเมื่อศก ๑๐๗

๓๓ เมื่อไปถึงพระเจดีย์ ๓ องค์นั้นได้เห็นองค์ที่ตั้งอยู่ทิศเหนือเปนนรอยแผ้วถาง เตียนใหม่ ๆ แต่องค์กับองค์ที่ตั้งอยู่ทิศใต้นั้นหญ้าขึ้นรก จึงได้ถามพวกเกรียงไกรได้ว่าความว่า ประมาณ ๑๖-๑๗ วันมาแล้วเจ้าพนักงานฝ่ายเมืองมละแมนออกตรวจราชการมาถึงพระเจดีย์ ๓ องค์ช่วยกันถากถางแล้วก็กลับไป แลพระเจดีย์ ๓ องค์ตั้งทิศใต้นั้นก็ได้ให้พวกที่ตาม ขึ้นไปแผ้วถางแล้วเลยแผ้วถางองค์กลางด้วย จนเตียนสะอาดเรียบร้อยแล้วต่างคนกันมัสการ แล้วได้ให้ตัดไม้มาจากถุกด้วยดินสอดฝรั่งว่า ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี แลผู้ว่าราชการ เมืองกาญจนบุรีได้ออกตรวจราชการได้มาถึงพระเจดีย์ ๓ องค์ ในวันที่ ๒๙ ธันวาคมศก ๑๑๙ แล้วปักไว้ที่พื้นดินริมถ่านตรงศูนย์กลางพระเจดีย์องค์กลาง แล้วได้เอา...วางไว้ที่นั่นด้วย หลายแผ่น เวลาเที่ยงกลับจากพระเจดีย์ ๓ องค์ เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๑ นาทีถึงห้วยพุ ท้องพลหยุดพัก เพราะจะต้องค้างที่พระเจดีย์ ๓ องค์ไม่ได้ไม่มีน้ำ

๓๔ วันอาทิตย์ที่ ๓๑ ธันวาคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๒๗ นาที ออกจาก พุท้องพลุ เวลาบ่าย ๑ โมง ถึงตำบลสนีพองซึ่งพระสุวรรณได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นั่น ที่เรียกว่าเมืองสังคละบุรี ตั้งอยู่ริมลำน้ำกระกฝั่งตะวันตกหยุดพักที่นั่น เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๑ นาที ออกเดินเที่ยวตรวจแลเยี่ยมบ้านเรือนราษฎร แลได้ถามข่าวศุกทุข์แก่ราษฎรก็ได้ความว่า มีความสุขสบายทุกคนไม่ได้รับความข่มเหงแลเบียดเบียนจากผู้ใดอย่างใด แลในปีนี้ทำนา ไร่ก็ได้ผลบริบูรณ์

๓๕ ตำบลเมืองสังคละบุรี (สนีพอง) ที่ได้ไปเที่ยวเยี่ยมเยียนนี้มีเรือน ๓๓ หลัง จำนวนคนชายหญิงรวม ๑๖๐ คนสังเกตดูราษฎรผ่องใสกว่าตำบลอื่น เวลาบ่าย ๕ โมง กลับถึงที่พัก

๓๖ วันจันทร์ที่ ๓๑ ธันวาคมศก ๑๑๙ วันนี้กำหนดหยุดพักพาหนะที่เมืองสังคละบุรีตำบลสนีพองหนึ่งวัน เวลาบ่าย ๓ โมงเดินไปตรวจทางแยกซึ่งมารวมที่ตำบลสนีพอง นั้นมีอีกทางหนึ่ง ห่างจากบ้านพระสุวรรณประมาณ ๑๐ เส้นเศษ ที่ตรงนั้นเป็นทาง ๔ แยก แยกทางเหนือเป็นทางที่จะไปตำบลแม่กระบัวตรงแขวงเมืองมละแมน แยกทางใต้ตรงไป ตำบลสนีพองที่พระสุวรรณอยู่หรือจะเลยไปเมืองศรีสวัสดิ์ก็ได้ แยกทางตะวันตกตรงไป พระเจดีย์ ๓ องค์ ถ้าเลี้ยวซ้ายมือไปตำบลวังกะก็ก็ได้แยกทางตะวันออกตรงไปตำบลลังกา

เห็นว่าทางบกที่ตำบลสนีพองก็มีทางร่วมเหมือนกัน ทางที่ร่วมนั้นก็ใกล้หมู่บ้าน แลบ้านนายอำเภออยู่แล้ว กำหนดผู้ใหญ่บ้านก็มีพร้อม ถ้าผู้ร้ายมาทางนั้นก็คงไม่พันทมือ ถึงกระนั้นก็ได้ส่งกองตำรวจภูธรว่า เมื่อเวลากลับออกตรวจราชการนั้นอย่าให้เดินทาง เดียว คือให้ไปตรวจทางพระเจดีย์ ๓ องค์ก่อน แลเลยมาตรวจที่เมืองสังคละ (สนีพอง) แลจึงกลับไปที่พักตำบลวังกะบ้าง แลให้ไปตรวจทางเมืองสังคละ (สนีพอง) แลจึงกลับไปที่พักตำบลวังกะบ้าง ก่อนแล้ว จึงเลยไปตรวจทางพระเจดีย์ ๓ องค์ ให้ตรวจย้อนไป ย้อนมา ในการที่จะออกตรวจนั้นก็เป้นอันเข้าใจกันดีแล้ว เวลาบ่าย ๔ โมง ๕๐ นาที ถึงที่พัก เวลาค่ำพระสุวรรณนำกรมการแลราษฎรชายหญิงมาเยี่ยมเป้นอันมาก จึงได้ยี่น ขึ้นท่ามกลางประชุมชนชาวเกรียง แลอธิบายชี้แจงถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระเดชพระคุณแก่ข้าราชการแลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ให้กรมการแลราษฎรชาวเกรียงฟุ้งทุกอย่างตลอดจนที่ทรงพระมหากรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน แลโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองออกตรวจตราสืบสวนเพื่อระงับความทุกข์ร้อนของราษฎร เมื่อจบคำอธิบายแล้วบรรดากรมการแลราษฎรก็สาธุขึ้นพร้อมกัน แล้วราษฎรต่างคนเดินรำบั้งร้องเพลงบ้างจุดโคมลอย เป็นการรื่นเริงตามความยินดีของเขาเวลา ๔ ทุ่มเล็ก

๓๗ วันอังคารที่ ๑ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๐ นาทีออกจากเมืองสังคละบุรี ตำบลสนีพอง เดินเรียบฝั่งน้ำคะรกไปริมฝั่งน้ำคะรก ที่เดินเรียบไปนี้พื้นแผ่นดินเป็นทรายแลเป็นที่ร่มเย็นมากเพราะใกล้เขา ต้นไม้ที่ขึ้นอยู่ในบริเวณนั้นสังเกตดูชุ่มชื้นแลงามมาก แลต้นไม้เปลวสูงแข่งกับภูเขา คิดเห็นว่าที่ป่าตำบลนี้ถ้าจะเอาต้นสักมาปลูกแซมก็คงจะเปลวสูงงามดี คงรีบขึ้นแข่งกับต้นไม้เหล่านั้นแลคาดคะเนว่าถ้าจะเอาต้นไม้สักปลูกแซมก็จะได้หลายพันต้น จึงได้เรียกพระสุวรรณมาในเวลานั้น แลได้แนะนำแก่พระสุวรรณให้จัดหาต้นสักปลูกแซมไว้ แลให้ถือว่าที่ตำบลนี้เป็นป่าไม้ของหลวง พระสุวรรณก็รับว่าจะหาต้นสักมาปลูกตามที่ได้แนะนำ แล้วก็ออกเดินต่อไปเวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาทีถึงตำบลบ้านเกริงสดา หยุดพักที่วัดเกริงสดาเพราะอากาศมีฝนจะตก ที่วัดนั้นไม่มีพระสงฆ์ แต่กุฏิยังพออาศัยรอย เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๐ นาทีฝนตกมาก เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๐ นาทีฝนหยุด

๓๘ วันพุธที่ ๒ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๕๕ นาทีออกจากวัดเกริงสดา เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที ถึงห้วยเรเจียหยุดพักเพราะจะเดินต่อไประยะข้างนำไม่มีน้ำ

๓๙ วันพฤหัสบดีที่ ๓ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาทีออกจากห้วยเรเจีย เวลาบ่าย ๑ โมง ๕ นาทีถึงตำบลห้วยปาเปหยุดพักเพราะอากาศมีฝนจะเดินต่อไปเกรงจะถูกฝนตามทาง เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๑ นาทีฝนตกแต่ไม่มาก แล้วพยุหอบเล็กไป

๔๐ วันศุกร์ที่ ๔ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๔๑ นาทีออกจากที่พักห้วยป่าเป เวลาบ่าย ๔ โมง ๕๐ นาทีถึงตำบลปอตะนาปลายห้วยทองผาภูมิหยุดพัก

๔๑ วันเสาร์ที่ ๕ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๒๗ นาทีออกจากตำบลปอตะนา เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๐ นาทีถึงห้วยชะนีหยุดพักเพราะระยะน้ำข้างน้ำยังไกลมาก

๔๒ วันอาทิตย์ที่ ๖ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาบ่ายรุ่งแล้ว ๑๕ นาทีออกจากห้วยชะนี เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๕ นาทีถึงห้วยตองคลองหยุดพัก

๔๓ วันจันทร์ที่ ๗ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๕ นาทีออกจากห้วยตองคลอง เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาที ถึงเมืองศรีสวัสดิ์ด้านแม่แซลหยุดพัก พระยาประสิทธิ์ไต่หารื้อว่า หลวงฤทธิราษฎร์ณรงค์ผู้ช่วยกรรมการเมืองศรีสวัสดิ์ได้แจ้งแก่พระยาประสิทธิ์ว่า หมื่นศรีภูพานบ้านห้วยท่าขนุนนำกระบือ ๑๓ กระบือมาจากเมืองทองผาภูมิเดินผ่านเมืองศรีสวัสดิ์จะนำกระบือไปบ้านท่าขนุน หลวงฤทธิราษฎร์ณรงค์เรียกหนังสือรูปพรรณตรวจก็ไม่มี ๆ แต่จดตำหนิรูปพรรณด้วยตัวดินสอ และมีชื่อกำนันเมืองทองผาภูมิเซ็นในต้นนั้นด้วย เห็นว่าไม่เป็นหลักฐาน หลวงฤทธิราษฎร์ณรงค์ไต่ยึดกระบือ ๑๓ กระบือกับตัวหมื่นศรีภูพานไต่ยังไม่ไต่ได้สวน จึงให้พระยาประสิทธิ์สอบถามหมื่นศรีภูพานได้ความว่ากระบือไต่ชื่อมาโดยสุจริตต่อหน้ากำนันเมืองทองผาภูมิ แลไต่ความว่าหมื่นศรีภูพานนั้นเป็นคนสุภาพประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพโดยสุจริต ไม่ปรากฏว่าเป็นนักเลงแลเป็นคนเที่ยวลักขโมยผู้ใด ครั้นจะสอบถามเมืองทองผาภูมิต่อไปในเรื่องกระบือ ๑๓ กระบือนั้นไต่ไต่ความเวลาก็ไม่พอ ระกุกขึ้นไต่ว่าเมื่อไปยังเมืองทองผาภูมินั้น ไต่ถามพระทองผาภูมิกำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรไต่ความว่า หนังสือรูปพรรณสัตว์พาหนะยังไม่ได้จัดการให้แก่ราษฎรเลย เมืองทองผาภูมิเป็นตำบลกำนันขึ้นแก่อำเภอสังคละ ส่วนอำเภอสังคละก็เพิ่งตั้งขึ้นจัดการยังไม่เรียบร้อยไปถึงเมืองทองผาภูมิ แลการที่ราษฎรเมืองทองผาภูมียังไม่มีหนังสือรูปพรรณสำหรับสัตว์พาหนะนั้น ก็ไม่ใช่ความผิดของเขา การที่ยึดไว้วันนี้ก็ไม่มีผู้ใดเป็นโจทก์มาร้อง นับตั้งแต่วันที่ยึดไต่ได้ ๑๓ วันแล้ว เมื่อคิดเห็นดังนั้นแล้วจึงได้ส่งเป็นคำเตีตขาดแก่พระยาประสิทธิ์ว่า หนึ่งให้เรียกกระบือตรวจสอบกับตัวตำหนิเสียทั้ง ๑๓

กระเบื้อง ถ้าถูกต้องให้ตัดตัวดำหนึ่ทั้ง ๑๓ ฉบับ แล้วสอบถามไปยังเมืองทองผาภูมิ แลส่งสำเนาดำหนึ่ไปด้วย ถ้าเมืองทองผาภูมิมีชี้แจงมา เป็นการถูกต้อง เรื่องนี้เป็นการแล้วกันไป ถ้าเมืองทองผาภูมิไม่รับว่ากระเบื้องรายนี้สุจริตก็ให้โฆษณาหาเจ้าของไปตรวจจรวจดูที่เมืองศรีสวัสดิ์ ส่วนกระเบื้อง ๑๓ กระเบื้องนั้นมอบให้หมื่นศรีภูผารับไปใช้การงานก่อน แล้วให้พระพิทักษ์พลชั้นรับตัวหมื่นศรีภูผาแลทั้งกระเบื้องด้วย แล้วปล่อยตัวหมื่นศรีภูผากับกระเบื้องที่กักไว้หนึ่ไป เวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที พร้อมด้วยพระยาประสิทธิรังเรื่อเที่ยวตรวจตามลำน้ำ เพื่อจะหาไชยภูมิซึ่งจะตั้งที่ว่าการอำเภอศรีสวัสดิ์ ได้เที่ยวตรวจตลอดในบริเวณนั้น จึงเห็นว่าที่ตำบลเมืองศรีสวัสดิ์นั้นเป็นดีกว่าที่อื่นเพราะเป็นที่สูง แลทางข้ามสัตว์พาหนะก็เหมาะข้ามที่ตำบลเมืองศรีสวัสดิ์นั้น ในที่นั้นมีเรือนราษฎรอยู่ ๑๒ หลัง จำนวนคนชายหญิงรวม ๗๑ คนคนไทยบ้างปนละว้าบ้างปนชาบบ้างมีจีนอยู่คนหนึ่ก็ไม่มีใครอยู่ประจำ

๔๔ วันอังคารที่ ๘ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๕ นาทีออกจากเมืองศรีสวัสดิ์ข้ามลำน้ำศรีสวัสดิ์ไปขึ้นฝั่งตะวันออก เพื่อจะไปเยี่ยมแลตรวจดูที่ตำบลนาสวน เพราะได้ทราบข่าวว่าที่ตำบลนาสวนนั้นมีราษฎรเก็ยตั้งบ้านเรือนอยู่มาก พระพิทักษ์พลชั้นควบคุม เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๕ นาทีถึงตำบลนาสวนพักอยู่ที่วัดนาสวนซึ่งพระพิทักษ์พลชั้นได้ทำโรงแลปรารับที่นั่น เพราะเป็นทำเลกว้างขวางแลเตียนสะอาดดี ที่วัดนาสวนนี้มีพระสงฆ์ ๑ รูปปนเก็ย ได้ถามว่าได้บวชมาเป็นพระภิกษุที่วัดโพธารามแขวงเมืองราชบุรี แลจึงไปอยู่ที่วัดนาสวน แลได้ถามต่อไปถึงการโจรผู้ร้าย ได้ความว่าที่ตำบลนาสวนราษฎรทำมาหากินโดยเรียบร้อย ได้จัดสิ่งของถวายตามสมควรแลก็กลับไปพัก เวลาบ่าย ๓ โมง พร้อมด้วยพระยาประสิทธิ์แลพระพิทักษ์พลชั้นเที่ยวเดินตรวจแลเยี่ยมเยียนตามบ้านราษฎรในบริเวณนี้มีจำนวนเรือน ๑๙ หลังจำนวนคนชายหญิงรวม ๑๖๑ คน ได้ถามข่าวศุกทุกข์เหล่านั้นแจ้งว่า มีความศุกสบายดีไม่มีผู้ใดเบียดเบียนแลข่มเหงอย่างใด การทำไรนาในศกนี้ก็ได้ผลบริบูรณ์

เวลาบ่าย ๔ โมงกลับถึงที่พักที่วัดนาสวน เวลา ๑ ทุ่มเศษ พระพิทักษ์พลชั้นได้นำกำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรในบริเวณนั้นมาเยี่ยมโดยมาก ได้อธิบายชี้แจงถึงพระเดช

พระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้แก่ราษฎรชาวเกรียงพังดังกล่าวตั้งเช่นนี้ กล่าวแล้วข้างต้นที่เมืองสังคละบุรี (สนีพอง) สังเกตดูราษฎรมีความบิิตยินดีมาก ที่ตำบลนาสวนในศกนี้ก็นับว่าบริบูรณ์ เพราะการไร่นาให้ผล สวนก็มีผลบ้างแต่ไม่มาก มะพร้าวบ้าง ส้มโอบ้าง ต้นกล้วยบ้าง แต่ไม่มากจนถึงซื้อขาย เปนแต่แบ่งปันรับประทานในหมู่บ้านเท่านั้น

๔๕ วันพุธที่ ๙ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมงออกจากที่พักบ้านนาสวน เวลาเช้า ๓ โมง ๔๗ นาทีถึงเนินเขาถ้าโองจูแล้วขึ้นไปนมัสการพระพุทธรูปในถ้าโองจู เวลาเช้า ๕ โมง ๕๕ นาทีกลับจากเขาถ้าโองจู เวลาบ่าย ๑ โมง ๔๔ นาทีถึงที่พักบ้านนาสวน

๔๖ วันพฤหัสบดีที่ ๑๐ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาทีออกจากตำบลบ้านหัวยนาสวน เวลาเที่ยงแล้ว ๓๑ นาทีถึงที่พักเมืองศรีสวัสดิ์ (ด่านแม่แซลบ)

๔๗ วันศุกร์ที่ ๑๑ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาทีถึงแพออกจากเมืองศรีสวัสดิ์ (ด่านแม่แซลบ) ล่องไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาทีถึงตำบลตลาดควาย จอดแพพัก

๔๘ วันเสาร์ที่ ๑๒ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๕ นาที ออกจากตำบลตลาดควายเวลาบ่าย ๔ โมงถึงแก่งจักร์จอดแพพัก

๔๙ วันอาทิตย์ที่ ๑๓ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๕ นาทีออกจากแก่งจักร์ เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาทีถึงตำบลบ้านช่องสะเดาแขวงเมืองกาญจนบุรีจอดแพพัก ได้ขึ้นตรวจแลเยี่ยมเยียนตามหมู่บ้านมีจำนวนเรือน ๒๔ หลัง จำนวนคนชายหญิงรวม ๑๒๓ คนได้สืบถามถึงการโจรผู้ร้าย ได้ความว่าผู้ร้ายสำคัญไม่มี ลักโคลักกะบือมีบ้างนาน ๆ ครั้งหนึ่ง แลการทำนาก็ได้ผล แต่ไม่สู้บริบูรณ์ด้วยต้นเข้าเสียเพราะน้ำมากไปบ้าง ที่ตำบลนี้มีกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมบริบูรณ์เปนตำบลขึ้นแต่อำเภอเมือง ๆ กาญจนบุรี

๕๐ วันจันทร์ที่ ๑๔ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมง ๓๕ นาทีออกจากบ้านช่องสะเดาเวลาบ่าย ๔ โมง ๔๑ นาทีถึงตำบลวังตั้งมีเรือนราษฎรตั้งอยู่ริมฝั่งน้ำรวม ๓๓ หลัง จำนวนคนชายหญิงรวม ๑๔๕ คน ตำบลนี้มีผู้ใหญ่บ้านแล้ว

๕๑ วันอังคารที่ ๑๕ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที ออกจากบ้าน
วังด้ง เวลาบ่าย ๕ โมง ๕ นาที ถึงกาญจนบุรีจอดแพพักในที่ ๆ พระยาประสิทธิ์ทำรับที่
หาดหน้าเมืองกาญจนบุรี บรรดาข้าราชการได้พากันมาเยี่ยม และมีความยินดีที่ไม่มีผู้ใดป่วย
ไข้

๕๒ วันพุธที่ ๑๖ มกราคมศก ๑๑๙ ในวันนี้พักที่เมืองกาญจนบุรีวันหนึ่ง ในการที่
ล่องแพกลับจากศรีสวัสดิ์นั้น ไม่ใคร่จะแวะเยี่ยมเยียนราษฎรทั่วเหมือนเมื่อขึ้นที่แควน้อย
โดยเหตุว่าจะจอดแพแวะเยี่ยมก็ไม่ได้ เพราะน้ำเชี่ยวและมีแก่งสำคัญ ๆ ตลอดไป ถ้าจะ
ลงเรือเล็กที่แวะเยี่ยมเยียนก็เป็นห่วงแพเกรงจะมีเหตุโดนหิน คงได้เยี่ยมเยียนราษฎรแต่
เวลาที่จอดแพพักเท่านั้น

๕๓ วันพฤหัสบดีที่ ๑๗ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาบ่ายแล้วออกจากเมืองกาญจนบุรี
พระยาประสิทธิ์สงครามแลข้าราชการตามส่งถึงตำบลบ้านถ้ำแขวงเมืองราชบุรีแล้วกลับ
ไป เวลาบ่าย ๒ โมงถึงตำบลบ้านหัวพงแขวงเมืองราชบุรี แวะเยี่ยมหมู่บ้านหัวพงไม่พบ
นายผู้ใหญ่บ้านถามไต่ความว่า นายผู้ใหญ่บ้านไปป่าตัดไม้ไผ่ขาย แลได้เดินไปตรวจ
ตามเรือนราษฎร ได้สืบถามถึงการโจรผู้ร้ายก็ได้ความว่าสงบดี แล้วเดินเลยไปที่พักวัด
หัวพง สอบถามสมภาร (นาม) วัดหัวพง เพื่อจะสอบกับราษฎรเหล่านั้น ก็ได้ความว่าโจร
ผู้ร้ายสงบจริง โดยนายผู้ใหญ่บ้านเอาใจใส่ตรวจตราแข็งแรงแล้วก็ออกเรือต่อไป เวลา
๑ ทุ่มถึงที่ว่าการอำเภอลาดบัวขาวหยุดพัก

๕๔ วันศุกร์ที่ ๑๘ มกราคมศก ๑๑๙ เวลา ๒ โมง ตรวจระเบียบการที่ว่าการอำเภอ
ลาดบัวขาว เห็นว่าการที่ทำนั้นเรียบร้อยพอใช้ เวลาเช้า ๔ โมงออกจากที่ว่าการอำเภอ
ลาดบัวขาว เวลาเช้า ๕ โมง ๔๖ นาทีถึงที่ว่าการอำเภอท่าผาแวะเยี่ยม เวลาบ่าย ๑ โมง
๓๐ นาที ออกจากที่ว่าการอำเภอท่าผา เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาทีถึงวัดท่าผาพบนายเฮี้ยะ
ข้าหลวงสรรพากร พร้อมด้วยขุนพิทักษ์ ขุนบริจิตรแจวสวนขึ้นไป โดยความยินดีที่ได้พบกัน
จึงได้แวะเรือจอดที่วัดท่าผาเพื่อจะได้สนทนากัน นายเฮี้ยะได้แจ้งว่า ท่านพระยามรินทร์ภาไชย
ปลัดเทศาภิบาลให้ขึ้นมารับ เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๕ นาที ออกจากวัดท่าผา เวลา ๑ ทุ่ม ๒๑ นาที

ถึงตำบลโพธารามจอดพักที่ปราสาทหาคด หม่อมหลวงบุษนายนำเอาไม่อยู่ได้รับอนุญาตจากมณฑลลาไปกรุงเทพ ฯ พบแต่นายจ่อม นายสะปลัดอำเภอมาดอนรับอยู่ที่นั่นเวลา ๒ ทุ่ม ๔๐ นาทีได้เรียกนายจ่อม นายสะปลัดอำเภอลงเรือจากที่พักลงตามน้ำไปได้ค้ำน้ำหนึ่งแล้วถามปลัดอำเภอบ้านกำนันอยู่ที่ไหน นายจ่อมกับนายสะแจ่งว่า ใกล้กับบ้านกำนันแสง แล้วจึงได้จอดเรือที่หน้าบ้านนายแสงกำนันพากันขึ้นไปบนบ้าน นายแสงกำนันนอนหลับได้ปลุกขึ้น แล้วให้นายแสงกำนันตั้งสัญญาเหตุสำคัญเรียกลูกบ้าน เมื่อนายแสงกำนันลงมือตีเกราะเรียกลูกบ้านนั้นตรวจนาฬิกาเป็นเวลายามหนึ่งกับ ๕ นาที เวลายามหนึ่ง ๗ นาที นายหม่างผู้ใหญ่บ้านถือดาบวิ่งมา เวลายามหนึ่ง ๘ นาที ลูกบ้านของนายหม่างที่เป็นชาย ๘ คนถือดาบบ้างหลาวบ้างมีดโต้บ้างวิ่งมาถึง เวลายามหนึ่ง ๑๐ นาที จินโตสารวัตกับราษฎรที่เป็นชาย ๙ คน หญิง ๒ คน รวม ๑๒ คน มีอาวุธครบมือกัน ปืนบ้างดาบบ้างหลาวบ้างพลองบ้างมีดโต้บ้างวิ่งมา เวลายามหนึ่งกับ ๑๒ นาที ราษฎรที่เป็นชายวิ่งมาอีก ๒ คน เวลายามหนึ่งกับ ๑๕ นาทีจินตอนสารวัตกับราษฎรชาย ๑๔ คน ราษฎรหญิงหนึ่งคนรวม ๑๖ คนถืออาวุธครบมือกันวิ่งมา เวลายามหนึ่งกับ ๒๗ นาที นายด้วงผู้ใหญ่บ้านกับราษฎรชาย ๕ คน ราษฎรหญิง ๕ คน รวม ๑๐ คน รวม ๒๒ นาที เรียกได้ผู้ใหญ่บ้าน ๒ สารวัต ๒ ลูกบ้าน ๔๖ รวม ๕๐ คนแจ้งอยู่ในบาญชีรายชื่อนั้นแล้วแต่บรรดาผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรที่ถืออาวุธมานั้นมีอาวุธสำคัญ คือ ปืนคาบศิลา ๒ กระบอกเท่านั้น นอกนั้นเป็นดาบบ้าง หลาวบ้าง หอกบ้าง แลราษฎรที่พากันวิ่งมานั้นก็มีหลายทาง หมู่บ้านริมน้ำก็พากันมาทางริมน้ำ หมู่บ้านที่ตั้งลึกขึ้นไปก็มาทางกลางทุ่ง เห็นว่าถ้าลูกบ้านพรักพร้อมกันเช่นนี้โดยจะมีผู้ร้ายสำคัญเกิดขึ้นก็คงหนีไม่พ้น แลสังเกตุผู้ที่วิ่งมานั้นโดยความตกใจทุกคน การสอบข้อแม้เช่นนี้มีประโยชน์จะต้องจะไปสอบข้อแม้ทุกเมืองแลทุกอำเภอ กลับถึงที่พักเวลา ๔ ทุ่ม ๕๐ นาที

๕๕ วันเสาร์ที่ ๑๙ มกราคมศก ๑๑๙ เวลาเช้า ๑ โมงไปเยี่ยมแลดูระเบียบการที่อำเภอโพธาราม แล้วเลยไปดูที่ว่าการอำเภอซึ่งทำใหม่ เห็นปักเสาติดรอดติดเครื่องมุงหลังคาแล้วกำลังปรับพื้นอยู่ เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาทีออกจากที่ว่าการอำเภอโพธาราม เวลาเช้า ๕ โมงถึงที่ว่าการอำเภอธรรมเสน พบพระยาอมรินทรภาไชยกับข้าราชการที่

มณฑลหลายนายขึ้นไปคอยรับอยู่ที่นั่น ทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรในท้องที่ก็มากคอย
รับรองอยู่เป็นอันมาก แลพระยามรินทรภาไชยแลข้าราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านพร้อมกัน
นิมนต์พระสงฆ์มาถวายอาหารบิณฑบาตณะที่ว่าการอำเภอรธรรมเสน เมื่อพระสงฆ์ฉันเสร็จ
ประพรมน้ำมนต์ข้าราชการแลผู้ที่กลับมาจากราชการทุกคน เวลาบ่าย ๑ โมงออกจากที่
ว่าการอำเภอรธรรมเสน เวลาบ่าย ๔ โมงถึงนามณฑลราชบุรี พบหลวงโยธาสงครามพร้อม
ด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลชาวต่างประเทศอีกหลายคนคอยต้อนรับอยู่ที่แพหน้า
มณฑล แลมีการเลี้ยงน้ำชาแลของหวานคาวผลไม้ต่าง ๆ ที่สนามหญ้านามณฑล สังเกต
ดูการพร้อมเพรียงแลครึกครื้นมาก การที่พระยามรินทรภาไชยปลัดเทศา กับหลวงโยธา
สงครามข้าหลวงมหาดไทย ทั้งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยในมณฑลพร้อมกันคิดจัดการขึ้น
นี้เป็นการศึกษา ราววันที่ได้ออกจากเมืองราชบุรีขึ้นไปตรวจราชการในเขตแขวงเมือง
กาญจนบุรี ๕๖ วัน เดชะพระบารมีปกเกล้า ฯ ไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดป่วยไข้เลย

๕๖ เห็นว่า (ก) การที่จะจัดการให้อำเภอไชรโยค อำเภอสังคละ อำเภอศรีสวัสดิ์
เจริญขึ้นนั้นก็ต้องแนะนำให้ราษฎรทำมาค้าขาย คือตัดไม้หันเสา หรือเพาะปลูกพืชผลสิ่ง
ที่จะเป็นสินค้า หนุนแลฝ้ายเป็นต้น แลสิ่งอื่น ๆ ถ้าเห็นผลแล้วก็คงจะเอาอย่างกันเพราะ
ได้ผล เพราะไม่ในป่าก็มีมาก ที่ดินที่ควรจะเพาะปลูกพืชผลก็ว่างเปล่าอยู่มาก ถ้าราษฎร
พร้อมกันได้ออกแรงหาผลแล้ว การตัดตัดขุดสนก็จะไม่มีใครมี บางคนจะกลับบริบูรณ์ขึ้น
ผลประโยชน์ของรัฐบาลก็จะมีขึ้นในที่เหล่านี้ ในเวลานี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นไปเห็นพื้นที่
แล้วก็นึกเสียดาย เพราะป่าไม้ต่าง ๆ ก็มีมาก ที่ดินที่ควรจะเพาะปลูกพืชผลก็มีมาก คน
ก็มีอยู่ไม่น้อย แต่ผลประโยชน์ของรัฐบาลในที่เหล่านั้นยังไม่มีเลย เป็นด้วยความคิด
ราษฎรเกรียงคิดสั้น ๆ ถ้าทำไร่ได้ผลพอรับประทานตลอดปี แล้วก็หมดความกระวนกระวาย
ไม่ต้องออกแรงทำอะไรต่อไป ถ้าปีหน้าฝนไม่ดี ทำนาไร่ได้ผลน้อยก็ต้องรับประทานเผือก
มันแลกลอยต่างเข้าเพราะไม่มีที่จะซื้อขายกันจึงเป็นการขัดสน ถ้าในตอนเหนือมีสินค้า
ขึ้นแล้ว จะได้แนะนำให้พ่อค้าที่ราชบุรี กาญจนบุรีขึ้นไปซื้อ แลจะได้นำสินค้าที่ราชบุรี
กาญจนบุรีไปขายแก่ชาวป่าเหล่านั้น ถ้าการสินค้าได้ต่อกันติดเข้าแล้วก็จะมีความเจริญ

เร็วขึ้น แลตามระยะทางตามลำน้ำราษฎรก็ตั้งบ้านเรือนหนาขึ้น เพราะการโจรผู้ร้ายในตอนเหนือเบาบางไม่มีใครจะมี

(ข) ราษฎรเกรียงที่ตั้งบ้านเรือนนั้นอยู่ไกล ๆ กันมาก แลพอใจตั้งบ้านเรือนอยู่บนภูเขากระจายกันไปไม่อยู่รวมกัน ตามรายงานที่ว่าหมู่หนึ่ง แลมีจำนวนคนตั้ง ๑๐๐ คน ๕๐ คน ๓๐ คนนั้นใช้ว่าราษฎรจะปลูกเรือนเป็นหมู่บ้านตั้งในกรุงเทพ ฯ ก็หาไม่ คืออยู่ห่างกันมาก ๆ แต่ขึ้นอยู่กับผู้ใหญ่บ้านหนึ่งก็เรียกว่าหมู่หนึ่งในตำบลเดียวกัน เห็นว่าควรจะแนะนำให้ราษฎรตั้งบ้านเรือนใกล้กันให้เป็นหมู่บ้านตามฝั่งน้ำ ถ้าผู้ใดขัดสนจะได้ซื้อหากัน แลเป็นเครื่องชักนำให้เรือพ่อค้านำสิ่งของขึ้นไปขายด้วย ถ้าเป็นที่ประชุมชนในแห่งหนึ่งแห่งใดขึ้นแล้วราษฎรคงรักถิ่นถานบ้านเรือนในที่ประชุมชนนั้นขึ้น การที่ราษฎรเกรียงตั้งบ้านเรือนให้ร้างเหมือนธรรมชาติเดิมเดิมนั้น ก็จะเสื่อมคลายหายสูญไป เรื่องนี้ได้ชี้แจงแก่พระยาประสิทธิ์ แลพระสุวรรณนายอำเภอสังคละпенอันเข้าใจกันแล้ว

(ข) เงินค่าราชการที่เก็บแก่คนเกรียงมอญลาว ซึ่งอยู่ปลายพระราชอาณาเขตในทีกันดาร โปรตเกล้า ฯ ให้เก็บแต่เพียงคนละกึ่งตำลึงนั้นเป็นการสมควรแก่ภูมิินทษที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็นในเวลาขึ้น ถ้าต่อไปผลประโยชน์มีความเจริญขึ้นจึงคิดจะเก็บให้มากขึ้นตามไสมย

(ค) การออกหนังสือรูปพรรณสัตว์พาหนะเป็นการลำบากอยู่ ถ้าราษฎรเขตเมืองทองผาภูมิจะทำหนังสือรูปพรรณสัตว์พาหนะ ก็ต้องนำไปทำณะที่ว่าการอำเภอสังคละซึ่งตั้งอยู่ตำบลวังกะ เป็นทางไกลระยะทางเดินประมาณ ๓ วันต่อข้อนี้คิดแก้ไขแล้ว คือให้กรมการอำเภอปลัดเปลี่ยนกันออกตรวจหมู่บ้านราษฎรจนเสมอตลอดจนเมืองทองผาภูมิ แลให้มีที่พักที่เมืองทองผาภูมิแห่งหนึ่งเรียกว่าที่พักนายอำเภอ มีเวลาพักทำการอยู่ที่นั้นในเดือนหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๕ วัน เพื่อจะได้นำตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์พาหนะหนังสือสัญญา แลเปรียบเทียบคดีแพ่งของคนในหมู่บ้านด้วย

(ค) แต่เรื่องหนังสือเดินทางนั้นที่ราษฎรจะไปต่างอำเภอต่างเมืองที่จะต้องนำอาวุธหรือสัตว์พาหนะเป็นกำลังพาหนะไปทางไชโยค หรือทางเมืองศรีสวัสดิ์จะต้องย้อน

ไปขอหนังสือที่ว่าการอำเภอสังคละก็เป็นการกันดารมากเพราะไม่รู้ล่วงหน้าก่อนหลายวัน ถ้างดหนังสือเดินทางก็ไม่ควรจะเป็นช่องทางแห่งโจรผู้ร้าย ในข้อนี้ได้ตริตrongนักแล้ว ให้เห็นหนทางที่จะจัดการอย่างไร ต้องขอพระราชทานพระดำริห์ของกระทรวง

๕๗ ตามความเห็นในชั้นต้นจะดูไปก่อน ถ้าการเป็นไปได้แล้วจึงจะมีความเห็น ตอนที่ ๒ กราบทูลต่อไป

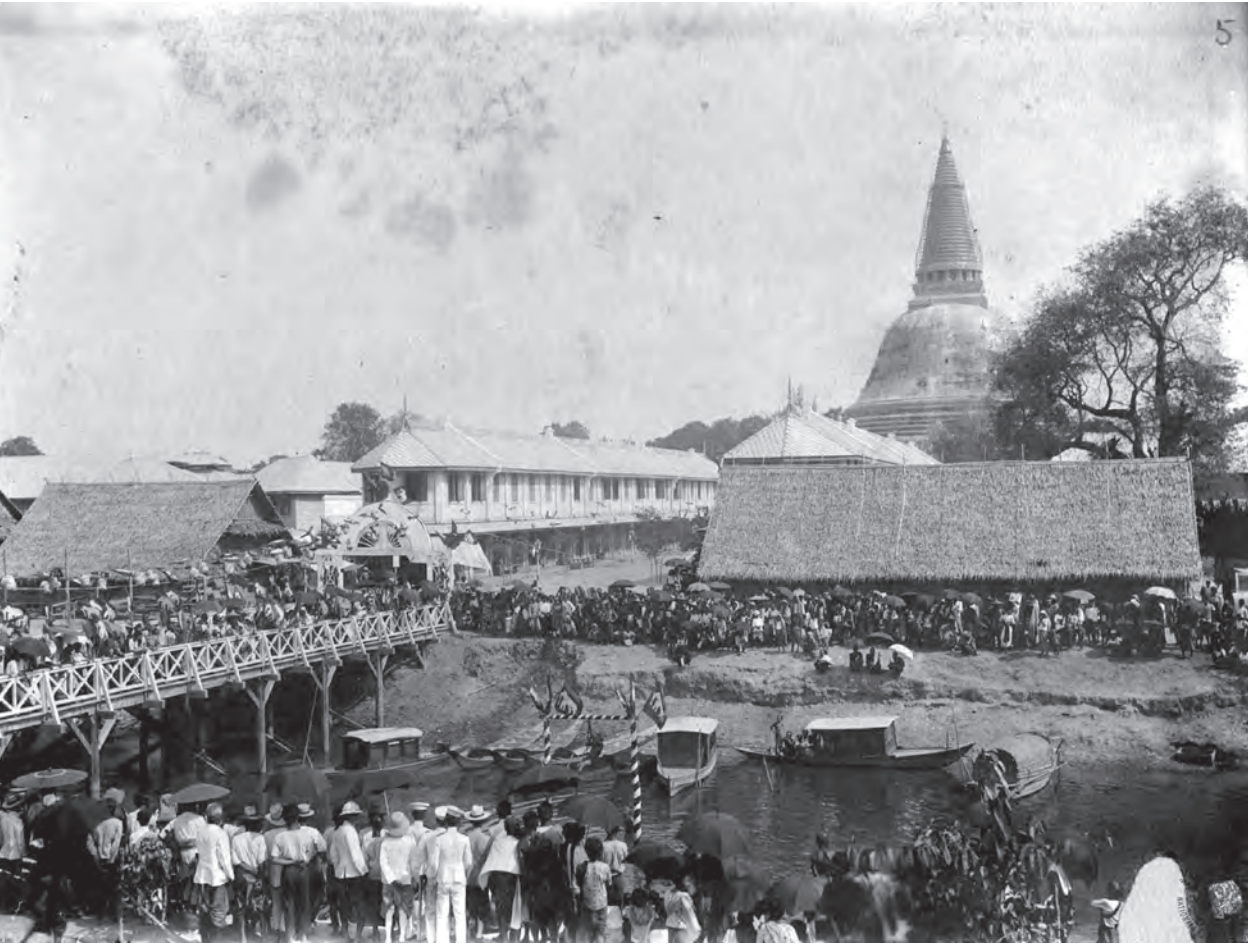
๕๘ การที่โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจราชการแลจัดราชการครั้งนี้ ได้ไปจัดตั้งที่ว่าการอำเภอสังคละที่ตำบลวังกะ แลตั้งกองตำรวจภูธรที่ตำบลวังกะเป็นหลักถานแล้ว ก็นับว่ามีผลคือได้ป้องกันผู้ร้ายลักข้างระหว่างเมืองสังคละกับเมืองมะแมนครจะน้อยลงกว่าที่เป็นมาแล้วทางหนึ่ง แต่อำเภอไชรโยคอำเภอศรีสวัสดิ์นั้นในศก ๑๒๐ จึงจะได้จัดราชการตามงบประมาณต่อไป

๕๙ ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งระยะทางรายละเอียดมาพร้อมกับรายงานนี้ด้วยแล้ว

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

ประทับตราตำแหน่งมาเป็นสำคัญ

เช่น พระยารเดชศักดาฐ

พระปฐมเจดีย์ มณฑลนครไชยศรี ภาพยุค ๒๔๕๐

รายงานการตรวจราชการ มณฑลราชบุรี และมณฑลนครไชยศรี

ร.ศ. ๑๑๙
(พ.ศ. ๒๔๔๔)

พระยาศรีสุนทรเทพ

พระยาศรีสุนทรเทพ* ราชปลัดทูลฉลอง ออกตรวจราชการมณฑลราชบุรี และมณฑลนครไชยศรี ระหว่างวันที่ ๑๖ มีนาคม - วันที่ ๓๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๙ ระยะทางการตรวจมีดังนี้ เมืองสมุทรสาคร - เมืองสมุทรสงคราม - เมืองเพชรบุรี - เมืองราชบุรี - มณฑลนครไชยศรี รายงานการตรวจว่าด้วยเรื่อง ระเบียบการในที่ว่าการเมือง ที่ว่าการอำเภอ การสรรพากร การตราง การโยธา การพลตำรวจภูธร การโจรผู้ร้าย การศาล และการคลัง

* พระยาศรีสุนทรเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ราชปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ถึงแก่อนิจกรรม พ.ศ. ๒๔๗๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๐

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
 ด้วยในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจจัดราชการ
 มณฑลราชบุรี และมณฑลนครไชยศรี พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้
 ข้าพระพุทธเจ้าได้ทำรายงานการที่ได้ไปตรวจจัดเป็นรายงานย่อกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ
 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยฉบับหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ
 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ทรงแล้ว มีรับสั่งว่าทรงพระดำริห์
 เห็นชอบในการที่ข้าพระพุทธเจ้าได้จัด แลที่ขอจัดตามในรายงาน ให้ข้าพระพุทธเจ้านำ
 รายงานทูลเกล้าฯ ถวายขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดการต่อไป ข้าพระพุทธเจ้า
 ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายสำเนารายงานทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาต

๑ ย้ายที่ว่าการเมืองเมืองนครไชยศรีซึ่งตั้งอยู่บัดนี้ทางห่างจากพระปฐมเจดีย์
 ๒๕๐ เส้น ไปรวมกับที่ว่าการมณฑลพระปฐมเจดีย์ เหมือนดังที่ได้จัดมาแล้วในมณฑล
 อื่น

๒ บัดนี้แขวงเมืองนครไชยศรีแบ่งเป็น ๔ อำเภอ คือ อำเภอเมืองนครไชยศรี ๑
 อำเภอพระปฐมเจดีย์ ๑ อำเภอตลาดใหม่ ๑ อำเภอบางไผ่นาค ๑ แต่อำเภอเมืองนครไชยศรี
 ยังใหญ่นัก ขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแบ่งอำเภอเมืองนครไชยศรีออกเป็น
 ๒ อำเภอ เรียกอำเภอเมือง ๑ อำเภอศรีมหาโพธิ ๑ รวมเป็นมีอำเภอในแขวงเมือง
 นครไชยศรี ๕ อำเภอ

๓ ย้ายพระสมุทสาครานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสมุทสาครมาเป็นปลัดเทศาภิบาล
 มณฑลนครไชยศรี รับราชการณะที่ว่าการมณฑล และขอรับพระราชทานย้ายหม่อมเจ้า
 ปราณีเนาวบุศย์ปลัดเมืองนครไชยศรีไปรับราชการเมืองสมุทสาคร

๔ ขอรับพระราชทานเรียกหลวงบรรหารอรรถกะดี ข้าหลวงมหาดไทยนครไชยศรี
กลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพ

ข้อความเหล่านี้ข้าพระพุทธเจ้าไปปรึกษาหารือด้วยพระยาสุนทรบุรี ข้าหลวง
เทศาภิบาล เห็นชอบพร้อมกันแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสทเทพ

ราชปลัดทูลฉลอง

อนุญาต

เรื่องสแตมป์ขาดที่เมืองสมุทรสาครได้จดหมายไปถึงเจ้าฟ้ากรมขุนนริศด้วยแล้ว
จดหมายถึงเจ้าฟ้ากรมขุนนริศว่า ได้เห็นรายงานพระยาศรีว่า การไปรษณีย์ที่
เมืองสมุทรสาครไม่เป็นที่เรียบร้อย สแตมป์ไม่มีพอใช้ หนังสือจึงค้างค้ำ ขอให้จัดเสียให้ดี

สำเนา

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๓๑ มีนาคมรัตนโกสินทรศก ๑๑๙

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรง
ราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยในการที่โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจราชการมณฑลราชบุรี และ
มณฑลนครไชยศรีนั้น พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ทำรายงาน
รายละเอียดเป็นรายวันที่ได้ตรวจแลจัดราชการถวายให้ทรงทราบฝ่าพระบาทโดยพิสดาร
อีกส่วนหนึ่ง แต่รายวันนั้นเป็นรายงานยืดยาวและบัดนี้จวนจะเสด็จไปจากกรุงเทพฯ
ข้าพระพุทธเจ้าจึงทำรายงานมีข้อความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจเห็นการ และที่ได้จัดเฉพาะ
ในเรื่องสำคัญ ๆ เพื่อให้ทรงทราบฝ่าพระบาทไว้ชั้นหนึ่งก่อนดังนี้

๑ ได้กราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพฯ วันที่ ๑๖ มีนาคม กลับถึงกรุงเทพฯ
วันที่ ๓๑ มีนาคม ร, ศ, ๑๑๙

วันที่ ๑๖ แลวันที่ ๓๑ มีนาคมตรวจแขวงเมืองสมุทรสาคร

วันที่ ๑๗-๑๘ และวันที่ ๒๕ มีนาคมตรวจแขวงเมืองสมุทรสงคราม

วันที่ ๑๙ ถึงวันที่ ๒๔ มีนาคมตรวจแขวงเมืองเพชรบุรี

วันที่ ๒๕ ถึงวันที่ ๒๗ มีนาคมตรวจแขวงเมืองราชบุรี

วันที่ ๒๘-๒๙ มีนาคมตรวจมณฑลนครไชยศรี

รวมเวลาได้ออกมาตรวจราชการครั้งนี้ ๑๖ วัน

๒ เมืองสมุทรสาคร

(๑) ระเบียบการในที่ว่าการเมือง ทั้งระเบียบแลแบบแผนแลการรักษาดีแลเรียบร้อยตามที่จะเป็นได้

(๒) อำเภอ ระเบียบการในหน้าที่อำเภอ และการจัดปกครองท้องที่ยังต่ำ เป็นด้วยคุณวุฒิกรมการอำเภอไม่พอ ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระยาสุนทรบุรีจะเปลี่ยนเสียให้หมด และจะให้นายเขตเปรียญนักเรียนซึ่งสอบไล่ในการปกครองท้องที่ได้แล้วมาตุการให้เป็นตามคำสั่ง แลคำสั่งแจงซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ไว้แล้วนั้น

(๓) การสรรพากร การเก็บเงินแลการตรวจนับว่าเรียบร้อยดี เงินเก็บได้มากขึ้นแทบทุกอย่าง แต่วิธีแลการเก็บบาญชียังไม่สู้เรียบร้อย เพราะใช้ตามแบบเดิมอยู่มาก ข้าพระพุทธเจ้าได้พาขุนนฤราชภักดีข้าหลวงสรรพากรมาตรวจแก้ไขแล้ว

(๔) การตรา สอาดเรียบร้อยได้ตามแบบแผนนำดู และมีเงินชัวมันปนพธำมรงค์ดี

(๕) การโยธา ซึ่งเป็นมือขวาของพระสมุทสาครานุรักษ์นั้น ได้จัดทำเป็นอันมาก ที่ว่าการเมือง ตราง เรือนพักข้าราชการ แคว่ถางจัดในบริเวณป้อมวิเชียรโชฎก ทางเดินไปมาทำน้ำแล้วเรียบร้อย ที่ว่าการอำเภอเมืองใหม่ก็จนจะแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ลงมือจัดการรื้อถอนหลักตอแลเสาพังทางเก่า ซึ่งเป็นที่กีดขวางอันตรายการไปมาทางน้ำ แต่การไปรษณีย์มีเสื่อมเสียมาก ทางห่างจากกรุงเทพ ๙ ๖ ชั่วโมง บัดนี้เจ้าพนักงานไปรษณีย์ไม่มีแสดมภ์ขายมาหลายวัน คนในเมืองจะส่งหนังสือไปมาในราชการไม่ได้ เป็นขาดทางมีหนังสือไปมากับแห่งใดใด จึงได้สั่งให้พระสมุทสาครานุรักษ์จัดซื้อไปไว้ขายในเวลาพนักงานไปรษณีย์ขาดมือ

(๖) การพลตำรวจภูธร เดิมพระสมุทสาครานุรักษ์เข้าใจผิดว่าตนไม่เกี่ยวข้องรับผิดชอบ และในระหว่างที่พระวายุเทพไปเชียงใหม่การเลวลงไปมาก ครั้นเมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกมาตรวจการคราวแล้วได้ชี้แจงให้พระสมุทสาครานุรักษ์เข้าใจว่า ถ้าการพลตำรวจเลวลงไปพระสมุทสาครานุรักษ์จะเสื่อมเสีย ต้องให้ตรวจตราดูแลด้วย ตั้งแต่นั้นมาการค่อยดี คือ คนที่เกะกะได้คัดไล่ออก และเมื่อพระวายุเทพกลับมาถึงได้จัดการเปลี่ยนตัวนายกวดขันเข้า บัดนี้นับว่าเป็นการเรียบร้อย

(๗) การโจรผู้ร้าย ในเมืองนี้นับว่าสงบดี แต่เป็นเมืองที่เคราะห์ร้ายต้องมีเขตรติดต่อกับเขตรกรุงเทพ ฯ ต้องได้รับความร้อนใจทางเขตรที่ต่อนั้นมาก เมื่อต้นเดือนนี้มีปล้นบ้านอำแพงในแขวงเมืองสมุทรสาครใกล้ต่อกับกรุงเทพ ฯ รายหนึ่งแต่จับตัวได้ ศาลได้ตัดสินลงโทษแล้ว จับได้เพราะการรักษาของเมืองสมุทรสาคร คือ เขาได้ทราบก่อนว่ามีคนมาประชุมทางบ้านหนองแขม-แขวงกรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นบ้านมีชื่อโด่งดังในการโจรผู้ร้าย เขาก็ระวังอยู่ พอคืนรุ่งขึ้นก็เข้ามาปล้น เขาตามไปทันทีจับตัวได้ที่ตรงกลางในที่ต่อเขตรกับกรุงเทพ ฯ การจับผู้ร้ายรายนี้ดีนัก พระสมุทสาครานุรักษ์ฯไปจับเอง แลได้แสดงความกล้าหาญในการที่จับกุมนั้นควรได้รับพระราชทานรางวัล

(๘) การศาล เมื่อพฤศจิกายนศกนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้มาตรวจเห็นไม่มีศาล มีนักโทษคอยหาให้ศาลพิจารณาคดีสินอยู่หลายคน ข้าพระพุทธเจ้าให้ไปเฝ้าพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ขอแบ่งรองผู้พิพากษาศาลเมืองสมุทรสงครามมาตั้งศาลขึ้น การถ้อยความที่คั่งค้างก็หมดนับว่าเป็นเรียบร้อย แต่ความมีน้อยเพียงวันละสองสามเรื่อง ถ้ามีแต่ผู้พิพากษาชั้นรอง ๆ เงินเดือนน้อย ๆ อยู่คนเดียวเป็นพอ

(๙) การคลัง เป็นการเรียบร้อยตามปรกติอยู่

(๑๐) รวมใจความการที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจเห็นในแขวงเมืองนี้เป็นที่พอใจทุกอย่าง ด้วยพระสมุทสาครานุรักษ์ฯรับราชการแข่งขันเอื้อเฟื้อในราชการดี ราษฎรมีความนิยมนับถือมาก มีแต่การอำเภอยังตั้งอยู่นั้นก็เพราะหาคนมายังไม่ได้ เพราะเป็นเมืองลำบาก หนที่มาอยู่ถูกยุ้งชุมน้ำเค็มเข้าไม่เท่าไรก็ลาออก แต่ในศก ๑๒๐ จัดเปลี่ยนกรมการอำเภอก และตรวจกวาดขันเข้าคงจะดีได้

ในศก ๑๑๙ นี้พวกทำปลาได้ผลประโยชน์มีกำไรดี มีปลาหูเข้าไ้ปะมาก พาให้การค้าขายในบ้านเมืองเจริญขึ้น

เมืองสมุทรสงคราม

๑ ระเบียบการในที่ว่าการเมือง นับได้ว่าเรียบร้อย มีเสมียนพนักงานวุฒิเพียงพอแก่การ การแบบแผนในที่ว่าการได้ขุนพินิจโวหาร (พีชน) เป็นพื้นอยู่มาก พระสินธุชลสงครามก็ดูเหมาะสมกับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนั้น แต่สังเกตดูในชั่วห้าหกเดือนมาแล้วนี้ ออกจะเนือย ๆ ไปบ้าง ต้องการกำชับว่ากล่าวดูแลเพื่อให้แข็งแรงขึ้นอีกสักหน่อย ข้าพระพุทธเจ้าได้ว่ากล่าวกวัดขั้นแรงแล้ว หวังด้วยเกล้า ๆ ว่าจะแข็งแรงขึ้น

ที่ว่าการเมืองยังอยู่ในเรือนนำหอของพระสินธุชลสงครามมีที่เล็กแน่นคับแคบ แต่ที่ว่าการเมืองที่กะใหม่ได้่างที่มีไม้พร้อม จะลงมือได้ปลูกแล้ว อีกสักสี่ห้าเดือนคงแล้วได้

๒ การอำเภอ ในแขวงเมืองนี้ดีพอใช้ คงจะดีขึ้นไปได้ด้วยมีคนดี บัดนี้คงมีอยู่ แต่ ๒ อำเภอคือเล็กอำเภอลมทวนเสียอำเภอหนึ่งแล้ว

๓ การสรรพากร เรียบร้อยดี การตรวจเก็บได้เงินทวีขึ้นทุกอย่าง ยังเป็นการลำบาก แต่เรื่องโรงหม้อ คือยังหาคนเปลี่ยนเงินเถาผู้จัดการคนเก่าไม่ได้ การถมการถมที่ทรงกรี่นั้นเลิกแล้ว แต่หาทางหากินขึ้นใหม่ คือ ซ้อหม้อตาลไว้แล้วจำหน่ายว่าแตกปีหนึ่งตั้งแสนหม้อ เป็นเงินหลายพันบาท ข้าพระพุทธเจ้าได้ว่ากล่าวกับพระยาวรเดชศักดิ์ดาฐตกลงจะให้หลวงเทพ นายระวางสวนเป็นผู้จัดการ ด้วยว่าเป็นคนบริบูรณ์แลชื่อตรงดี

๔ การตราง ตรางยังอยู่หลังเรือนพระสินธุชลสงครามเหนรุงรังเต็มที่ด้วยพื้นที่เป็นเช่นนั้นอยู่เอง การเรือนจำยังหละหลวม เพราะพธำมรงค์ไม่ดี ข้าพระพุทธเจ้าได้ลงโทษลดเงินเดือน เพราะได้ไปพบนักโทษสุภักัญชาในตรางในเวลาที่เขาไปตรวจ ซึ่งเป็นเรื่องได้กำชับไว้แต่เวลาที่ได้มาตรวจครั้งก่อนแล้ว แลเมษายนศก ๑๒๐ ได้สั่งให้เปลี่ยนพธำมรงค์เสียใหม่ด้วย แต่การคงจะเรียบไม่ได้ด้วยที่ตรางเก่ายังไม่ดีคับแคบรุงรัง แต่เป็นจะได้ย้ายไปอยู่ตรางใหม่ในต้นศก ๑๒๐

๕ การโยธา ได้ลงมือสร้างตรางในที่ใหม่จนจะเสร็จแล้ว กว้างขวางแข็งแรงดี โรงพักพลตำรวจภูธรที่น่าตลาดใหม่ ได้ปลูกยกไปอยู่เสร็จแล้ว กับได้แผ้วถางที่กำลังจะลงมือสร้างที่ว่าการเมือง ศาล แลที่ว่าการเมืองอำเภอ จะแล้วได้ในต้นศก ๑๒๐ คงจะงามดี การ

ทำถนนมีแต่ในบริเวณที่ว่าการใหม่ ที่อื่นก็ทำไม่ได้ด้วยเงินที่สวนทั้งสิ้น เขาไปมากัน ทางน้ำได้สะดวกดี

๖ การพลตำรวจภูธร เมื่อพฤศจิกายนแล้วนี้ พลตำรวจภูธรอาไศรยอยู่ในโรงรุ่งรัง ในรั้วบ้านพระลินธุขลสงคราม นาสมเทศ คนที่เรียกเข้าเป็นพลตำรวจภูธรก็เป็นคนอย่าง เลว ข้าพระพุทธเจ้าได้พบคนพลตำรวจภูธรติดตรงหลายคน แต่บัดนี้การเปลี่ยนหมด คือ โรงพักพลตำรวจภูธรใหม่แล้ว แลพระวาสุเทพได้มาจัดการเปลี่ยนนายที่ตีมาใส่ แลคัดไล่ พลตำรวจภูธรที่ไม่ดีออก นับว่าเรียบร้อย

๗ การโจรผู้ร้าย ในเมืองนี้ศกนี้นับว่าสงบทีเดียว มีบ้างแต่การลักเล็กน้อยเป็น ธรรมดา

๘ การศาล ก็เป็นปกติดี แต่ผู้พิพากษาที่เปลี่ยนไปอยู่ใหม่ยังไม่สู้คุ้นเคยกับ เจ้าเมืองกรมการ แลเป็นคนชั้นที่ ๒ เสี่ยงว่าสู้คนเก่าที่ย้ายไปเสียมณฑลปาจิณไม่ได้

๙ การคลัง ปกติดีอยู่

๑๐ รวมใจความที่ได้เห็นการในเมืองนี้ นับว่าดีขึ้นกว่าที่ได้ทรงไว้ในรายงานศก ๑๑๘ มาก เพราะได้ทรงเปลี่ยนผู้ว่าราชการเมือง แลได้ทรงจัดให้ขุนพินิจโวหารคนชำนาญ การในกระทรวงและการปกครองท้องที่มาเป็นปลัด การบ้านเมืองเดินไปในทางเจริญขึ้น ใครไปมาก็เห็นได้ มีอย่างเดียวแต่จะต้องมีข้าราชการผู้ใหญ่ไปตรวจบ่อย ๆ ป้องกันไม่ให้ ฉะฉาน พอให้เคยไปในทางว่องไวแข็งแรง ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้พระยาวรเดชศักดิ์ดาฐ มาเอง หรือให้พระยามรินทรภาไชย หรือหลวงโยธาสงคราม ข้าหลวงมหาดไทยมาตรวจ ทุก ๆ เจ็ดวันครั้งหนึ่งพอจะเรียบร้อยได้

เมืองเพชรบุรี

๑ ระเบียบในที่ว่าการเมือง ที่ว่าการเมืองยังอาศัยอยู่ในห้องในบ้านพระยาสุรินทรภักไชย คับแคบไม่เพียงพอ และไม่สมควรจะเป็นที่ว่าการเมือง แต่เวลานี้ยังไม่มีที่ต่อรองต่อในศกนากว่าที่ว่าการใหม่จะแล้วเสร็จจึงจะได้ย้ายไป ตั้งแต่ได้โปรดเกล้าฯ ให้หลวงสฤทธิพิจนกรไปรับราชการในตำแหน่งปลัดเมืองเพชรบุรี การในที่ว่าการแลการปกครองเรียบร้อยขึ้นมาก ถ้าจะว่าที่แท้แล้ว ในบัดนี้หลวงสฤทธิพิจนกรเป็นเจ้าของเมือง พระยาสุรินทรภักไชย ผู้ว่าราชการเมืองนั้น ตั้งแต่เมษายนต้นศกนี้มา ในบาญชีรายชื่อนี้ไม่มีปรากฏว่าได้มารับราชการในที่ว่าการเมือง เป็นแต่ถ้ามีราชการอย่างใด มักให้นำไปเสนอในเรือนที่อยู่ หรือจะไม่นำไปเสนอก็ได้ไม่ว่าจะไร เว้นแต่การชื่อนั้นต้องส่งเข้าไปในเรือนให้เช่น การที่ได้เป็นมาแล้วดังนี้ พาให้ราชการติดขัด ไม่ดำเนินไปโดยรวดเร็วได้

พระยาสุรินทรภักไชย นั้นว่าโดยแท้เป็นคนดีซื่อสัตย์สุจริตตั้งใจจะรับราชการสนองพระเดชพระคุณทุกอย่าง แต่ก่อนข้างที่บแลเป็นคนไม่มีคุณวุฒิในการที่จะรับราชการอย่างแบบแผนการที่จัดใหม่บัดนี้ เพราะฉะนั้นจึงไม่มีใครอาจออกมานั่งที่ว่าการเมืองสั่งการ ด้วยเกรงผิดแลชอบ จึงปล่อยให้แล้วแต่ว่าที่ปรึกษาเขาจะเห็นอย่างไรก็เสนอชื่อไปด้วยโดยมาก ที่จริงน่าเสียดายเพราะยังหนุ่มมีเวลาที่จะฝึกหัดกลับตัวได้ แต่ถ้าปล่อยต่อไปเช่นนี้ไม่ช้านักอีกสักสองสามปี ก็เป็นจะรับราชการต่อไปไม่ได้เพราะความเจริญของบ้านเมืองคงจะไม่รอหรือหยุดได้

พระยาสุรินทรภักไชยได้ปรับทุกข์กับข้าพระพุทธเจ้าในเรื่องวุฒิของตนไม่พอดังนี้ แต่รับว่าถ้าการวิงวอนแล้วเป็นได้ทุกอย่าง ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงว่า การสิ่งใดจะใช้ความเห็นฝ่ายมาก คือ ความเห็นที่ปรึกษาเป็นการตกลงสั่งการก็ดี แต่ถ้าเวลาอยู่ในเมืองที่จะไม่รับราชการในที่ว่าการตามแบบดังที่เป็นมาแล้วไม่ดี อย่างต่ำควรต้องมานั่งในเวลาประชุมปรึกษาราชการ ฟังราชการ ให้เสนอชื่อหนังสือทั้งปวงในที่ว่าการ ซึ่งจะทำการราชการในเรือนเวลาเปิดที่ว่าการดังนั้นไม่ชอบ แลต้องหมั่นออกตรวจตราการตามท้องที่ระับการผู้ร้ายต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ข้างจะชุกชุมในเวลานี้ พระยาสุรินทรภักไชยได้รับรองกับข้าพระพุทธเจ้าโดยแข็งแรงว่าจะทำตามคำแนะนำ

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าจะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงพระยาสุรินทรภักไชยสืบไป ควรส่งตัวไปให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร หรือพระยาสุโขมนัยวินิต ใช้เสียสักปีหนึ่งจะดี อย่าให้เป็นแต่ว่าไปดูดู ไม่รู้อะไรมาอย่างเช่นให้ไปเมืองพิศณุโลกย์คราวแล้วนั้น ถ้าโปรดเกล้า ๆ ให้ไปแล้วจะดีทั้งส่วนตัวพระยาสุรินทรภักไชย แลดีแก่ราชการบ้านเมืองด้วย การจะเดินเร็วได้กว่าทุกวันนี้ แต่อย่างไรก็ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งไว้แล้วว่า ถ้าผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้มารับราชการ ถ้าไม่จำเป็นแล้วห้ามไม่ให้นำราชการไปเสนอให้เช่นในเรือน ให้ปลัดจัดส่งแลเช่นไปอย่าให้ราชการค้างค้ำ ยังมีเรื่องที่เสื่อมเสียอยู่ในพระยาสุรินทรภักไชยอีกอย่างหนึ่ง คือมีนินยเสียเก่าติดมา คือ ถ้าคนที่เปนนพวกพ้องแล้วจะทำไม่ได้ แต่มีดีที่ไม่ถึงเข้าด้วย กับอยากจะใช้แต่คนที่เปนนพวกพ้องของตนทั้งนั้น เรื่องตัวคนรับราชการในเมืองเพชรบุรี ข้าพระพุทธเจ้าได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขแลจัดแซกแซงตามควรแก่การแล้ว

๒ การอำเภอ แขวงเมืองเพชรบุรียังเลวมาก เว้นแต่อำเภอเมืองที่ได้หลวงภักดี กิจวิจารณ์คนเคยรับราชการเมืองอ่างทองมาเป็นอำเภอ อำเภอเดียวเท่านั้น คือไม่ดีมาตั้งแต่แบ่งเขตแขวงออกเป็นอำเภอที่เล็กก็เล็กเกินไป ที่ใหญ่ก็ใหญ่เกินไป และตั้งที่ว่าการอำเภอใกล้ ๆ กับเมือง ไม่อยู่ในที่ศูนย์กลางของการปกครอง ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจทั่วทุกแห่งแล้วได้กะแผนที่จะแบ่งใหม่หมดทั้ง ๔ อำเภอ และย้ายที่ว่าการให้ตั้งในที่สมควรเสียใหม่ ๒ อำเภอ การปกครองยังเลวทรามมาก เพราะกรมการอำเภอไม่ดี แต่ส่วนกำหนดผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรมีความยินดีในการปกครองอย่างใหม่เป็นที่สุด ข้าพระพุทธเจ้าได้ยกอำเภอออกเสีย ๒ อำเภอและปลัดอำเภออีกหลายคน คือ อำเภอนายางทางใต้เมืองซึ่งหลวงนาบุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์เป็นนายอำเภอ หลวงนาคนนี้อายุสัก ๒๓ ปีเป็นบุตรเขยพระยาจางวางเมืองราชบุรีด้วย เป็นผู้ซึ่งคิดกันว่าเปนนบุตรของเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ที่เฉลียวฉลาดคนหนึ่ง ที่จริงการที่เสียนั้นก็เพราะบิดา คือ เมื่อจะให้หลวงนาออกไปเปนนายอำเภอนายาง เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์เห็นว่าบุตรเปนนเด็ก จึงให้ขุนชำนาญราชกิจซึ่งเปนนกรมการชั้นเก่าและเคยประพฤติแต่การอย่างเก่า ๆ ออกไปเปนนปลัดอำเภอเพื่อควบคุมแลหลวงนาบุตรชาย เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึงมีราษฎรได้แจ้งว่า มีผู้ร้ายชุกชุมหนักเพราะไม่เกรงกรมการอำเภอ ครั้นตรวจสารบบต่อไปได้ความว่า ปล่อยผู้ร้ายลักโค

แลผู้ร้ายลักสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งได้สืบพยานมีหลักฐานมั่นคงไปเสียถึง ๑๒ ราย และใน ๑๒ รายนั้นมีตัวมานั่งเล่นอยู่ในที่ว่าการอำเภอ ๓ คน ข้าพระพุทธเจ้าได้จับให้จำแลให้นำมาส่งที่เมืองให้ฟ้องศาลขอให้ลงโทษ และได้ให้ไตสวนในเรื่องที่ปล่อยต่อไป ยังมีเรื่องที่เกี่ยวข้องกับขุนชำนาญราชกิจหลายเรื่อง ในส่วนโทษฝ่ายรุกรการ ข้าพระพุทธเจ้าได้ยกออกจากหน้าที่กรมการอำเภอ ทั้ง ๒ คน แต่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าหลวงนาควรได้รับความกรุณา ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้ส่งมากรุงเทพฯ เพื่อได้ส่งไปกรุงเทพฯฝักหักการอำเภอสืบไป

ยังอำเภอวันตก ซึ่งหลวงพรหมสารกรมการเก่าเป็นนายอำเภอนั้น การโจรผู้ร้ายชุกชุมหนัก ได้ทราบเกล้า ๆ ว่า นายอำเภอรู้ตัวแต่ไม่จับ ด้วยเป็นพวกพ้องของตน กับมีราษฎรร้องว่าเก็บเงินค่าน้ำไว้ ๑๐๐ บาทเศษไม่ใ้ใบเสร็จ ถาพนายอำเภอก็รับว่าจริง ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ยกหลวงพรหมสารออกจากตำแหน่งนายอำเภอ และให้ไตสวนคดีที่เกี่ยวข้องกับตัวหลวงพรหมสารสืบไป ยังมีปลัดอำเภออีกหลายคนที่ไม่มีความซื่อซื่อที่เกี่ยวจธานบ้าง ข้าพระพุทธเจ้าได้ยกออกเสียและจัดผลัดเปลี่ยนคนใหม่เข้ารับราชการแทนหลายคน ตามการที่ไ้จัดกรมการอำเภอใหม่ เป็นคนมาจากเมืองอื่นเกือบทั้งสิ้นดังนี้ หวังด้วยเกล้า ๆ ว่าจะดีต่อไป

๓ การสรรพากร แขวงเมืองเพชรบุรียังต่ำมาก มีที่รั่วไหลหลายอย่าง เป็นด้วยการตรวจตราไม่ค่อยเพียงพอ ทั้งเป็นเมืองที่มีการสรรพากรมาก มีค่านา ค่าน้ำ ภาษี น้ำตาล มากกว่าอย่างอื่น ขุนวิสุทธิธรรมรักษ์ซึ่งนายเฮียะได้ขอให้มีบอกขอย้ายจากพนักงานคลังมาเป็นพนักงานสรรพากรแต่ศก ๑๑๘ นั้น เป็นคนมีไหวพริบอาจกระทำการดีได้ แต่มีเกี่ยวจธานมาก ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจเห็นการเสื่อมเสียเป็นต้นว่า ค่านา ค่าน้ำทั้งปวงที่อำเภอสำรวจส่งมากกว่าปี เพื่อให้เขียนใบเสร็จส่งไปให้เก็บเงินนั้น ไม่ได้เขียนส่งออกไปพาให้ค่านาค่าน้ำค้างแต่ศก ๑๑๘ ก็มีมาก แลทั้งไม่ปรากฏว่า ได้ตรวจการสรรพากรอย่างใด ข้าพระพุทธเจ้าได้ลงโทษให้งดเงินเดือน และถ้าการไม่ดีในศกหน้าต้องหาคนเปลี่ยนใหม่ นายเฮียะข้าหลวงสรรพากรได้ไปตรวจครั้งหนึ่ง ก็ไปตรวจอย่างรีบร้อนผ่านผ่าน ไม่ได้รู้เห็นการอย่างใด ครั้นข้าพระพุทธเจ้าซักไซ้หน้าเข้า นายเฮียะก็รับผิด ฝ่ายหลวงสฤษดิพจนกรเข้าใจผิดว่า กรมสรรพากรแลกรมตำรวจภูธร เป็นกรมหนึ่งต่างหากไม่ได้เกี่ยวข้อง จึงไม่ได้ดูแลตรวจตราเป็นเหตุพาให้การสรรพากรเสียไปได้มาก อนึ่งการที่จัดทำการเก็บภาษีอากร

นั้นใช้คนมาก และมีค่าใช้จ่ายมากกว่าที่ควร จนด้านภาษีบางแห่งต้องขาดทุน ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดการแก้ไขตามสมควรแล้ว

๔ การตราง ตรางยังคงอยู่ที่หลังบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ ถ้าคงยังอยู่ที่นั้น ตราบใด การเรือนจำคงจัดไม่เรียบร้อยตามข้อบังคับเรือนจำได้ทุกอย่าง เพราะคงยังต้องอยู่ในอำนาจของเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ไม่ทางตรงก็ทางอ้อม แต่การกักขังหมั้นคงดีกว่าแต่ก่อนมาก ข้าพระพุทธเจ้าพอใจในการที่หลวงเพชรรายาได้ทำ และการที่มณฑลราชบุรีได้สั่งในเรื่องหลวงเพชรรายาลาออกนั้น นับได้ว่าผิดสั่งเรื่อง ด้วยไม่พิจารณาการให้ตลอด ข้าพระพุทธเจ้าได้เพิ่มเงินเดือนให้หลวงเพชรรายา และให้กรมราชการในหน้าที่พำนักรับไป

๕ การโยธา ได้จัดการซ่อมพระที่นั่งทั้งปวงบนพระนครคีรีแล้วเสร็จ เว้นแต่พระที่นั่งสันฐานคาระสถาน กับโรงละครนั้นชำรุดมาก เงินในงบประมาณยังไม่พอซ่อม ต้องรอไว้ไปซ่อมในศก ๑๒๑ การในเมืองนอกจากสะพานช้างที่ได้ซ่อมแล้ว ไม่มีการปลูกสร้างทำใหม่สิ่งใด เพราะยังรอแบบแปลนที่กระทรวงโยธาธิการได้ส่งพนักงานไปตรวจแล้ว ตามคำร้องของกระทรวงมหาดไทยนั้น

๖ การพลตำรวจภูธร นายพลตำรวจภูธรที่ประจำอยู่บัดนี้ไม่เพียงพอแก่การ จำต้องจัดการเปลี่ยนใหม่ เพราะคนอยู่เมืองเพชรบุรีต้องเป็นคนแข่งขันไม่คอยเกรงอำนาจคนพื้นเมือง จึงจะทำการได้ดี พระวาสุเทพได้จัดเปลี่ยนพวกนายสิบบ้างแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะได้สั่งให้จัดนายร้อยใหม่ไปเปลี่ยน การจึงจะเรียบร้อย

๗ การโจรผู้ร้าย ในเขตแขวงเมืองเพชรบุรีนี้ การออกจรรยาไม่มี มีแต่ผู้ร้ายกับโจรชุกชุมมากกว่าปกติ ตามสารบบที่อำเภอได้ทราบ มีการลักสัตว์พาหนะในศกนี้ไม่ต่ำกว่า ๕๐๐ ราย จับตัวไม่ได้เสียโดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจท้องที่ตลอดแล้ว ได้ความว่ามีการลักตัดโคจากแหล่งบ้าง ลักโคเวลาปล่อยกลางวันบ้าง นำซื้อขายไปมาในระหว่างเมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี ตลอดถึงเมืองสุพรรณบุรี เดินทางป่าหลังเขาคือลักที่นี้ไปขายที่นั่น สับเปลี่ยนกันไปแต่ (ข้อความลบลบเลื่อน) นั้นไม่มากเหมือนทางเมืองเพชรบุรี แต่ไม่นำลงไปทางกุย ปราน เพราะทางนั้นเป็นช่องแคบ และไม่มีตลาดที่จะ

ลักลอบซื้อขาย การที่ผู้ร้ายชุกชุมมากก็เพราะอำเภอไม่มี ปล่อยละเลยไม่จับกุม และบางทีกรมการอำเภอซึ่งเป็นคนพื้นเมืองสนใจในการให้ลักลอบซื้อขาย แต่ที่ได้จัดถอดถอนออกตั้งคนใหม่ที่ไว้ใจได้นั้น ในศกน่าจะจะเรียบเป็นแน่ เพราะพื้นกำนันผู้ใหญ่บ้านดีแล้วด้วยไม่เคยรับความรุ่มเย็นดังเช่นการที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดใหม่

อนึ่งการตรวจตราของเจ้าพนักงานในศกนี้ ตั้งแต่ข้าหลวงเทศาภิบาลตลอดถึงอำเภออยู่ข้างจะอ่อน ข้าพระพุทธเจ้าได้แต่ให้ออกตรวจการทางที่มีผู้ร้ายชุมทุกเมือง และได้กะสิ่งให้ออกเดินตรวจคงจะพอตลอดฤดูแล้งปีนี้ได้ แต่การโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์นับว่าสงบ

๘ การศาล ในเมืองนี้มีความมาก ตั้งแต่ได้โปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงยุติธรรมจัดการศาล ราษฎรได้รับความสุขร่มเย็นเป็นอันมาก และการในศาลอยู่ข้างจะมาก แลคนชาวเมืองเพชรบุรีพอใจในทางเป็นเจ้าถ้อยหมอความ

๙ การคลัง ได้ตรวจดูเป็นการเรียบร้อยตามสมควรแล้วทุกอย่าง

๑๐ รวมใจความในเมืองเพชรบุรี คงทราบทูลได้ว่าการที่ฝ่าพระบาทได้เสด็จมาเมืองเพชรบุรีคราวแล้ว ได้ทรงจัดการแก้ไขได้ผลดีอย่างยิ่ง ราษฎรได้รับความสุขระภาคบ่นถึงฝ่าพระบาทเป็นอันมาก การฉ้อโกงกดขี่ที่ร้ายแรง ตั้งแต่ขุนแขวง (เขี้ยว) ได้รับพระราชอาญาแล้วสงบได้โดยทันที ยังมีแต่การเบียดบังโกงเล็กโกงน้อย เพราะเป็นนิสัยของกรมการเมืองเพชรบุรีทิ้งไม่ได้ แต่หวังด้วยเกล้า ฯ ว่า ที่ข้าพระพุทธเจ้ามาจัดการครั้งนี้แลที่ได้กำหราบปราบปรามไว้บ้างจะมีผลดีได้อีกชั้นหนึ่ง แต่ต้องมีข้าราชการผู้ใหญ่หมั้นไปตรวจตราดูแลการจึงจะเรียบร้อยได้

ศาลาว่าการมณฑลราชบุรี ภาพยุค ๒๔๕๐

มณฑลราชบุรี

๑ ระเบียบในที่ว่าการมณฑลราชบุรี เป็นมณฑลที่รวมกับเมืองทำการอยู่ด้วยกัน การที่เป็นมาแล้วในศก ๑๑๘ ไม่ดี คือเมื่อรวมกันเข้าแล้วข้าหลวงเทศาภิบาลรวมจัดสั่งการ ทั้งมณฑลและการเมืองราชบุรีเสียผู้เดียว พระยามรินทร์ภายไชย ผู้ว่าราชการเมืองไม่มี หน้าที่ทำการ และการที่ข้าหลวงเทศาภิบาลทำผู้เดียวเช่นนั้นก็มากล้นเหลือมือจะทำได้ เลยต้องอยู่ประจำในออฟฟิศไม่มีเวลาไปตรวจการท้องที่ เมื่อพระยารเดชศักดาบุษ ข้าหลวงเทศาภิบาลเข้ามากรุงเทพฯ ฯ ในคราวงานพระเมรุ ฝ่าพระบาทได้โปรดเกล้า ฯ ให้ ข้าพระพุทธเจ้าชี้แจงพระกระแส เพื่อให้พระยารเดชศักดาบุษจัดแบ่งหน้าที่ทำราชการเสียใหม่ ครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้มาตรวจเห็นการที่พระยารเดชศักดาบุษได้มาจัดนั้น คือมาแบ่งหน้าที่ การเมืองให้เป็นส่วนเมืองราชบุรี ส่วนการมณฑลเป็นหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาล ส่วน มณฑลคือจัดให้เป็นเมืองต่างหาก มณฑลต่างหาก การก็ไม่เรียบร้อย เพราะได้รวมกันเสีย ก่อนแล้ว ครั้นกลับแยกก็ไม่ใคร่ออก เพราะหนังสือหรือการสั่งใจของเมืองราชบุรีกับ มณฑลเกี่ยวพันกันอยู่แล้วโดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้จัดเปลี่ยนแปลงแก้ไขใหม่ คือให้การ มณฑลกับการเมืองราชบุรีรวมกัน ให้พระยามรินทร์ภายไชยเป็นเจ้านาที่ทำทั้งสิ้น แต่ การที่ทำได้ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเห็นชอบด้วยแลทราบทุกเรื่อง เพื่อปลดเปลื้องการ เล็กน้อยสามัญจากตัวข้าหลวงเทศาภิบาลจะได้มีเวลาคิดจัดแลบัญชาการที่สำคัญ หวัง ด้วยเกล้า ฯ ว่าเมื่อได้จัดตั้งนี้แล้วการจะเดินดีได้ต่อไป แต่ที่จะสำเร็จได้มากน้อยเพียงใด นั้นสำคัญในตัวข้าหลวงเทศาภิบาล พระยารเดชศักดาบุษเป็นข้าราชการที่ซื่อตรงมั่งคั่ง หมั่นอดทนในราชการทุกอย่าง แต่ไม่สู้ชำนาญในการอำนาจการ บางที่จะทำการในมณฑล ราชบุรีไม่สำเร็จได้

๒ การอำเภอก ในเขตแขวงเมืองราชบุรีนั้นสังเกตดูดีขึ้นเรียกได้ว่าเป็นรูปลงแล้ว ยิ่งแต่จะจัดให้เป็นระเบียบต่อไป มีอำเภอกที่เลวกก็แต่อำเภอกในเมืองราชบุรีซึ่งอยู่กับที่ว่าการ มณฑล ซึ่งไม่มีใครได้ตรวจตราดูแล จนถึงออกจะมีปล่อยผู้ร้าย และใช้เงินหลวงตามชอบใจ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าตรวจแล้ว ได้ให้ถอดปลัดอำเภอกซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบ เพราะพระแสน

ท้องฟ้านายอำเภอนั้น เป็นนายอำเภอแต่ชื่อ มาที่ว่าการก็ไม่ได้ทำการ เพราะตั้งไว้ด้วย
 เป็นคนเก๋ากว้างขวางเท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้มีคำสั่งให้ขุนจงสรสิทธิมาทำการในหน้าที่
 นายอำเภอจนกว่าจะหาตัวนายอำเภอเปลี่ยนพระแสนท้องฟ้าได้ พระแสนท้องฟ้าเป็นคนดี
 แต่เป็นคนผู้ใหญ่มียายุเกือบถึง ๗๐ คงรับราชการในหน้าที่อำเภอโดยแข็งแรงต่อไปไม่ไหว
 ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรให้พระแสนท้องฟ้าได้รับพระราชทานเงินเป็น...
 และออกจากหน้าที่นายอำเภอแลหาผู้อื่นที่แข่งขันในการอำเภอมารับราชการเป็นนายอำเภอ
 เมืองสักคนหนึ่งจึงจะได้ การที่เสื่อมเสียในที่ว่าการอำเภอซึ่งอยู่กับข้าหลวงเทศาภิบาล
 และปลัดเทศาภิบาลพร้อมกันดังนี้ พระยารเดชศักดาธุร และพระยามรินทรภุไชยยอมรับ
 ผิดพระราชอาญาเป็นล้นเกล้าฯ

๓ การสรรพากร มณฑลแลเมืองราชบุรีได้จัดการลงเป็นรูปแล้ว แต่ยังมีบกพร่อง
 อยู่เป็นอันมาก ทั้งการตรวจตราไม่ดี มีการที่จะรั่วไหลได้ ทั้งนี้ไปเพราะนายเฮียะ
 ข้าหลวงสรรพากรตัวก่อน ดูข้างจะเกียจคร้าน เพราะเป็นคนพอใจอยู่แต่ที่มีโซไซซีตีในเมือง
 ข้าพระพุทธเจ้าได้กำชับว่ากล่าวโดยแข็งแรงแล้ว ในศกหน้าถ้าการไม่ดีขึ้นควรต้องเปลี่ยน

๔ การตรา มีนักโทษกว่า ๔๐๐ คน รางอยู่ข้างจะคับแคบ ข้าพระพุทธเจ้าได้
 จัดกะสั่งให้ขยายตามสมควรแล้ว ระเบียบการในเรือนจำยังไม่สู้เรียบร้อย เพราะนายเพิ่ม
 นักการใหญ่กระทรวงมหาดไทยที่ออกไปเป็นพรั้มรงค์ฟิ่งไปอยู่ใหม่ยังไม่รู้เข้าใจการดี
 แต่ดูมีความอุสาหะแลตั้งใจแข็งแรง บางทีจะดีได้ การใช้สอยนักโทษ ข้าหลวงเทศาภิบาล
 ยังเข้าใจผิด ใ้ให้นักโทษรับจ้างหาเงินเสียเป็นพัน มีการรับจ้างเสียไม่แผ่นดิน ข้าพระพุทธเจ้า
 ได้สั่งให้งดการรับจ้างหาเงินแลใช้แรงงานนักโทษในการโยธา มีทำถนนหนทาง และการปลูก
 สร้างแผ่นดิน

๕ การโยธา ในเมืองหรือแขวงเมืองราชบุรีในศกนี้นอกจากซ่อมตึกสมเด็จเจ้าพระยา
 หลังใหญ่ไม่ได้ทำอะไรเลย เมื่อระดูน้ำปีนี้น้ำมาก พังถนนหนทางจวนหมดก็ลงพากัน
 อ่อนใจว่า ถึงจะทำถนนหนทางก็แลสู้ไม่ไหว ถ้าปีใดน้ำมากก็ลงเสียหมดอีก ข้าพระพุทธเจ้า
 เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า เป็นความเข้าใจผิด ที่เรียกกันว่าถนนนั้นก็คือ ขุดดินสองข้างขึ้นถม

ไม่มีขอบคั้นมันคงอย่างใด น้ำท่วมดินก็ละลายไปหมด เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าถมดินได้สูงขึ้นไปเสียสักหน่อย หรือก่อขอบคั้นเสียให้มันคงก็พอจะทนได้

๖ การพลตำรวจภูธร ที่มณฑลในแขวงเมืองราชบุรีเป็นการเรียบร้อยดี มีที่เกิดวิวาทกับทหารเมื่อเร็ว ๆ นี้ ก็เพราะนายพลตำรวจภูธรไม่อยู่ แต่ได้รับความจากพระศรีณรงค์ ซึ่งกระทรวงมหาดไทยให้มอบอำนาจให้พิจารณาตัดสินคดีวิวาทในระหว่างทหารกับพลตำรวจภูธรนั้นว่า การที่วิวาทนั้นทหารเป็นผู้ทำผิด ควรได้รับโทษ

๗ การโจรผู้ร้าย ในเขตแขวงเมืองราชบุรีมีชุกชุมเป็นแห่ง ๆ เห็นได้ว่าเป็นเพราะอำเภอ ถ้าที่ได้มีการกรมการอำเภอแข็งแรงแล้วถึงจะเป็นที่สำคัญ การโจรผู้ร้ายก็สงบท้องที่อำเภอใดที่นายอำเภออ่อนแอมีผู้ร้ายชุกชุม มีเรื่องลักโคเป็นต้น แต่การอุกฉกรรจ์ไม่มี หวังด้วยเกล้า ๆ ว่า การที่ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดการเปลี่ยนกรมการอำเภอและวางแบบแผนให้ออกตรวจการท้องที่ การโจรผู้ร้ายจะสงบไปได้

๘ การศาล เมืองราชบุรีเป็นเมืองหนึ่งซึ่งมีความมาก และทั้งมีความอุทธรณ์อีกชั้นหนึ่งด้วย ผู้พิพากษาที่มีอยู่ในเวลานี้เป็นคนดี แต่ผู้เดียวทำงานไม่ไหว แต่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ๆ ว่า พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กำลังจัดจะหาคนออกมาเป็นผู้พิพากษาเพิ่มเติมให้ครบตำแหน่ง แต่ยังคงติดอยู่ด้วยยังหาตัวคนยังไม่ได้

ข้าหลวงเทศาภิบาลไม่ได้เกี่ยวข้องดูแลในการศาล ด้วยความเข้าใจผิดว่าเป็นกรมหนึ่งต่างหาก และว่าไม่ได้เป็นข้าหลวงพิเศษเพราะเมื่อรับราชการเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปาจิณ ได้รับตราตั้งให้เป็นข้าหลวงพิเศษ แต่เมื่อย้ายมารับราชการในมณฑลนี้ หาได้รับตราตั้งไม่ ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงว่า ถ้าข้าหลวงเทศาภิบาลได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตตั้งให้เป็นข้าหลวงพิเศษแล้วถึงจะย้ายไปอยู่มณฑลใดก็คงได้รับตำแหน่งนั้นอยู่เสมอไป พระยารเดชศักดิ์ท้าวรุศมีความยินดีมากในข้อนี้ เพราะว่าจะได้มีโอกาสกำกับดูแลศาลเฉพาะในส่วนธุรการของศาลได้บ้าง เพื่อให้ราชการซึ่งเกี่ยวข้องในระหว่างศาลกับฝ่ายธุรการดำเนินไปโดยเรียบร้อย และข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงให้อ่านพระราชบัญญัติหน้าที่ข้าหลวงพิเศษ และได้ชี้แจงด้วยว่า ถ้ามีคดีเรื่องใดในศาลคือเป็นเรื่องใหญ่สำคัญ

พระยาวรเดชศักดิ์ดาวิฑูรย์พิจารณาพิพากษาด้วยตามพระราชบัญญัติ พระยาวรเดชศักดิ์ดาวิฑูรย์ได้รับจะทำตามคำแนะนำทุกประการ

พนักงานรักษาพระอัยการในมณฑลนี้ยังไม่ดี เพราะไม่มีความรู้พอ ความในหน้าที่อัยการคั่งค้างและนักโทษที่ต้องกักขังอยู่ในระหว่างพิจารณามีเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจเร่งและมีกำหนดให้ทำการให้เสร็จตามสมควรแล้ว แต่จำเป็นต้องหาอัยการมณฑลไปเปลี่ยนใหม่

๙ การคลัง ที่มณฑลแลเมืองราชบุรีนับว่าเป็นการเรียบร้อยดีทุกอย่าง

๑๐ รวมใจความที่ได้ตรวจเห็นในมณฑลและเมืองราชบุรี ราชการยังไม่ดำเนินดีไปตามสมควรที่จะเป็นได้ เป็นเพราะพระยาวรเดชศักดิ์ดาวิฑูรย์ไม่สู้เหมาะกับมณฑลราชบุรี และคนที่เปนนกรรมการอำเภอในท้องที่มีไม่เพียงพอแก่การโดยมาก จะต้องจัดหาคนที่ดีไปแทน การจึงจะค่อยดีขึ้นได้ และในที่สุดต้องมีข้าราชการผู้ใหญ่ออกจากกรุงเทพ ฯ หมั่นออกไปตรวจตราอยู่เสมอ ๆ ที่จะปล่อยให้ตรวจกันเองเฉพาะในมณฑลไม่ไหว เพราะการจะเป็นอย่างไรก็ตาม ยังคงเห็นว่ายังดีอยู่นั่นเอง

มณฑลนครไชยศรี

๑ ระเบียบในที่ว่ากรมณฑล พระยาสุนทรบุรีข้าหลวงเทศาภิบาลป่วยหลายเดือน หลวงบรรหารอรรรถคดีข้าหลวงมหาดไทยว่าการแทน ระเบียบแบบแผนในที่ว่าการเสื่อมเสียมาก ด้วยหลวงบรรหารเป็นข้าราชการผู้หนึ่งซึ่งได้ทรงทราบฝ่าพระบาทแล้วว่าอยู่ที่ใดอดวิวาทกับเพื่อนข้าราชการด้วยกันไม่ได้ แลแตกเล่าเมาไม่เปนครมมนุษย์ด้วย จึงแตกต่างกันเป็นพวกเป็นหมู่

ครั้นเมื่อกุมภาพันธุ์ศกนี้ พระยาสุนทรบุรีก็กลับออกไปรับราชการมณฑลได้ แต่ยังไม่หายปรกติ เดินไปที่ว่ากรมณฑลไม่ได้ เพราะทำขาดเงินไม่ถนัด และสติยังไม่สู้จะปรกติดี ได้จัดส่งการอยู่ที่บ้านการค่อยยังชั่วขึ้นบ้างเล็กน้อย ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ

ว่า ควรต้องจัดแก้ไขไปก่อนเวลาที่จะให้การเสียมากไป การที่จะแก้กันเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรย้ายพระสมุทสาครานุรักษ์ไปเปนปลัดเทศาภิบาล เรียกหลวงบรรหารอรุณคดีกลับกรุงเทพฯ และขอหลวงสวัสดิโกษาข้าหลวงคลัง เปนข้าหลวงมหาดไทย เพราะการคลังในมณฑลไม่มีหน้าที่อื่นนอกจากการเก็บเงินและรักษาเงินเท่านั้น ส่วนเมืองสมุทรสาครนั้น ถ้าย้ายหม่อมเจ้าปราณีไปรักษาการลองดูบางทีจะดีก็ได้

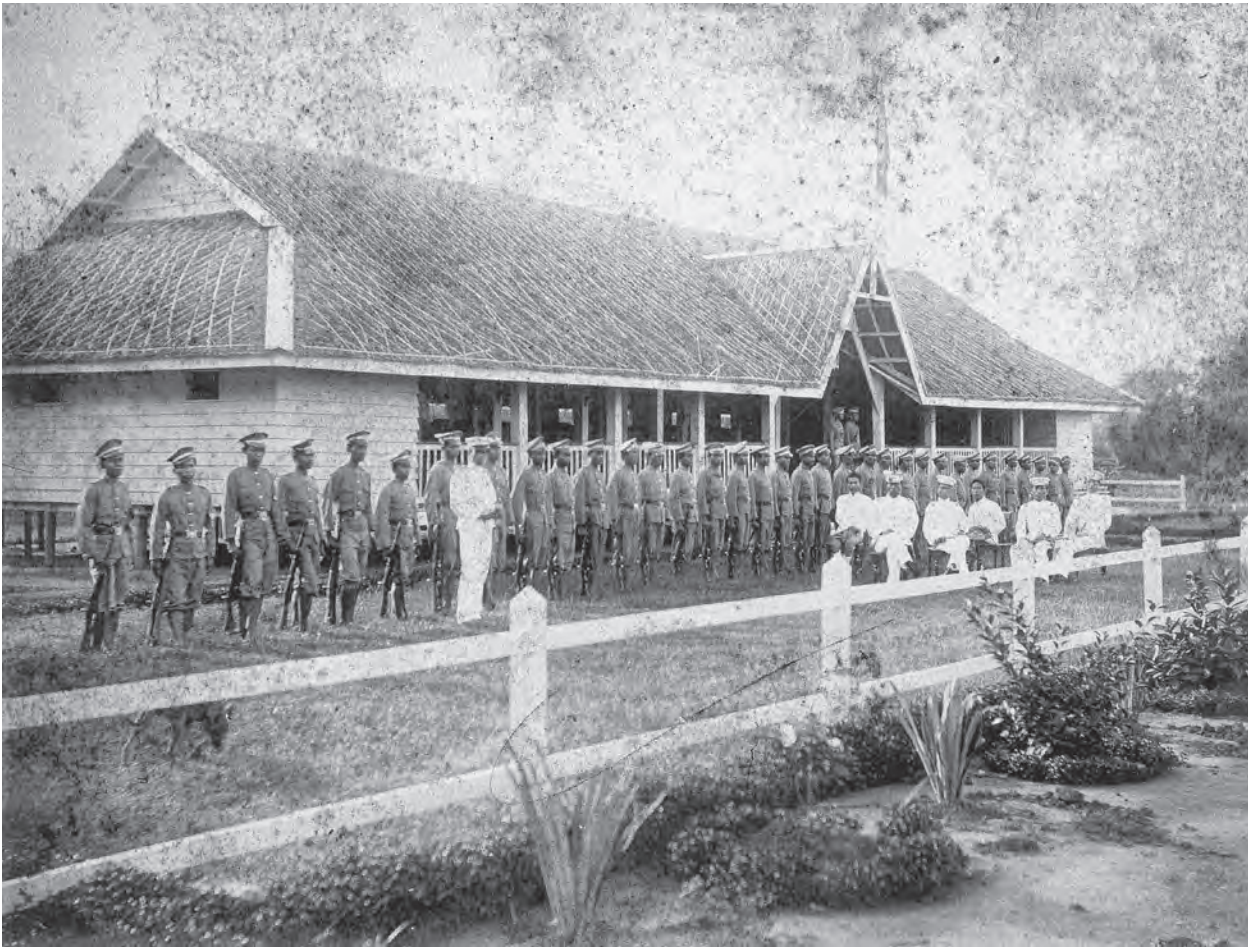
มณฑลนครไชยศรีเปนมณฑลซึ่งที่ว่าการมณฑลกับที่ว่าการเมืองอยู่ต่างหากกัน จึงพาให้เกิดการขัดข้องต่าง ๆ คือ ที่ว่าการมณฑลกับอำเภอตั้งอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ด้วยกัน อำเภอต้องขึ้นแก่เมืองตามระเบียบการแต่เมืองมาตั้งอยู่เสียที่เมืองนครไชยศรี มีการสิ่งใดในที่ว่าอำเภอต้องส่งลงไปเมือง แล้วถ้าเมืองหรือมณฑลก็ต้องหวนกลับมาหรืออีก มีลำบากมากในเรื่องส่งเงินกับส่งนักโทษ และส่งคนที่ต้องหาว่าเปนโจรผู้ร้าย คือ อำเภอพระปฐมเจดีย์ต้องนำส่งลงไปเมืองนครไชยศรีก่อน แล้วเมืองต้องส่งกลับมามณฑลด้วยศาลแลคลังใหญ่อยู่ที่มณฑล มีนักโทษบางคนที่ต้องส่งไปส่งมาถึง ๓ ครั้ง กว่าจะได้รับคำพิพากษา การที่แยกเมืองกับมณฑลเช่นนี้ เปนการลำบากดังที่ได้กราบทูลมาแล้ว แลเปลืองเงินหลวงที่ต้องใช้คนสองส้ารับด้วย เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า

(ก) ควรยกที่ว่าการเมืองมารวมกับมณฑลที่พระปฐมเจดีย์

(ข) ควรแยกอำเภอเมืองนครไชยศรีออกเปน ๒ อำเภอ เปนอำเภอริมแม่น้ำอำเภอหนึ่ง อำเภอดอนอำเภอหนึ่ง เรียกอำเภอศรีมหาโพธิ์

(ข) ควรย้ายพระบรมบาทบำรุงไปรักษาการที่อื่น และย้ายหม่อมเจ้าปราณีเนาบุศย์ไปรักษาการเมืองสมุทรสาคร

๒ การอำเภอ การอำเภอแขวงเมืองนครไชยศรีเปนระเบียบลงมากแล้ว ดีกว่าอำเภอแขวงเมืองราชบุรี เพราะมีคนดีเปนนายอำเภอ กำนันผู้ใหญ่บ้าน มีความนิยมนับถือ เปนอันมาก

โรงพลตำรวจภูธร มณฑลนครไชยศรี พ.ศ. ๒๔๔๕

๓ การสรรพยากร ในมณฑลนี้แต่เดิมมาแย่งแย่งที่ บัดนี้กรมสรรพากรได้จัดให้ ขุนนฤราชภักดีมาเป็นข้าหลวงสรรพากร และได้จัดตั้งพนักงานสรรพากรทั่วทุกเมืองและ อำเภอแล้ว กำลังจัดแก้ไขสะสางของเก่าและใช้แบบที่ดีใหม่อยู่ ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่า ในศก ๑๒๐ การคงจะเรียบร้อยได้

๔ การตาราง ตารางยังเป็นตารางเก่า เป็นเรือนเครื่องผูกฝากระดานไม่มีน้คง แต่ ตารางใหม่คงจะแล้วได้ในศก ๑๒๐ ระเบียบแบบแผนการตารางยังบกพร่อง เพราะหา พรำมรงค์ที่ดียังไม่ได้ แต่ได้ทราบเกล้า ๆ ว่า ข้าหลวงเทศาภิบาลจะให้ขุนมหาดไทยเป็น พรำมรงค์ในเมษายนนี้

๕ การโยธา ที่พระปฐมเจดีย์ทำแล้วมาก คือ ได้ตัดถนนแต่องค์พระปฐมเจดีย์เคียง คู่กับลำคลองไปจนถึงห้วยจรเข้ ได้ตัดถนนรอบองค์พระปฐมเจดีย์ และมีถนนซอยอีกหลาย สาย เป็นถนนขนาดกว้าง ๘ วา ที่ทำแล้วรวมประมาณ ๑๐๐ เส้น ยังถนนริมคลองทั้งสอง ฟากก็ได้ทำแล้วกว่า ๕๐ เส้น ยังติดตลาดอยู่อีกเล็กน้อย ถ้ารีดตลาดแล้วก็คงจะตลอดไป ได้

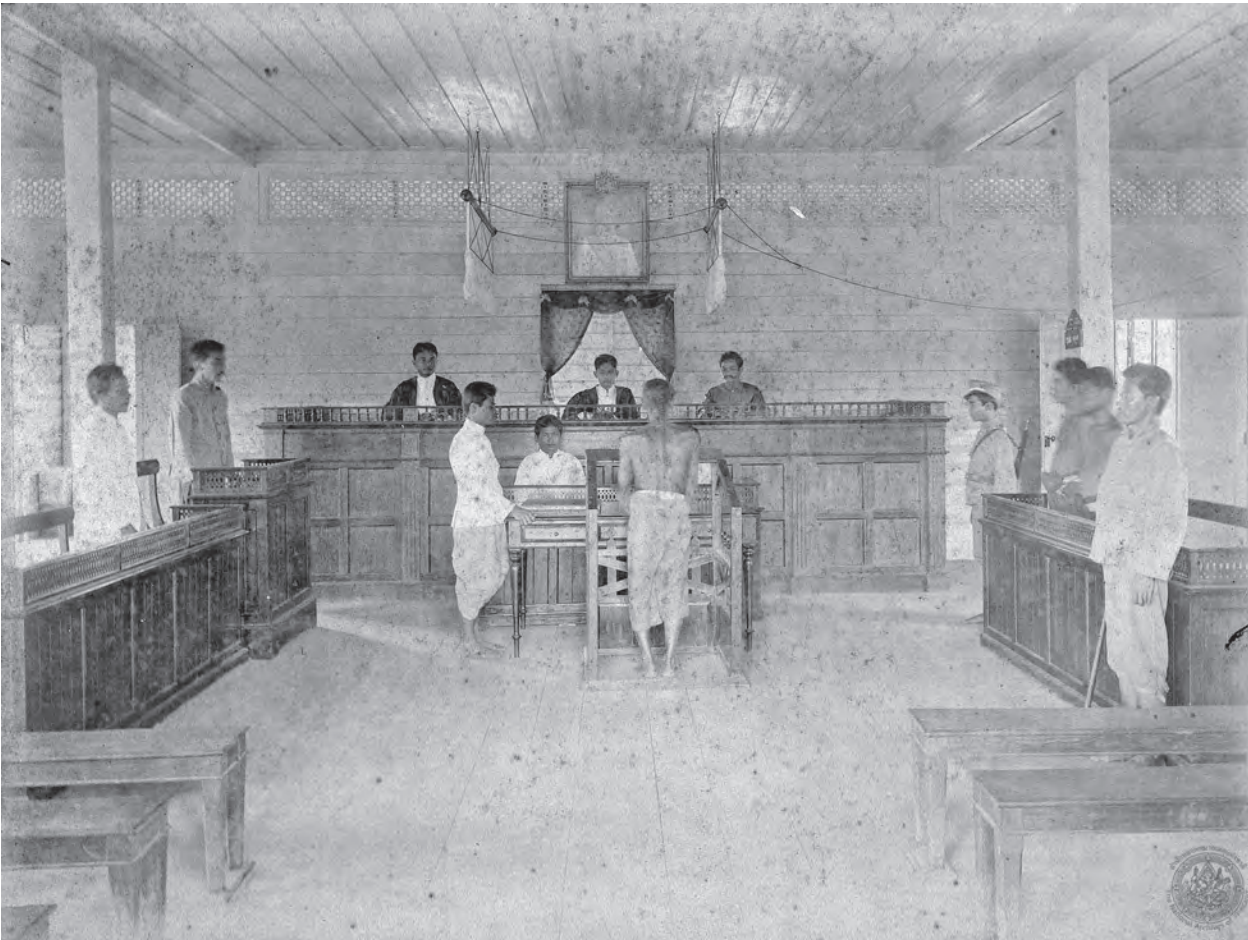
ที่ว่าการมณฑล ศาล บ้านที่พักข้าราชการ กำลังปลูกอยู่

ได้ซ่อมพระระเบียงพระปฐมเจดีย์วิหาร หอระฆังในบริเวณพระปฐมเจดีย์ทั่วไป ยัง ค้างอยู่บ้างแต่เล็กน้อย และกำลังทำอยู่

๖ การพลตำรวจภูธร เรียบร้อยดีตามที่จะเป็นได้ แต่จำนวนคนยังมีไม่พอ ได้ขอ เพิ่มในงบประมาณศก ๑๒๐ แล้ว

๗ การโจรผู้ร้าย อุกฉกรรจ์สงบเรียบร้อย มีปล้นบ้านในศก ๑๑๙ แห่งหนึ่งก็จับ ตัวได้ และศาลได้ตัดสินลงโทษแล้ว

๘ การศาล ในมณฑลเป็นการเรียบร้อยดี ความมีเพียงเดือนละ ๑๐๐ เรื่อง ความ อาญาเป็นเรื่องเล็กน้อย และความแพงมีเรื่องที่ดินโดยมาก เพราะจะมีรถไฟไปถึง ที่ดิน ราคาขึ้นถึงแย่งชิงกัน การเกี่ยวข้องในระหว่างศาลกับข้าหลวง แลเจ้าพนักงานฝ่ายธุรการ เป็นการเรียบร้อยดี

ศาลมณฑลนครไชยศรี พ.ศ. ๒๔๔๕

การอัยการในมณฑลนี้ยังเต็มที เพราะไม่มีตัวกรบัตรมณฑลมีแต่ยกรบัตรมืองนครไชยศรี คุณวุฒิไม่เพียงพอ มีความค้ำในระหว่างใต้สวนกว่า ๒๐ เรื่อง แต่ฝ่าพระบาท ได้มีรับสั่งให้ย้ายขุนแพ่งตำแหน่งยกรบัตรมืองเพชรบุรีมาเป็นยกรบัตรมณฑลนครไชยศรี กำหนดจะได้ไปรับราชการในเมษายนนี้ หวังด้วยเกล้า ๆ ว่า การนำที่อัยการจะดีขึ้น

๙ การคลัง ในมณฑลนี้นับว่าเป็นการเรียบร้อย เพราะมีหลวงสวัสดิโกษาเป็นข้าหลวงคลังซึ่งเป็นคนดี และได้ราชการมาก

๑๐ รวมใจความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นการในมณฑลนครไชยศรีเป็นที่พอใจ อยู่บ้านเมืองกำลังเจริญ จนในเขตพระปฐมจะหาที่ดินในที่ใกล้น้ำให้อยู่ไม่ใคร่พอ จะเป็นเมืองใหญ่ในเร็ว ๆ ได้เมืองหนึ่ง ราษฎรมีความนิยมนับถือพระยาสุนทรบุรีมาก แต่บัดนี้เป็นเวลาเคราะห์ร้ายให้ป่วยจนถึงสาหัส และบางทีจะไม่หายคืนดีเป็นปกติได้ ถ้าจะปกติได้ก็คงหลายปี เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรรีบจัดการเปลี่ยนคนหนุนช่วยตามที่ได้กราบทูลมาในรายงานนี้ อย่าให้ทันการเสื่อมเสียไปมากด้วยเหตุที่พระยาสุนทรบุรีป่วยนั้น

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ๆ

พระยาศรีสหเทพ

ขุนจำตุรงค์ พิมพ์

นายใจ ทาน

ขุนพิจารณ์ ร้าง

นาย เขียน

หลวงศรี ตรวจ

ขุนพิจารณ์ ทาน

ที่ ๓/๔๕

พลับพลาสวนดุสิต

วันที่ ๑๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๐

ถึงพระยาศรีสหเทพ ได้รับหนังสือ ลงวันที่ ๒ เดือนนี้ ส่งรายงานในการที่ไป
ตรวจจัดราชการ ในมณฑลราชบุรีแลมณฑลนครไชยศรี มาขออนุญาตจัดการตามความ
ที่ได้ตกลงกับพระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี ตามที่ว่านั้น

อนุญาตแล้ว เรื่องสแตมป์ขาดที่เมืองสมุทรสาคร ได้จดหมายไปถึงเจ้าฟ้ากรมขุน
นริศรานุวัดติวงศ์ด้วยแล้ว

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก ภาพยุค ๒๔๕๐

รายงานการตรวจราชการ เมืองพิศณุโลกย์

ร.ศ. ๑๒๑

(พ.ศ. ๒๔๔๖)

พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์

พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์* ผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง กระทรวงเกษตรราธิการ ออกตรวจเมืองพิศณุโลกย์ ระหว่างวันที่ ๑๙ มกราคม - วันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑ ระยะทางการตรวจ มีดังนี้ บ้านตะมั่งตัวน - บ้านบางมูลนาค - บ้านหาดแดงโม - บ้านเพียน - เมืองพิจิตร - บ้านสนามคลี - บ้านวังน้ำคู้ - เมืองพิศณุโลกย์ รายงานการตรวจว่าด้วยเรื่อง ภูมิสถานบ้านเมือง ราษฎร การเพาะปลูก การค้าขาย ระเบียบการในที่ว่าการเมือง อำเภอ การตราง การโยธา การพลตำรวจภูธร การโจรผู้ร้าย การศาล และการป่าไม้

* พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์ (๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๕ - ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าจอมมารดา มรกฏ พ.ศ. ๒๔๔๖ ทรงสำเร็จการศึกษาด้านเกษตรศาสตร์จากประเทศอังกฤษ ต่อมาเป็น อธิบดีกรมเพาะปลูก พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้รับสถาปนาเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นพิไชย มหินทโรดม สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒ ทรงเป็นต้นราชสกุลเพ็ญพัฒน พ.ศ. ๒๔๗๘ ภายหลังสิ้นพระชนม์ได้รับการสถาปนาเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิไชย มหินทโรดม

ฉบับที่ ๒

วันที่ ๒๘ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๑^{๓๕}

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้มาถึงเมืองพิศณุโลกย์แล้วขอรับพระราชทานทำรายงาน
ทูลเกล้า ฯ ถวายเปนฉบับที่ ๒ ต่อฉบับที่ ๑ ที่ได้ส่งไปทูลเกล้า ฯ ถวายจากเมือง
นครสวรรค์นั้น

วันที่ ๑๙ มกราคม ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกเรือจากเมืองนครสวรรค์ เวลาเช้า ๑
โมง ล่องเรือมาเข้าปากน้ำโพเวลา ๒ โมงเช้าเศษ มีเรือแพจอดแน่นหนาทั้งสองฝ่ายตลิ่ง
เปนเรือนพ่อค้ามาก ทั้งจีนแลไทยใหญ่โตครึกครื้นคล้ายคลองที่กรุงเทพฯ ฯ เหนือปากน้ำโพ
ขึ้นไปหน่อย น้ำไม่เชี่ยว แลแม่น้ำล็กเรือแล่นได้โดยสะดวก เวลาบ่าย ๒ โมงเรือถึงตำบล
บ้านพันลานข้าพระพุทธเจ้าได้อยุดพักนอนคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๐ มกราคม ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกเรือต่อไป เวลา ๑ โมงเช้า เข้าเขต
มณฑลพิศณุโลกย์ เวลาประมาณ ๕ โมงเช้าเศษ พอเวลาเที่ยงครึ่งเรือถึงบ้านกะมังด้วน
นายก๊ก ซึ่งจะได้รับพระราชทานสัญญาบัตร เปนหลวงนิกรกิติการ กับพระณรงค์เรืองเดช
อำเภอมืองกุม ซึ่งได้ไปรับราชการฉลองพระเดชพระคุณรบเงี้ยวนั้นได้มาคอยรับอยู่ที่เขต
แดนมณฑลพิศณุโลกย์ แลได้ตามมาณะบ้านกะมังด้วน ข้าพระพุทธเจ้าอยู่พักกลางวันที่
นั้นเพราะเปนที่เขาค้ำไว้รับ โดยความเข้าใจว่าข้าพระพุทธเจ้าจะค้างอยู่ที่นั่นคืนหนึ่ง แต่
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าจะไปถึงพิศณุโลกย์ช้าวันไป จึงให้ออกเรือต่อไปเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ
ตามทางได้ดูพวกญวนลงอวน จับปลาเค้าได้หลายตัว เวลาทุ่มเศษเรือถึงบ้านบางมูลนาค

วันที่ ๒๑ มกราคม เวลาบ่ายรุ่งเศษ ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นดูที่ว่าการแลบ้านเมือง
โดยว่าเมื่อวันก่อนมาถึงคำไป ที่ว่าการบ้านบางมูลนาคเป็นที่ว่าการแรก ในมณฑลพิศณุโลกย์
ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็น เพราะจะนั้นดูแปลกกับที่อื่น ๆ ที่ได้เห็นมา แท้ที่จริงดูสะอาดตา

ผิดกับที่อื่น เพราะเป็นเรือนไม้จริง ทั้งภายนอกภายในสะอาดดีแลเล็กย่อมพอสมควรกับที่ว่าการอำเภอ หลังคามุงสังกะสี แลผนังทาสีขาวทำให้เป็นที่เจริญตามาก แต่หลังคาสังกะสีนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าจะร้อนสักหน่อย ตามบริเวณที่ว่าการมีสวนงดงามดี

โรงไปรษณีย์โทรเลขนั้นใหญ่เกินไป เพราะฉะนั้นกำลังจะทำที่ใหม่ แลเอาโรงไปรษณีย์เดี๋ยวนี้เป็นที่พักของอำเภอเสีย

นอกจากที่ว่าการข้าพระพุทธเจ้าได้ข้ามไปตลาดทางฝั่งตะวันออกดูก็ใหญ่โตดี มีตลาดของสดอยู่ด้านถนน โรงแถวอยู่ ๒ ด้าน โรงบ่อนอยู่อีกด้านหนึ่ง ตลาดที่ได้เห็นมาในมณฑลนี้ดูเหมือนจะทำแผนเดียวกันหมด

เมื่อดูตลอดแล้วข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ออกเรือต่อไปเวลา ๑ โมงเช้า มาตามลำแม่น้ำซึ่งตรงนั้นเรียกว่าคลองเรียง มีต้นยา ต้นกล้วย ต้นอ้อยปลูกไว้มาก เวลาบ่าย ๔ โมง เรือถึงบ้านหาดแดงโม ข้าพระพุทธเจ้าพักนอนที่นั่นคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๒ มกราคม เวลา ๑ โมงเช้า ข้าพระพุทธเจ้าออกเรือจากบ้านหาดแดงโม เวลาบ่ายโมงเศษได้แวะขึ้นดูเขารูปช้าง มีราษฎรมาคอยดูอยู่มาก ทั้งนักเรียนที่ตำบลนั้นก็มารับข้าพระพุทธเจ้าอยู่ที่นั่นด้วยรวมหมด ๓๑ คน ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นจนถึงยอดเขาอากาศวันนั้นไม่สู้จะดี แลมีไฟป่ามาก ทำให้มีดมัวแลเห็นภูมิบ้านเมืองน้อย อากาศวันนั้นร้อนขึ้นถึงยอดเขาก็หามีลมไม่ เมื่อดูแล้วข้าพระพุทธเจ้าจึงลงมาพักอยู่ที่ปะรำเขาทำไว้รับ เด็กนักเรียนได้ร้องเพลงสรรเสริญบารมีตามภาษาป่า ๆ

เวลาบ่าย ๔ โมงเศษข้าพระพุทธเจ้าออกเรือต่อไปตามทางมีแก่งหลายแห่ง ต้องมีคนลากข้ามไปได้เป็นการลำบากนิดหน่อย แต่ไม่เป็นอันตรายอะไร เวลาทุ่มเศษเรือจึงมาถึงตำบลบ้านเพียนซึ่งเป็นที่พักที่ข้าพระพุทธเจ้าพักคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๓ มกราคม เวลา ๑ โมงเช้า ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกเรือจากบ้านเพียน มาตามทางไม่มีแก่ง เรือเดินได้โดยสะดวกดี ถึงเมืองพิจิตร เวลาเที่ยงพระยาเทพาธิบดีผู้ว่าราชการเมือง กลับลงมาจากเมืองพิศณุโลกยี่นั้นรับข้าพระพุทธเจ้าที่นั่น กรมการอำเภอ

อื่น ๆ ก็ได้มาคอยรับกันอยู่พร้อม ๆ ที่มีกรมการพิเศษคือ กรมการเกษตร กับกรมการ
สุรศาสตร์ ซึ่งตั้งขึ้นครั้งหนึ่งแล้วไม่ยั่งยืนอยู่นาน เพราะไม่มีตัวเจ้าพนักงานพอ เดียวนี้จึง
เอาไว้รวมกับกรมสรรพากร แลต่อไปภายหน้าบางที่จะแยกย้ายออกไปได้อีก

เวลาบ่าย ๒ โมง ข้าพระพุทธเจ้าได้ขี่ม้าไปดูบึงสีไฟประมาณ ๑๐ นาทีถึงที่นั้น
ได้ลงเรือสำปั้นพายไปในบึง เห็นนกชุกชุมมาก ปีนี้ให้น้ำน้อยราษฎรกลัวกันว่าบัวจะไม่สุ
งาม แลเพราะตัวด้วงหนอนชุกชุมมาก ทำอันตรายแก่บัวมาก ถ้าน้ำมากตัวด้วงมักจะจม
น้ำตายหมด นกแก้วนกนางไก่ก็ทำอันตรายแก่บัวเหมือนกันเป็นที่ทวนใจของราษฎร
มาก คนที่พายเรือข้าพระพุทธเจ้านั้นเป็นคนทำบัว ข้าพระพุทธเจ้าได้ชักวิธีเข้าปลุกบัว
กัน เล่าทูลเกล้า ฯ ถวายพอเป็นสังเขปในที่นี้

ประมาณเดือนกรกฎาคม ชาวไร่บัวเอาเมล็ดลงเพาะปลูกในที่นา พองอกงามดี
สูงประมาณ ๑ ศอกก็เอาลงไปในบึงนั้น น้ำในบึงเวลาที่ปลูกประมาณ ๑ ศอก พอ
น้ำน้ำมาบัวก็ขึ้นตามน้ำ บางที่ทั้งบึงเต็มไปด้วยต้นบัว พอเมล็ดแห้งดีแล้วจึงเก็บไปขายได้
ราคาขายนั้นขึ้นลงแล้วแต่บัวงามไม่งาม ถ้าปีไหนน้ำน้อยราคาก็ขึ้น บางที่ถึงถึงละ ๘ สลึง
พอคำจันรับเอาไปขายที่กรุงเทพฯ ฯ มาก

เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากลับจากบึงสีไฟ ได้ดูที่ว่าการต่าง ๆ ทั่วไปที่ว่าการอำเภอ
เมืองพิศิตรก็เหมือนกันกับที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นที่บ้านบางมูลนาค ออกจากที่นั้น
ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูโรงเรียนซึ่งปลูกด้วยไม้ชนิดเดียวกับที่ว่าการ มุงสังกะสีด้วยรูปทำ
เหมือนศาลาตามวัด มีเฉลียงรอบห้องใหญ่ ซึ่งอยู่กลางศาลา นักเรียนเวลานั้นมี ๑๓๐ คน
ตั้งแต่อายุ ๖ ปี ไปจนถึง ๑๘ ปีการเล่าเรียนใช้แบบกรมศึกษาธิการใหม่ นักเรียนแบ่งเป็น
สามชั้น ๆ สูงที่สุดเรียนเลขเศษส่วน

ออกจากโรงเรียนข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูตลาด ดูใหญ่โตกว้างขวางมาก มีตลาด
ของสดอยู่ด้านถนน แล้วโรงแถวสองด้าน มี ๔๗ ห้อง เก็บห้องละ ๖ บาท

ออกจากตลาดข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูตราง เป็นตรางเล็กแลดูเข้าไปดูเหมือน
ไม่ใช่ที่คุ้มขังนักโทษ แต่แลเห็นห้องขังจึงแลเห็นได้ว่าเป็นที่คุ้มขัง เพราะมีสวนรั้วกัน

งดงามมาก ปลุกต้นไม้แลผักซึ่งเป็นอาหารของนักโทษได้ทั้งนั้น ห่องคุมขังมีต้อยสักหน่อย นักโทษเวลานั้นมี ๖๕ คน เป็นหญิง ๖ คน ผู้ชายทำการสานบ้าง ช้อบั้งคัปควรขมนั้นคือ เรื่องคนทำอาหารให้นักโทษรับพระราชทาน ต้องให้นักโทษเลือกสันเอานักโทษนั่นเอง เป็นพ่อครัว แต่เดิมมีคนรับทำครัว แต่ระอากันไปหมดเพราะนักโทษด่าว่าอาหารไม่ดี เดียวนี้ไม่มีใครจะบ่นได้เพราะตัวเลือกเอง ส่วนนักโทษที่ทำครัวนั้นก็ตั้งใจทำให้ดี เพราะ ถ้าทำครัวไม่ดีต้องทำการอื่นด้วย

ออกจากตรงเข้าพระพุทธรเจ้าได้ไปดูศาลซึ่งเป็นศาลเล็กแต่สะอาดเรียบร้อยดี แล้ว เข้าพระพุทธรเจ้าได้ไปดูที่ว่าการของพระยาเทพาธิบดี ตามบริเวณที่ว่าการนั้นมีส่วนงดงาม มาก ห่องที่ว่าการก็งดงามดี

พระยาเทพา, เอาใจใส่ตักเตือนราษฎรโดยแข็งแรงมาก เปนต้นว่าสองสามปีมานี้ มีถนนแห่งหนึ่งที่จะต้องตัด พระยาเทพา, ได้ให้ราษฎรเลือกเอาอย่างหนึ่งจากสองอย่าง นี้ คือ จะตัดถนนหรือจะทำการปลูกเพาะ ถ้าใครเลือกเอาทางปลูกเพาะจะให้พันไปให้ ปลูก ถ้าใครจะทำถนนก็ไปทำไป มีราษฎรเลือกทางปลูกเพาะก็มาก ทางทำถนนก็มาก แต่พวกทำถนนพากันแลเห็นภายหลังว่าตัวทำผิด ควรจะไปทำการเพาะปลูกดีกว่า เพราะ ได้ผลประโยชน์มากกว่า

อนึ่งพระยาเทพา, ได้เกณฑ์ให้นักโทษทำกระเบื้องขาย แลภายหลังคิดว่าจะมุง หลังคาที่ว่าการต่าง ๆ เพราะสังกะสีร้อนนัก กระเบื้องที่ทำนั้นมีตราติดว่าพิจิตร และมีเลขปี ด้วย เข้าพระพุทธรเจ้าได้เห็นตัวอย่าง เห็นว่ามีขายมากเกินไปถ้าน้อยได้อีกสักหน่อยจะดี ได้ พุดกับพระยาเทพา, แล้ว ราคาที่ขายนั้นหมื่นละ ๖๐ บาท ที่กรุงเทพฯ ฯ นั้นขายกันหมื่น ละ ๘๐ บาท อีกรู้ก็ทำบ้างเล็กน้อยเหมือนกัน เข้าพระพุทธรเจ้าเห็นว่าเปนความคิดดีมาก ควรจะอุดหนุนต่อไป

อนึ่งข้าพระพุทธรเจ้าได้สนทนากับพระยาเทพา, เรื่องต้นยาด้วย เพราะตั้งแต่เมืองภูม มามีต้นยาปลูกมาก ต้นยานั้นจะงามหรือไม่งามแล้วแต่น้ำมากหรือน้อย ถ้าน้ำมากยากก็ งาม เพราะน้ำพาเอาดินเอาโคลนมาด้วยแล้วถม ๆ ไว้ตามตลิ่งดินโคลนนั้นเปนปุ๋ยอยู่ในตัว

ถ้าน้ำน้อยดินโคลนก็น้อย ยาจึงไม่งาม แต่ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นมาที่ยุโรปเขาไม่
ต้องปลูกริมแม่น้ำ ปลูกที่ไหน ๆ ก็ได้ถ้าดินนั้นดี แลอากาศเบียดบูยที่จะมาจากน้ำก็ไม่มี เขา
ใช้ก้านยานั้นเองเป็นบูย คือเมื่อเต็ดใบอ่อนหมดแล้ว ก็ทิ้งก้านไว้ให้น้ำเปื่อยในนานั้นแล้ว
คราดไถดิน ส่วนที่นี้ก้านยานั้นบางคนก็ถอนทิ้งกันเสีย ข้าพระพุทธเจ้าสงสัยว่าที่ดินจะไม่ดี
เองสำหรับต้นยาตามริมแม่น้ำ แลเชื่อว่าไม่จำเป็นที่จะปลูกริมแม่น้ำ ถ้าปลูกลึกเข้ามาก็จะ
ได้เหมือนกัน ถ้าใช้บูยให้ดี ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอให้เขาเอาดินมาจากไร่ยาตามเมืองพิจิตร
ให้ส่งไปกรุงเทพฯ ฯ เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากลับไปจะได้จัดการตรวจให้รู้แน่ว่าเป็นดินดีสำหรับ
ต้นยาหรือไม่ ข้าพระพุทธเจ้าได้สับยาเมืองนี้ลองดู มีรสดีเกือบสัวยาเพชรบูรณ์ได้
ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้ซื้อยาเมืองนี้มากกรุงเทพฯ ฯ ด้วยจะลองมวนบุหรืชีกาดูตามที่
ข้าพระพุทธเจ้าได้เคยเห็นเขาทำที่ยุโรป

วันที่ ๒๔ มกราคม เวลา ๑ โมงเช้า ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกเรือจากเมืองพิจิตร
ล่องขึ้นมา ตามทางสังเกตดูตามทางมีต้นยาปลูกอยู่มาก เวลาบ่าย ๕ โมงเศษเรือถึง
บ้านสนามคลี ข้าพระพุทธเจ้าพักนอนที่นั่นคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๕ มกราคม ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกเรือจากบ้านสนามคลีเวลา ๑ โมงเช้า
เวลาบ่าย ๓ โมงเรือถึงบ้านวังน้ำคู้ หนทางมีกั้นดานอยู่สองสามแห่ง ข้าพระพุทธเจ้าพัก
นอนคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๖ มกราคม เวลา ๑ โมงเช้า ข้าพระพุทธเจ้าออกเรือจากบ้านวังน้ำคู้ ถึง
บางชายเรือติดแต่มีราษฎรมาช่วยกันลากเรือข้ามที่ตื้นไปได้โดยสะดวกภายหลัง เวลาทุ่ม
เศษเรือมาถึงเมืองพิศณุโลกย์ พระยาสุรสีห์สิริจัตติได้คอยรับอยู่ แล้วได้ชักนำให้
ข้าพระพุทธเจ้ารู้จักกับข้าราชการที่เมืองนี้ แลที่จะได้ไปเมืองเหนือต่อไปด้วย พระยาสุรสีห์
ได้จัดโปรแกรมไว้ตั้งแต่ขึ้นจนถึงเมืองแพร่ หยุดพักแรมที่ ๆ ต่าง ๆ ดังนี้

๑ ฝั่ขอ

๒ พรหมพิราม

๓ ท่างาม

๔ บ้านดง

๕ พิไชย

๖ เต่าไห

๗ เมืองตรอน

๘ วังกะพี้

๙ อุดรดิฐ

พักร้อนท้ายบ้านน้ำริด

๑๐ บ้านด่านชายเขา

พักร้อนที่ทางแยกไเฮ้อ้า

๑๑ ปางต้นผึ้ง

พักร้อนตีนตกเขาพริง

๑๒ แรมแม่พรวก

พักร้อนที่สุเม่น

๑๓ เมืองแพร์

กำหนดที่ข้าพระพุทธเจ้าจะออกจากเมืองพิศณุโลกยี่นั้นวันที่ ๒๙ หนทางไปน้ำน้อย
สักหน่อย แต่พระยาสุรสีห์ เห็นว่าจะไปได้จนถึงอุดรดิฐ

วันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑ เวลาเช้า ๒ โมง พระยาภักดีนรงค์กับพระยาเทพาธิบดี
ได้นำข้าพระพุทธเจ้าไปดูวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ได้เฝ้าล่องธูลีพระบาทได้ทรงทอด
พระเนตรเมื่อปีกลายแล้ว ไม่จำเป็นที่ข้าพระพุทธเจ้าจะกราบบังคมทูลมาอีก เว้นแต่ที่มี
พระบรมราชโองการให้สร้างขึ้นใหม่ คือถานตันโพที่ทรงปลูกนั้นบัดนี้ทำเสร็จแล้ว

ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้เขาวัดกว้างสูงแล้ว แลได้ส่งมาทูลเกล้าฯ ถวายด้วย ทั้งแผนที่วิหาร พระพุทธชินราชด้วย ข้าพระพุทธเจ้าจะนำรูปซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้หม่อมราชวงศ์โต๊ะ ถวายขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายด้วย ส่วนหอรระฆังแลกลองนั้น ทำยังไม่แล้วดี แลพระปรางนั้น จวนจะเสร็จแล้ว เดียวนี้กำลังประดับกระเบื้องทองอยู่ รูปดูเหมือนพระเจดีย์พม่า

ออกจากวัดพระศรีรัตนมหาธาตุแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูโรงเรียนซึ่งอยู่ติดต่อกับวัดนั้น เดียวนี้มีเด็กนักเรียน ๑๒๐ คน วิชาชั้นสูงแต่เพียงแบบเรียนเร็วเล่มสามเท่านั้น ดูโรงเรียนเป็นการเรียบร้อยดี

ออกจากโรงเรียนข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูโรงตำหรวจกฐนซึ่งยังเป็นโรงเก่าอยู่ ยังไม่ได้ทำตามแบบโรงพักใหม่ แต่เดี๋ยวนี้ได้หาที่ใหม่แล้วกำลังจะทำโรงพักใหม่ ที่นำโรงตำหรวจกฐนมีปืนใหญ่ซึ่งได้มาจากพวกฮ่อ ได้ซัดสนสูตรดูเป็นปืนฝรั่งเศษ ทำตั้งแต่ปี คริสต์ศักราช ๑๘๕๓

ออกจากโรงตำหรวจกฐนข้าพระพุทธเจ้าได้ไปยังที่โรงเรียนสอนทำแผนที่ มีนักเรียนซึ่งเป็นชาวเมืองพิศณุโลกก็โดยมากเรียนอยู่ แต่เวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าไปนักเรียนออกไปทำแผนที่เสียตามหัวเมืองอื่น ๆ กำหนดเรียนที่โรงเรียนนั้นให้ ๒ เดือนครึ่ง นับเอาว่าเป็นรู้การทำแผนที่ แต่มีศเตอร์จำลอง ผู้สอนว่าเวลานั้นนัก ยังทำไม่ถูกต้อง มีต้อง แก่กันเสมอ ออกจากที่นั้นข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูที่พักของมิสเตอร์แบร์ด เจ้าพนักงาน เก็บภาษีไม้ซุงในมณฑลพิศณุโลก

ป่าที่มณฑลนี้ ที่ได้ปิดไม่ให้ใครตัดมาตั้งแต่ปี ๑๑๗ นั้น บัดนี้ได้เปิดให้ตัดแล้ว แต่อนุญาตให้ตัดแต่ต้นไม้ที่เก่าแล้วหรือที่ยืนตายอยู่เท่านั้น แลอนุญาตให้ตัดได้ ๒๐๐ ต้นใน ๒ ปี ถ้าไม้เหลือในป่าภายนอกกำหนดนั้น ไม้จะต้องตกเป็นของหลวง ถ้าผู้ใดจะตัดต้อง เสียค่าซุงเสียก่อนต้นละ ๔ บาท แล้วจึงจะตัดได้แลเมื่อตัดได้แล้ว จะต้องเสียค่าตอ ต้นละ ๑๐ บาท ถ้าเกิน ๓ พิกัด และ ๖ บาท ถ้าต่ำกว่า ๓ พิกัด แลจะต้องเสียภาษีด้วยตาม อัตรา ป่านี้ไม่เปิดให้ชาวต่างประเทศ

มิสเตอร์แบร์ต มาอยู่ตั้งแต่ป่าเปิดให้คนตัด คือ ๕ เดือนมาแล้ว แต่เดิมอยู่เมือง เชียงใหม่ เดี่ยวนี้จะมารับราชการที่นี่ ต่อไปในระหว่าง ๕ เดือนที่เขาได้มาอยู่นั้น ได้เก็บ ภาษีส่งคลังที่นี่ได้แต่เพียง ๑๐๐๐ บาท เท่านั้นเพราะเวลายังสั้นอยู่ ไม้ที่ในป่ามณฑลนี้ เขาบอกว่าเป็นไม้ไม่ดีเหมือนกับไม้ในมณฑลพายัพ

การที่ยังใหม่อยู่ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้ายังไม่อาจจะทำรายงานให้เลียด มากกว่านี้ไปได้

ออกจากที่นั้นข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูตารางเรือนซึ่งทำโดยแบบแผนเป็นระเบียบ เรียบร้อยมาก ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าเห็นตรงในเมืองไทยมา ที่นี่จะเป็นดีกว่าอื่น ทั้งโทษ ต้องจำขังรวมหมด ๑๗๑ คน ที่เข้าใหม่มักจะมีโทษด้วยไปเที่ยวพลอกลวงราษฎรเอาเงิน ๑๕ บาท โดยกล่าวว่าถ้าให้เงินจำนวนนั้นจะไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปราชการรบเงี้ยว

ออกจากตารางข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูตลาดทำแผนเดียวกับที่เมืองอื่น ๆ ใน มณฑลนี้ไม่มีผิด เว้นแต่ที่ที่ยังมีที่สำหรับโรงแถวอีก แต่โรงแถวที่มีอยู่แล้วคนยังอยู่ไม่ เต็ม เรียกราคาห้องละ ๖ บาท เท่ากับที่เมืองพิจิตร

เวลาบ่ายข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูศาลมณฑล ได้ฟังความเรื่องคนพ้อลวงราษฎร เอาเงิน ๑๕ บาทแทนไปราชการตั้งที่ทราบบังคมทูลแล้วเรื่องหนึ่ง แลอีกเรื่องหนึ่งหาว่า ผู้ใหญ่บ้านไม่ส่งลูกบ้าน ๑๐ คนให้สำหรับไปราชการรบเงี้ยวตามคำกำนันสั่ง แต่ตัดสิน ให้ปล่อยตัว เพราะสืบพยานได้ว่า ที่ส่งไม่ได้นั้นเพราะลูกบ้าน ๑๐ คนนั้นรู้ตัวพากันหนี เสียก่อนวันที่นัดจะส่งตัว ความเหล่านี้นับเอาได้ว่าเป็นความมากกว่าอย่างอื่นที่ศาลกำลัง ชำระ ไม่ใช่แต่ในเมืองพิศณุโลกยกเท่านั้น เมืองพิจิตรแลเมืองอื่น ๆ ในมณฑลนี้โดยมาก เพราะเวลานี้กำลังจะเกณฑ์ราษฎรไปราชการ พระยาสุรสีห์ได้รับทุกข์กับข้าพระพุทธเจ้า มากเรื่องที่กะเกณฑ์ไม่มีใครจะได้เพราะพากันหนีโดยมาก ในมณฑลนี้ยังคอยยังชัวกับ มณฑลนครสวรรค์ที่นั่นพากันอพยพครอบครัวไปหลายพวก พวกข้าราชการพากันบ่น เป็นกำลัง พระยาสุรสีห์ออกความเห็น ว่า ถ้าทำให้มันเข้าใจกันให้ทั่วว่าจะต้องถูกเกณฑ์ กันทุกคนได้จะดี เพราะเดี๋ยวนี้ยังมีความเข้าใจกันว่าพวกที่หนีนั้นไม่ต้องถูกเกณฑ์

ข้าพระพุทธเจ้าพูดบอกความเห็นของข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาสุรสีห์แล้วอย่างไรไปเรเวต โดยว่าไม่เกี่ยวข้องกับภาระเกณฑ์ว่าให้เอาคนมีอายุจำกัดคือตั้งแต่ ๒๑ ปีไปจนถึง ๒๕ ปีต้องถูกเกณฑ์ทุกคน ทำดังนั้นเพื่อว่าจะไม่ขาดประโยชน์ทางหารับพระราชทานของ ราษฎรเหล่านั้น ที่มีอายุกว่ากำหนดนั้นหรือน้อยกว่า

ที่ ๑ ว่าการข้าพระพุทธเจ้าได้สนทนากับพระยาสุรสีห์นาน ถึงเรื่องที่ข้าพระพุทธเจ้า คิดจัดการต่าง ๆ ในเวลาที่มาเที่ยวบ้านเมืองคราวนี้ทั้งที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ดูแล้ว แลยัง ที่จะต่อไป คือการเพาะปลูกแลป่าไม้

(๑) การเพาะปลูกต่าง ๆ ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอแรงข้าราชการเจ้าเมืองกรมการ ให้ช่วยเก็บเรียบเรียงวิธีการเพาะปลูกต่าง ๆ ที่มีในเมือง แลบริเวณเมืองซึ่งอยู่ในหน้าที่ของ เขาถึงโดยว่ารายงานการเพาะปลูกนั้นจะไม่เลียดก็จริง ยังเป็นเครื่องที่จะให้รู้ได้ว่าเปน เล่า ๆ วิธีการเพาะปลูกต่าง ๆ ของเมืองต่าง ๆ ความประสงค์ของข้าพระพุทธเจ้านั้นเพื่อ จะได้รวบรวมวิธีต่าง ๆ นั้นมาพิจารณาตนเอง ว่าวิธีไหนจะดีวิธีไหนจะสมกับดินชนิดใดวิธี ไหนจะบกพร่องทางใด หรือวิธีไหนจะบริบูรณ์ทุกอย่าง ถ้าจะตีพิมพ์ขึ้นเปนเล่มสมุดแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะได้เรียบเรียงเอง เอาวิธีเหล่านั้นมาพิมพ์บอกไว้ในเมืองนั้น แปรลก ๆ กันอย่างไร ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ตัดสินว่าวิธีของเมืองนั้นดีของเมืองนั้นไม่ดี แลชี้เหตุให้ฟัง ว่าทำไมวิธีนั้น ๆ จึงดีแลไม่ดี แล้วถ้าข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าควรจะต้องเติมวิธีหนึ่งวิธีใด หรือ จะควรบอกวิธีของข้าพระพุทธเจ้าเองก็ได้ทำตามสมควร แต่ที่ข้าพระพุทธเจ้าจะออกวิธี นั้น จะได้ปรึกษากับพวกที่มีความรู้ในการปลูกเพาะต่าง ๆ ทั้งที่มีความรู้ในกรุงสยาม แล ที่ได้ความรู้มาจากยุโรปด้วย ถ้าได้ตีพิมพ์สมุดการเพาะปลูกนี้แล้ว จะได้ส่งไปตามมณฑล ต่าง ๆ ถ้าข้าราชการในมณฑลใดเอาใจใส่ในการเพาะปลูกแล้ว ก็จะได้นำเอาแบบนี้ไปอธิบาย ให้ราษฎรฟัง หรือพวกที่อ่านได้ก็จะได้เล่าเรียนออกจากแบบนี้ แลถ้าผู้หนึ่งผู้ใดทำตามสมุด วิธีการเพาะปลูกนั้นแล้วมีเหตุผลที่จะบอกได้ว่าดีหรือไม่ดีในการที่ได้ทำตามวิธีนั้น ก็จะได้เป็นตัวอย่างแลถ้าพิมพ์ครั้งหลังจะได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงไปตามการ

ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้แบบตัวอย่างรายงานให้พระยาเทพา, ผู้ว่าราชการเมือง
พิจิตรแล้ว ดูเต็มใจที่จะทำรายงานนั้นให้ ที่ข้าพระพุทธเจ้าสั่งให้เขาทำรายงานเช่นนี้
เพราะข้าพระพุทธเจ้าไม่มีเวลาที่จะตรวจการเพาะปลูกให้เห็นได้โดยละเอียด เพราะมีเวลา
น้อย เพราะฉะนั้นต้องอาศัยรายงานของข้าราชการเจ้าเมืองกรมการที่มีอกมีใจช่วยแต่ง
ให้เท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ทำโดยว่าเป็นการกะเกณฑ์เลย แต่ความเห็นของ
ข้าพระพุทธเจ้านั้น ถ้าส่งไปทุกมณฑลได้จะดี จะเกิดประโยชน์ได้อย่างยิ่ง

ข้าพระพุทธเจ้าได้ทำแบบตัวอย่างรายงาน คือทำหัวข้อทำจะต้องกล่าวใน
รายงานนั้นให้มากน้อยตามแต่จะได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นแบบสำหรับรายงานเรื่องป่าไม้
แลสัตว์พาหนะด้วยแต่ป่าไม้นั้น ป่าเล็ก ๆ ที่เป็นไม้กระยาเลยต่าง ๆ ไม่ใช่ป่าสักในมณฑล
พายัพหรือพิศณุโลกย์เป็นต้น

แบบนี้ดังนี้

แบบรายงานการเพาะปลูก, ป่าไม้ , แลสัตว์พาหนะ

การเพาะปลูก

๑. ชื่อเมืองหรือชื่อบริเวณเมือง

- (๑) ภูมิถานเมือง หรือบริเวณเมืองนั้นเป็นอย่างไร เป็นต้นว่าอยู่ริมแม่น้ำหรือ
ใกล้ภูเขา
- (๒) ดินในเมืองหรือบริเวณเมืองนั้น เป็นดินชนิดใด
- (๓) อากาศที่เมือง หรือบริเวณเมืองนั้น เป็นอย่างไร คือหนาวร้อนเพียงไร
ฤดูหนาว ฤดูร้อน ฤดูฝน ฤดูแล้ง ฤดูน้ำมาก น้ำน้อย ประมาณเดือนไร

๒. มีการปลูกเพาะอะไรบ้าง

(๑) วิธีปลูกเพาะต้นนั้น ๆ

- (ก) การเตรียมที่ดินก่อนปลูกหรือเพาะ มีหรือไม่ ถ้ามีทำอะไรบ้าง
- (ข) เพาะด้วยเมล็ดหรือปลูกด้วยยอด หรือด้วยอะไร เพาะอย่างไร ปลูกอย่างไร
- (ค) กำหนดที่ต้นนั้น ๆ จะงอกเป็นผล หรือจนเป็นประโยชน์ได้กี่วัน
- (ง) เมื่อเวลาก่อนต้นนั้น ๆ งอกหรือเมื่องอกแล้วมีการระวังรักษา ที่ดินก็ดี หรือต้นนั้น ๆ ก็ดีอย่างไรบ้าง
- (จ) ต้นนั้น ๆ จะมีแมลง, ดั้ว, หรือสรรพสัตว์ ต่าง ๆ อื่น ๆ ซึ่งทำอันตรายแก่ต้นนั้น ๆ หรือไม่ ถ้ามีวิธีป้องกันอย่างไร
- (ฉ) ก่อนที่จะส่งผลประโยชน์ซึ่งเกิดขึ้นจากการเพาะปลูกนั้นไปขาย จะต้องทำอะไร เช่น อ้อยมีวิธีทำให้เปนนงอย่างไร
- (ช) ต้องบอกเวลาดังต้นเพาะปลูก แลเวลาที่เปนนงประโยชน์ได้แล้ว แลเวลาที่ระวังรักษาต่าง ๆ ให้ตลอด

๓. ผลประโยชน์ซึ่งเกิดขึ้นจากต้นนั้น ๆ

- (๑) เปนนสินค่าใหญ่หรือไม่
- (๒) ขายกันโดยจำกัดอย่างไร
- (๓) เปนนภาษีอากรหรือไม่ ถ้าเป็นเก็บไรละเท่าไร แลปีหนึ่งเปนนภาษีเท่าใด
- (๔) ใครเป็นผู้รับซื้อของเหล่านั้น แลเมื่อรับซื้อไป ๆ ขายที่ไหน

๔. ข้อหนึ่งข้อใดที่ควรจะกล่าวในรายงาน นอกจากที่ได้ว่ามานี้ก็ให้กล่าว

.....

ป่าไม้

๑. เขตป่าใหญ่เท่าใด
๒. มีไม้ชนิดใด
๓. ราษฎรตัดกันมากน้อยเพียรไร
๔. ซื้อขายกันอย่างไร
๕. ไม้ได้ใช้ทำอะไร
๖. มีภาษีอากรหรือไม่
๗. ข้อหนึ่งข้อใดที่ควรจะกล่าวในรายงาน นอกจากที่ได้ว่ามานี้ก็ให้กล่าว

.....

สัตว์พาหนะ

๑. ในเมือง แลบริเวณนั้น มีสัตว์ชนิดใดบ้าง
๒. เปนสัตว์สูงต่ำใหญ่โตเท่าใด เช่นม้าในตำบลนั้นสูงกี่นิ้ว
๓. เปนสัตว์พาหนะจำนวนเท่าไร
๔. ไรคสัตว์พาหนะ เมื่อเวลาเขียนรายงานมีหรือไม่ ถ้ามีมากน้อยเท่าใด
๕. ราคาในเมือง แลบริเวณเมืองนั้น ตัวละเท่าใด
๖. ข้อหนึ่งข้อใดที่ควรจะกล่าว นอกจากที่ได้ว่ามานี้ ก็ให้กล่าว

.....

(๒) ในเรื่องป่าไม้ นั้น ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้ทรงพระปรารภว่า ป่าไม้ของประเทศไทยตกอยู่ในมือของฝรั่งโดยมาก ทำอย่างไรจึงจะคิดให้ฝรั่งเหล่านี้ออกไป ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าถ้าโดยว่าจะไล่จริงก็ได้ แต่จะมีลำบากอยู่ ๒ ข้อ

๑. ถ้าไล่ฝรั่งออกจากป่าไทยแล้ว เกรงว่าจะไม่มีบริษัทไทยที่จะรับรองทำป่านั้นให้ดีเท่ากับฝรั่งทำ

๒. สิ่งซึ่งจะขัดข้องอีกอย่างนั้นเกรงว่าการที่จะขับไล่พวกบริษัทฝรั่งออกจากป่าไทย จะเกิดเป็นปอลิติกขึ้น พวกเมมเบอร์ปาลีเมนต์ที่เมืองอังกฤษมีหุ้นส่วนอยู่ในป่าไม้ไทยมาก

ข้อหนึ่งนั้นพอจะทำสำเร็จไปได้ คือป่าไม้จะต้องตกอยู่ในมือของรัฐบาลสยาม รัฐบาลสยามจะต้องส่งนักเรียนปีหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๕ คน ออกไปเล่าเรียนการทำป่าไม้ที่ประเทศอินเดีย กำหนดประมาณ ๓-๔ ปีให้ได้กลับเข้ามาทำการ พวกนักเรียนคน ๆ หนึ่งเมื่อเข้ามาทำป่าไม้ได้สำเร็จ จะต้องได้เงินเดือนอย่างสูงเกือบเท่าฝรั่ง ถ้ารัฐบาลเห็นว่าจะเป็นคนทำได้จริง

ถ้าทำอย่างนี้จึงจะมีผู้ที่จะเต็มใจเล่าเรียนทางป่าไม้ แต่ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดทำการได้จริงแล้ว รัฐบาลไม่ควรจะเสียดายเงินเพราะเงินที่ได้จากราคาขายไม้จะเข้ากับรัฐบาลมาก

ส่วนข้อปอลิติก นั้นยอมเป็นการจหนัก ถ้าว่าเกิดขึ้นจริง แต่ข้าพระพุทธเจ้านึกว่าถ้าเรามีคนที่ทำป่าจริงได้แล้วฝรั่งจะไม่อาจทำอะไรเราได้ เพราะป่าเป็นที่ของเรา ควรจะให้แก่คนที่เราเลือกให้

สองข้อนี้คือ ๑. ไม่มีคนไทยที่จะทำป่าได้ และมีปอลิติกมาเกี่ยวข้องที่ทำให้ข้าพระพุทธเจ้าไม่เชื่อใจแน่ว่าจะไล่ฝรั่งออกจากป่าได้ โดยที่สุสุดว่าถ้าเราไล่บริษัทฝรั่งเหล่านี้ไปแล้ว เอาเป็นป่าของรัฐบาลทำ รัฐบาลจะจ้างฝรั่งทำปนกันคนไทย ก็ยังดีกว่าให้บริษัท เพราะไม้นั้นกำไรที่ขายจะอยู่กับรัฐบาล การนี้สำคัญมาก เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึงพื้นที่ป่าเหล่านั้นแล้ว จะมีความเห็นต่อไปอีกได้ ตามที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคม

ทูลมานี้เป็นแต่ความเห็นของข้าพระพุทธเจ้า ซึ่งยังไม่ชำนาญในการบ้านเมืองแท้ ถ้าผิดพลั้งอย่างใดพระราชอาญาไม่พินเกล้า ฯ

เวลากลางคืนวันที่ ๒๗ พระยาสุรสีห์ได้เชิญข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายไปประชุมที่เรือนที่ราชมาพัก ได้มีการเลี้ยงสับเปอร์ด้วย ราชมาพคนั้นเป็นความคิดดีมาก ที่ทางสวยสะอาดต้องตาอย่างยิ่ง

เวลาเช้าวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ขี่ม้าไปดูเขาสมอแครงสนุกนี้ส่นานมาก อากาศเมื่อกลางวันร้อนสักหน่อย แต่เดี๋ยวนี้ดีเย็นมาก

อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้มอบหนังสือซึ่งพระราชทานให้มาให้พระยาสุรสีห์, แก่พระยาสุรสีห์แล้ว

พวกที่มากับข้าพระพุทธเจ้ามีความสุขสบายทุกคน เว้นแต่พระยาวารคุณป่วยเป็นไขมาได้ ๒ วัน แต่วันนี้ว่าปรกติดีแล้ว

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า เพ็ญพัฒน์พงษ์

ตลาดนครไชยศรี ภาพยุค ๒๔๕๐

รายงานการตรวจราชการ มณฑลนครไชยศรี

ร.ศ. ๑๒๑

(พ.ศ. ๒๔๔๖)

พระยาอินทรวชิต

พระยาอินทรวชิต* เจ้ากรมพลำภัง ออกตรวจมณฑลนครไชยศรี ระหว่างวันที่ ๑๐ มีนาคม - วันที่ ๑๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๑ รายงานการตรวจว่าด้วยเรื่อง หน้าที่ราชการ การเงิน การทำสำมนครวัดและการทำเทบิยที่ราษฎร การเก็บจดหมายและหนังสือ การตรวจระเบียบการในที่ว่ากำรอำเภอ และกำรตรวจเรือ่นจำ

*พระยาอินทรวชิต (อวบ เปาโรหิตย์) เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายพลำภัง ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาจำแสนบตี พระยากำแห่งสงคราม พระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี และเจ้าพระยามุขมนตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ถึงแก่อสัญกรรม พ.ศ. ๒๔๗๗

รับวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๒

นาม พระยาศรีสหเทพ ที่

ลงวันที่

ร.ศ. ๑๒๒

ใจความ

ทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานพระยาอินทรวชิต เจ้ากรมพลำกัง ไปตรวจ
การนำที่ปกครองมณฑลนครไชยศรี

พระราชกระแส

หมายเหตุ

ดูมีความคิดแยบคายอยู่

รับวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๑๒๒

ที่

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่

เดือน

ร.ศ.

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยตามความในจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าฉบับที่ ๕๑๓/๑๑๑๕๐ ลงวันที่ ๑๔ มกราคม ร, ศ, ๑๒๑ กราบบังคมทูลเรื่องกำหนดตำแหน่งข้าราชการในกระทรวงมหาดไทยเป็นสองชนิด คือตำแหน่งประจำทำราชการอยู่ในศาลาว่าการกระทรวงมหาดไทยชนิด ๑ ตำแหน่งรับราชการในศาลากระทรวงมหาดไทยชั่วคราวชนิด ๑ ตำแหน่งประจำมีเจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายปล้ำกังเป็นเจ้าหน้าที่ตรวจจัดแบบแผนการปกครองท้องที่อำเภอแลกำนัน แลตรวจจัดระเบียบออฟฟิศตามหัวเมืองทั้งการทำให้สัมโนครวั กับมีเจ้ากรมที่ประจำรับราชการในกระทรวงอีก ๓ ตำแหน่ง มีหน้าที่ต่าง ๆ กัน ความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พระยาอินทรวชิต เจ้ากรมปล้ำกังไปตรวจการในหน้าที่ปกครองในมณฑลนครไชยศรีแลราชบุรี พระยาอินทรวชิตได้กลับมาทำรายงานการที่ไปตรวจในที่นั้น ๑ ฉบับ ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งรายงานพระยาอินทรวชิตมาทูลเกล้า ฯ ถวายพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสทเทพ ขอเดชะ

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนา

วันที่ ๑๓ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๑^{๓๕}

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระ-ทานทำรายงานตรวจการมณฑลนครไชยศรี ทูลเกล้า ฯ ถวายพระเดชพระคุณ พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทราบฝ่า-พระบาท ด้วยมีรับสั่งโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจราชการที่มณฑลนครไชยศรี นั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้กราบทูลตามส่วนของการที่ตรวจต่อไป

ส่วนเดินทาง

๑ เมื่อวันที่ ๑๐ เดือนนี้ข้าพระพุทธเจ้ากับคนใช้ ๑ คนได้ไปถึงสะเตชันรถไฟปากคลองบางกอกน้อยเวลาเช้า ๑ โมง รถไฟออกเวลาเช้า ๒ โมงครึ่งถึงพระปฐมเจดีย์ เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งพบขุนศิริบุรานุการนำรถไปคอยอยู่ และแจ้งว่า เจ้าคุณพระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรีให้มารับ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปหาเจ้าคุณเทศา ฯ จัดให้พักที่เรือนใหม่ของท่าน เวลาบ่าย ๑ โมงได้ไปที่ศาลาว่าการมณฑล บ่าย ๓ โมงครึ่งไปดูการอำเภอพระปฐมเจดีย์ เวลาบ่าย ๕ โมงกลับที่พัก เวลากลางคืนได้ตรวจและแนะนำการอำเภอ เวลา ๗ ทุ่มเลิก รุ่งขึ้นวันที่ ๑๑ เวลาเช้า ๕ โมงไปทำสำมโนครวัตามหมู่บ้านและไปที่ศาลาว่าการมณฑล บ่าย ๕ โมงไปดูเรือนจำ ย่ำค่ำกลับที่พัก รุ่งขึ้นวันที่ ๑๒ เวลาเช้า ๔ โมงไปสะเตชันรถไฟ รถไฟไม่รับคนโดยสารจึงขอเรือเจ้าคุณเทศามาทางเรือถึงกรุงเทพ ฯ เวลา ๓ ยาม รวมทั้งไปมา ๓ วัน คิดเวลาทำการ ๑๖ ชั่วโมง และในการที่ข้าพระพุทธเจ้าไปราชการครั้งนี้ได้รับความอารีเอื้อเฟื้อจากเจ้าคุณเทศาเป็นอันดี ไม่มีความลำบากแต่สักอย่างเลย

ส่วนหน้าที่ราชการ

๒ หน้าที่ราชการตามที่แบ่งไว้ในเวลานี้ ที่ยังเคลื่อนคลาอยู่มากนั้นก็แต่หน้าที่ข้าหลวงมหาดไทย คือไม่ว่าการอย่างไร ถ้าไม่ตรงตามหน้าที่แล้วก็รวมเป็นของข้าหลวงมหาดไทยทั้งสิ้น และยังยิ่งกว่านั้นแม้ถึงการหน้าที่อื่นถ้าหากยกเลิกเล็กน้อยแล้วก็มาให้ข้าหลวงมหาดไทยรับผิดชอบตัดตอนมาอีกชั้นหนึ่ง การเหล่านี้เป็นส่วนเงินและบัญชีเงินแทบทั้งนั้น ซึ่งจะเดินเล่อไวใจผู้อื่นไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลแต่เพียงหน้าที่อื่นซึ่งมาปนคละอยู่ดังกล่าวนั้นต่อไป คือ

การรับจ่ายเงิน (ก) ต้องเป็นผู้ทำฎีกาเบิกเงินทุกหน้าที่ตลอดจนอำเภอมิหน้าที่มีมหาดไทยแต่เดิม เงินเดือน ค่าใช้สอย ค่าเดินทาง เงินการจกรก่อสร้างเหล่านี้เป็นต้น มีเว้นแต่กองคลัง ๑ กองสรรพากร ๑ กองตำรวจภูธร ๑ ศาล ๑ รวม ๔ กองเท่านั้น เมื่อรับเงินยอดใหญ่รวมจากคลังมาแล้ว ต้องมาแยกจ่ายเป็นรายย่อยให้แก่บุคคลผู้ต้องการเป็นราย ๆ มีบัญชีรับเงินจ่ายเงินแยกประเภทตามงบประมาณด้วย เมื่อรับเงินแล้วต้องให้ผู้รับเซ็นชื่อลงในใบสำคัญศึกษาชนิดหนึ่งซึ่งไม่เกี่ยวแก่ฎีกา ใบสำคัญอย่างนี้เป็นการแสดงบริสุทธิ์ว่าข้าหลวงมหาดไทยได้จ่ายพ้นตัวไปแล้ว ใบสำคัญนี้ต้องส่งคลัง

ความเห็นการรับจ่ายเงิน เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าการรับจ่ายเงินนี้ควรกองใต้อำเภอนั้นเบิกข้าหลวงมหาดไทยควรเบิกแต่กองบัญชาการมณฑล กองมหาดไทย กองการโรงรักษาศาลารวมกัน แต่ถ้าเป็นเงินเดือนเมื่อเบิกแล้วควรมอบฝากไว้ให้คลังเป็นผู้จ่ายด้วย เพราะจะได้มีบัญชีแต่ที่คลังเล่มเดียว ส่วนค่าใช้สอย ค่าเดินทาง ผู้ซื้อผู้เดินทางรับเงินตามรายเที่ยวแก่คลังทีเดียวไม่ต้องมีบัญชี ส่วนเงินเดือนกองอัยการ กองสรรพากร กองเรือนจำ กองไปรษณีย์ โทรเลขที่อยู่ใกล้กับศาลว่าการมณฑลเหล่านี้ควรฝากเงินให้คลังเป็นผู้จ่ายด้วยเหมือนกัน คงเหมาะให้ไปแต่เฉพาะอำเภอบ้าง

ความตกลง
การรับจ่ายเงิน

ข้าพระพุทธเจ้า จึงได้นำความกราบเรียนเจ้าคุณเทศา มี
บัญชาเรียกข้าหลวงคลังมาปรึกษา ทกลงข้าหลวงคลังยอมรับ
ให้หน้าที่กองใดกองนั้นเบิกได้ไม่ต้องให้ข้าหลวงมหาดไทยเบิก
ตั้งแต่ก่อน ค่าใช้สอย ค่าเดินทาง กองใดหัวหน้ากองนั้นเบิก
เหมือนกับผูู้ซื้อผู้เดินทางรับเงินต่อคลังทีเดียว แต่ที่จะฝากเงินเดือน
กองต่าง ๆ ให้จ่ายนั้นไม่รับ และว่าคลังจะรับฝากเงินของบุคคล
ไว้ไม่ได้ผิดข้อบังคับคลัง เพราะเงินนั้นจ่ายขาดจากบัญชีแล้ว

ยืมเงินทตรงหน้าที่
มหาดไทยแต่เดิม

(ข) เดิมข้าหลวงมหาดไทยต้องเป็นผู้ยืมเงินทตรงต่อคลัง
แล้วมาจ่ายยืมให้แก่ผู้ต้องการทุกกองนอกจากคลังและสรรพากร
แล้วต้องเป็นผู้เร่งรัดด้วย

ความเห็นเรื่องยืมเงิน

เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าเรื่องนี้ควรกองใดกองนั้นยืมต่อคลัง ดัง
วิธีเบิกเงินไม่ควรเกี่ยวเป็นหน้าที่ข้าหลวงมหาดไทย

ความตกลงเรื่องยืมเงิน

ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบเรียนเจ้าคุณเทศา และปรึกษาข้าหลวง
คลังตกลงว่า การยืมเงินกองใดให้หัวหน้ากองนั้นเป็นผู้ยืม

การโอนเงินหน้าที่
มหาดไทยแต่เดิม

(ข) ข้าหลวงมหาดไทยต้องตรวจดูเสมอว่า เงินในงบ
ประมาณรายใดจ่ายน้อยลงจะไม่พอจ่ายตลอดปี รายใดเหลือ
มากจะโอนมาเพิ่มได้ ต้องทำรายงานเสนอเทศาภิบาลเพื่อสั่ง
คลังให้ทำใบบอกโยเงิน และต้องทำบัญชีแยกประเภทหักจ่าย
ทุกเดือน เพื่อจะได้รู้เงินขาดเงินเหลืออีกส่วนหนึ่งด้วย

ความเห็นการโอนเงิน

เรื่องนี้เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าคลังก็มีบัญชีดังกล่าวนี้อยู่แล้ว
และการบอกโอนเงินคลังก็ทำ มหาดไทยคงมีหน้าที่แต่ต้อง
ตรวจตราและนำเสนอเท่านั้น ทั้งกลับต้องทำบัญชีอีกบัญชีหนึ่ง
เข้าด้วย ถ้าจะให้คลังเป็นผู้เสนอเงินขาดเงินเหลือตรงต่อ
เทศาภิบาลแล้วก็จะไม่ต้องเกาะก้อนยุ่งในหน้าที่มหาดไทยถึง
เพียงนี้

- ความตกลงเรื่องโอนเงิน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กราบเรียนเจ้าคุณเทศาพร้อมด้วยข้าหลวงคลัง ข้าหลวงคลังรับตกลงในการนี้ไม่ต้องเกี่ยวแก่ข้าหลวงมหาดไทย
- ทำงานประมาณหน้าที่มหาดไทยแต่เดิม (ค) การทำงานประมาณรายจ่าย ข้าหลวงมหาดไทยต้องทำทุกอย่างตลอดจนอำเภอ เว้นแต่กองคลังและสรรพากร
- ความเห็นเรื่องทำงานประมาณ เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าการทำงานประมาณนี้ก็ไม่มากนัก แต่ถ้ามอบให้คลังทำพร้อมด้วยความปรึกษาหารือของข้าหลวงสรรพากรแล้วจึงนำเสนอเทศาภิบาลตรวจแก้ตามที่เห็นชอบและสมควรแล้วจะเป็นการดี เพราะประเภทเงินและงบประมาณจะได้ไปรวมอยู่ที่คลังแห่งเดียว
- ความตกลงเรื่องงบประมาณ ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบเรียนเจ้าคุณเทศา ๆ มีบัญชาว่าเรื่องนี้เจ้าคุณพระยาศรีสหเทพมาจัดไว้ว่าหน้าที่ใครให้ผู้นั้นทำจึงเป็นอันคงให้เป็นไปตามเดิม
- คำราชการเลขหน้าที่มหาดไทยแต่เดิม (ค) ข้าหลวงมหาดไทยต้องเป็นผู้เก็บเงินคำราชการเลขนำส่งคลังและมีบัญชีด้วย
- ความเห็นเรื่องคำราชการเลข เรื่องนี้เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้าให้สรรพากรเป็นผู้เก็บเงินนำส่งคลัง แต่บัญชีมีจำนวนเลขให้มหาดไทยถือแล้วจะเป็นระเบียบดีเพราะเงินรายได้ในหัวเมืองเวลานี้เป็นหน้าที่สรรพากรอยู่แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบเรียนความข้อนี้ต่อเจ้าคุณเทศาแล้ว
- ของกลางหน้าที่มหาดไทยแต่เดิม (ข) ข้าหลวงมหาดไทยต้องรับผิดชอบในเรื่องของกลางและต้องมีบัญชีด้วย คือ กองรับส่งเมื่อได้รับแล้วนำส่งอัยการ ๆ ส่งมหาดไทย ๆ ลงบัญชีแล้ว ถ้าเป็นสัตว์พาหะนยานพาหะนะจ่ายให้พธำรงค์รับไปรักษา ถ้าเป็นของเบ็ดเตล็ดมอบพนักงานพัสดุ ถ้าเป็นของมีราคาต้องรักษาเอง เวลาเรียกคืนกับการต้องเซ็นรับในบัญชีของมหาดไทย

ความเห็นเรื่องของกลาง

เรื่องของกลางยังไม่เป็นระเบียบต้องกระทรวงมหาดไทยส่งแบบ และเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าไม่ควรมีใบอนุญาตที่มีมหาดไทย ควรมีแต่ที่อัยการเล่มเดียว เมื่ออัยการได้รับแล้วเป็นสัตว์ หรือยานพาหนะนั้นก็เรียกพ้อมรงค์มาเซ็นรับไปจากอัยการ ถ้าเป็นของเบ็ดเตล็ดก็เรียกภารโรงหรือพนักงานรักษาสาลามาเซ็นรับไป ถ้าเป็นเงินหรือทองคำใบมอบไว้ต่อคลังหรือให้คลังเซ็นรับในใบอนุญาตก็ได้ เวลาเรียกคืนก็เรียกตรงต่อผู้รักษาทีเดียว ผู้รักษาต้องเซ็นเพื่อส่งของคืนในใบอนุญาตของอัยการเล่มนั้นเอง และถึงจะมอบคืนแก่เจ้าของก็ควรให้เซ็นรับในใบอนุญาตนั้น ไม่ควรเรียกใบรับซึ่งจะขาดหรือปลิวหายไปได้ แต่ในการเรื่องของกลางมณฑลนครไชยศรีซึ่งยังอ้อมมาเป็นหน้าที่ข้าหลวงมหาดไทยอยู่นี้ไม่สู้ยากเลิกละเวลาใดก็ได้ ถ้าทรงโปรดเห็นชอบแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอฉลองพระเดชพระคุณร่างกฎเสนาบดีและแบบใบอนุญาตที่เกล้า ๆ ถวายเมื่อรวมความเห็นในส่วนการแบ่งหน้าที่ราชการในศาลาว่าการมณฑลนครไชยศรีแล้ว เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าหน้าที่อื่นก็เฉพาะ การตรงตัวดีอยู่ แต่กองข้าหลวงมหาดไทยค่อนข้างหนักเต็มตัวเพราะต้องเป็นสาขาของกองอื่นมีคลังเป็นต้น ถ้าปล่อยให้เป็นอยู่แล้วจะเพิ่มการอื่นเข้าไม่ได้ และการในส่วนหน้าที่ของตนก็ต้องบกพร่องอยู่เอง

ส่วนสามโนครวั

การทำสามโนครวั

๓ การทำสามโนครวัซึ่งเป็นแบบกระทรวงคิดขึ้นใหม่อยู่ในหน้าที่ข้าหลวงมหาดไทยนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงลักษณะที่ทำแก่หลวงเสนาพิทักษ์กับหลวงธำรงเจติย์รัฐและกำหนดเวลาว่าเดือน ๓ ข้างแรม หรือ เดือน ๔ ข้างขึ้นต้องให้ปลัดอำเภอลงสำรวจทุกปี แล้วรวมยอดสามโนครวันี้ลงในสมุดเล็ก ๆ (แบบกระทรวง) มอบให้ผู้ใหญ่บ้านถือ ถึงคราวสำรวจใหม่ให้อำเภอ

แก้ให้ ๓ ปีแจกใหม่ครั้งหนึ่ง แล้วข้าพระพุทธเจ้าได้พาไปจดตาม บ้านราษฎรและเรือนหลวงเสนีย์พิทักษ์ด้วยทำได้ ๓ บ้านเข้าใจดี

ส่วนเทบียท์

การทำเทบียท์

๔ เทบียท์กำหนดผู้ใหญ่บ้านตามที่กระทรวงคิดขึ้นใหม่หน้าที่ ข้าหลวงมหาดไทยนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้แนะนำวิธีทำแก่หลวง เสนีย์พิทักษ์กับหลวงธำรงเจดีย์รัฐ และได้อธิบายเกี่ยวแก่การ สำนโนครวัว่าเมื่อสำรวจสำนโนครวัแล้วให้รวมยอดในหมู่บ้าน มาลงในเทบียท์นี้ด้วยปีละบรรทัด แล้วยกขึ้นเป็นตำบลกำหนดใน ใบหน้า เวลาเปลี่ยนแปลงหรือตั้งเพิ่มให้อำเภอส่งไปเปลี่ยนแปลง มายังเมือง ๆ ลงเทบียท์แล้วสักหลังส่งยังมณฑลจะได้แก้ให้ตรง กัน เมื่อรับว่าเข้าใจแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งเล็กลูกผู้ใหญ่นบ้าน ที่ส่งเลิกนั้นก็เป้นแต่ส่งเพราะแต่เดิมก็ไม่ได้ทำอยู่แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งให้ลงมือโดยเร็วเมื่อเสร็จให้ส่งไปคูที่กระทรวง สักตำบลหนึ่ง เพื่อสอบความเข้าใจ

ส่วนจดหมาย

การเก็บจดหมาย

๕ การทำจดหมายหรือการเก็บจดหมายเจ้าหน้าที่ได้แยก ตามแผนของตัวอยู่แล้ว ในชั้นนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้แนะนำวิธี เก็บอย่างใหม่ตามพระดำริห์ของใต้ฝ่าพระบาท เจ้าหน้าที่อยู่ไม่ พร้อมกันข้าพระพุทธเจ้าจึงขออนุญาตต่อเจ้าคุณเทศาภิบาลและ ให้แบบหัวข้อส่วนเก็บไว้ต่อหลวงเสนีย์พิทักษ์ผู้เดียว และขอให้ หลวงเสนีย์พิทักษ์ตรวจหน้าทีนี้ด้วยว่าจะถูกต้องหรือไม่ แม้ถึง เจ้าหน้าที่อื่นที่ยังอยู่ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ชี้แจงมากบ้างน้อยบ้าง โดยไม่เลียดลอก็นับว่าเข้าใจทางทุกคน การที่ชี้แจงวิธีเก็บนั้น ให้แบ่งเป็นส่วนตามลำดับดังนี้

หนังสือที่มณฑล

- (ก) แยกเป็นเมือง ๆ ละส่วนเว้นแต่เมืองที่ตั้งมณฑล
- (ข) แยกอำเภอในเมืองที่ตั้งมณฑลนั้นเป็นอำเภอละส่วน ๆ
- (ง) มณฑล (ชื่อมณฑล)
- (ค) มณฑล หรือ เมืองต่าง ๆ
- (ค) กรุงเทพฯ ฯ

หนังสือที่เมืองไม่ได้ตั้งมณฑล

- (ก) อำเภอแยกเป็นอำเภอละส่วน ๆ
- (ข) เมือง (ชื่อเมือง)
- (ง) มณฑล (ชื่อมณฑล)
- (ค) เมือง หรือ มณฑลต่าง ๆ
- (ค) กรุงเทพฯ ฯ

หนังสือที่อำเภอ

- (ก) อำเภอ (ชื่ออำเภอ)
- (ข) มณฑล (ชื่อมณฑล)

ถ้าเมืองที่ไม่ได้ตั้งมณฑลใช้ชื่อเมือง

(ข) อำเภออื่น หรือ เมืองอื่น หลวงเสนีย์พิทักษ์ได้เข้าใจในวิธีนี้แล้ว และให้ได้ลองแยกดู ๕ ส่วน ๆ ละ ๒ } เรื่องพอเป็นหนทางที่จะทำ และเมื่อเห็นว่าเป็นระเบียบดีแล้วจะได้คิดออกกฎเสนาบดีตามที่รับสั่งไว้ในวันต่อไป

ส่วนตำแหน่ง

รวมกองเลขากับมหาดไทย ๖ ที่มณฑลนครไชยศรี เวลานั้นแยกเลขานุการกับมหาดไทย มณฑลเป็นคนละกอง มหาดไทยมี ๗ คนทั้งข้าหลวง เลขานุการ มี ๕ คนทั้งหัวหน้า แบ่งหน้าที่มหาดไทยมาให้เลขานุการทำ คือ ๑ แผนกพิธี ๒ แผนกทหาร ๓ แผนกต่างประเทศ ข้าพระพุทธเจ้า ได้ตรวจดูหนังสือราชการทั้งรับและส่งรวมกันทั้ง ๒ หน้าที่นี้อยู่ ในราววันละ ๑๕ ถึง ๒๐ ฉบับเท่านั้น เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้ารวม กันเสียจะดีกว่า เพราะมีการจะได้ช่วยกันทำ และเมื่อเพิ่มการ มหาดไทยขึ้นคนทำจะได้พอไม่ต้องเพิ่มคนอื่นอีก หรือเมื่อเหลือจะ ตัดออกเสียก็ได้ดีกว่าที่จะแยกเป็นคนละส่วนให้ต่างกันออกไป ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบเรียนเจ้าคุณเทศาก็เห็นชอบ ทั้งนี้แล้ว แต่พระดำริห์จะโปรดเกล้า ๆ ประการใด

ส่วนอำเภอ

ตรวจอำเภอพระปฐมเจดีย์ ๗ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจการอำเภอพระปฐมเจดีย์ ระเบียบการที่ทำถูกต้องพอใช้มีที่ติน้อย เปรียบเทียบความตกลง มาก หนังสือราชการเก็บรวมเป็นหมวดหมู่ แต่การโจรผู้ร้าย อ่อนแอ ตลอดถึงการอะอะตึงตังในการบางอย่างซึ่งเป็นหน้าที่ ของหัวหน้าผู้ปกครองท้องที่พึงกระทำ การเด็ดขาดไม่ค่อยมีและ ประกอบทั้งความเหนื่อยหน่ายด้วยก็เลยออกจะรวม ๆ ไป เมื่อ เป็นเช่นนี้ก็ต้องเสียเบงมาทำการไม่สำเร็จอยู่เอง ราษฎรไม่เกลียด แต่ค่อนข้างจะไม่นับถือ ดูเป็นการเกิดแต่อุปนิสัยซึ่งจะรักษาไม่ หาย ไม่ใช่แก้ลงทำ ถ้าจะโทษก็ต้องว่าใช้ผิดหน้าที่ เพราะผู้ที่เป็นเช่นนี้มีการอย่างอื่นซึ่งจะทำได้ดี

สมุดรายวันอำเภอ

และข้าพระพุทธเจ้า ได้ชี้แจงวิธีจดรายวันอำเภอแก่หลวง ช่างเจดีย์รัฐทั้งใต้ให้ลองทำแต่วันที่ ๑๐ มา การที่ทำก็ถูกแต่ ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่สู้ไวใจ เพราะได้ตรวจน้อยวันนัก

ส่วนเรือนจำ

๘ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจการเรือนจำ แต่ไปเย็นไปเสีย ไม่ได้ตรวจรายตัว ทราบแต่ยอดตามรายงานที่พริ้มรงค์ยืนว่า มีนักโทษในเรือนจำ ๒๙๓ คนแบ่งเป็นกำหนดโทษแล้วชาย ๑๗๗ หญิง ๓ ระหว่างพิจารณา ชาย ๔๐ หญิง ๑ ระหว่างไต่สวน ชาย ๖๗ คน ฝากชาย ๕

การรักษาสะอาดดี ภาณูชีทำถูกต้องระเบียบการงานพอใช้ การโยธาแข็งแรง ส่วนผลประโยชน์กองเรือนจำน้อยคิดถัวราว เดือนละ ๑๒ บาท เท่านั้นไม่สมกับที่ คือเพราะเป็นด้วยไม่มีใครได้ทำและได้จ่ายไปการโยธาเสียมากเหลือคนอยู่น้อย แต่เรื่องไว้ใจนักโทษซึ่งเป็นธรรมชาติของผู้คุมนั้นยังมีอยู่ดูเป็นข้อที่เหลือกำลังจริง แต่อย่างไรก็ดีเรือนจำมณฑลนครไชยศรีนี้ต้องนับเป็นชั้นดีไม่เลวเลย ควรได้รับความสรรเสริญแก่ ส่วนตัวเรือนจำเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าจำเป็นต้องรีบร้อนสร้างใหม่ เพราะเป็นเครื่องก้ำมลอและนักโทษก็มากทั้งจกรรจก็กลายคนหน้ากลัวอันตรายทุกอย่าง

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาอินทรวชิต

นายแพ

นายแพ เขียน

หลวงประสิทธิ์ ตรี

นายนวม ทาน

ที่ ๙๑/๔๒๙

สวนดุสิต

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ถึง กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ด้วยได้รับหนังสือกระทรวงมหาดไทย ที่ ๗๐/๒๓๖๒ ส่งรายงานพระยาอินทวิจิต เจ้ากรมพลำภังซึ่งไปตรวจการในหน้าที่ปกครองในมณฑลนครไชยศรีและมณฑลราชบุรี รายงานพระยาอินทวิจิตที่ส่งมานั้นได้ตรวจแล้ว ดุมีความคิดแยบคายอยู่

หนังสือกรมราชเลขานุการ

หมายเลขที่ ๙๑/๔๒๙ พระราชหัตถ์

ถึง กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ผู้มีชื่อในท้ายหนังสือนี้

ได้รับไว้แล้ว

แต่วันที่ ๓๑ พฤษภาคม

ร, ศ, ๑๒๒

ตึกของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (ชุ่ม อภัยวงศ์) สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒
เพื่อถวายเป็นที่ประทับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการเสด็จประพาส
มณฑลปราจีนบุรี

รายงานการตรวจราชการ มณฑลปักษ์ใต้

ร.ศ. ๑๒๒

(พ.ศ. ๒๔๔๗)

พระยาอินทรวชิต

พระยาอินทรวชิต* เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายพลร่ม ออกตรวจมณฑลปักษ์ใต้ ระหว่างวันที่ ๑๗ เมษายน - วันที่ ๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๒ ระยะทางการตรวจมีดังนี้ เมืองนครนายก - อำเภอหนองโพ - อำเภอบ้านสร้าง - เมืองปักษ์ใต้ - อำเภอท่าพระชุม - อำเภอบางคล้า - เมืองชลบุรี - เมืองฉะเชิงเทรา - อำเภอบางน้ำเปรี้ยว รายงานการตรวจว่าด้วยเรื่อง ที่ว่าการอำเภอ สารบาญชีและแบบแผน การโยธา การเรือนจำ การศาล และการสรรพากร

* พระยาอินทรวชิต (อวบ เปาโรหิตย์) เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายพลร่ม ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาจำแสนบดินทร์ พระยากำแพงสงคราม พระยาราชนกุลวิบูลย์ภักดี และเจ้าพระยามุขมนตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ถึงแก่อสัญกรรม พ.ศ. ๒๔๗๗

รับวันที่ ๒๒ สิงหาคม ร. ศ. ๑๒๒

นาม พระยาศรีสหเทพ ที่ ๒๐๖

ลงวันที่ ๒๒ สิงหาคม ร. ศ. ๑๒๒

ใจความ รายงานพระยาอินทรวชิตไปตรวจการมณฑลปราจีนบุรี

พระราชกระแส	หมายเหตุ
รับ	

ที่ ๒๐๖/๕๙๙๕

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๒๒ เดือน สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ด้วยพระยาอินทรวชิต เจ้ากรมมณฑลไทยฝ่ายพลำภังได้ไปตรวจการมณฑล
ปาจิณบุรี กลับมาทำรายงานในการที่ได้ไปตรวจขึ้นฉบับหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ
ถวายสำเนารายงาน พระยาอินทรวชิตมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ ด้วยแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรีสหเทพ ขอเดชะ

ราชปลัดทูลฉลอง

สำเนา

ที่ ๑/๒

ห้องกรมฝ่ายพลำภัง

วันที่ ๑๗ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทราบฝ่าพระบาท

๑ ด้วยโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจราชการในแผนกการปกครอง
มณฑลปาจิณบุรีนั้น พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้กราบทูลการที่
ตรวจดังต่อไปนี้.

- ๑ ว่าด้วยการเดินทาง
- ๒ ว่าด้วยการตรวจเฉพาะท้องที่
- ๓ ว่าด้วยการรวมทั่วไป
- ๔ ว่าด้วยเงินใช้จ่าย

ส่วนการเดินทาง

๒ ข้าพระพุทธเจ้าได้ยืมเรือกลไฟชื่อพิศณุเทพ ของกรมตำรวจภูธรลำ ๑ กับมี
เรือฟางเปนเรือคร้วลำ ๑ รวม ๒ ลำ ในการที่ไปคราวนี้ได้โชคดีเป็นต้นระดูน้ำหลาก
ข้าพระพุทธเจ้าจึงไปเมืองนครนายกเสียก่อนเพื่อให้ทันครวน้ำ เพราะเกรงว่าถ้าเข้าไป
บางทีกลับลงเสียจะลำบาก ด้วยธรรมชาติของลำน้ำแควนครนายกนั้นขึ้นลงเร็วแบบเดียว
กับแควป่าสัก กลับจากนครนายกจึงได้ขึ้นไปเมืองปาจิณ กลับจากนครนายกจึงได้ขึ้นไปเมือง
ปาจิณ กลับจากเมืองปาจิณล่องลงมาเมืองฉเชิงเทรา แล้วจึงเลยไปเมืองชลบุรีทางปากอ่าว
บางปะกง เปนสุดทางที่ไปคราวนี้เพียงเมืองชล

แลในระหว่างทางที่ไปนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้แวะเมืองธัญบุรีเยี่ยมพระยา
สุนทรารถเสนีผู้ว่าราชการเมือง แล้วเลยไปดูที่ว่าการเมืองท่าเรือบรียดี พระยาสุนทรารถเสนี
ได้ข้อให้อธิบายวิธีจดทะเบียนสัตว์พาหนะ ในการที่ไว้พระราชบัญญัติใหม่ด้วย เวลาและ
ระยะทางแจ้งอยู่ในตารางต่อไปนี้

ออก	วัน	เวลา	ช. บ.	ถึง	วัน	เวลา	ช. บ.	หมายเหตุ
		โมง	นาที			โมง	นาที	
ท่าถนนราชวงษ์	๑๗/๔	ช. ๔	-	เมืองธัญบุรี	๑๗/๔	บ. ๕	๓๐	พักนอน
เมืองธัญบุรี	๑๗/๔	ย่ำรุ่ง	-	ที่ว่าการอำเภอองครักษ์ นครนายก	๑๗/๔	เที่ยง	๒๕	พักรตรวจการ
ที่ว่าการอำเภอองครักษ์	๑๗/๔	บ. ๒	๓๕	ที่ว่าการอำเภอท่าช้าง นครนายก	๑๗/๔	บ. ๔	๔๕	พักรตรวจการ
ที่ว่าการอำเภอท่าช้าง	๑๗/๔	ย่ำค่ำ	๕	ที่ว่าการเมืองนครนายก	๑๗/๔	ช. ๔	-	พักนอนกลางทางคืน ๑
ที่ว่าการเมืองนครนายก	๑๗/๔	ช. ๔	-	ที่ว่าการอำเภอหนองโพ นครนายก	๑๗/๔	ช. ๕	๑๘	ตรวจการแล้วกลับ
ที่ว่าการอำเภอหนองโพ	๑๗/๔	บ. ๑	-	ที่ว่าการเมืองนครนายก	๑๗/๔	บ. ๒	-	พักรตรวจการ
ที่ว่าการเมืองนครนายก	๒๐/๔	ย่ำรุ่ง	๒๕	ที่ว่าการอำเภอบ้านสอ ปาจิณบุรี	๒๐/๔	ช. ๒	-	พักรตรวจการระหว่างทาง ตอนนี พักนอนกลางทางคืน ๑
ที่ว่าการอำเภอบ้านสอ	๒๑/๔	บ. ๑	๒๐	ที่ว่าการเมืองปาจิณ	๒๑/๔	บ. ๔	๑๐	พักนอน
ที่ว่าการเมืองปาจิณ	๒๒/๔	ช. ๑	๑๕	ที่ว่าการอำเภอท่าประชุม ปาจิณบุรี	๒๒/๔	เที่ยง	๓๐	ตรวจการแล้วกลับ
ที่ว่าการอำเภอท่าประชุม	๒๒/๔	บ. ๓	๔๕	ที่ว่าการเมืองปาจิณ	๒๒/๔	ย่ำค่ำ	๓๐	พักนอนรุ่งขึ้นตรวจการ
ที่ว่าการเมืองปาจิณ	๒๓/๔	บ. ๑	๓๕	ที่ว่าการอำเภอบางคล้า ฉะเชิงเทรา	๒๔/๔	ช. ๓	-	พักรตรวจการระหว่างทางตอนนี พักนอนกลางทางคืน ๑
ที่ว่าการอำเภอบางคล้า	๒๔/๔	เที่ยง	๓๕	ที่ว่าการมณฑล	๒๔/๔	บ. ๔	๑๕	รุ่งขึ้นตรวจการ
ที่ว่าการมณฑล	๒๕/๔	๗ ทุ่ม	-	เมืองชลบุรี	๒๖/๔	ย่ำรุ่ง	๔๐	พักรตรวจการ ต่อไปนี้เป็นขากลับ
เมืองชลบุรี	๓๐/๔	ช. ๒	๓๐	ที่ว่าการมณฑล	๓๐/๔	บ. ๔	๑๕	เฝ้าเทศาแลพักนอน เหนือบ้านใหม่
เมืองฉะเชิงเทรา	๓๐/๔	ช. ๑	๑๕	ที่ว่าการอำเภอบางน้ำเปรี้ยว ฉะเชิงเทรา	๓๐/๔	บ. ๔	๕๐	พักรตรวจการแล้วพักนอน
ที่ว่าการอำเภอบางน้ำเปรี้ยว				กรุงเทพ,	๒/๕	บ. ๒	๒๐	พักนอนกลางทางคืน ๑

รวมวันเดินทาง ๑๗ วัน การที่ตรวจรวมทั้งมณฑลด้วย ๔ เมือง ๑๑ อำเภอ

ส่วนการตรวจเฉพาะท้องที่

เมืองนครนายก

การเมือง

๓ เมืองนครนายกหลวงโยธาสงครามเป็นผู้รั้งราชการเมือง เปลี่ยนพระยาพิบูลย์สงครามได้ ๔ เดือนเศษ เขตร์เมืองแบ่งเป็น ๔ อำเภอ แต่เขตแดนตอนใต้ขึ้นไปถึงอำเภอองครักษ์ก่อน แล้วอำเภอท่าช้างแล้วถึงอำเภอเมืองซึ่งอยู่ริมที่ว่าการเมือง เหนือที่ว่าการเมืองมีอำเภอหนองโพอีกอำเภอหนึ่ง ที่ว่าการอำเภอทั้ง ๔ นี้ ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำทั้งสิ้น อยู่ฝั่งตะวันออก ๒ อำเภอฝั่งตะวันตก ๒ อำเภอตั้งสลับกัน ที่ว่าการเมืองอยู่ฝั่งตะวันตก

การแบ่งเขตร์อำเภอเป็นอย่างเลว คือหมายลำน้ำเป็นสัญแล้วขีดแบ่งเขตร์อำเภอออกไปฝั่งละ ๒ อำเภอ ฝั่งตะวันออก คืออำเภอท่าช้าง อำเภอหนองโพ ฝั่งตะวันตกคืออำเภอองครักษ์ อำเภอเมือง ผู้ที่อยู่ตรงหน้าที่ว่าการอำเภอข้าม ไม่ว่าอำเภอใดเป็นต้องไปขึ้นอำเภออื่นทุก ๆ แห่ง ดังเช่นผู้ที่อยู่ตลาดน้ำเมืองข้ามคนละฟาก ลำน้ำก็กว้างเพียงสัก ๒๐ วาเท่านั้น ต้องไปขึ้นอำเภอหนองโพ ทางเรือไม่ถึงชั่วโมงเศษ หลวงโยธา ฯ ต้องจัดกรมการเมืองไปตรวจตรารักษาการ ในการที่จะเปลี่ยนแปลงใหม่นั้น หลวงโยธา ฯ ว่าต้องตรวจท้องที่ให้ตลอดเสียก่อน ได้ตรวจแลได้เห็นท้องที่มากแต่ทางตะวันตกทางตะวันออกยังได้ตรวจน้อยอยู่

๔ การโยธายังต้องทำอีกมาก ที่ว่าการเมืองตั้งอยู่ในวงสันเชิงเทินดินซึ่งมีอยู่ในเขตรนี้ ๓ ด้าน ๆ ตะวันออกติดลำน้ำ เชนเทินดินสูงราว ๕-๖ คอก ยาวตามลำน้ำประมาณ ๑๕ เส้นเศษ กว้างแต่ลำน้ำขึ้นไปประมาณ ๑๐ เส้นว่าเป็นเมืองเก่า ที่ยกที่ว่าการเมืองมาตั้งในที่นี้ดูก็เหมาะดี แต่เยื้องลงมาข้างใต้เสียมาก ที่ว่าการเมืองเป็นเรือนปั้นหยา ๒ ชั้น ๕ ห้อง เฉลียงรอบอยู่กลาง มีอีก ๒ หลังเป็นทรงปั้นหยา ๒ ชั้น ๓ หลัง เฉลียงรอบอยู่ ๒ ข้าง นาลงลำน้ำทั้ง ๓ หลัง ๆ เล็ก ๒ หลังนี้ หลังหนึ่งเป็นที่ทำการสรรพากรแลคลังอีกหลังหนึ่งเป็นศาลใช้เครื่องไม้จริงมุงกระเบื้อง มันคงดีแต่เล็กมาก ถ้าเป็นเรือนอยู่จะเหมาะกว่าเป็นที่ทำการ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าต่อไปถ้ามีเงินทำที่ว่าการเมืองแลศาลเสียใหม่ในที่กึ่งกลางสันเชิงเทิน แล้วยกเรือนเก่า ๑ หลังนี้เป็นที่พักข้าราชการจะดี

เรือนจำยังคับแคบและมีรั้วไม้ตีซี่โปร่งในร่วมเรือนจำสกัดอยู่ด้านหน้าตอน ๑ รั้วซี่โปร่งนี้เปนเหมือนบรรไดให้ก้าวขึ้นบนรั้วชั้นนอก แล้วลงทางแคร่อกนอกเรือนจำได้ดี เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรรื้อเสีย แต่ถ้ามีเงินควรขยายรั้วให้มีบริเวณกว้างออกอีก

พื้นที่ในบริเวณที่ว่าการเมืองยังรกแฉ่มมาก กว่าจะถมปราบให้เรียบร้อยยังต้องเปลืองเวลาอีกนาน ในพื้นที่นี้มีถนนที่ได้กะแลทำไว้พอเปนรูปแต่ชั้นเดิม ๕ สายแต่ยังไม่แล้ว ผู้ว่าราชการเมืองกำลังให้นักโทษลงมือทำต่อที่ค้ำงั้นอยู่ แต่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้าได้ให้พนักงานกรมโยธา ไปตรวจแลทำเยนเนอร์รลแปลนเสียในเวลานี้จะดีมาก เพราะที่ทำต่อไปจะได้ไม่ต้องสุมแลเวลานี้เรือกก็ไปมาสตวก

ที่ว่าการอำเภอควรทำใหม่ทุกแห่ง เพราะที่เปนอยู่ในเวลานี้เล็กไม่พอทำการ แลการสร้างที่ว่าการอำเภอควรดิเตียนผู้แรกจัดทำ ด้วยไม้ไผ่ซื่อที่ดินเปนของรัฐบาลเสียก่อน คงเปนที่ของเอกชนทุกแห่งเว้นแต่อำเภอเมืองเท่านั้น การจัดบริเวณที่ว่าการให้สะอาดหมดจดอย่างใดก็ขัดข้อง ถึงระดูนาราษฎร์ก็มาไถตามริม ๆ ที่ว่าการ ที่ ๆ จะปลูกที่พักกรมการอำเภอก็ไม่มี เวลาเย็นเลิกทำการก็พากันกลับบ้าน หรือมิฉะนั้นก็ต้องหาเรือมาจอดอยู่ หรืออาศัยเรืออยู่ เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรเลือกที่ใหม่แลซื้อเปนของรัฐบาลให้มีที่กว้างขวางพอเสียก่อนแล้ว จึงสร้างที่ว่าการต่อภายหลัง

เสาสายโทรเลขในเขตร์เมืองนครนายกชำรุดหลายแห่ง คือ อินสุลิตแตกสายหลุดบ้าง อินสุลิตบิดพับไปบ้าง เสาที่หักมุมไม่มีสระตั้งหรือเสาค้ำ เสาก็เอนเอียงไปมาก ๆ บ้าง ไลน์แมนต์คนการก็ออกตรวจเสมอตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบ แต่จะเปนด้วยความสระเพราะของคนพวกนั้น จึงยังไม่เปนการเรียบร้อย แลถ้าทั้งไว้น่าจะโทรมลงทุกที่ ข้าพระพุทธเจ้าได้กำชับหลวงโยธาให้สั่งไลน์แมนต์คนการออกตรวจแลซ่อมแล้ว

๕ ราชการในแพนภมทาดไทยเมือง ความรู้สู้รับผิดชอบของเจ้าหน้าที่ เพียงแต่เปนพนักงานออฟฟิศหรือคล้าย ๆ เปนเลขานุการของผู้ว่าราชการเมืองหาได้ตลอดถึงอำเภอไม่ การตรวจอำเภอเปนอันไม่มี ส่วนการออฟฟิศหลวงโยธาได้ออกคำสั่งจัดระเบียบใหม่ มีบัญญัติจดหมายแลเวลาประชุมเปนที่เรียบร้อย การเก็บจดหมายกำลังทำอยู่ แต่

เก็บแบ่งเป็นแพนกลแลส่วนอนุโลมตามแบบกระทรวง ซึ่งออกจะเกินประโยชน์สำหรับหัวเมือง ด้วยจดหมายมีน้อย ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้แบบวิธีเก็บ ตามที่ได้จัดขึ้นใหม่สำหรับใช้ในหัวเมืองแก่หลวงโยธา ฯ แลได้อธิบายวิธีทำด้วยแล้ว

๖ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจการเรือนจำซึ่งเป็นแพนกลัยการด้วย นายหวานเปนพร้ามรงค์ มีนักโทษกำหนดโทษแล้วชาย ๕๖ หญิง ๑ รวม ๕๗ ระหว่างพิจารณาชาย ๒๖ หญิง ๑ รวม ๒๗ ระหว่างไต่สวนชาย ๑๑ หญิง ๑ รวม ๑๒ รวมทั้งสิ้น ๙๖ คน การรักษาความสะอาดดี อาหารที่นักโทษบริโภคดีแลทั่วถึงกัน บาญชีต่าง ๆ ทำดี แต่ระเบียบนักโทษเวลาที่สุดจนเวลานักโทษเข้าตารางก็ไม่ได้ตรวจว่าครบหรือไม่ แต่เขายืนยันว่าเคยตรวจเสมอ เฉพาะแต่วันที่ข้าพระพุทธเจ้าไปเท่านั้นที่ไม่ได้ตรวจ แลได้ทราบเกล้า ฯ จากหลวงโยธาว่า ถึงกับปล่อยให้ให้นักโทษไปเสพยาสุราแลสูบฝิ่นที่ตลาดด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จำเปนอยู่แล้วที่จะต้องเปลี่ยนพร้ามรงค์ หลวงโยธาว่าได้บอกขอเปลี่ยนแล้ว

๗ การสรรพากรยังเห็นห่าง ค่านาก็ยังไม่แล้วเสร็จ แลเวลารับเงินจากอำเภอก็ไม่ได้ตรวจสอบต้นขั้ว เชื่อแต่ใบนำส่งของอำเภอเป็นการหละหลวมเบิกช่องให้อำเภอมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงต่อหลวงโยธาแล้ว แลนายเพื่อนพนักงานสรรพากรก็ออกจะเกียจคร้าน ไม่ใคร่ได้ไปตรวจตามอำเภอ ในศกนี้จนถึงเวลาข้าพระพุทธเจ้าไป ได้พบในสมุดรายวันตรวจการแต่ที่อำเภอองครักษ์คราวเดียว เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าถ้าย้ายเมืองกันเสียบ้างจะดี เพราะนายเพื่อนอยู่ที่เมืองนครนายกมานานแล้ว

การอำเภอ

อำเภอองครักษ์

๘ ที่ว่าการอำเภอตั้งที่บ้านบางอ้อ นายอำเภอชื่อนายตาบเป็นคนทีหลวงโยธาตั้งไปใหม่ ท้องที่อำเภอนี้ค่อนข้างหนักแน่นในการโจรผู้ร้าย ยิ่งกว่าอำเภออื่นในเมืองนครนายก เพราะเขตรัดต่อเมืองสระบุรี เมืองธัญบุรีแลเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึงไม่ได้พบนายตาบ ฯ ไปเสียที่เมือง พบแต่ปลัดอำเภอคนหนึ่งกับสมุหบาญชี ปลัด

อำเภออีกคนไปตรวจการท้องที่ อำเภอนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจการดีเพราะไม่รู้ตัว ได้เห็นการที่ทำอยู่โดยปกติ ภาวราษฎรหนึ่งแน่นราว ๓๐ คนเศษ ใต้ถามได้ความว่ามาทำสัญญาเรื่องที่ดินบ้าง สารกรมธรรม์ทาสบ้าง ความแพ่งบ้าง มาใหม่บ้างค้างต้องมาคนละ ๒-๓ ครั้งแล้วยังไม่สำเร็จบ้าง ฟังเสียงราษฎรอุทิตหนาระอาใจในการที่ต้องรับผิดชอบไปบ่อย การเช่นนี้ ถามปลัดอำเภอก็ไม่ใคร่รู้เรื่องกันว่านายอำเภอกับปลัดอำเภออีกคนหนึ่งนั้น นัดเขาไว้แล้วตัวไปราชการเสียไม่ได้มอบหมายชี้แจง ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้รับนัดลงมือ ทำให้ทันที แลบางอย่างที่ปลัดอำเภอจะเข้าไปไม่ตลอดมีเรื่องที่ดินเป็นต้น ข้าพระพุทธเจ้า ได้ให้ตราษฎรเลื่อนกำหนดไปแล้วได้สั่งนายอำเภอให้ลงมาทำให้ทันตามกำหนด

การรักษาความสะอาดแลแบบธรรมเนียมไม่ดี มีเศษกระดาษแลฝุ่นฝอยทิ้งเรียราย บนที่ว่าการทั่วไป แลเจ้าพนักงานใช้กางเกงเจ็กสวมเวลาทำการ แลได้ทราบจากหลวงโยธา ว่ายังเป็นเหมือนกันอยู่ทุกอำเภอ ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแก่หลวงโยธาให้สั่งเลิกแบบนี้ เสีย

การงานที่ทำพอใช้ได้ สารบบความแพ่งยังเคลื่อนคลาอยู่บ้าง บัญชีแลรายงาน แบบใหม่มีแต่สมุดรายวันอำเภอกับรายงานประจำเดือนเท่านั้น สิ่งอื่นมีสัมโนครวัเป็นต้น ยังไม่มีเหมือนกันหมดทุกอำเภอ เวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าไปนั้น ที่เมืองก็ยังไม่จ่าย สมุดรายวันอำเภอไหนใช้ไม่ได้ก็เดียว เป็นตลอดกันทุกอำเภอหาได้เป็นแต่อำเภอนี้ไม่ บางอำเภอไม่ได้จัดวันล่วงหน้า บางอำเภอจดแต่วันไม่ได้จัดการที่จะต้องทำ มักทำตามหลังกันเสีย เป็นพื้น สมุดรายวันนี้เป็นหัวใจสำคัญของอำเภอ เพราะเมื่อคิดขึ้นใช้แล้วได้เลิกแบบเก่า เสียหลายแบบ แลการทั้งหลายที่จะต้องทำในอำเภอก็รวมอยู่ในสมุดรายวันนี้ทั้งสิ้น เมื่อสมุดรายวันทำกันไม่ถูกแล้ว จึงได้ให้แลเห็นการอำเภอทรามไปมาก แลเมื่อข้าพระพุทธเจ้า ตรวจการอำเภอเมือง ได้อธิบายวิธีลงสมุดรายวันนี้ต่อหลวงโยธาโดยละเอียด เพื่อได้ตรวจการอำเภออื่นต่อไปด้วย

บัญชีเงินเรียบริ้อย ได้ตรวจตัวเงินถูกต้องครบตามยอดบัญชี

การอำเภอท่าช้าง

๙ ที่ว่าการอำเภอทั้งที่บ้านท่าช้าง นายอำเภอเป็นที่หลวงจำเมืองเป็นคนเก่าเป็น นายอำเภอมาแต่ครั้งพระยาพิบูลย์สงคราม การตรวจอำเภอนี้เขาก็ไม่รู้ตัวเหมือนกัน แต่เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึงเป็นเวลาเย็นเสียมากแล้วไม่ได้พบราษฎร เหลือแต่ นายอำเภอ ยังไม่ทันกลับบ้าน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สอบถามการงานอำเภอนี้น้อยที่สุดไม่ผิดกับอำเภอ เสนาห์น้อยกรุงเก่า แม้การงานน้อยถึงเพียงนั้น แบบต่าง ๆ ที่ควรทำยังมีที่ไม่ทำหรือทำบ้าง ไม่ทำบ้างแลทำผิด ๆ อีกด้วย กลับเลยไปกว่าอำเภอองครักษ์อีก การรักษาสถานที่ก็ไม่สะอาด

ความอาญาแต่วันที่ ๑ ถึงวันที่ ๑๗ กรกฎาคมตามสารบบมี ๔ เรื่อง ค้างไต่สวน ถึง ๓ เรื่อง ที่สำเร็จไปแต่เรื่องเดียว ความที่ค้างก็อ้างเหตุแต่ว่ายังไม่ได้พยานมาสืบทั้งนั้น ความแพ่งตามสารบบในเดือนกรกฎาคม ถึงวันที่ ๑๗ ไม่มีสักเรื่องหนึ่ง น่าสงสัยมาก ด้วยจวนจะสิ้นเดือนอยู่แล้ว บางทีจะล้มเสียนอก ๆ ไม่ได้ลงบัญชีก็ไม่ได้ แลการทั้งหลายมีการโจรผู้ร้ายเป็นต้น ไม่มีบัญชีที่จะตรวจสอบได้เลย สมุดรายวันอำเภอก็ล้ม เงิน รายได้ในอำเภอก็ไม่มีส่งตามงวดตามคร่าวต้องดักเตือนกันเสมอ ทั้งบัญชีเงินก็ขาดแก้ เรียกตัวเงินตรวจก็ไม่ได้ นายอำเภอแจ้งว่าได้นำไปเก็บรักษาไว้ที่บ้านอยู่ใกล้กับที่ว่าการ อำเภอ แลได้ทราบเกล้า ๆ จากหลวงโยธาว่าเป็นผู้ชอบประพฤติการตามแบบเก่า ๆ อยู่ด้วย แลจะเอาไศรยเป็นกำลังในการปราบปรามโจรผู้ร้ายก็ไม่ได้ เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าหลวงจำเมือง นายอำเภอผู้นี้ควรต้องเปลี่ยน แลข้าพระพุทธเจ้าได้แจ้งความเห็นต่อหลวงโยธาทราบแล้ว

เมื่อข้าพระพุทธเจ้ามาเมืองฉะเชิงเทรา พบหลวงโยธามาประชุมที่มณฑล หลวงโยธาแจ้งว่าได้ลงมาตรวจอำเภอท่าช้างนี้ได้สอบต้นขั้วกับบัญชีใบต้นขั้ว ตัวใบเสร็จ ค่านาที่เก็บเงินได้แล้ว ไม่ได้ลงบัญชี ๒๐๐ บาทเศษไต่สวนได้ความว่า แบ่งกันใช้กับ สมุหบัญชีคนละครึ่ง หลวงโยธาได้สั่งให้ขังทั้ง ๒ คนแล้วเมื่อกลับจากการประชุมจึงจะได้ ไต่สวนต่อไป

อำเภอหนองโพ

๑๐ ที่ว่าการอำเภอหนองโพตั้งที่บ้านหนองโพ นายอำเภอชื่อนายแมนเป็นคนที หลวงโยธาตั้งไปใหม่ ดูท่าทางเป็นคนชื่อแต่วุฒิยังอ่อนมาก การโจรผู้ร้ายแลการอื่น ๆ มี น้อยไม่สู้ผิดกับอำเภอท่าช้าง การงานที่ทำมีผิดโดยไม่เข้าใจเป็นพื้น ถ้าจะเทียบอำเภอนี้ เลกว่าอำเภอองครักษ์ แต่ดีกว่าอำเภอท่าช้าง ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงในข้อที่ยังทำผิด อยู่นั้นแล้ว สังเกตดูท่าจะไม่สู้เข้าใจนัก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงแนะนำไว้ต่อหลวงโยธา ด้วย เพื่อจะได้ตรวจตราเตือนในสิ่งที่ยังบกพร่องอยู่นั้น

อำเภอเมือง (นครนายก)

๑๑ ที่ว่าการอำเภอเมืองตั้งอยู่หลังที่ว่าการเมือง ห่างจากลำน้ำประมาณ ๔ เส้น นายอำเภอเป็นที่หลวงมหาดไทย เป็นนายอำเภอมาแต่ครั้งพระยาพิบูลย์สงคราม การตรวจ อำเภอหนองโพแลอำเภอเมืองนี้ เขารู้ตัวจัดไว้รับเต็มที่เปนอันไม่ได้พบราษฎรเลย ส่วนการ รักษาสถานที่ก็เซ็ดกวาดหมจดจดยังสกปรกที่ทำให้เห็นได้อยู่ก็แต่บริเวณของที่ว่าการ

สารบาญชีระบบต่าง ๆ ก็ทำถูกต้องดีกว่าอำเภอองครักษ์ ยังผิดใช้ไม่ได้อยู่ก็แต่ สมุดรายวัน เหตุโจรผู้ร้ายแลการงานอื่นมีมากกว่าอำเภอท่าช้างแลอำเภอหนองโพ ราว ๆ กับอำเภอองครักษ์ เหตุที่อำเภอนี้ดีนั้นค่าที่อยู่ใกล้เมือง ได้ความว่าหลวงโยธาคอยเปนธุระ เอาใจใส่ค้ำชูเยี่ยอยู่เสมอ

แต่ส่วนตัวหลวงมหาดไทยนายอำเภอนั้น เป็นคนชราอายุถึง ๖๓ มีความรู้ใน เรื่องระเบียบการก็ไม่พอ อาศัยรู้เป็นกำลังในการโจรผู้ร้ายก็ไม่ได้แลช่วยบ่วย ๆ ด้วย เวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจก็บ่วยไม่ได้พบตัว เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรเปลี่ยนจะดีกว่า ที่เปนอยู่ดังนี้

รวบรวมความเห็นซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจการเมืองนครนายกครั้งนี้ เปนที่ยินดี ที่ได้เห็นหลวงโยธาสงคราม ผู้รั้งราชการเมืองเป็นผู้เอื้อเฟื้อเพื่อต่อการทำงานแลสมัคสมานใน หมู่ข้าราชการเรียบร้อยดี พอจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ให้การเมืองนครนายก เจริญขึ้นได้ ส่วนการเวลานี้ที่ยังเลวอยู่นั้นเปนมาแต่เดิม หลวงโยธาพึงไปรับราชการได้

๔ เดือนเศษเท่านั้นยังน้อยเวลานัก แลหลวงโยธาภิบาลกำลังแก้ไขเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำให้แลเห็นได้ว่าการดำเนินขึ้นอยู่

เมืองปาดินบุรี

การเมือง

๑ เมืองปาดินบุรี หม่อมเจ้าประดิพัทธ์เกษมศรีเป็นผู้ว่าราชการเมือง แบ่งเขตเมืองเป็น ๕ อำเภอ กิ่งอำเภอ ๓ รวม ๘ อำเภอ คือ อำเภอบ้านสร้าง ๑ อำเภอเมือง ๑ อำเภอศรีมหาโพธิ์ ๑ อำเภอจันทคาม ๑ อำเภอกระบิล ๑ อำเภอท่าประชุมชนเป็นกิ่งขึ้นอำเภอศรีมหาโพธิ์ ๑ อำเภอวัฒนา ๑ อำเภอสระแก้ว ๑ สองอำเภอนี้เป็นกิ่งขึ้นอำเภอกระบิล

อำเภอบ้านสร้างอยู่ตอนใต้เมือง อำเภอเมืองอยู่ในบริเวณเมือง อำเภอนอกนั้นอยู่เหนือเมือง

๑๓ การโยธาทำแล้วไปมาก สถานที่ทำราชการที่เมืองแลที่พักเป็นการเพียงพอฝีมือที่ทาก็เรียบร้อยงดงามดี ที่ว่าการเมืองถึงแม้จะแก้ไขให้หายเป็นรูปเรือนอยู่ไม่ได้ก็ดี แต่ก็ไม่ขัดจ้งหระอย่างใด ที่ว่าการอำเภอที่ทำใหม่แล้วถึง ๓ อำเภอ รูปที่ว่าการอำเภอแม้ถึงใหญ่โตเกินไปสักหน่อย แต่เป็นสง่าท่าทางดีควรชม เสียแต่การรักษาไม่ดีเลย ที่ว่าการเมืองฝนร่ำทราวมไปนับจนไม่ถ้วนว่าที่แห่ง แต่ที่เห็นเป็นร่ำมากมายนั่นก็แต่ราง ซึ่งรองรับระหว่างหลังคาต่อกัน ที่พักข้าราชการก็โธรม ๆ อยู่หลายหลัง ในสิ่งชำรุดเหล่านี้ถ้าไม่ซ่อมให้ดีขึ้นแล้ว ไม่ช้าเลยคงปนหมด

เรือนจำซึ่งจะย้ายไปอยู่ที่ศาลนั้น ได้ลงมือรื้อรื้อเก่าไปปลูกได้ด้านหนึ่งแล้ว แต่ยังมีอีกนานกว่าจะย้ายนักโทษไปอยู่ได้ เพราะที่จะให้เป็นศาลก็ชำรุดฝนร่ำจะต้องซ่อม ศาลเดิมซึ่งจะยกเป็นเรือนจำก็ชำรุด ห้องถัดที่เป็นศาลมานั้น พื้นหลุดยุบลงไปเกือบแถบหนึ่ง ยังต้องซ่อมอีกมาก

๑๔ การมหาดไทยเมืองไม่แปลกอันใดกับเมืองนครนายก ปลัดเมืองไม่ทำการตำแหน่งนายอำเภอเมืองเสียแล้ว เหลือแต่เจ้าเมืองก็ทำการชั่วคราวแต่งจดหมายเท่านั้น ทะเบียนข้าราชการและทะเบียนกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ไม่มี แต่มีดีควรมอย่างหนึ่งคือให้อำเภอยื่นยอดสัมโนครวัพลเมือง สัตวพาหนะ ยานพาหนะ อาวุธ ทุกอย่างทั้งที่คงหรือเปลี่ยนแปลงเพิ่มลดทุก ๆ เดือน ข้าพระพุทธเจ้าได้สอบถามกรมการอำเภอได้ความว่า อำเภอก็ไปสั่งให้กำนันทำมาขึ้นอีกชั้นหนึ่งตามแบบเก่า ๆ สัมโนครวัพลเช่นนี้ตามที่ทราบกันอยู่แล้วโดยมากว่าไม่มีใครตรงต่อความจริง เพราะกำนันไม่มีความรู้ในการหนังสือพอแลทั้งต้องสำรวจทุก ๆ เดือนด้วย เปนการใหญ่อยู่อย่างว่าแต่กำนันเลย ถึงกรมการอำเภอจะทำเองให้ถูกต้องได้ก็ยาก แต่อย่างไรก็ดีการที่ทำไว้ได้นั้นก็ยังดีกว่าที่ไม่ได้ทำเลย แต่สัมโนครวัพลตามที่ทรงพระดำริห์ใหม่ จึงอาจสำเร็จให้เปนผลก็ได้ ที่ได้จ่ายให้หัวเมืองไปทำแล้วนั้น เมืองปาดินบุรีหาได้ลงมือกันไม่ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปนั้นได้ทราบเกล้า ๆ ว่ามณฑลยังไม่ได้จ่ายมาให้ทำ

๑๕ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจการเรือนจำ นายชิตเปนพธำมรงค์มีนักโทษที่กำหนดโทษแล้ว ชาย ๙๔ หญิง ๒ รวม ๙๖ ระหว่างพิจารณาชาย ๖๔ หญิง ๔ รวม ๖๘ ระหว่างไต่สวนชาย ๑๘ หญิง ๓ รวม ๒๑ คน ฝากชาย ๑ รวมทั้งสิ้น ๑๙๖ คน เรือนจำมีรั้ว ๒ ชั้น ๆ ในเปนไม้ตีที่บั้งชั้นนอกเปนสังกะสีห่างกันประมาณ ๔-๕ วา การรักษาความสะอาดในร่วมชั้นในพอใช้ แต่ในระหว่างรั้วชั้นนอกสกปรกแลมีคู กำลังถมกันอยู่แต่ยังไม่แล้ว หน้าในคูชักหน้าทำให้มีกลิ่นเหม็นเข้าไปในร่วมตรงชั้นในที่นักโทษอยู่ แต่กระทรวงได้มีตราสั่งให้ย้ายเรือนจำใหม่แล้ว ในข้อนี้ก็เปนอันไม่มีปัญหาถ้าจะคิดแก้ไขในระหว่างที่ยังไม่ได้ย้ายเรือนจำ เพื่อป้องกันโรคภัยไข้เจ็บแล้ว ก็ไม่มีทางอื่นนอกจากรีบถมคูให้เต็ม แลทำพื้นที่ให้สะอาดก็คงจะหายกลิ่นโสโครกได้ ส่วนการอื่นคือระเบียบนักโทษแลบาญชีเรียบร้อยถูกต้องดี

๑๖ การสรรพากรซึ่งเหมือนกับเมืองนครนายกเสียจริง ๆ ตลอดจนเจ้าพนักงานสรรพากรเมือง ไม่ใคร่ได้ไปตรวจการอำเภอเลย เหตุที่เปนนี้ก็เพราะเจ้าพนักงานผู้เปนหัวหน้าการสรรพากรในมณฑลนี้ไม่ดี จึงพากันเดินแบบเดียวกันไปเสียหมด แต่นายประวิติ

เจ้าพนักงานสรรพากรเมืองคูท่าทางเป็นคนเอาใจใส่ต่อกรงานอยู่ ถ้าได้หัวหน้าการที่เอื้อเพื่อแข่งแรงจะเป็นคนที่ทำการได้ดีผู้หนึ่ง

การอำเภอ

อำเภอบ้านสร้าง

๑๗ ที่ว่าการอำเภอตั้งที่บ้านสร้างฝั่งตะวันออก นายอำเภอเป็นที่หลวงประจำเซฐกิจ มีกำหนด ๖ ตำบล พลเมือง ๗๔๐๑ คน เวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าไปถึงยังเข้าอยู่หน่อยแต่สังเกตเห็นการงานจะไม่สู้มากนัก การรักษาที่ว่าการเลวระลอะไปด้วยเศษกระดาษผองและน้ำหมึก การเก็บสรรพพาศีแลหนังสือราชการ ไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยแลมีที่ผิด ๆ มาก เหตุใจผู้ร้ายที่ไม่ใช่อุกฉกรรจ์ ถามนายอำเภอได้ความว่าถ้าเกิดมีขึ้นต้องให้กำนันยื่นรายงาน จึงจะนับว่ามีเหตุใจผู้ร้าย เมื่อเป็นดังนี้ไม่ใคร่จะรู้จำนวนแน่นอน ด้วยบางที่กำนันจะหลงลืมหรือที่ไม่รู้หนังสือก็อาจบกพร่องได้ แลถ้ารู้จักไม่ทันท่วงที เพราะบางรายที่ควรจะได้ตัวผู้ร้ายได้ด้วยกำลังสามารถของกรมการอำเภอก็มีอยู่ ในศก ๑๒๒ เพียงวันที่ ๒๐ กรกฎาคม เหตุใจผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ไม่มี ผู้ร้ายลักเล็กน้อยรวมทั้งลักสัตว์พาหนะด้วยเดือนเมษายนมี ๘ ราย พฤษภาคม ๒ ราย มิถุนายน ๖ ราย กรกฎาคม ๓ รายรวม ๑๙ ราย คิดถัวเดือนละ ๔ รายเศษหรือ ๕ ราย เฉลี่ยเดือนหนึ่งไม่ถึงกำนันละ ๑ รายดูไม่สมกัน

ความแพ่งในศก ๑๒๒ เพียงวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ตามสารบบเดือนเมษายนมี ๙ เรื่อง พฤษภาคม ๖ เรื่อง มิถุนายน ๓ เรื่อง กรกฎาคม ๓ เรื่อง รวม ๒๑ เรื่องยอมตามเปรียบเทียบทุกเรื่อง ที่ไม่ยอมหรือยกเลิกด้วยเหตุต่าง ๆ มีขาดนัดเป็นต้นไม่มีเลย ซึ่งออกจะผิดความจริงอยู่ เพราะธรรมดาความแพ่งแม้ถึงกรมการอำเภอ ที่มีชื่อเสียงในการเปรียบเทียบดีมีราษฎรรักใคร่นับถือมากก็คงมีที่ไม่ยอมแลกยกอยู่ใน ๑ ใน ๑๐ ของจำนวนคดีนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถามนายอำเภอคงได้ความยุติว่า ถ้ามีผู้มาร้องฟ้องในเรื่องคดีแพ่ง ก็ออกหมายไปถึงจำเลยแต่หาได้ลงสารบบไม่ ต่อได้ตัวจำเลยมาเปรียบเทียบ ถ้ายินยอมกันจึงลงในสารบบ ถ้าไม่ยอมหรือโจทก์ที่ทั้งคำร้องก็เป็นอันเลิกแล้วกันไปไม่ลงสารบบ ด้วยเหตุดังนี้สารบบจึงมีแต่ที่โจทก์จำเลยยอมทั้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูใน

ต้นข้าวหมาย มีหลายเรื่องหลายรายที่ได้ออกหมายมีต้นข้าวแต่ในสารบบไม่มีจริงตั้ง นายอำเภอกล่าว เมื่อเป็นเช่นนี้ถ้าเปรียบเทียบตกลงแล้วเลยไม่ลงสารบบเสียด้วยก็ไม่มี พยานอย่างไรที่จะตรวจได้ ค่าธรรมเนียมยอมก็เป็นอันสูญเปล่า แลถ้าบางรายมีค่าปรับ เป็นพินัยด้วย มีเรื่องอาญาสินไหมเกี่ยวแก่การภาษีอากรรัฐบาลจัดเก็บเป็นต้น ก็ยิ่งซ้ำ หนักขึ้นเป็นหนทางไม่ดีโดยแท้

สารบบความอาญาไม่ได้ทำ หลวงประชาเชษฐกิจแจ้งว่า ตั้งแต่มารับราชการเป็น นายอำเภอถึง ๒ ปีแล้วยังไม่ได้ทำเลย การที่ลงในรายงานประจำเดือนแจ้งต่อเมืองว่า เดือนนั้น ๆ มีความอาญาเท่านั้นเรื่อง ไร่สวนได้พิรุณสงเมืองเท่านั้นเรื่อง ไม่ได้พิรุณปล่อย เท่านั้นเรื่องเหล่านี้เป็นการจำ ๆ ไว้แล้วสิ้นเดือนก็ลงในรายงานหาได้มีสารบบบาญชีไม่ ตามรายงานประจำเดือนเมษายนมี ๕ เรื่อง พฤษภาคม ๓ เรื่อง มิถุนายน ๒ เรื่อง ในเรื่อง การไร่สวนความอาญาอำเภอเป็นหลักยิ่งกว่าอัยการ เพราะอำเภอเป็นผู้ทำแต่เบื้องต้นจะ บั้นหรือจะยุบได้ดี อัยการเป็นแต่กรองที่อำเภอปั้นมาแล้วให้ละเอียดดียิ่งขึ้นเท่านั้น ถ้า อำเภอจะล้มเสียแต่ชั้นต้นแล้ว ก็น้อยนักที่ผู้ว่าราชการเมืองอัยการจะรู้สึก เพราะความอำเภอ หนึ่งก็มีมาก ๆ เรื่อง แม้แต่ที่มีสารบบเป็นหลักถานตรวจสอบกระทบกันได้ หน้าที่ของ ผู้ใหญ่ยังต้องคุมเชิงระวังไหวพริบฟังระแคะระคายอยู่เสมอ ก็เมื่อซ้ำไม่มีสารบบที่จะตรวจ สอบได้อีกชั้นหนึ่งแล้ว จะเป็นโอกาสตวกเพียงใดนั้น ก็เป็นทางที่ควรจะพิเคราะห์อยู่ หนักว่าเป็นทางไม่ดีได้อีกประการหนึ่ง แลแม้ถึงว่าสารบบแบบพิมพ์จะไม่มี อำเภอก็ควร จะใช้กระดาษธรรมดาทำเป็นบาญชีขึ้นไว้ เพื่อแสดงความสุจริตในตนหาควรจะทอดทิ้งให้ เป็นดังเช่นนั้นไม่

ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจสอบกับต้นข้าวกระทบกับบาญชีเงิน พบต้นข้าวค่า หมายความแฝงเลขที่ ๑๕๘ ลงวันที่ ๓๐ มิถุนายน ๑ ค่าเทียบคำชันสูตรเลขที่ ๑๑ ลง วันที่ ๒๔ มิถุนายน ๑ ค่าเทียบคำชันสูตรเลขที่ ๑๓ ลงวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๑ รวม ๓ ฉบับหาได้มีในบาญชีเงินรายรับไม่ พระราชทรัพย์ยังตกหล่นอยู่ดังนี้ เพราะเงินที่ส่งคลัง นั้นจดยรายรับในบาญชีลงในใบนำส่ง ถ้าในบาญชีไม่มีแล้วใบนำส่งก็เป็นอันไม่มีด้วย ที่ ข้าพระพุทธเจ้าตรวจนี้เฉพาะแต่ศก ๑๒๒ เพียงวันที่ ๒๐ กรกฎาคมเท่านั้น แลทั้งต้นข้าว

ใบเสร็จภาษีอากรต่าง ๆ ก็หาได้ตรวจไม่ ถ้าจะตรวจให้ทั่วทุกอย่างแล้วต้องกินเวลาถึง ๒-๓ วันแลบัญชีเงินรับก็มีรอยขีดแก้ ซึ่งเพิ่มน้ำหนักความเสื่อมเสียข้อนี้ให้มีจำนวนมากขึ้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจตัวเงินตามยอดบัญชีเพียงสิ้นวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ได้เงิน ๑๒๗๙ บาท ๕๐ อัฐ ครอบคลุมยอดบัญชี

รวมความเห็นที่ได้ตรวจการอำเภอบ้านสร้างนี้ เป็นน่าเสียใจด้วยหลวงประจำชฎาก็เป็นนักเรียนมณฑลกรุงเก่าถึงกับสอบไล่ได้ แลในข้อที่เสื่อมเสียเหล่านั้นมณฑลกรุงเก่าห้ามกวตขันน้ก แม้เวลาสอบไล่นักเรียนการชฎกับบัญชี ก็เป็นคะแนนที่ลงโทษอย่างหนัก หลวงประจำชฎก็ยอมทราบแลยังขึ้นประพุดติดังนี้

อำเภอศรีมหาโพธิ์

๑๘ อำเภอศรีมหาโพธิ์มีอำเภอทำประชุมชนแปนกิ่งอำเภอขึ้น ๑ ตามพระดำริห์ของพระวรวงษ์เธอ ฯ ข้าหลวงเทศาภิบาลว่า ที่ว่าการอำเภอศรีมหาโพธิ์จะสร้างที่ดงศรีมหาโพธิ์ แต่เวลานี้ยังหาได้สร้างไม่ คงรวมทำการอยู่ที่ ๆ ว่าการอำเภอทำประชุมชนซึ่งแปนกิ่งอำเภอ

ที่ว่าการอำเภอทำประชุมชน เดิมตั้งที่บ้านทำประชุมชนมีหมู่บ้านมาก และมีตลาดโรงบ่อนด้วย แต่บัดนี้ได้ยกเลื่อนขึ้นไปตั้งที่บ้านเกาะกะพีตรงกันข้ามกับบ้านย่านนางวึ่งแปนที่ประทับเสด็จเทศาภิบาลชั่วคราว ว่าตามทางเรืออยู่เหนือบ้านทำประชุมชนขึ้นไปมาก แต่ถ้าเดินได้ความว่าราวครึ่งชั่วโมงที่ว่าการอำเภอตั้งลี้กห่างลำน้ำเข้าไปราว ๑๗ เส้นเศษ มีป่าล้อมสกัดอยู่โดยรอบไม่แลเห็นบ้านเรือนผู้คนเลย เยื้องหน้าที่ว่าการมีแต่ร้านจีนขายของอยู่ร้าน ๑ แต่ลำน้ำขึ้นไปจนถึงที่ว่าการอำเภอ ได้ตัดทางถนนขึ้นใหม่แต่ยังไม่สำเร็จ ตามริมถนนมีโรงแถวยกขึ้นใหม่ ๒๐ ห้อง กับมีโรงมุงสังกะสีหลังใหญ่คล้ายโรงบ่อนอยู่หลังหนึ่ง โรงแถวตอนริมน้ำมีผู้เช่าอยู่ ๒ ห้องชายสุรา ในเวลาที่ยังไม่แปนที่ประชุมชน ตามความคาดหมายนี้ที่ว่าการอำเภอออกจะอยู่ที่เปลี่ยวมากเกินไป กรมการอำเภอก็มีไม่กี่คนเงินพระราชทรัพย์ก็มีตั้งพันสองพันบาท ถ้าประมาทเลินเล่อเมื่อใดมี

เหตุเกิดขึ้นก็จะเสียอำนาจรัฐบาล โรงพักพลตำรวจภูธรที่จะได้อำไศรยเป่นกำลังในการรักษา ก็ไปตั้งเสียฝั่งข้างบ้านย่านนางวิงริมที่ประทับเสด็จเทศาภิบาล ไกลกันกับที่ว่าการอำเภอมากตั้งอยู่คนละฟากลำน้ำด้วย

นายอำเภอเป่นที่หลวงจัดจระกรรม เป่นนายอำเภอมาแต่ครั้งพระยาฤทธิรงค์ รัตนเทพเป่นข้าหลวงเทศาภิบาล มีกำหนด ๑๙ ตำบล พลเมือง ๑๔๘๒๕ คน การรักษาที่ว่าการอำเภอสกปรก เวลาทำการแต่งตัวตามชอบใจไม่มีระเบียบเป่นท่าทางอย่างใด การงานอำเภอนี้ค่อนข้างมากพอเต็มมือ สมุดรายวันแลแบบต่าง ๆ มีที่ผิดมาก เหตุการณ์โจรผู้ร้ายต้องให้กำหนดี่นรายงานวิธีเดียวกันกับอำเภอบ้านสร้าง ตามรายงานนาบัญชีในศก ๑๒๒ เพียงวันที่ ๒๑ กรกฎาคม มีเหตุผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ เดือนพฤษภาคม ๒ ราย ผู้ร้ายเล็กน้อยไม่อุกฉกรรจ์เดือนเมษายน ๒๒ ราย พฤษภาคม ๑๓ ราย มิถุนายน ๑๒ ราย กรกฎาคม ๕ ราย รวม ๕๔ ราย

ความแพ่งศก ๑๒๒ เพียงวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ตามสารบบเดือนเมษายน ๕๑ เรื่อง พฤษภาคม ๒๖ เรื่อง มิถุนายน ๔๙ เรื่อง กรกฎาคม ๓ เรื่องรวม ๑๒๙ เรื่อง เปรียบเทียบตกลง ๒๑ เรื่องไม่ตกลงแลยกเล็ก ๖๘ เรื่อง การเปรียบเทียบไม่สู้ดี

สารบบความอาญามีเพียงเดือนพฤศจิกายน ร, ศ, ๑๒๑ ต่อนี้มาไม่ได้ทำเลย สารบบยังเหลืออยู่กว่าครึ่งเล่ม ซึ่งจะแก้ตัวว่าสารบบไม่มีนั้นไม่ได้เลย ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามนายอำเภอแก้ว ที่เมืองสังข์ไม่ให้ทำแต่ก็ไม่ปรากฏตัวว่าใครเป่นผู้สั่ง แลไม่น่าเชื่อว่า จะเป่นจริง เพราะสารบบความอาญานี้ใช้ทั่วทุกอำเภอทุกมณฑล เป่นใจนเฉพาะแต่เมืองปาจิณเมืองเดียวจึงเกิดสั่งเลิกไม่ให้ทำ แลที่ไม่มีสารบบบัญชีเป่นหลักถานเป่นโอกาสของอำเภอเพียงใดนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลในรายการตรวจอำเภอบ้านสร้างแล้ว

ตามในสารบบความแพ่งคดีที่ ๑๙ โจทย์หาว่าจำเลยจุดลากแลข่มขืนจะทำชำระ โจทย์ แลทั้งเงือตเงือจะทำร้ายร่างกายโจทย์ด้วยราย ๑ กับคดีที่ ๒๐ โจทย์หาว่าจำเลย ลอบแอบทำร้ายร่างกายโจทย์ในที่ประชุมชนเวลากลางคืนราย ๑ คดี ๒ เรื่องนี้เป่นคดีอาญา แทกรรมกรอำเภอลงในสารบบความแพ่ง แลเปรียบเทียบเป่นคดีแพ่งปล่อยจำเลยไปเสีย นั้นผิดแท้ แต่เป่นเขลาหรือเป่นอย่างอื่นก็ได้ทั้ง ๒ ทาง

ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจต้นข้าวสอบกับบาญชีเงินรายรับ พบต้นข้าวคำตราสิน เลขที่ ๓๘ ลงวันที่ ๕ มิถุนายนฉบับ ๑ กับเทียบคำตราสินฉบับที่กล่าวนี้ด้วยฉบับ ๑ หายไป ไม่มีในบาญชีเงินรับแบบเดียวกับอำเภอบ้านสร้าง แลอีกรายหนึ่งในสารบบความแพ่งคดีที่ ๗๒ โจทย์หาว่าจำเลยลักเล่นการพนันกำถั่ว จำเลย ๓ คน อำเภอเปรียบเทียบให้จำเลยเสียเงินค่าปรับเป็นพินัยคนละ ๔๐ บาท ในบาญชีเงินรับมีแต่ ๔๐ บาทคงขาดไป ๘๐ บาท ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามนายอำเภอบอกว่า อีก ๒ คนนั้นยังผัดอยู่จึงไม่มีบาญชีรายรับเงินรายนี้หน้าส่งไสย แต่ถึงเป็นความจริงที่อำเภอปล่อยให้ผัดมาแต่เดือนเมษายนจนปานนี้ก็ค่อนข้างนานเกินเหตุผลอยู่หน่อย แลคดีชนิดนี้ไม่ควรให้ผัด เพราะถ้าจำเลยไม่กระทำตามยอมก็ลำบากอยู่ การไต่สวนเรื่องนี้ไม่มีทางอื่นดีกว่าที่จะเรียกจำเลยที่อำเภออ้างว่าผัดนั้น มาสอบถามดูว่าทำให้เงินค่าปรับต่ออำเภอแล้วหรือยัง แต่จำเลยอยู่บ้านดอน ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีเวลาพอที่จะไป เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากลับมาถึงที่ว่าการเมืองจึงได้จัดรายเรื่องชื่อโจทก์จำเลย ให้นายประวัติพนักงานสรรพากรขึ้นไปสอบสวนแล้ว ยังหาได้ทราบความเท็จขาดเท็จจริงต่อไปไม่

ตามยอดบาญชีเงินสดเพียงสิ้นวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒ มีเงินเหลืออยู่ที่อำเภอ ๑๘๘๗ บาท ๒๔ อัฐ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจตัวเงินคงมีทั้งตราภูมิด้วย ๑๒๓๓ บาท อำเภอจำหน่ายว่าได้ทตรงจ่ายส่วนลดไป ยังไม่ได้เบิก ๒๔๘ บาท ๓๔ อัฐ รวม ๑๔๘๑ บาท ๓๔ อัฐ เงินขาดไป ๔๑๕ บาท ๕๔ อัฐ นายอำเภอแก้ว่าที่ว่าการอยู่ในที่เปลี่ยวเกรงต่อไทยต่าง ๆ จึงไปรักษาไว้ที่บ้าน ขอให้นายอำเภอแก่นั้นไปไม่ได้ เพราะ (๑) กำปั่นเหล็กของหลวงก็อยู่ที่ ๆ ว่าการอำเภอ เหตุใดเงินจึงไปเก็บอยู่ที่บ้าน (๒) เงินมีอยู่ที่ ๆ ว่าการอำเภอถึง ๑๒๓๓ บาทไม่กลัวต่อภัยอันตราย เจาะแต่เงินอีก ๔๑๕ บาท ๕๔ อัฐเท่านั้น ซึ่งน้อยกว่ากันเกือบ ๓ เท่ามาเกิดกลัวภัยขึ้น แลอย่างไรก็ดีเมื่อเดือนมิถุนายนนี้เอง หม่อมเจ้าประดิพัทธ์ เกษมศรีผู้ว่าราชการเมืองได้เสด็จมาตรวจราชการก็พบเงินขาด ๔๐๐ บาทเศษดังนี้เหมือนกัน ได้ถึงแก่เร่งรัดกันครั้งหนึ่งแล้ว มาบัดนี้ก็ได้อพบเงินขาดอีกซึ่งเปนวาระที่ ๒ เปนอันไม่มีทางแก้

อำเภอเมืองปาจิณ

๑๙ ที่ว่าการอำเภอเดิมตั้งอยู่ฝั่งตะวันตก แต่บัดนี้ได้ย้ายมาอยู่ฝั่งตะวันออกที่ ๆ พักเทศาภิบาล แต่เดิมการอำเภอก็เดินแบบเดียวกับอำเภอบ้านสร้างแลอำเภอศรีมหาโพธิ์ ที่โปรดเกล้า ๆ ให้ถอนหลวงบำรุง ๆ นายอำเภอเก่าออกจากตำแหน่ง แลให้นายถื่นปลัดเมืองทำการตำแหน่งนายอำเภอเมืองต่อไปนั้น เป็นการสมควรอย่างยิ่ง ในระหว่างที่ข้าพระพุทธเจ้าไปนี้ กำลังย้ายที่ว่าการขนของกันกระจุกกระจุก แลยังรับส่งหน้าที่ราชการกันยังไม่เสร็จ อำเภอนี้มีกำหนด ๑๔ ตำบล พลเมือง ๑๓๕๑๔ คน การงานมากคล้ายคลึงกับอำเภอศรีมหาโพธิ์

ตามยอดบัญชีเพียงสิ้นวันที่ ๒๒ กรกฎาคมมีเงินเหลือตามบัญชี ๕๔๗๕ บาท ๕๑ $\frac{๑}{๒}$ อัฐ ได้นำส่งคลังแล้ว ๒๖๔๐ บาท กับฝากคลังไว้อีก ๘๐๐ บาท รวม ๓๔๔๐ บาท เงินยังตกค้างอยู่ที่หลวงบำรุงอีก ๒๐๓๕ บาท ๕๑ $\frac{๑}{๒}$ อัฐ ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้นำฝากคลังไว้ก่อนกว่าจะได้ชำระสะสางส่งราชการกันเสร็จ

เมืองชลบุรี

การเมือง

๒๐ เมืองชลบุรี พระศรีสมุทโภคเป็นผู้ว่าราชการเมือง แบ่งเขตเมืองเป็น ๕ อำเภอ คือ อำเภอเมือง ๑ อำเภอบางพระ ๑ อำเภอนาเกลือ ๑ อำเภอท่าตะกูด ๑ อำเภอพนัส ๑

ที่ว่าการเมืองตั้งที่ท้ายตลาดเหนือบ้านบางปลาสร้อยน้อย ที่ว่าการเล็กไม่พอแก่การเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรทำใหม่ เพราะเมืองชลบุรีก็เป็นเมืองบริบูรณ์แลเป็นเมืองรับแขก การโยธากำลังดำเนินดีเวลานี้กำลังถมถนน ทำสะพานนำเมืองตรงไปลงทะเล เสียแต่ชายทะเล ตรงสะพานนั้นเป็นที่ดอน สะพานจะต้องยาวมาก ผู้ว่าราชการเมืองยังคิดจะคุ้มเลนทำเป็นรางให้เรือใหญ่เข้ามาถึงปลายสะพานได้ แต่เกรงจะไม่ถาวรไปได้นานเพราะน้ำพัดอยู่เสมอ ถนนได้ตัดแลถมทำในบริเวณเมืองหลายสาย แต่การรักษาไม่สู้ดียังรก

ตลาดเมืองพนัสนิคม พ.ศ. ๒๔๓๔

๒๑ การมหาดไทยเมืองนครชุมการเก็บหนังสือเรียบร้อยดีกว่าทุกเมืองในมณฑลนี้ แต่ใช้วิธีเก็บตามแบบกระทรวง ซึ่งเกินความต้องการสำหรับหัวเมือง ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้แบบเก็บตามวิธีใหม่แก่พระศรีสมุทโทภคแล้ว ส่วนการอื่นก็ลงรูปเดียวกันกับเมืองอื่นในมณฑลนี้ การสัมโนครวัได้จ่ายให้อำเภอไปลงมือทำแล้ว แต่วิธีทำยังไม่ตรงกับความต้องการ คือ อำเภอกหาได้ไปทำเองไม่ ไปจ่ายให้กำนันทำอีกต่อหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแถลงตัวอย่างให้แก่พระศรีสมุทโทภคแล้ว ทะเบียนกำนันผู้ใหญ่บ้านยังไม่ได้ลงมือทำ

๒๒ เรือนจำหลวงชลออาญาเปนพธำมรงค์ มีนักโทษกำหนดโทษแล้ว ชาย ๗๓ หญิง ๓ รวม ๗๖ ระหว่างพิจารณาชาย ๑๗ หญิง ๑ รวม ๑๘ ระหว่างไต่สวนชาย ๓๖ หญิง ๑ รวม ๓๗ รวมทั้งสิ้น ๑๓๑ คน ระเบียบนักโทษเรียบร้อยดีควรชม การรักษาสะอาดดี เสียแต่รั้วยังเป็นกำแพงลอปเป็นไม้เบญจพรรณดีเป็นซี่โปร่ง ๆ การเยี่ยมแลการตรวจตราหนังสือที่จะไปมาในระหว่างนักโทษกับคนนอก ๆ น่าจะบกพร่องเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรเปลี่ยนแปลงเสียใหม่

การในแผนกหน้าที่อัยการยังช้ามาก คนที่ต้องขังระหว่างไต่สวนจึงมีถึง ๓๗ คน และมีบางรายที่วิวาทกันในท้องที่ตลาดแล้วต้องขังทั้งผู้ทำและผู้ถูกเจ็บ ซึ่งเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่ควรจะเปนเช่นนั้น ผู้ว่าราชการเมืองแจ้งว่าจะต้องฟ้องทั้ง ๒ ฝ่าย โดยคำแนะนำของยกบัตร์มณฑล แต่ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรฟ้องแต่ผู้ทำฝ่ายเดียว ถ้าแม้ต่างวิวาทกันให้เป็นที่หวาดเสียวในที่ประชุมชนแล้วจะฟ้องทั้ง ๒ ฝ่ายก็ควร เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปมีผู้ยื่นคำร้องแลร้องด้วยปากหลายราย แต่เปนการเกินหน้าที่ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าไม่มีอำนาจจะทำให้ตลอดไปได้ ข้าพระพุทธเจ้าเปนแต่ขอร้องให้ปล่อยไปได้แต่ ๒ คน คือคนหนึ่งต้องหาว่าปล้นเรือน เจ้าทรัพย์ว่าจำตัวผู้ร้ายได้แลได้ยื่นอายผู้ร้ายพูดสำเนียงเปนมอญ กรมการอำเภอก็ได้จับผู้ที่เป็นเชื่่อมอญมาให้เจ้าทรัพย์ดูตัวหลายคนแล้ว เจ้าทรัพย์ว่าไม่ใช่ได้ปล่อยตัวไป แลจำเลยคนนี้ก็ต้องจับมาด้วยเหมือนกัน เจ้าทรัพย์ได้ดูตัวแล้วว่าไม่ใช่ แลทั้งได้สืบถามที่จำเลยก็สมคำแก้ของจำเลยแต่ยังต้องขังอยู่ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเจ้าพนักงานไม่มีพยานอื่นประกอบแล้ว แลทั้งเจ้าทรัพย์ก็ว่าผิดตัว แลพยานถานที่จำเลยก็สมด้วย คงเปนอันไม่พอที่จะฟ้องร้องได้ ควรปล่อยจำเลยพ้นโทษไป

แม้ต่อไปถ้าสืบได้คำมูลอย่างไรอีก จะจับมาไต่สวนอีกเมื่อไรก็ได้ ผู้ว่าราชการเมืองเห็นชอบได้ส่งปล่อยแล้วรายหนึ่ง

อีกรายหนึ่งต้องหาว่าถือมิดในที่ประชุมชน ต้องขังมาได้ ๑๕ วันแล้วตกลงเป็นอันส่งปล่อยตัวไปรายหนึ่ง

แต่ในที่สุดความเห็นของข้าพระพุทธเจ้า เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าพนักงานอัยการเมืองชลนี้ ยังอ่อนต่อการในหน้าที่อยู่

๒๓ การสรรพากรก็ลงเค้าแบบเดียวกับเมืองอื่น แต่นายจупนักงานสรรพากรเมืองเปนครอบรู้การงานมากแลเป็นผู้มีคุณวุฒิดี เสียแต่เป็นคนพื้นเมือง ซึ่งมักจะเป็นข้อที่รังเกียจกันในราชการเท่านั้น แต่การเสียหายอันใดก็ยังไม่ปรากฏ

การอำเภอ

อำเภอเมือง (ชลบุรี)

๒๔ ที่ว่าการอำเภอตั้งในบริเวณเมือง นายอำเภอเป็นที่ขุนชนาอักษรมาจากเมืองระยอง มีกำหนด ๒๖ ตำบล การงานอำเภอนี้ก็ไม่สู้มาก การทำสัมโนครวัทำแบบไปให้กำหนดสำรวจ ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งเปลี่ยนเปนให้กรมการอำเภอออกไปสำรวจเอง สมุดรายวันแลแบบอื่นยังพลาดอยู่มาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแล้ว

ความแพ่งศก ๑๒๒ เพียงวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ในเดือนเมษายนมี ๓๔ เรื่อง พฤษภาคม ๒๕ เรื่อง มิถุนายน ๒๘ เรื่อง กรกฎาคม ๓๙ เรื่องรวม ๑๒๖ เรื่อง เปรียบเทียบตกลง ๔๔ เรื่อง ไม่ตกลงแลยกเลิก ๗๒ เรื่องยังค้างอยู่ ๑๐ เรื่อง เปรียบเทียบไม่ดีแลในสารบบความแพ่ง เวลาโจทก์มาร้องลงวันแลชื่อโจทก์จำเลยลงในสารบบแล้วออกหมายเรียกจำเลย ส่วนข้อหาของโจทก์หาได้ลงไว้ด้วยไม่ ครั้นโจทก์ทิ้งฟ้องเลยไม่รู้ว่าเป็นเรื่องนั้นหากันว่าอะไร มีเช่นนี้เป็นอันมาก ถ้ามนายอำเภอก็แลไม่มีใครเห็น ดูไม่มีใครรู้สึกค่าที่ไม่ค่อยได้ตรวจตรา แลคดีที่ ๔๔ โจทก์หาว่าจำเลยลักเงิน ๑๐ บาทขุนวิจิตรปลัดอำเภอคนเก่าซึ่งได้ออกจากราชการแล้ว ลงเป็นความแพ่งแลเปรียบเทียบปล่อยจำเลยไป คดีเรื่องนี้เป็นอาญาแท้ นายอำเภอก็ไม่ได้ตรวจแลไม่ได้ทราบ

การไต่สวนความอาญาที่ย่อน แลเรื่องหนึ่งหากันว่าแยงชิงทำร้ายร่างกายโจทท์
ลงสารบบเปน ๒ ซ้ำกลายเป็น ๒ เรื่อง นายอำเภอก็ไม่รู้ไม่ได้ตรวจ แลบางเรื่องสืบพยาน
โจทท์แล้ว แต่ไม่ได้ลงรายการไต่สวนในสารบบก็มี

ในศก ๑๒๒ นี้มีผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ๓ ราย ผู้ร้ายเล็กน้อยไม่อุกฉกรรจ์ตามรายงาน
ประจำเดือนเมษายน ๑๐ ราย พฤษภาคม ๖ ราย มิถุนายน ๗ ราย กรกฎาคม ๗ ราย
รวม ๓๓ ราย การโจรผู้ร้ายทราบแน่ไม่ได้ ทราบแต่ว่าคงมีมากกว่าจำนวนนี้มาก การที่
ทำให้โจรผู้ร้ายมีจำนวนน้อยนั้น เพราะเมื่อเกิดผู้ร้ายขึ้น กำหนดผู้ใหญ่บ้านหาได้แจ้งต่อ
อำเภอให้ทราบไม่ ต่อเมื่อใดมีผู้มาร้องว่าจำเลยคนนั้น ลักสิ่งของอย่างนั้นไปเช่นนี้ อำเภอ
จึงนับว่าเป็นเหตุโจรผู้ร้ายเกิดขึ้น แลก็เป็นอันได้ตัวพิจารณาหรือได้ความทุกราย ได้
เปรียบแก่อำเภอถึง ๒ ประการ คือ (๑) ผู้ร้ายน้อย (๒) การไต่สวนสืบจับแข่งแรง แต่ที่
เป็นเช่นนี้เสียประโยชน์มากคือ ผู้ใหญ่ไม่ทราบความเป็นจริงของท้องที่ว่าการปกครองดี
หรือเลว ราษฎรได้รับความเดือดร้อนหรือประการใด เพราะธรรมดาเหตุโจรผู้ร้ายที่ไม่ได้
ตัว หรือไม่ได้ความยอมมีมาก แม้ถึงอำเภอที่แข่งแรงก็คงหลุดมือไม่ได้ตัวอยู่ใน ๑ ใน ๓
ส่วน ถ้าอำเภอยิ่งเลวกยิ่งไม่ได้ตัวมากเข้า ในเมืองฉเชิงเทราก็เป็นเช่นนี้ทุกอำเภอ บรรดา
ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจเห็นมาในคราวนี้ แลเมื่อข้าพระพุทธเจ้าตรวจการอำเภอเมือง
ฉเชิงเทรา ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบมูลเหตุนี้ต่อเสด็จเทศาภิบาล เพื่อขอประทานคำสั่งถึง
ผู้ว่าราชการเมือง กรมการอำเภอให้กำหนดแจ้งเหตุโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในท้องที่ของตนต่อ
อำเภอ

ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจพบต้นข้าวตัวพิมพ์รูปพรรณในศก ๑๒๒ เลขที่ ๓๕-๓๖
มีรอยฉีกหายไป ๒ ฉบับ กับมีรอยฉีกขีดตะเข็บหายไปอีก ๒ ฉบับ ในระหว่างตัวเลขที่
๖๔-๖๕ ฉบับ ๑ ระหว่างตัวเลขที่ ๑๐๗-๑๐๘ ฉบับ ๑ รวมหายไป ๔ ฉบับ แลตัวเดิมซึ่ง
ได้ทำตัวใหม่เปลี่ยนแล้วเรียกมาติดต้นข้าวไว้ไม่ได้ทำลาย อยู่ดี ๆ ทั้งนั้น เป็นทางที่ให้ผู้
ทุจริตลักไปสรวมสัตว์อื่นได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้ทำลายเสียแล้ว แลค่าธรรมเนียมยอม
คดีแฟ่งเลขที่ ๓๔ นายก่อผู้เสียค่าธรรมเนียม ไม่มีรายรับเงินในบัญชีเงินสด ในสิ่งเหล่านี้
ข้าพระพุทธเจ้าได้แจ้งต่อผู้ว่าราชการเมืองให้ทราบ เพื่อได้สอบสวนด้วยแล้ว

ตามบัญชีเงินสดเพียงสิ้นวันที่ ๒๖ กรกฎาคม มีเงินเหลือที่อำเภอ ๓๐๙๔ บาท ๑๗ อัฐ ได้ตรวจสอบตัวเงินมีครบถูกต้อง

รวมการตรวจอำเภอเมืองชลบุรีนี้ เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าขุนชนาอักษรเป็นผู้อ่อนต่อکارงาน ยังไม่มีมือคุณพอที่จะเป็นนายอำเภอได้การจึงยังเลวทรามมาก

เมืองฉะเชิงเทรา

การเมือง

๒๕ เมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองตั้งมณฑล แบ่งเขตเมืองเป็น ๕ อำเภอ คือ อำเภอเมือง ๑ อำเภอบางคล้า ๑ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ๑ อำเภอหัวไทร ๑ อำเภอพนม ๑ ที่ว่าการเมืองแต่เดิมตั้งในกำแพงเมือง แต่เมื่อยกมณฑลลงมาตั้งที่เมืองนี้ ได้ทราบเกล้า ๆ ตามรับสั่งเสด็จเทศาภิบาลว่า จะตั้งที่ว่าการมณฑลที่บ้านท่าไข่เหนือเมืองขึ้นไปประมาณ ๓๐ เส้นดูไชยภูมิที่ก็เหมาะดี แลได้ลงมือทางที่ปลูกโรงงานแล้วแต่ยังไม่ได้ยก

การโยธาทำอย่างแข็งแรง ถ้าคิดเวลาที่เสด็จเทศาภิบาลเสด็จลงมาประทับอยู่เมืองฉะเชิงเทราก็ไม่ก็เดือนนัก แต่การทำแล้วไปหรือกำลังที่ทำอยู่เร็วเกินเวลาเป็นที่นาสรรเสริญ ดูรู้สึว่าเป็นบ้านเมืองขึ้นมาก สถานที่ทำแล้วไปนั้น คือ ออฟฟิศไปรษณีย์โทรเลข ๑ หลัง ที่พัก ๓ หลัง โรงตำรวจภูธรบนเชิงเทิน กำแพงเมืองกับตลาด ซึ่งทำใหม่ได้เมืองก็จวนจะแล้ว กำแพงเมืองก็ซ่อมแซมสอาดงดงาม แลยังจะตัดถนนหนทางต่อไปอีก

การอำเภอ

อำเภอบางคล้า

๒๖ ที่ว่าการอำเภอตั้งที่บ้านบางคล้าฝั่งตะวันออก นายอำเภอเป็นที่หลวงมงคลประชาบาลมีกำหนด ๑๙ ตำบล สัมโนครยังไม่ได้ทำแบบแผนการอำเภอยังคลาดเคลื่อนมาก การในอำเภอมีไม่สู้มากนัก ที่ว่าการสกปรกไม่สะอาด

ออฟฟิศโทรเลข เมืองฉะเชิงเทรา พ.ศ. ๒๔๓๔

ความแพงในศกนี้เพียงวันที่ ๒๓ กรกฎาคม เดือนเมษายนมี ๑๗ เรื่อง พฤษภาคม ๗ เรื่อง มิถุนายน ๖ เรื่อง กรกฎาคม ๕ เรื่องรวม ๓๕ เรื่องเปรียบเทียบตกลง ๒๘ เรื่อง ไม่ตกลงแลยกเล็ก ๗ เรื่อง เปรียบเทียบดีมีเสียแต่ที่โจทก์มาร้องแล้วไม่ส่งสารบบทันที ออกหมายต่อได้ตัวจำเลยมาแล้วจึงลง ตามสารบบวันที่โจทก์ร้องจึงไขว้อ่อนแก่สับสนกัน ไป แต่เมื่อเปรียบเทียบตกลงหรือไม่ตกลงก็ลงทั้งสิ้น ถ้าเทียบความเสื่อมเสียในข้อนี้ก็ ไม่แปลกอันใดกับอำเภอบ้านสร้างเมืองปาจิณ

ความอาญาศก ๑๒๒ เพียงวันที่ ๒๓ กรกฎาคม เดือนเมษายนมี ๕ เรื่อง พฤษภาคม ๔ เรื่อง มิถุนายน ๓ เรื่อง กรกฎาคม ๕ เรื่องรวม ๑๗ เรื่อง การที่ลงในสารบบ ต้องรอต่อได้ตัวจำเลยจึงลง วันที่โจทก์ร้องไขว้แก้อ่อนกันแบบเดียวกับความแพง แลใน สารบบไม่มีจำหน่ายว่าส่งเมืองหรือปล่อยทั้งนั้น นายอำเภอแจ้งว่าได้ส่งเมืองทุกเรื่องไม่ได้ปล่อยที่อำเภอเลย แลข้อหา, คำให้การ, คำพยาน, ให้ตัวผู้ผิดถึงไว้แต่ชื่อไม่ได้ลง ข้อความว่าอย่างไรมีหลายแห่ง คือ คดีที่ ๑๐ แลที่ ๑๑ ทั้งนี้ไปด้วยความมั่งคั่งง่ายสะเพร่า ของอำเภอ

เหตุโจรผู้ร้ายตามรายงานประจำเดือน เพียงเดือนมิถุนายนมีอุกฉกรรจ์ ๑ ราย เล็กน้อยไม่อุกฉกรรจ์ ๑๒ ราย แต่ไม่เปนจริงได้เพราะนับแต่ที่มีโจทก์มาร้องอย่างเดียว ที่สุดจนมีผู้มาตราสินแต่ไม่รู้ว่าใครเป็นผู้ร้ายเช่นนี้ก็ไม่นับว่ามีเหตุเหมือนกัน จึงทำให้ จำนวนเหตุโจรร้ายน้อยไปมาก วิธีเดียวกับอำเภอเมืองชล ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูล แลแล้วนั้นทุกอย่าง

ตามบัญชีเงินสดเพียงสิ้นวันที่ ๒๓ กรกฎาคมมีเงินเหลือที่อำเภอ ๔๐๖๕ บาท ๔๓ ^๑/_๒ อัฐ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจตัวเงินครบถูกต้องตามบัญชี

อำเภอเมือง (ฉะเชิงเทรา)

๒๗ ที่ว่าการอำเภอตั้งที่หน้าเมือง หลวงเกษตร์สรรพกิจเปนนายอำเภอ มีกำหนด ๓๑ ตำบล รักษาที่ว่าการสกปรกไม่สะอาด ระเบียบการดีมีที่ผิดน้อย การงานอำเภอนี้มี

มากแลท้องถิ่นกว้างใหญ่ ใต้ทราบเกล้า ๆ จากเสด็จเทศาภิบาลรับสั่งว่า จะแบ่งท้องที่ตั้งอำเภอขึ้นอีกอำเภอหนึ่งคือที่บางปกง และยกมาขึ้นฉะเชิงเทรา เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าเป็นการสมควร เพราะที่บางปกงมีหมู่บ้านราษฎรมาก แลทั้งไกลจะไปมาที่อำเภอเมืองชลหรือเมืองฉะเชิงเทราก็ลำบาก ถ้าได้ทั้งเพิ่มขึ้นอีกอำเภอหนึ่งได้จะเป็นการดี

ความแพงศก ๑๒๒ เพียงวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ในเดือนเมษายนมี ๒๒ เรื่อง พฤษภาคม ๓๑ เรื่อง มิถุนายน ๑๘ เรื่อง กรกฎาคม ๑๒ เรื่องรวม ๘๓ เรื่อง เปรียบเทียบตกลงมากกว่าที่ไม่ตกลงเล็กน้อยดีถ้วนพอไล่เสียกัน

ความอาญาตามสารบบเดือนเมษายนมี ๘ เรื่อง พฤษภาคม ๑๓ เรื่อง มิถุนายน ๕ เรื่อง กรกฎาคม เพียงวันที่ ๒๔ มี ๑๓ เรื่อง รวม ๓๙ เรื่องการไต่สวนพอใช้

เหตุโจรผู้ร้ายในศกนี้เพียงเดือนมิถุนายนมีอุกฉกรรจ์ ๗ ราย เล็กน้อยไม่อุกฉกรรจ์ ๒๐ รายแต่คงไม่เป็นจริง ที่จริงต้องมีมากกว่านี้ เพราะที่นับว่าเป็นเหตุโจรผู้ร้ายนั้น ก็ชั่วแต่คัดเอาสารบบความอาญามาลงอย่างเดียวกับอำเภอเมืองชลแลอำเภอบางคล้าที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลมาแล้วนั้น

ตามบาญชีเพียงสิ้นวันที่ ๒๔ กรกฎาคมมีเงินคงเหลือ ๒๗๑๘ บาท ๕๘ อัฐ ข้าพระพุทธเจ้าหาได้ตรวจรายบาทไม่ เป็นแต่ไขกำกับแลให้แก่งุงคาดคะเนดูเพราะการเก็บเงินเขาได้เก็บรักษาไว้อย่างเรียบร้อยดี คะเนตเงินมากกว่าบาญชี ข้าพระพุทธเจ้าถามนายอำเภอได้ความว่า เงินสลิปดที่จ่ายให้แก่กำนันยังไม่ได้จ่าย การจ่ายสลิปดนี้ถ้าจ่ายทันทีไม่ได้ก็ไม่ดีแลผิดกฎข้อบังคับด้วย

อำเภอบางน้ำเปรี้ยว

๒๘ ที่ว่าการอำเภอตั้งที่บ้านบางน้ำเปรี้ยวในคลองบางขนาก นายเจียมเปนนายอำเภอมีกำนัน ๒๐ ตำบล การรักษาที่ว่าการอำเภอสกปรกแลสมุหบาญชีกับเสมียนก็พักอยู่ในที่ว่าการด้วย การแต่งตัวก็เท่ากับอยู่กับบ้านเป็นที่น่าพึงรังเกียจแก่ผู้ไปเห็นไม่เป็นที่ทางอย่างไร ระเบียบการพอใช้แต่เร็วกว่าอำเภอเมือง การงานอำเภอนี้ก็ค่อนข้างมาก

แลหนักแน่นในการโจรผู้ร้ายยิ่งกว่าอำเภออื่น มีเหตุผู้ร้ายอุกฉกรรจ์บ่อยทางเขตรที่ต่อเมืองมินบุรี การสืบจับแข่งแรงได้ตัวมากไม่ใคร่พลาดควรชม

ความแพ่งในศก ๑๒๒ เดือนเมษายน ๒๖ เรื่อง พฤษภาคม ๑๕ เรื่อง มิถุนายน ๒๖ เรื่อง กรกฎาคม ๑๒ เรื่องรวม ๗๙ เรื่อง เปรียบเทียบตกลง ๓๓ เรื่อง ไม่ตกลงแลยกเลิก ๔๒ เรื่องยังค้าง ๔ เรื่องเปรียบเทียบไม่ดีแลเมื่อโจทก์ร้องไม่ลงสารบบทันที ออกหมายแล้วจึงลงบ้างบางที่ได้ตัวจำเลยแล้วจึงลง บางเรื่องลืมนึกก็ได้นำมาลงทีหลังบ้าง วันที่โจทก์ร้องไขว้อ่อนแก่กันเปนหนทางไม่ดี

ความอาญาศก ๑๒๒ เดือนเมษายน ๑๗ เรื่อง พฤษภาคม ๑๕ เรื่อง มิถุนายน ๑๑ เรื่อง กรกฎาคม ๘ เรื่องรวม ๕๑ เรื่อง การไต่สวนดี เสียแต่ที่ไม่ได้ลงสารบบทันที แบบเดียวกับความแพ่ง ดูในสารบบวันที่โจทก์ร้องอ่อนแก่สลับกันไป แลคดีที่ ๑ เดือนเมษายน กับคดีที่ ๒๘-๒๙ เดือนพฤษภาคม ๓ เรื่อง นี้กรมการอำเภอให้มีประกันไป ไม่ได้ทำอะไรรอีกจนบัดนี้ นายอำเภอแก้วว่าความยังป่วยอยู่บ้าง พยานอพยพเสียบ้าง แต่อย่างไรก็ดีที่ให้ค้ำอยู่เช่นนี้ไม่เปนการสมควร ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้รีบจัดการให้สำเร็จไปโดยเร็ว คือเรื่องใดที่คู่ความป่วยก็ควรสืบพยานฝ่ายโจทก์หรือทั้ง ๒ ฝ่ายเสียให้เสร็จแล้วส่งเมือง ผู้ที่ป่วยหายเมื่อใดจึงส่งภายหลัง เรื่องที่พยานอพยพถ้ามีพยานอื่นพอ ก็ให้ส่ง ถ้าพยานไม่พอก็ควรปล่อยจำหน่ายขาดเสียจากบาญชี

แลคดีที่ ๔๕-๔๖-๔๗-๔๘ สี่เรื่องนี้หาเรื่องทำแลขายสุราเถื่อน ฝ่ายจำเลยยอมเสียเงินให้แก่โจทก์เปนค่าปรับ กรมการอำเภอทำยอมให้เลิกแล้วกันไปปล่อยจำเลย ค่ายอมไม่ได้เรียกว่าเปนความอาญา ที่ทำเช่นนี้ผิดทีเดียวเพราะเปนอาญาสินไหม ควรลงสารบบความแพ่งแลเปรียบเทียบเรียกจ่ายอมได้ ถ้าไม่เข้าใจโดยเห็นว่ามีโทษทางอาญาอยู่ จะลงในสารบบความอาญาแล้ว ก็มี ๒ ทางคือส่งเมืองหรือปล่อยเท่านั้น ไม่มีอำนาจที่จะทำยอมความอาญาได้เลย ตามที่ได้ทำไปเช่นนั้นดูเปนการสงเคราะห์แก่นายอากรมากเกินไป ข้าพระพุทธเจ้าได้ติแลชี้แจงแล้ว

ในศก ๑๒๒ สี่เดือนที่ล่วงมานี้มีเหตุผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ๕ ราย ผู้ร้ายเล็กน้อยไม่อุกฉกรรจ์ ๔๙ ราย ผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ได้ตัวส่งเมืองทุกราย แต่ได้ทราบวาพยานจะไม่ใคร่

พออยู่เรื่องหนึ่ง ผู้ร้ายเล็กน้อยนั้นรู้จักจริงไม่ได้เพราะคัดเอาแต่เรื่องในสารบบความอาชากับคำตราสินมาลง แบบเดียวกับอำเภอบางคล้าแลอำเภอเมือง แต่อำเภอนี้ยังดีกว่าที่คัดเหตุผู้ร้ายในสมุดตราสินมาลงด้วย

ตัวพิมพ์รูปพรรณเมื่อทำใหม่แล้ว เรียกตัวเดิมเอาเข็มกลัดติดไว้กับต้นขั้ว หลุดหลุด ลุ่ยลุ่ย แลไม่ได้ทำลายยังติดอยู่ทั้งนั้น น่ากลัวจะรั่วไปในทางทุจริตแก่สัตว์พาหนะที่ต้องโจรกรรมแผ่นดิน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กำชับสั่งให้ทำลายให้เสร็จโดยเร็ว

ตามบัญชีเพียงวันที่ ๓๑ กรกฎาคม มีเงินเหลืออยู่ ๑๖๘๕ บาท ๖๑ ^๑/_๒ อัฐ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจตัวเงินมีครบถูกต้องตามบัญชี

ส่วนการรวมทั่วไป

๒๙ การมหาดไทยในมณฑลปาจิณนี้ ยังเดินลำหลังมณฑลอื่นที่ใกล้เคียงกรุงเทพ อยู่มาก คือ มณฑลกรุงเก่า นครไชยศรี ราชบุรี เป็นต้น

(ก) สัมโนครวัดตามที่ได้จัดใหม่ยังไม่ได้ลงมือทำเลย เมืองชลบุรีลงมือทำก่อนที่ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจการจริง แต่ทำผิดวิธีไปใช้ให้กำนันเป็นผู้สำรวจ ดังได้กราบทูลในส่วนการตรวจเมืองชลนั้นแล้ว

(ข) ทะเบียนกำนันผู้ใหญ่บ้านยังไม่ได้ลงมือทำอีกเหมือนกัน ถ้าคิดเทียบดูถึงผู้ไปนายไม่รู้ว่าเขามีเท่าใดแล้ว จะกะแลใช้การงานก็ย่อมจะหนักเบาไม่รู้กำลังตนเอง

(ข) ได้ความจากหลวงโยธาสงคราม แลหม่อมเจ้าประดิพัทธ์ว่า กำนันไม่ได้ไปนผู้ใหญ่บ้านด้วยเป็นกำนันลอย ๆ ก็ยังมีอยู่ได้ชี้แจงให้รับแก้ใหม่แล้ว เพราะถ้าเป็นเช่นนั้นก็จะพาทะเบียนให้ขัดข้องทำไม่ได้ด้วย

(ค) สมุดรายวันสำหรับอำเภอซึ่งเป็นเหมือนบัญชีนัดพิจารณา แลมีความอย่างอื่นอีกหลายข้อ เป็นบัญชีสำคัญแลเป็นหัวใจของอำเภอ ทำกันไม่ถูกสักอำเภอหนึ่ง บางอำเภอยังพอได้ประโยชน์บ้างเล็กน้อย บางอำเภอก็ถึงกับใช้ไม่ได้ทีเดียว

(ค) การเก็บจดหมายยังไม่เรียบร้อยทั้งนั้น ดีแต่เมืองชลบุรีเมืองเดียว ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้แบบตามวิธีที่จัดใหม่ทั่วทุกแห่งแล้ว

(ข) การประชุมสั่งเสียราชการยังไม่เป้นระเบียบเดียวกัน ในเรื่องนี้ชมแต่เมืองนครนายก

(ง) บ้ายกำนันผู้ใหญ่ยังไม่จัดให้ลงระเบียบ แลเป้นของเก่าลบลื่อนจนถึงกับอ่านไม่ได้ความก็มี แลมีน้อยแห่ง ที่เมืองปาจิณค้อยดูหนาดาศักหน้อย เมืองอื่นนั้นถึงกับเป้นของหายากทีเดียว เสด็จเทศาภิบาลกำลังทรงเริ่มที่จะจัดการอยู่

(จ) เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าพระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสุทัศน์นิภาธรเป้นผู้ทรงคุณวุฒิ อาจทำการในหน้าที่ได้ดี ส่วนการที่ยังบกพร่องอยู่นั้น เพราะเหตุที่แต่เดิมข้าหลวงมหาดไทย มีหน้าที่แต่การร่างแต่งแลการเก็บจดหมายแลช่วยการในเทศาภิบาลเป้นเหมือนเลขานุการผู้หนึ่ง หาได้รู้สึกรับผิดชอบตลอดถึงการเมืองแลการอำเภอไม่ ด้วยวิธีนี้นับว่าพึงจะเริ่มลงมือจัดใหม่ แลทั้งพระองค์ท่านต้องมีหน้าที่ทำการรั้งตำแหน่งปลัดเทศาภิบาล แลต้องเป้นผู้แทนเทศาภิบาลบ้อย ๆ ด้วย ส่วนการต่อไปข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลขอเชิญเสด็จให้ออกตรวจตามเมืองแลอำเภอด้วยแล้ว

๓๐ เรือนจำตามหัวเมืองเว้นแต่เมืองฉะเชิงเทรา ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลในรายการตรวจจะเกาะเมืองนั้น ๆ แล้ว ส่วนเรือนจำที่เมืองฉะเชิงเทราซึ่งเป้นเรือนจำมณฑลนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดูเหมือนกันแต่ไม่ละเอียดเพราะจวนฝนจะตก คงกราบทูลได้แต่ว่าระเบียบยังไม่ดี ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกนักโทษที่มีกำหนดโทษแล้วคนหนึ่ง มาให้อ่านโทษให้ฟังก็อ่านไม่ได้ พธำมรงค์แนะนำขึ้นต้นให้ ก็กลับทำให้เห็นว่าพธำมรงค์ไม่เข้าใจด้วยเหมือนกัน คือใช้คำว่า “ข้าพเจ้านาย.....ต้องหาเรื่อง.....มีกำหนดโทษศาลตัดสิน.....” ดังนี้เป้นคำที่ยืดยาวเยิ่นเย้อมาก แลใช้กู่ตะโกนไม่มีแบบแผน ส่วนการรักษาความสะอาดดี

๓๑ การสรรพากรข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ตรวจละเอียดนัก ได้เห็นแต่ที่อำเภอ และเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่ายังบกพร่องอยู่ คือ

(ก) บัญชีเงินสดรับจ่ายตามอำเภอมีรอยขีดแก้แทบทุกอำเภอ ที่ไม่ได้ขีดแก้มีอยู่สัก ๒ หรือ ๓ อำเภอเท่านั้น เป็นทางไม่ดีเลย

(ข) เวลานั้นเงินที่อำเภอนำส่ง เชื่อแต่ใบนำของอำเภอนั้น การตรวจเพียงแต่ว่ายอดไม่แตกก็พอ หาได้ตรวจสอบต้นขั้วที่เก็บเงินกระทบกับใบนำไม่ เป็นการเปิดโอกาสให้อำเภอเดินได้สบาย ค่าที่มักง่ายและเกียจคร้านเท่านั้น เป็นดังนี้เหมือนกันหมด ตั้งแต่สรรพากรมณฑลตลอดจนเมือง

(ข) บัญชีเงินสดตามอำเภอขุนธานี ข้าหลวงสรรพากรสั่งให้บวกลบเงินรับแลเงินจ่ายยกข้ามงวดข้ามปีไปทุกที หาได้ยกไปเฉพาะแต่เงินที่เหลือไม่ บัดนี้ยอดรับเงินแลส่งเงินตั้ง ๒๐,๐๐๐ บาทเศษแล้ว ถ้าเป็นเช่นนี้ไม่ช้า บัญชีจะต้องขยายช่องจำนวนเงินให้กว้างออกไปอีก และต้องขยายต่อไปไม่มีที่สิ้นสุดด้วย การตรวจสอบก็เข้าใจยากต้องคิดหักทาบทวนกัน ขุนธานีจะยังไม่สู้เข้าใจวิธีบัญชีดีจึงได้สั่งการดังนี้

(ค) ใบนำส่งแลใบเสร็จยังใช้อย่างเก่าเป็น ๒ ตอน หาได้ใช้อย่าง ๓ ตอนดังที่ใช้กันอยู่ทุกวันนี้ไม่ ใบเสร็จ ๒ ตอนอย่างเก่านั้นทำให้เสียประโยชน์มาก คือ อำเภอส่งเงินงวดหนึ่งได้ใบเสร็จตั้งม้วน แยกประเภทอย่างละฉบับ เวลาตรวจสอบต้องคิดรวมทุก ๆ ฉบับ สอบกับยอดในบัญชีบางที่ใบเสร็จน้อยไป ไม่ท่วมยอดในบัญชีที่ว่าได้นำส่งแล้วนั้น อำเภอแก้ว่ายังอยู่ที่คลังยังไม่ได้รับมาบ้าง คลังก็อยู่ไกลถามไม่รู้เรื่องกันทันที แลบางที่เลยเพียงพอเสียแล้ว ก็ต้องเป็นอันแล้วกันไป ควรหัวหน้าการสรรพากรจะรับแบบใบนำ ๓ ตอน ซึ่งรวมเงินรับทุก ๆ ประเภทในใบเดียวกันนั้นไปใช้ ส่วนคลังไม่... ใช้ใบนำส่งอย่างใด เขาก็ให้ใบเสร็จอย่างนั้น เพราะใบนำส่งกับใบเสร็จนั้นย่อมติดกันอยู่ทุกแบบ

(ค) เงินสิบลดมีค่านาเป็นต้น กำหนดวันที่เสร็จแล้วจ่ายไม่ใคร่ได้ทันที ให้กำหนดเงินรับเงินให้ไว้เสียก่อน แล้วนำใบสำคัญเบิกต่อได้รับเงินแล้ว จึงมาจ่ายให้กำหนดต่อภายหลัง ทำความนิยมของกำหนดให้เสียไปด้วย ถ้ามันจะมีเหตุโต้เถียงเกิดขึ้นว่ากำหนดไม่ได้รับเงินดังนี้ ก็เป็นอันไม่ต้องไต่สวน เพราะลายมือกำหนดเงินรับเงินมีปรากฏอยู่แล้ว

๓๒ การตรวจ ข้าพระพุทธเจ้าได้ดูในสมุดรายวันอำเภอช่องตรวจการ รายชื่อผู้
ที่ไปตรวจการยกแต่ข้าราชการในกระทรวง คือ (๑) กรมการอำเภอ (๒) ผู้ว่าราชการเมือง
(๓) ข้าหลวงสรรพากร ๓ ตำแหน่งนี้เท่านั้น นอกนั้นบางท่านทราบว่าไปตรวจบ้าง เป็นแต่
ถามถึงการโจรผู้ร้ายกับไปเดินดู ๆ ที่ว่าการแล้วก็กลับ ไม่ได้เบิกบาญชีแบบต่าง ๆ ขึ้น
ดูสักครั้งหนึ่งเลย การตรวจพากันเห็นห่างเสียเช่นนี้ จึงทำให้การอำเภอตกต่ำ แลเดินวิธี
ผิด ๆ เกี่ยวกับส่วนตัวไป

ส่วนเงินใช้ช่วยในการเดินทาง

๓๓ ในการที่ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจราชการครั้งนี้ รวมวันเดินทาง ๑๗ วัน นับ
รวมคนทั้งนักเรียนมหาดเล็ก ซึ่งไปฝึกหัดตรวจการแลคนเรือคนใช้มีทั้งสิ้น ๑๙ คน ได้
จ่ายเงินเป็นค่าพาหนะ คือ ค่าฟืนเรือไฟ ๗๑ บาท ๔๔ อัฐ ค่าจ้างคนเรือแลคนครัว ๖๘
บาท ค่าอนุญาตประตุน้ำคลองรังษฤษดิ ๕ บาท ค่าอาหารรับประทานคิดถ้วนละ ๕ บาท
เงิน ๘๕ บาท ค่าโทรเลข ๑ บาท ๓๔ อัฐ รวมเงิน ๒๓๑ บาท ๑๘ อัฐ

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาอินทรวชิต

กรมราชเลขาณูการ

วันที่ ๒๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ด้วยมีพระบรมราชโองการโปรด
เกล้าฯ ให้ทูลว่า กระทรวงมหาดไทยมีหนังสือกราบบังคมทูล ลงวันที่ ๒๒ เดือนนี้ ส่ง
สำเนารายงานพระยาอินทรวิเชียร เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายพลร่ม เรื่องไปตรวจราชการใน
แผนกการปกครองมณฑลปราจีนบุรีมานั้น ได้ทรงรับทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว

ที่ว่าการอัยการมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๔๗

รายงานการตรวจราชการ มณฑลนครราชสีมา

ร.ศ. ๑๒๒

(พ.ศ. ๒๔๔๗)

หลวงนรราชจำนง

หลวงนรราชจำนง* ปลัดกรมพลำภัง ออกตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ระหว่างวันที่ ๙ มิถุนายน - วันที่ ๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒ การตรวจมณฑลนครราชสีมา มีดังนี้ มณฑลนครราชสีมา - อำเภอเมืองนครราชสีมา - อำเภอพิมาย - เมืองบุรีรัมย์ - อำเภอประโคนชัย - อำเภอเมืองนางรอง - อำเภอกระโทก - อำเภอปักธงชัย - อำเภอนครกันทร - อำเภอสูงเนิน รายงานการตรวจว่าด้วยเรื่อง การจัดระเบียบการปกครองในที่ว่ากรมณฑลที่ว่าอำเภอ การจัดแบ่งการปกครอง การทำสัมโนครวั และทะเบียนกำนันผู้ใหญ่ บ้านการจัดการระเบียบออฟฟิศ การฝึกหัดนักเรียน สารบาณูชีและแบบแผน การโยธา การเรือนจำ การศาล การคลังและสรรพากร

* หลวงนรราชจำนง (อุไทยวรรณ อมาตยกุล) ปลัดกรมพลำภัง ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระภีรมย์ราชา พระยาราชฤทธานนท์ และพระยาราชพินิจจัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๔๘๗

รับวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒

นาม กรมหลวงดำรง ที่ ๑๕๔/๔๘๖๕

ลงวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒

ใจความ รายงานหลวงนรราชจำนงตรวจกรมณฑล

พระราชกระแส	หมายเหตุ
รับ	

ที่ ๑๕๔/๓๔๘๖๕

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๗ เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้ให้หลวงนรราชจำนงปลัดกรมพลัมภังไปตรวจราชการใน
มณฑลนครราชสีมา หลวงนรราชจำนงทำรายงานที่ได้ตรวจราชการมาขึ้น ข้าพระพุทธเจ้า
ได้ทูลเกล้าฯ ถวายสำเนารายงานหลวงนรราชจำนงมากับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ราชการมณฑลนครราชสีมา ตามที่หลวงนรราชจำนงรายงานนั้นก็ใกล้กับความ
ที่ข้าพระพุทธเจ้าทราบอยู่โดยมาก เมื่อได้ทรงรายงานนี้ตลอดแล้ว คงจะทรงพระราชดำริห์
เห็นได้ว่า ราชการหัวเมืองทุกวันนี้ความขัดข้องไม่มีอันใดจะยิ่งกว่าหาคนที่มีความ
สามารถพอแก่ตำแหน่งไม่มีใครได้ ตั้งแต่กรมการอำเภอขึ้นมาเป็นเช่นนี้อยู่แทบทุกมณฑล
ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า

ข้าพระพุทธเจ้า

ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระทานกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงทราบฝ่าพระบาท

๑ ด้วยมีรับสั่งโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปตรวจราชการปกครองในมณฑลนครราชสีมา นั้น พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้า ฯ

๒ ข้าพระพุทธเจ้า ได้ทูลลาออกจากกรุงเทพฯ วันที่ ๙ มิถุนายนแลกลับถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๔ กรกฎาคมรวมเวลาที่ไปตรวจราชการคราวนี้ ๒๖ วัน ได้ไปตรวจที่ว่าการมณฑล ๑. เมือง ๑ เมือง. อำเภอ ๙ อำเภอ. ดั่งแจ้งอยู่ในรายการ ซึ่งจะกราบทูลต่อไปนี้

๑ ส่วนเดินทาง

วันที่ ๙ มิถุนายนเวลาเช้า ๑ โมง ๒๐ นาที ข้าพระพุทธเจ้ากับหม่อมเจ้าธำรงศิริ ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศิริรัชสังกาศ (ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ขึ้นไปฝึกหัดด้วยนั้น) ได้ไปขึ้นรถไฟที่สะพาน เวลาเช้า ๑ โมง ๔๐ นาทีรถไฟใช้จักรออกจากสะพาน เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๕ นาที ถึงสะพานเมืองนครราชสีมา ในที่นี้มีพระรังสรรค์สารกิจปลัดเทศาภิบาล ๑ หลวงบุรีกรมย์กิจว่าที่ยกربัตรมณฑล ๑ นายจรมหาดเล็กนายอำเภอเมืองนครราชสีมา ๑ มาคอยรับ ข้าพระพุทธเจ้านำท่านเหล่านี้ให้รู้จักกับหม่อมเจ้าธำรงศิริแล้วได้ขึ้นม้าไปที่พัก (ซึ่งพระรังสรรค์สารกิจจัดไว้ให้พักที่บ้านพระรังสรรค์สารกิจ) ในเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปถึงเมืองนครราชสีมา นี้ เจ้าคุณกำแหงสงครามข้าหลวงเทศาภิบาลไม่อยู่ไปตรวจราชการแต่วันที่ ๒๒ เมษายน แลได้ทราบเกล้า ฯ ว่าเวลานี้อยู่ที่เมืองรัตนบุรี ครั้นเวลา ๒ โมงเจ้าคุณเทศาภิบาลได้มีโทรศัพท์มาจากเมืองรัตนบุรี ขอให้ข้าพระพุทธเจ้าไปพูดโทรศัพท์ ได้พูดกันถึงเรื่องที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมา แต่ในการที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นไปคราวนี้ เจ้าคุณเทศาภิบาลมีความยินดีมาก ในคำวันนี้ท่านผู้ที่เป็นที่ปรึกษาที่สะพานทั้ง ๓ ท่าน กับขุนสันตนากรรัฐแทนนายอำเภอจันทิก (ซึ่งมาประชุมที่เมืองยังไม่กลับ) ได้มาเยี่ยมแลสนทนาถึงแบบต่าง ๆ จนเวลาเกือบ ๕ โมง ลากลับไป

วันที่ ๑๐ มิถุนายน เวลาเช้า ๓ โมง หลวงบุรีราชบำรุงข้าหลวงมหาดไทยมาเยี่ยม แลได้ชี้แจงถึงแบบแผนการปกครองต่าง ๆ จนเวลา ๔ โมง ๔๐ นาที ลากลับไปแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปหาพระยาสุนทรนุรักษ์ซึ่งจะเดินทางไปมณฑลอุดร สนทนากันพอสมควรแล้ว เวลาเช้า ๕ โมง ๑๕ นาทีข้าพระพุทธเจ้าลากลับมาที่ว่าการมณฑล ได้ตรวจดูแบบปกครองแลการอพยพแล้วได้ชี้แจงแบบต่าง ๆ พร้อมด้วยพระรังสรรค์สารกิจ ๑ หลวงบุรีราชบำรุง ๑ หลวงสารักษ์สุจริตกิจนายอำเภอปักธงไชย ๑ นายจรรยาอำเภอเมืองนครราชสีมา ๑ ขุนสนั่นนาครรัฐแทนนายอำเภอจันทึก ๑ เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที กลับที่พัก เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๐ นาทีข้าพระพุทธเจ้าไปเยี่ยมนายพลตรีพระยาสิทธิราชเดโชไชยปลัดทัพบก ซึ่งขึ้นไปตรวจราชการทหารเมืองนครราชสีมาที่กรมทหารพลราบที่ ๕ แต่ไม่พบ ได้ทราบเกล้า ๆ ว่าไปตรวจการทำโรงทหารใหม่เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาทีกลับที่พัก เวลา ๒ ทุ่ม ๑๕ นาทีหลวงบุรีราชบำรุง, นายจรรยาหาได้ชี้แจงถึงแบบต่าง ๆ จนเวลา ๔ ทุ่ม ๔๐ นาทีลากลับไป

วันที่ ๑๑ มิถุนายน เวลาเช้า ๓ โมง พระยาสุนทรนุรักษ์ หลวงบุรีกริมย์กิจกับนายเปี่ยมหัดเล็กผู้ตรวจการมาหา ได้สนทนากันตามสมควรแล้ว เวลาเช้า ๔ โมง ๑๒ นาที ไปเยี่ยมพระรังสรรค์สารกิจที่บ้านแล้วไปเยี่ยมนายร้อยเอกมิตเตอร์กอลที่โรงพัก พลตำรวจภูธรสนทนากันครู่หนึ่งแล้ว ได้เลยไปหาพระยาสิทธิราชเดโชไชยที่กองทหารอีกครั้งหนึ่ง ได้พบพระยาสิทธิราชเดโชไชย หม่อมเจ้าบวรเดช พระยาสมุหเสนากรมการแลพระรังสรรค์สารกิจก็ได้อยู่ที่นี้ด้วยพร้อมกัน ข้าพระพุทธเจ้าได้แนะนำให้หม่อมเจ้าธำรงศิริรู้จักกับท่านเหล่านี้แล้ว ได้สนทนากันถึงเรื่องที่จะแก้โรงทหารใหม่ ถัดเดิมนัดจะทำเปนต์ึกทั้งหลัง พระยาสิทธิราชเดโชไชยเห็นว่าควรใช้อิฐแต่พื้นล่าง ข้างบนควรจะทำด้วยไม้แลทั้งจะเร็วเข้าด้วย เพราะโรงที่จะทำสำหรับเผอิฐยังไม่แล้ว เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที ข้าพระพุทธเจ้าได้ลากลับมาที่ว่าการอำเภอเมือง พบนายจรรยาอำเภอ ได้ตรวจรายวันทำการอำเภอแลแบบต่าง ๆ ในการปกครองทั้งการเก็บจดหมายทั่วแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๑ นาทีไปที่ว่าการมณฑล ได้ชี้แจงการต่าง ๆ ที่ได้ไปเหนที่ว่าการอำเภอให้พระรังสรรค์ทราบแล้ว เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งไปที่ว่าการเรือนจำกับหลวงบุรีกริมย์กิจ ได้ตรวจดูใน

บริเวณเรือนจำตลอดแล้ว แต่แบบต่าง ๆ ในการเรือนจำไม่ได้ดูเพราะเป็นเวลาจวนค่ำ แล้วจะได้อุ้ตต่อวันหลังเวลาย่ำค่ำครั่งกลับที่พัก เวลาทุ่มครั่งพระเสนาพิพิธกับนายจรมาหา ได้ชี้แจงถึงการปกครองแลแบบแผนต่าง ๆ ในหน้าที่อำเภอที่ยังไม่ได้จัดได้ทำอีกมากตามที่ได้ไปเหนเมื่อกลางวันนี้ แลให้นายอำเภอริบจัดการเสียให้เรียบร้อยโดยเร็ว เวลา ๕ ทุ่มพระเสนาพิพิธกับนายจรลากลับไป

วันที่ ๑๒ มิถุนายน เป็นวันกำหนดที่จะออกจากเมืองนครราชสีมาไปตรวจการตามอำเภอ เวลาเช้า ๒ โมง ๕๐ นาทีพระรังสรรค์สารกิจแลนายร้อยเอกमितเตอร์กอลได้มาหาณที่พัก ได้ไต่ถามถึงการที่จะไปตรวจอำเภอจนเวลา ๔ โมง ๔๕ นาที ข้าพระพุทธเจ้ากับหม่อมเจ้าชำระศิริพร้อมด้วยตำรวจภูธร ๕ คน (นายสิบ ๑ พลตำรวจ ๔) พาหนะเกวียนโค ๕ เล่ม ม้า ๔ ม้ายกออกจากเมืองนครราชสีมา เวลาเที่ยงพักม้าที่วัดโคก เวลาเที่ยงครั่งออกเดินทางต่อไป เวลาบ่ายโมงครั่งถึงบ้านพระพุตอยุดพักร้อน เวลาบ่าย ๓ โมงถึงตำบลบ้านท่าช้างอยุดพัคนอนที่นี้ ครั่งจะเดินทางต่อไปเกวียนยังไปไม่ถึงแลทั้งเป็นเวลาฝนตกหนักด้วย เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ นาที เกวียนได้ไปถึง เวลา ๑๑ ทุ่มครั่งออกเดินทางต่อไป

วันที่ ๑๓ มิถุนายน เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาทีถึงตำบลบ้านหนองบัวพักเกวียนรับประทานอาหารเช้าแล้ว เวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ออกเดินทางต่อไป เวลาบ่ายโมงครั่งถึงตำบลบ้านสักราชพักร้อนที่นี้ เวลาบ่าย ๓ โมงหลวงตุลาการโกศลปลัดอำเภอพิมายมารับ แจ้งว่ามณฑลได้สั่งมาให้จัดการรับรองตามทาง ได้ตอบขอบใจตามสมควร เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาทีออกเดินทางต่อไป เวลา ๑ ทุ่ม ๑๕ นาทีถึงตำบลวังหิน เวลาเช้า ๑ โมงถึงที่ว่าการอำเภอเมืองพิมาย นายเหมผู้แทนนายอำเภอได้จัดรับรอง แลจัดที่ให้พักริมโรงพักตำรวจภูธร แลข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูแบบต่าง ๆ ที่ได้ดูบ้างก็มีที่ยังคั่นอยู่ก็มี ครั่งจะรออยู่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าจะเสียเวลา ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้เลยไปดูปราสาทหินแลเที่ยวดูตามบ้านราษฎรเสียก่อน เวลาเช้า ๓ โมงกลับไปว่าการอำเภออีกตรวจการต่าง ๆ ทั่วแล้ว เวลาเช้า ๔ โมงได้รับโทรเลขเจ้าคุณเทศมาจากบุรีรัมย์ว่า “ให้รีบไปบุรีรัมย์จะคอย” แลเวลาเที่ยงเจ้าคุณเทศอยากจะพูดโทรศัพท์กับข้าพระพุทธเจ้าด้วย เวลาเช้า

๕ โมงกลับที่พัก เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งข้าพระพุทธเจ้าขึ้นม้าไปวังหินพุดโทรสัณฑ์กับเจ้าคุณเทศา ถึงเรื่องข้าพระพุทธเจ้าได้มาตรวจราชการในมณฑลนครราชสีมา แลอยากจะทราบ ว่าข้าพระพุทธเจ้าจะไปถึงบุรีรัมย์วันใดอยากจะได้พบกับข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าตอบว่าจะออกจากพิมาย วันที่ ๑๕ จึงจะถึงบุรีรัมย์ในวันที่ ๑๗ เมื่อพูดเสร็จแล้วข้าพระพุทธเจ้าได้กลับไปว่าการอำเภอเวลาบ่าย ๑ โมง ๑๕ นาที ซี่แจงแบบต่าง ๆ ให้ทราบตลอดแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมงกับที่พัก เวลาบ่าย ๔ โมงไปดูไทรงามแลกลับทางเรือ ถึงที่พักเวลาบ่าย ๑๑ โมง ออกจากที่ว่าการอำเภอพิมาย

วันที่ ๑๕ มิถุนายน เวลาเช้า ๑ โมง ๓๑ นาทีถึงบ้านหนองฉนวนพักรับประทานอาหารเช้าแล้ว เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาทีออกจากที่นี่ เวลาเช้า ๙ โมง ๒๐ นาทีถึงตำบลบ้านหนองขามหยุดพักร้อน เวลาบ่ายโมงออกเดินทางต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ นาทีถึงตำบลลำไทรมาศ ที่ลำไทรมาศนี้น้ำลึกประมาณ ๓ ศอกเกวียนข้ามไม่ได้ ต้องบรรทุกระเบือชล่าข้ามไป เวลาบ่าย ๕ โมงถึงตำบลบ้านสาหร่ายพักนอน เวลา ๑๐ โมง ๕๐ นาทีออกจากบ้านสาหร่าย

วันที่ ๑๖ มิถุนายน เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาทีถึงตำบลบ้านหนองมันปลา ซึ่งเป็นเขตแขวงเมืองบุรีรัมย์ พักรับประทานอาหารเช้าพบหลวงภักดีบุรุษรักษนายอำเภอนางรอง นำจดหมายหลวงรังษฤษดิ์สุขการ ผู้รั้งราชการเมืองบุรีรัมย์มาให้ข้าพระพุทธเจ้าว่า ได้จัดให้หลวงภักดีบุรุษมาจัดการรับรองแลเป็นผู้นำทางไปถึงเมืองบุรีรัมย์ แลหลวงรังษฤษดิ์มีความเสียใจที่จะมารับถึงตำบลนี้ไม่ได้ ด้วยว่าเวลานี้เจ้าคุณเทศาพักอยู่ในเมือง ข้าพระพุทธเจ้าได้แสดงความขบใจหลวงภักดีบุรุษซึ่งมาจัดการรับรองตามสมควร ครั้นเวลาเช้า ๔ โมง ๔๒ นาทีมีผู้ใหญ่บ้านนำคำสั่งหลวงรังษฤษดิ์มาให้หลวงภักดีบุรุษ ๆ ได้นำคำสั่งมาให้ข้าพระพุทธเจ้าดู ในคำสั่งนั้นมีความว่า “หลวงรังษฤษดิ์ได้รับโทรศัพท์จากพระรังสรรค์ว่า กระทรวงมหาดไทยได้เรียกให้ข้าพระพุทธเจ้ากลับกรุงเทพ ฯ แล้วไม่ต้องจัดการรับรอง ให้หลวงภักดีบุรุษกลับเมืองบุรีรัมย์” เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเช่นนี้แล้ว ก็ไม่ทราบว่าจะทรงเรียกกลับเรื่องอะไร แลไม่ทราบว่าจะทำประการใด เพราะยังไม่ได้รับคำสั่งเรื่องนี้จากท่านผู้ใดด้วย จึงได้ปรึกษาตกลงกันว่าทางจะไปเมือง

บุรีรัมย์ ๗๐๐ เส้นเท่านั้น ทางจะไปเมืองพิมาย ๑๐๐๐ เส้นเศษ ควรจะเลยไปทางบุรีรัมย์ ดึกว่าเพื่อจะได้ทราบเรื่องกระทรวงเรียกเร็วเข้าด้วย เมื่อได้ทราบความประการใดแล้วจึง ค่อยคิดจัดการต่อภายหลัง เวลาเช้า ๕ โมง ๑๖ นาทีออกเดินทางต่อไป เวลาบ่าย ๑ โมง ถึงบ้านทะเลเมนไชหยุดพักก่อน (ทางอีก ๕๐๐ เส้นจะถึงเมืองบุรีรัมย์) ข้าพระพุทธเจ้าได้ เขียนจดหมายถามหลวงรังษฤษดิ์ว่า กระทรวงมหาดไทยโทรเลขเรียกเรื่องอะไร มอบให้ พลตำรวจภูธรขึ้นม้านำไป เวลา ๒ ทุ่มได้รับจดหมายตอบว่า กระทรวงมหาดไทยเกรงว่า จะลำบากเพราะฝนตกชุกแล้วจึงเรียกให้กลับ เมื่อได้ทราบเช่นนั้นแล้วจึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าไม่เปนการร้อนแลเปนการสำคัญอันใด ถ้าเลยเข้าไปดูการในเมืองบุรีรัมย์ได้จะเปน ประโยชน์เพราะใกล้เข้ามาแล้วเลยพักนอนที่นี่ เวลา ๑๑ ทุ่ม ๑๐ นาทีออกเดินทางต่อไป

วันที่ ๑๗ มิถุนายน เวลาเช้า ๑ โมง ๕๐ นาทีถึงตำบลบ้านหนองเหียบเสื่อพัก รับประทานอาหารเช้าแล้ว เวลาเช้า ๓ โมงออกจากตำบลบ้านหนองเหียบเสื่อ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๕ นาทีถึงบ้านบัว เจ้าคุณเทศาแลหลวงรังษฤษดิ์ศิขการพร้อมด้วยกรมการใน เมืองบุรีรัมย์ มาคอยรับอยู่ที่นี้ (ระยะทางจากบ้านบัวถึงเมืองบุรีรัมย์ ๒๐๐ เส้น) ได้สนทนา แลไต่ถามถึงการทำงานแลการเดินทางตามธรรมเนียมแล้ว พักนอนอยู่ที่นี้จนเวลาบ่ายโมง ๕๐ นาทีขึ้นม้าเข้าเมืองบุรีรัมย์ พอเดินทางออกจากที่พักมาได้ประมาณ ๒๐ เส้น ฝน ตกหนักเปียกฝนตลอดทาง แลเมื่อถึงประตูเมืองมีพระสงฆ์มาคอยสวด ไชยันโตแลสาด น้ำมนต์ แลที่โรงพักตำรวจภูธรมีพลตำรวจภูธรตั้งแถวทำวัตนทียาธุรคอยรับอยู่พร้อมกัน เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาทีถึงที่พักซึ่งหลวงรังษฤษดิ์จัดไว้ให้พักรวมอยู่แห่งเดียวกันกับที่ เจ้าคุณเทศาพักอยู่แล้ววันนั้น (ที่พักแห่งนี้เป็นที่พักของพระรังสรรค์สารกิจเมื่อยังเป็นผู้ว่า ราชการเมืองบุรีรัมย์ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเป็นที่สบายมาก) เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาทีลงเรือ ไปเที่ยวตามลำแม่น้ำกับเจ้าคุณเทศาจนเวลาย่ำค่ำกลับที่พัก เวลา ๑ ทุ่มได้มีข้าราชการ ในเมืองบุรีรัมย์มาเยี่ยมเยียนหลายท่าน แลไต่ถามถึงการปกครองแลแบบแผนต่าง ๆ ได้ ชี้แจงแลแนะนำตามสมควรจนเวลา ๕ ทุ่มเศษท่านเหล่านั้นลากลับไป

วันที่ ๑๘ เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๐ นาทีได้ไปที่ว่าการเมืองแลไปที่ว่าการอำเภอเวลา นี้ขุนอุดมบุรีรักษ์เป็นนายอำเภอ ได้ตรวจดูแบบแผนการปกครองเปนระเบียบการออฟฟิศ

แลได้ชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจตลอดแล้ว เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๕ นาทีไปที่เรือนจำแล้วไปที่บ้านหลวงรังษฤษฎีเพื่อเป็นการเยี่ยมเยียนแล้วเวลาย่ำค่ำ ๒๐ นาทีกลับที่พัก เวลาค่ำได้ชี้แจงแบบแผนต่อไปจนเวลา ๔ ทุ่ม ๓๕ นาที ท่านเหล่านั้นลากลับไป

วันที่ ๑๙ มิถุนายน เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๐ นาทีไปเที่ยวตามบ้านของราษฎรแลล่องเรือไปตามลำแม่น้ำกับเจ้าคุณเทศาจนเวลาย่ำค่ำ ๒๐ นาทีกลับที่พักเวลาค่ำได้ชี้แจงแบบแผนต่อไปจนเวลา ๔ ทุ่มเศษพักนอน เวลา ๑๑ ทุ่ม ๑๕ นาทีออกจากเมืองบุรีรัมย์พร้อมกับเจ้าคุณเทศา (ต่อนอกจากบุรีรัมย์นี้ได้เติมเกวียนขึ้นอีก ๑ เล่มรวมเป็น ๖ เล่ม)

วันที่ ๒๐ มิถุนายน เวลาเช้า ๓ โมงถึงบ้านเสม็ด พักรับประทานอาหารเช้า หลวงรังษฤษฎีศุขการได้มาส่งถึงที่นี่ เวลาบ่าย ๑ โมง ๕๐ นาที ออกจากบ้านเสม็ด หลวงรังษฤษฎีลากลับไปเมืองบุรีรัมย์ ได้แสดงความขอบใจแลความอาลัยเป็นอย่างมาก เดินทางต่อไปจนเวลาบ่าย ๕ โมงถึงบ้านแสดงโขนพักนอนที่นี่ แลได้ไปเที่ยวตามบ้านราษฎรกับเจ้าคุณเทศา เวลา ๑๑ ทุ่มออกจากบ้านแสดงโขนเดินทางต่อไป

วันที่ ๒๑ มิถุนายนเวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที ถึงที่ว่าการอำเภอประโคนไชยขึ้นพักบนที่ว่าการอำเภอ ในเวลานี้นายอำเภอไม่มีตัวมีแต่ปลัดอำเภอ เวลาบ่ายโมงตรวจการต่าง ๆ จนเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง เวลาบ่าย ๕ โมงเที่ยวดูตามบ้านราษฎร เวลาย่ำค่ำกลับที่พัก เวลา ๑๑ ทุ่ม ๕ นาทีออกจากที่ว่าการอำเภอประโคนไชย

วันที่ ๒๒ เวลาย่ำรุ่ง ๒๕ นาทีถึงบ้านเมืองตลุงเก่า พักรับประทานอาหารเช้า ครั้นจะเดินทางต่อไปไม่มีน้ำจ้ำรับประทาน เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาทีออกจากบ้านเมืองตลุง เวลาบ่ายโมงถึงบ้านปะเทียพักร้อนจนเวลาบ่าย ๒ โมงออกจากบ้านปะเทียเดินทางต่อไปจนเวลาย่ำค่ำ ๒๐ นาที ถึงที่ว่าการอำเภอเมืองนางรอง หลวงภักดีบุรีรักษ์เป็นนายอำเภอ ๆ ได้จัดให้พักณที่ว่าการอำเภอเก่าเป็นที่ใหญ่โตกว้างขวางมาก นายอำเภอได้จัดสำหรับเป็นที่พักเจ้านายแลข้าราชการที่มาในอำเภอนี้

วันที่ ๒๓ มิถุนายน เวลาเช้า ๕ โมงได้ตรวจการต่าง ๆ และชี้แจงให้นายอำเภอเป็นที่เข้าใจแล้ว เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาทีเที่ยวดูตามบ้านราษฎร จนเวลาย่ำค่ำครึ่งกลับ

ที่พัก เวลา ๑๑ ทุ่ม ๑๕ นาทีออกจากเมืองนางรอง วันนี้เป็นวันที่แยกกับเจ้าคุณเทศา ๑ จะไปอำเภอฟิมาย แลเจ้าคุณเทศาได้ให้หลวงภักดีบุรีรักษ์นายอำเภอบางมาส่งตั้งแต่มืองนางรองจนถึงเมืองนครราชสีมา

วันที่ ๒๔ มิถุนายน เวลาเช้า ๑ โมง ๒๐ นาทีถึงตำบลบ้านตะโกพักรับประทานอาหารเช้าแล้ว เวลาเช้า ๔ โมงออกจากที่นี่ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาทีถึงตำบลบ้านโกรกหน้าขาวหยุดพักร้อน เวลาบ่าย ๒ โมงออกเดินต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๑๐ นาทีถึงตำบลทุ่งกระเต็นพักนอนที่ศาลากลางทุ่ง ครั้นจะเดินทางต่อไปไม่มีที่พัก เวลา ๑๐ ทุ่ม ๔๕ นาทีออกจากที่นี่

วันที่ ๒๕ มิถุนายน เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาทีถึงตำบลบ้านสักราชข้างเหนือ (หรือบ้านวังกูป) อยู่ดกลางป่าพักรับประทานอาหารเช้า เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาทีออกจากที่นี่ เวลาเที่ยงถึงตำบลบ้านหัวขวานหยุดพักร้อนเวลาบ่าย ๑ โมง ๔๕ นาทีเดินทางต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาทีถึงพักบ้านหนองหัวแรดหยุดพัก ตำบลบ้านหนองหัวแรดนี้เป็นเขตร์แขวงของอำเภอกะโทกต่อกับอำเภอนางรอง ในเวลาที่มาพักอยู่นี้ พระผู้ซึ่งเป็นเจ้าวัดอาพาธเป็นไข้ มีผู้ใหญ่บ้านญาติโยมแลราษฎรรักษาพยาบาลอยู่หลายคน ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นไปสนทนากับพระบนกุฎี ได้ถามถึงอาการไข้ของพระแลการโจรผู้ร้ายแลการทำมาหากินพร้อมด้วยผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรได้ความว่า อาการไข้ของพระนี้เป็นมา ๓-๔ วันแล้ว แต่เวลานี้มีอาการให้ชักเป็นคราว ๆ หลวงภักดีบุรีรักษ์ได้ถวายยาให้ฉัน ถึงเวลาตีได้ความว่าคอยยังชั่วลุกนั่งได้ ส่วนการโจรผู้ร้ายนั้นนับว่าเป็นอันสงบ แต่การทำนาฝนแล้งเต็มที่ไม่ได้เข้าเลยถึงกับต้องปนมันกันบ้างแล้ว แลในปีนี้นายอำเภอบางมาไม่ได้มาตรวจถึงตำบลนี้เลย เวลา ๑๐ ทุ่ม ๔๕ นาทีออกจากวัดหนองหัวแรด

วันที่ ๒๖ มิถุนายน เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาทีถึงลำน้ำมูลพักรับประทานอาหารเช้าแล้ว เวลาเช้า ๔ โมง ๓๑ นาทีออกจากลำมูลโดยพาหนะม้าประมาณทางอีก ๗๐ เส้นจะถึงอำเภอกะโทก พบนายเปลี่ยหมหาดเล็กนายอำเภอกะโทกขึ้นม้ามารับ ได้แสดงความขอบใจตามสมควรแล้วเดินทางต่อไป จนเวลาเช้า ๕ โมงถึงที่ว่าการอำเภอกะโทก ได้ตรวจแลชี้แจงแบบต่าง ๆ จนเวลาบ่าย ๓ โมง ๓๐ นาที ได้เดินดูตามบ้านราษฎรแล้ว กลับมาณะที่ว่าการอำเภอบางมา เวลา ๑๐ ทุ่ม ๕๐ นาทีออกจากอำเภอกะโทก

วันที่ ๒๗ มิถุนายน เวลาเช้า ๒ โมงถึงตำบลบ้านดู่ พักรับประทานอาหารเช้าแล้ว เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งออกจากบ้านดู่โดยพาหนะม้า เวลาเช้า ๔ โมง ๕ นาทีถึงที่ว่าการอำเภอปักธงไชย เวลานี้หลวงสารักษ์สุจริตกิจนายอำเภอไม่อยู่ไปตรวจทำสัมโนครวัพบแต่ นายอินปลัดอำเภอ ได้ตรวจแลชี้แจงแบบต่าง ๆ แล้ว เวลาบ่าย ๓ โมง ๕๐ นาทีไปเที่ยวตามบ้านราษฎรแล้วกลับที่พัก เวลา ๑ ทุ่ม ๑๐ นาทีนายอำเภอกลับมา ได้ชี้แจงแบบต่อไปจนเวลายามเศษพักผ่อน เวลา ๑๐ ทุ่ม ๕๐ นาทีออกจากที่ว่าการอำเภอปักธงไชย

วันที่ ๒๘ มิถุนายน เวลาเช้า ๑ โมง ๒๐ นาทีถึงตำบลบ้านห้วยยางพักรับประทานอาหารเช้าแล้ว เวลาเช้า ๓ โมงออกจากบ้านห้วยยางโดยพาหนะม้า เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาทีถึงตำบลหนองพุทธรักษาพักครึ่งชั่วโมง เวลาเช้า ๕ โมงออกเดินทางต่อไป เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาทีถึงเมืองนครราชสีมา ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นไปบนที่ว่าการมณฑลพบข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงมหาดไทยได้ชี้แจงถึงการที่กระทรวงมหาดไทยได้โทรเลขเรียกเข้ามาถามถึงการปกครองในมณฑลนครราชสีมาที่ยังไม่เรียบร้อย แล้วเลยไปเยี่ยมพระรังสรรค์ที่บ้าน ชี้แจงถึงการที่ได้ไปตรวจเห็นให้พระรังสรรค์ทราบแล้ว เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาทีกลับที่พักซึ่งจัดไว้ที่ตำบลสระขวัญเวลาเกือบทุ่มหลวงพิทักษ์นรากรผู้รั้งราชการเมืองไชยภูมิ หลวงบุรีราชบำรุง นายร้อยเอกมิตเตอร์กอล ได้มาหาสนทนากันอยู่จนเวลายามเศษลากลับไป

วันที่ ๒๙ มิถุนายน เวลาบ่าย ๑๐ นาทีออกจากที่พักไปขึ้นรถไฟที่สะเตชั่นพระรังสรรค์สารกิจได้มาส่งที่สะเตชั่น เวลาเช้า ๑ โมง ๕ นาทีรถไฟใช้จักรออกจากสะเตชั่น เวลาเช้า ๒ โมง ๕๕ นาทีถึงตำบลลาดบัวขาว ข้าพระพุทธเจ้าลงจากรถไฟเดินไปที่ว่าการอำเภอจันทัก เวลานี้ที่ว่าการอำเภอยังไม่เปิด ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ไปตามขุนสนทนากรรัฐผู้แทนนายอำเภอมาแล้ว ได้ตรวจแลชี้แจงแบบต่าง ๆ จนเวลาเที่ยง ๕๐ นาทีแล้วไปเที่ยวดูตามบ้านราษฎรครู่ ๑ แล้ว เวลาบ่าย ๒ โมงไปพักที่สะเตชั่นคอยรถไฟ เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาทีรถไฟมาถึงได้ขึ้นรถไฟ ๆ ใช้จักรต่อไป เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๕ นาทีถึงสะเตชั่นตำบลสูงเนิน หลวงเทพแผลงฤทธานายอำเภอได้มาคอยรับที่สะเตชั่น แล้วเดินไปที่ว่าการอำเภอสูงเนิน ได้ตรวจแลชี้แจงแนะนำแบบต่าง ๆ จนเวลายามเศษพักผ่อน

วันที่ ๓๐ มิถุนายน เวลาบ่าย ๒๑ นาทีได้แนะนำแบบต่าง ๆ ต่อไปอีกจนเวลาเช้า ๑ โมง ๔๐ นาทีออกจากที่ว่าการอำเภอมาที่สะพานรถไฟ เวลาเช้า ๒ โมง รถไฟมาถึงใต้ขึ้นรถไฟ ๆ ใช้จักรต่อไปจนเวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาทีถึงสะพานเมืองนครราชสีมา ขึ้นม้ากลับที่พัก กลางวัน ๆ นี้อยู่ดึกไม่ได้ไปแห่งใด เวลาทุ่มเศษนายอำเภอปักธงไชยแลผู้แทนนายอำเภอจันทน์ที่มาสันทะนาถึงระเบียบการปกครองต่าง ๆ เวลายามเศษลากลับไป

วันที่ ๑ กรกฎาคม เวลาเช้า ๔ โมง ๒๑ นาทีไปเยี่ยมเจ้าคุณนครราชสีมาที่บ้านสนทะนาอยู่พอสมควรแล้ว เวลาเช้า ๕ โมง ๑๕ นาทีลากลับไปที่ว่าการเรือ่นจำ ได้ตรวจดูในบริเวณเรือ่นจำแบบต่าง ๆ ของการเรือ่นจำทั่วไปแล้ว เวลาบ่ายโมงกลับจากเรือ่นจำไปที่ว่าการมณฑล ได้ชี้แจงการงานที่ไปเห็นมาให้พระรังสรรค์สารกิจแลหลวงบุรีรัมย์ยกอิฐทราบแลได้ปลูกซากันถึงเรื่องที่จะไปรับเจ้าคุณเทศา กลับจากตรวจราชการจะถึงเมืองนครราชสีมาวันนี้ เวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาทีกลับที่พักเตรียมตัวที่จะไปรับเจ้าคุณเทศา ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาทีได้ทราบว่าเจ้าคุณเทศากลับมาถึงที่ว่าการมณฑลแล้ว จึงได้ไปหาเจ้าคุณเทศาที่ว่าการมณฑลสนทะนาจนถึงการเดินทางแลการที่ไปตรวจการ จนเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งกลับที่พัก เวลาย่ำค่ำไปเยี่ยมเจ้าคุณเทศาที่บ้านเวลาทุ่ม ๑ กลับที่พัก เวลา ๒ ทุ่มได้ไปกับนายร้อยเอกมิสเตอร์กอล เทียวตรวจตราตามที่เปลี่ยวและตามวัด ซึ่งเปนทางที่คนร้ายไปมาชุ่มชอนอยู่เสมอ แลเข้าไปดูในโรงบ่อนและโรงยาฝิ่นซึ่งเปนที่ประชุมชนส่ำสอนมาก เพื่อได้เห็นการงานซึ่งเจ้าหน้าที่ได้จัดการปกครองรักษา และความประพฤติของราษฎรเปนไปอย่างไรด้วยแล้ว เทียวเดินไปมาตามบริเวณนั้นจนเวลา ๕ ทุ่มเศษกลับที่พัก

วันที่ ๒ กรกฎาคม เวลาเช้า ๕ โมงได้ไปที่ว่าการมณฑลปลูกขาราชการต่าง ๆ ที่ยังขัดข้องอยู่นั้น พร้อมด้วยเจ้าคุณเทศาภิบาลแลเจ้าหน้าที่ทั้งปวงเวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาทีเสร็จการประชุมกลับที่พัก เวลา ๒ ทุ่มเจ้าคุณเทศามาเยี่ยมณที่พัก เวลา ๔ ทุ่ม ๒๐ นาทีเจ้าคุณเทศากลับไป เวลา ๑๐ ทุ่ม ๓๐ นาทีไปที่ศาลมณฑลฟังคำตัดสินเรื่องประหารชีวิตอ้ายแดงน้อย

วันที่ ๓ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกาได้ขึ้นม้าไปที่สระสี่เหลี่ยมนอกเมืองซึ่งเป็น
ที่สำหรับประหารชีวิตร้ายแรงน้อยเวลาบ่าย ๕๐ นาฬิกา เจ้าพนักงานได้ลงมือประหาร
ชีวิตร้ายแรงน้อยเสร็จแล้วกลับมาที่พัก

เวลาเช้า ๕ โมง ๑๕ นาฬิกาไปที่ว่าการมณฑลได้ชี้แจงแบบแผนต่าง ๆ ที่ได้ชี้แจง
ไว้ต่อนายอำเภอซึ่งได้ไปตรวจมาแล้วนั้น เพื่อให้เจ้าหน้าที่ทั้งหลายเป็นที่เข้าใจตามที่ได้
ไปชี้แจงไว้แล้ว ชี้แจงเสร็จแล้วเวลาบ่าย ๔ โมงครึ่งกลับมาที่พัก เวลาบ่าย ๕ โมงเจ้าคุณเทศา
แลข้าหลวงคลั่งมาเยี่ยมมณฑลที่พักระหว่างกันตามสมควรแล้วเวลา ๑ ทุ่มลากลับไป

วันที่ ๔ กรกฎาคม เวลาบ่ายขึ้นม้าออกจากที่พักไปสะเตชั่นรถไฟ เจ้าคุณเทศา
ปลัดเทศา ข้าหลวงคลั่ง นายร้อยโทหม่อมราชวงศ์แดงแทนผู้บังคับการกองตำรวจภูธร
แลข้าราชการในมณฑลอีกหลายท่าน ได้มาส่งที่สะเตชั่น เวลาเช้า ๑ โมงได้ลาท่านผู้มา
ส่ง แลแสดงความขอบใจท่านทั้งปวงที่ได้ช่วยเหลือเกื้อหนุน ในเวลาที่มาอยู่ในมณฑล
นครราชสีมา เป็นที่เรียบร้อยตลอดไปจนถึงวันที่จะกลับจากเมืองนครราชสีมาไปกรุงเทพฯ ฯ
เวลาเช้า ๑ โมง ๕ นาทีรถไฟใช้จักรออกจากสะเตชั่นเมืองนครราชสีมา เวลาบ่าย ๕ โมง
๕๐ นาทีรถไฟถึงสะเตชั่นกรุงเทพฯ ฯ

๒ การที่ได้ตรวจเห็นแลที่ได้ชี้แจงแนะนำ

ที่ว่าการมณฑลนครราชสีมา

ราชการณะที่ว่าการมณฑลนครราชสีมา ที่เป็นข้อสำคัญในเวลานี้ก็มีแต่ที่
ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟังและได้เห็น ข้าราชการในมณฑลนี้ ไม่มีความสัมมัตติปรองดองกัน
เลยก็เมื่อการเช่นนี้เกิดขึ้นในมณฑลใดเมืองใดแล้ว ใคร ๆ ก็คงจะทราบได้ทุกคนว่า ไม่มี
ทางอื่นนอกจากจะนำผลของราชการในมณฑลนั้นแลเมืองนั้นให้ไปสู่ความหัยยะณะถาย
เดียวเท่านั้น ใครเลยอาจยืนยันได้ว่า ความไม่สัมมัตติกันจะนำผลของราชการให้ไปสู่ความ
วิวัฒนะได้บ้าง และการที่ไม่สัมมัตติกันนี้ ย่อมติดเนื่องไปถึงการบังคับบัญชาสั่งเสียราชการ

ต่าง ๆ ให้ติดขัดไม่เป็นไปตามที่ขอด้วยราชการด้วย มีขัดกันไปขัดกันมาเป็นต้น ดังเช่นที่
ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็นมา คือ

๑ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามนายจรนายอำเภอเมืองนครราชสีมาเรื่องกำหนดใน
อำเภอเมืองไม่เป็นผู้ใหญ่บ้าน แลท้องที่ก็ยังไม่ได้แบ่งให้เป็นหมู่เป็นตำบล ให้เรียบร้อย
ตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ นายจรชี้แจงว่าการเรื่องนี้ได้ขออนุญาตต่อเมืองแล้ว
แต่ยังไม่ได้รับคำสั่งอนุญาตจึงยังไม่ได้จัด พระรังสรรค์สารกิจจึงถามนายจรว่า ได้ขอ
อนุญาตแต่ครั้งไรนายจรว่าได้ขอนานแล้ว แต่ลงปลายได้ความว่าได้ขออนุญาตโดยปาก
เปล่าไม่มีลายลักษณ์อักษร การจึงได้เลยรวมกันไปเสีย

๒ ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงกับหลวงบุรีราชบำรุงว่า การทำบาญชีสมโนครัวแล
การทำทะเบียนกำหนดผู้ใหญ่บ้าน แลการปกครองท้องที่ทั้งปวงนี้เป็นหน้าที่ของข้าหลวง
มหาดไทยเป็นผู้รับผิดชอบ ควรต้องหมั่นออกตรวจตราตามอำเภอในมณฑลนี้ให้ทั่ว
ที่จะมานั่งอยู่แต่ที่ว่าการเช่นนี้เป็นการไม่ควร ทั้งไม่เป็นที่พอพระทัยของฝ่าพระบาท
ด้วย หลวงบุรีราชบำรุงชี้แจงกับข้าพระพุทธเจ้าว่า หลวงบุรีก็ตั้งใจอยู่เสมอที่จะออกไป
ตรวจตามอำเภอได้ขออนุญาตต่อมณฑลหลายครั้งแล้วก็ไม่อนุญาตให้ไป ข้าพระพุทธเจ้า
จึงได้บอกพระรังสรรค์สารกิจว่า ควรจะให้หลวงบุรีออกไปตรวจได้เป็นการดี พระรังสรรค์
สารกิจตอบว่า เวลาเจ้าคุณเทศาก็ยังไม่อยู่

๓ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ๆ ว่า การท้องที่อำเภอเมืองยังไม่เรียบร้อย
จึงได้ชี้แจงกับพระรังสรรค์สารกิจและนายจรว่า เวลาที่นายเป้าผู้ตรวจการก็ยังอยู่เปล่า ๆ
ไม่มีงานทำ ควรจะให้ไปช่วยนายจรจัดการแบ่งท้องที่เพื่อจะได้เป็นการรวดเร็วขึ้น นายเป้า
ก็เต็มใจรับรองที่จะไปช่วยจัดให้ตามที่ชี้แจง ก็เป็นอันตกลงว่าจะได้ไปจัดการในวันรุ่งขึ้น
ครั้งรุ่งขึ้นข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปบนที่ว่าการมณฑลเห็นนายเป้ายังอยู่ จึงถามพระรังสรรค์
สารกิจว่า เรื่องนายเป้าที่จะไปช่วยแบ่งท้องที่ตามที่ตกลงกันมานี้อย่างไรกัน พระรังสรรค์
สารกิจจึงถามนายเป้า นายเป้าตอบว่ายังไม่ทราบ ไม่เห็นนายจรมาบอก

แลการที่จัดระเบียบการออฟฟิศในเวลานี้ยังไม่เป็นที่เรียบร้อย คือไม่บรรจงาน
ให้คนทำให้เต็มตามหน้าที่ มักจะปล่อยให้คนว่างอยู่เปล่า ๆ เช่น นายเป้าผู้ตรวจการซึ่ง

ได้ไปถึงเมืองนครราชสีมาประมาณ ๒๐ วันแล้วยังไม่ได้ทำการอะไรเลยอยู่เปล่า ๆ ก็เมื่อคนมีความรู้ไปถึงเมืองแล้วไม่จัดให้ทำการปล่อยให้อยู่เปล่า ๆ เช่นนี้ไหนเลยราชการจะดำเนินไปได้โดยเร็ว

ส่วนการเก็บจดหมายที่มณฑลนครราชสีมา เวลานี้ยังเก็บอยู่ตามแบบกระทรวงมหาดไทยแต่ก่อน คือ แบ่งเป็นแพนบกเป็นส่วน ข้าพระพุทธเจ้าจึงชี้แจงกับข้าหลวงมหาดไทย ให้จัดวิธีเก็บจดหมายอย่างใหม่ ตามพระดำริห์ของฝ่าพระบาท คือ หนังสือแพนบกใดให้เจ้าหน้าที่ในแพนบกนั้น เป็นผู้เก็บไม่ต้องมีเวรเก็บ เช่นแพนบกปกครองข้าหลวงมหาดไทยเป็นผู้เก็บ แพนบกอัยการยกกระบัตรมณฑลเป็นผู้เก็บเป็นต้น และในแพนบกหนึ่ง ๆ ให้แบ่งเป็นกรุงเทพ ฯ, มณฑล, เมือง, แลอำเภอ, ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงในการเก็บจดหมายนี้พอเป็นเลา ๆ แต่เท่านี้ ครั้นจะลงมือเก็บให้เป็นตัวอย่าง ก็เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจะไม่เป็นการสำเร็จเด็ดขาดไปได้ ดังได้กราบทูลมาข้างต้นนั้นแล้ว ทั้งจะเป็นที่เสียเวลาเปล่าด้วย เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าถ้ารอคอยเจ้าคุณเทศาภิบาลมาถึงมณฑลแล้ว จึงค่อยดำริห์การในเรื่องเก็บจดหมายนี้ต่อไปคงจะเป็นการสะดวกกว่า เพราะได้ทราบเจ้าคุณเทศาก็จะวนจะกลับอยู่แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้งดการชี้แจงไว้

ครั้นเมื่อเจ้าคุณเทศาภิบาลมาถึงมณฑลแล้ว ท่านได้ประชุมเจ้าหน้าที่พร้อมกัน คือ ปลัดเทศา, ผู้รั้งราชการเมืองไชยภูมิ, ว่าที่ยกกระบัตรมณฑล, ข้าหลวงมหาดไทย, ข้าหลวงสรรพากร, ข้าหลวงคลัง, เลขานุการ, ผู้ตรวจการ, แลนายทหารกองนอก, ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงถึงการขัดข้องต่าง ๆ ที่ควรจะเปลี่ยนแปลงแก้ไข เพื่อให้เป็นระเบียบเรียบร้อยยิ่งขึ้น มีข้อความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแจ้งต่อไปนี้

๑ เรื่องการฝึกหัดนักเรียน

ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ฯ ว่าการฝึกหัดนักเรียน ยังไม่เป็นไปตามพระดำริห์ของฝ่าพระบาท ที่ทรงแก้ไขไปจากพระดำริห์เดิม แต่การเรื่องนี้เข้าใจว่าคงจะเป็นการเข้าใจผิดกันไปสักอย่างหนึ่งเป็นแน่ จึงยังไม่เป็นการตกลงกันได้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้

ชี้แจงว่า ตามพระดำริของฝ่าพระบาทใหม่นี้ คือ ได้ทรงเห็นในกรมเทศาภิบาล ท่านได้ทรงจัดการทดลองใช้มาแล้ว เป็นอันสำเร็จประโยชน์ได้เรียบร้อยดี จึงมีพระประสงค์ที่จะให้เป็นไปเช่นนี้ทั่วทุกมณฑลเทศาภิบาล พระดำริที่จะทรงแก้ไขใหม่นี้ คือ

๑ นักเรียนที่มีความประสงค์จะมาฝึกหัดราชการนั้น ให้ส่งไปฝึกหัดตามเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ มีที่นายอำเภอเมืองเป็นต้น

๒ เมื่อนักเรียนคนใดรับการในหน้าที่ที่ตนฝึกหัดอยู่นั้นตลอดแล้ว ให้เจ้าหน้าที่เซ็นชื่อรับรองให้เป็นสำคัญ แล้วย้ายไปฝึกหัดในหน้าที่อื่นต่อไป

เมื่อได้จัดอย่างนี้แล้วจะได้ประโยชน์ ๒ ประการ คือ

(๑) รัฐบาลจะได้คนที่มีความรู้จริงรับราชการเร็วขึ้น

(๒) แลในเวลาฝึกหัดอยู่นั้น ตามเจ้าหน้าที่ก็จะได้คนใช้มากขึ้นด้วย

เมื่อเป็นที่เข้าใจกันเช่นนี้แล้ว เจ้าคุณเทศาภิบาลจึงได้เรียกบาญชีนักเรียนฝึกหัดมาจัดการตามพระดำริต่อไป

๒ เรื่องให้นายเป้าช่วยนายอำเภอเมือง

เวลานี้การอำเภอเมืองมีมาก นายอำเภอไม่มีเวลาที่จะออกตรวจจัดราชการตามท้องที่ได้ จึงเห็นว่านายเป้าก็ยังว่างอยู่ แลเป็นผู้ที่เคยเรียนการอำเภอมาแล้วด้วย ถ้าให้นายเป้าไปช่วยนายอำเภอสักคราวหนึ่งพอให้นายอำเภอมีเวลาออกจัดการท้องที่ได้จะได้เป็นการดีมาก แลทั้งจะได้ประโยชน์ด้วย ๒ ประการ คือ

(๑) นายเป้าจะได้มีความรู้ความชำนาญแลคุ้นเคยในการอำเภอยิ่งขึ้น แลจะเป็นประโยชน์แก่ราชการต่อไปภายหน้าด้วย

(๒) นายอำเภอก็จะได้ไปจัดการแบ่งท้องที่ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย แลจะได้ลงมือจัดการทำสัมโนครวัเร็วขึ้น

แลในการที่นายเป้าจะไปช่วยนายอำเภอเมืองนั้น นายเป้าต้องไปทำการพร้อม กับนายอำเภอเมืองไม่ต่ำกว่า ๓ วันเสียก่อน นายอำเภอจึงจะไปตรวจการได้ เพื่อนายเป้า จะได้มีความเข้าใจแลชำนานูการในหน้าที่อำเภอเมืองได้โดยสะดวก

แลในการที่นายอำเภอจะไปตรวจราชการนั้น จะไปค้างที่แห่งใดต้องค้างไม่เกิน กว่า ๒ คืน แล้วต้องกลับมาดูการที่อำเภอเสมอไป เพื่อจะได้รู้ราชการซึ่งเป็นหน้าที่ของตน ดำเนินไปอย่างไรได้ตลอด เวลาที่จะกลับมารับราชการตามหน้าที่เดิม จะได้จัดราชการ ได้โดยไม่ขัดข้อง

เมื่อชี้แจงเช่นนี้แล้วเจ้าคุณเทศากลางเห็นด้วย ส่งให้ทำคำสั่งให้นายเป้าไปรับ ราชการช่วยนายอำเภอเมืองชั่วคราว ๑ กว่านายอำเภอเมืองจะจัดการปกครองท้องที่ เรียบร้อย

๓ เรื่องการเก็บจดหมาย

การที่จะเก็บจดหมายอย่างใหม่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ร่างบาญชีเก็บจดหมายขึ้น ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑ เป็นบาญชีเก็บจดหมายที่ยังไม่เสร็จ อีกอย่าง ๑ เป็นบาญชีเก็บ จดหมายที่เสร็จแล้ว สำหรับจะนำไปเสนอเจ้าหน้าที่ทั้งปวงตรวจตราแก้ไขเมื่อตกลง ประการใดแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะได้นำถวายใต้ฝ่าพระบาทเพื่อทรงพระดำริห์ต่อไป แต่ ครั้นข้าพระพุทธเจ้าไปถึงที่ว่าการมณฑลแล้ว จึงได้ทราบเกล้า ๆ ว่าการเก็บจดหมาย อย่างใหม่นี้หลวงบุรีราชบำรุงได้รับความแนะนำมาจากเจ้าคุณอินทวิชิตเป็นที่เข้าใจตลอด แล้ว แลได้มีบาญชีแบบเก็บจดหมายมาด้วยแล้ว บาญชีแบบเก็บจดหมายนี้กระทรวง มหาดไทยได้ทำขึ้น เมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกจากกรุงเทพ ฯ เสียแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าไม่ ทราบเกล้า ๆ จึงได้ทำซ้ำมาอีก เมื่อได้ทราบเกล้า ๆ แล้ว จึงได้จัดแบบของข้าพระพุทธเจ้า เสีย คงทำไปตามแบบของกระทรวงมหาดไทย การเก็บจดหมายนี้ก็เพนอันไม่ต้องอธิบาย อะไรอีก เพราะหลวงบุรีราชบำรุงได้ทราบเกล้า ๆ โดยละเอียดแล้ว แต่มามีปัญหาเรื่อง จดหมายเกี่ยวหน้าที่กัน คือ เช่นกระทรวงมหาดไทยมีตราถึงมณฑลนครราชสีมาให้จัด

ส่งแบบฟอมไปยังมณฑลอิสาน มณฑลนครราชสีมาก็มีคำสั่งให้นายอำเภอจัดเกวียน ๓ ๔ กระบวนมหาดไทยแล้วร่างคำสั่งถึงอำเภอ ก็ต้องเก็บอยู่ที่หน้าที่ข้าหลวงมหาดไทย ครั้นต่อมากระทรวงพระคลังมีตราสั่งถึงมณฑลนครราชสีมาว่า มณฑลอิสานได้โอนเงินค่าพาหนะส่งแบบฟอมมาแล้ว ให้มณฑลนครราชสีมาจัดการโอนตามธรรมเนียม มณฑลนครราชสีมาก็ต้องมีบอกตอบกระทรวงพระคลังว่าได้จัดการหักโอนแล้ว ๓ ๔ กระทรวงพระคลังแล้วร่างคำสั่งบอกตอบกระทรวงพระคลัง ๒ ฉบับนี้ ข้าหลวงคลังก็ต้องเก็บไว้เป็นสำคัญในการที่ได้หักโอนเงินค่าพาหนะรายนี้ จดหมายก็ต้องแยกเจ้าหน้าที่กั้นอยู่ จะควรทำอย่างไร ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงว่า การเรื่องนี้เราจะต้องวินิจฉัยดูก่อนว่า เมื่อการล่วงเลยไปช้านานแล้ว ถ้าเราจะต้องการหนังสือเรื่องนี้ขึ้น เราคงจะนึกเรื่องได้ว่า เรื่องส่งแบบฟอมไปมณฑลอิสานก่อนอย่างอื่น คงจะไม่นึกถึงเรื่องโอนเงินค่าพาหนะส่งแบบฟอมไปมณฑลอิสานแน่นอน เพราะเรื่องที่ส่งแบบฟอมเป็นเรื่องที่นึกได้ง่ายกว่าเรื่องโอนเงิน เราจำเป็นต้องให้ชื่อเรื่องนี้ว่า “เรื่องกระทรวงมหาดไทยสั่งให้ส่งแบบฟอมไปมณฑลอิสาน” เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว จำจะต้องเก็บเรื่องนี้ไว้ในแผนกปกครองหน้าที่ข้าหลวงมหาดไทย เพื่อต่อไปภายหน้าจะได้เป็นการค้นหาได้ง่าย เพราะฉะนั้นเห็นว่าจะต้องคัดสำเนา ๓ ๔ กระทรวงพระคลังแล้วร่างบอกตอบกระทรวงพระคลังรวมไว้ยังหน้าที่ข้าหลวงมหาดไทย เพื่อหน้าที่ข้าหลวงมหาดไทยจะได้มีจดหมายในเรื่องนี้เต็มทั้งเรื่อง เพราะการนี้ข้อความสำคัญอยู่ทางข้าหลวงมหาดไทยมากกว่าทางข้าหลวงคลังเสียแล้ว ส่วนทางข้าหลวงคลังคงเก็บแต่ต้นตรากระทรวงพระคลัง แลต้นร่างบอกตอบกระทรวงพระคลัง ๒ ฉบับเท่านั้น คงให้ชื่อเรื่องอย่างเดียวกันกับทางข้าหลวงมหาดไทย แต่เติมท้ายว่าเรื่องมาจากแผนกปกครอง เมื่อได้ชี้แจงมาเช่นนี้แล้ว ข้าหลวงมหาดไทยแลข้าหลวงคลังก็เป็นที่เข้าใจแลตกลงที่จะทำตามคำสั่งชี้แจงนี้

๔ เรื่องข้าหลวงมหาดไทยต้องเบิกเงิน

เวลานี้ข้าหลวงมหาดไทยต้องเป็นผู้เบิกเงินค่าใช้จ่ายของแผนกต่าง ๆ อยู่หลายแผนก มีแผนกอัยการแลกองอำเภอเป็นต้น แลต้องเป็นผู้รักษาเงินแลจ่ายเงินให้เจ้าหน้าที่

เหล่านี้ด้วย ทำให้เป็นการลำบากแก่ข้าหลวงมหาดไทยในการเรื่องนี้มิใช่น้อย เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วข้าหลวงมหาดไทยก็ไม่มีเวลาที่จะไปตรวจราชการตามท้องที่ได้ เห็นว่าถ้าให้หัวหน้าแพนโกโตเบิกเงินในแพนโกโตนั้นได้จะเป็นการสะดวกขึ้นอีกมาก ข้าหลวงคลังได้ชี้แจงว่า เงินค่าใช้สอยสำหรับมณฑลนครราชสีมา เป็นเงินก้อนรวมอยู่ในหน้าที่ข้าหลวงมหาดไทยทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น จึงได้อนุญาตให้ข้าหลวงมหาดไทยกับผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง เป็นผู้เบิก การที่จะให้หัวหน้าในแพนโกโตเป็นผู้เบิกเงินในแพนโกโตนั้น ๆ ข้าหลวงคลังก็ไม่มี ความรังเกียจอย่างใด แต่เป็นการขัดข้องทางกระทรวงพระคลังจะไม่อนุญาตจ่ายเงินให้ เพราะชื่อผู้ที่เบิกเงินกระทรวงพระคลังไม่ได้เป็นผู้อนุญาตให้เบิก ข้าหลวงคลังเห็นว่าถ้า ได้ตกลงกันที่กรุงเทพฯ ๒ แล้วให้กระทรวงพระคลังส่งอนุญาตไป แล้วไม่เป็นการติดขัดอะไรเลย ข้าพระพุทธเจ้ารับว่าจะได้ดำริห์ต่อไป

๕ เรื่องตั้งกิ่งอำเภอเมือง

อำเภอเมืองนี้การงานมีมาก นายอำเภอทำการไม่ใคร่แล้วไปได้โดยเร็ว เป็นที่เสียเวลาแก่ราษฎรที่มีกิจธุระในอำเภอนี้เป็นอันมาก ถึงแม้ว่าอาณาเขตไม่กว้างขวางเท่าไรก็จริงอยู่ แต่พลเมืองมีมากถึง ๓๕๖๐๐ คน ทั้งเป็นอำเภอที่มีการมากผู้เคยไปมาลำ่าสื่อน เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้าได้จัดตั้งกิ่งอำเภอขึ้นแล้ว จะเป็นประโยชน์แก่ราชการหลายประการ คือ

(๑) จะไม่เป็นที่เสียเวลาแก่ราษฎรที่จะต้องเดินทางแลมานั่งคอยอยู่ที่อำเภอเมือง และจะได้มีเวลากลับไปทำมาหากิน

(๒) การสรรพากรก็จะได้เก็บรวบรวมรวดเร็วขึ้นมาก ประโยชน์ของรัฐบาลก็จะไม่ตกเรียเสียหาย

(๓) บางทีโจรผู้ร้ายแลการที่ลอบทำร้ายร่างกาย ซึ่งมีอยู่ชุกชุมนั้นจะน้อยลงได้บ้าง แลตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้แนะนำมานี้ ที่ประชุมได้เห็นชอบพร้อมกันแล้วจะได้มีบอกเข้ามาราบทูลขอพระอนุญาตต่อไป

๖ เรื่องชี้แจงแบบต่าง ๆ ตามอำเภอ

ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงวิธีทำสัมโนครวั ทะเบียนกำนันผู้ใหญ่บ้านแลยอดสัมโนครวัไว้ตามอำเภอ ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจแล้วนั้น ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่เป็นที่เชื่อแน่ว่า นายอำเภอเหล่านั้น จะเข้าใจตามที่ข้าพระพุทธเจ้าชี้แจงไว้ทั้งหมดได้ เมื่อนายอำเภอยังไม่เข้าใจเช่นนี้แล้วก็จะไปทำผิดเข้าบ้างเป็นแน่ และมีผู้ไปตรวจทีหลัง เช่น ผู้ตรวจที่มณฑลหรือผู้ว่าราชการเมือง เห็นก็คงจะขัดว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงไว้อย่างนี้ อาจจะทำให้ผู้ตรวจไม่แน่ใจมาได้ เพราะข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ออกไปจากกระทรวงมหาดไทยคงจะแนะนำไว้ถูกแล้ว ผู้ตรวจก็จะไม่กล้าสงสัยให้ตลอดไป ทำให้การงานดำเนินเข้าไปได้ เพราะไม่ทราบว่าจะถูกหรือผิด ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจอยู่เช่นนี้ จึงได้ขอแนะนำให้เป็นที่เข้าใจพร้อมกันเสียอีกครั้งหนึ่ง เพื่อจะได้ไม่เป็นการขัดข้องต่อภายหลังแล้วข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงแบบต่าง ๆ ตามที่ได้ชี้แจงไว้กับนายอำเภอให้เจ้าหน้าที่ทั้งหลายเป็นที่เข้าใจตลอดแล้ว เวลาที่ชี้แจงในเรื่องวิธีทำสัมโนครวันั้น มีปัญหาอยู่ข้อ ๑ เช่นมีโรงแถวแห่งหนึ่งมีห้องเช่า ๕ ห้อง เจ้าบ้านแลหลังคาเรือนจะควรสำรวจอย่างไร ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงว่า ส่วนเจ้าบ้านนั้นไม่เป็นปัญหาอะไรต้องถือเอาอิศระเป็นใหญ่ ถ้าต่างอิศระกันทั้ง ๕ ห้องก็ต้องเป็น ๕ เจ้าบ้านอยู่เอียง แต่ส่วนหลังคาเรือนนั้นมีทางที่จะสำรวจอยู่ ๒ อย่าง ๆ ที่ ๑ ถ้าจะให้ถูกตามปกครองแลตรงกับความเป็นจริงแล้ว ก็ต้องเป็นหลังคาเรือนเดียว ๕ เจ้าบ้าน แต่ต้องแทงหมายเหตุว่าเป็นโรงแถว อย่างที่ ๒ ต้องรู้แลแบ่งเอาเป็น ๕ เจ้าบ้าน ๕ หลังคาเรือนตามเจ้าบ้าน แต่ไม่ตรงกับความเป็นจริง จึงเห็นว่าควรจะสำรวจตามอย่าง ที่ ๑ ดีกว่า แล้วแทงหมายเหตุไว้ก็เป็นทีเข้าใจได้ว่า โรงแถวต้องเป็นเช่นนั้นอยู่เอง ได้ตกลงกันจะสำรวจตามอย่าง ที่ ๑ ต่อไป

การเรือนจำเมืองนครราชสีมา

นายอินเป็นพธำมรงค์ได้จัดการรักษาแบบต่าง ๆ แลความสะอาดในบริเวณเรือนจำเป็นที่เรียบร้อยมาก แลได้สร้างที่ขังนักโทษขึ้นใหม่อีกหลังหนึ่งมีห้อง ๕ ห้องที่ประตูมีลูกกรงเหล็กทำมั่งคั่งแข็งแรงมาก สำหรับขังนักโทษซึ่งศาลได้ตัดสินประหารชีวิต

หรือจำตลอดชีวิต และเมื่อวันทีข้าพระพุทธเจ้าไปดูเรือนจำวันแรก ข้าพระพุทธเจ้าได้เข้าไปดูในห้องขังนักโทษ และเป็นเวลาที่นักโทษเข้าร้อยหมดแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าเห็นนักโทษคน ๑ กำลังสูบบุหรี่อยู่ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงกับหลวงบุรีรัมย์ก็จกว่า เมื่อเวลานักโทษเข้าร้อยเช่นนี้แล้ว ไม่ควรจะให้มีไฟเข้ามาสูบบุหรี่ได้ หลวงบุรีรัมย์ก็จได้สั่งให้พ่้ามรงค์ห้ามแล้ว

แลเมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคมนั้น มีคนที่ขังอยู่ในเรือนจำคือ คนโทษชาย ๓๔๕ คนหญิง ๗ คน ระหว่างพิจารณาชาย ๙๙ คนหญิง ๘ คน ระหว่างไต่สวนชาย ๕๔ คนหญิง ๑ คน คนฝากชาย ๑๖ คนหญิง ๑ รวมทั้งสิ้นชาย ๕๑๘ คนหญิง ๑๗ คน ส่วนคนฝากมากอยู่สักหน่อย ในการที่คนฝากมากเช่นนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงกับนายอำเภอแล้วว่า ไม่ควรจะให้คนฝากอยู่ในระหว่างอำเภอมากเช่นนี้ ควรจะรับไต่สวนเสียให้เสร็จแล้วส่งเมือง ให้คงค้างอยู่แต่ที่จำเอน นายอำเภอได้ชี้แจงว่า ก็ได้ตั้งใจที่จะไม่ให้ค้างอยู่แต่ติดขัดด้วยไต่สวนไม่ค่อยเสร็จได้

อำเภอเมืองนครราชสีมา

ข้าพระพุทธเจ้ามีความเสียใจที่จะกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้นึกได้หมายเลยว่าการอำเภอเมืองนครราชสีมา ซึ่งนายจรเป็นนายอำเภอจะเลอะเทอะถึงเช่นนี้ แลเจ้าคุณเทศาก็นี้กอย่างเดียวกันกับข้าพระพุทธเจ้า คือเมื่อข้าพระพุทธเจ้าถึงเมืองบุรีรัมย์ ท่านได้พูดกับข้าพระพุทธเจ้าว่า นายอำเภอต่าง ๆ ในมณฑลนครราชสีมาเต็มทีมาก คงจะไม่เป็นที่พอใจข้าพระพุทธเจ้า เว้นแต่นายอำเภอเมืองซึ่งเป็นผู้ได้เล่าเรียนมาแล้วนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ตอบว่า เมื่อแต่ก่อนข้าพระพุทธเจ้าก็ได้เข้าใจเช่นนี้เหมือนกัน แต่เมื่อมาเห็นการเข้าแล้ว เห็นว่าการอำเภอเมืองยังบกพร่องอยู่อีกมาก แต่อำเภออื่นจะเป็นอย่างไรไม่ทราบเพราะยังไม่ได้ไปเห็น แต่อำเภอพิมายที่ได้ไปเห็นมาแล้วนั้น เห็นว่าเป็นการเรียบร้อยกว่าอำเภอเมือง ท่านว่าคนที่มีความรู้ยังเป็นเช่นนี้แล้วจะอย่างไรได้ แลการที่อำเภอเมืองเลอะเทอะเช่นนี้ ใช้นายอำเภอจะไม่มีความรู้หรือจะเหลือความรู้ของ

นายอำเภอก็หาไม่ได้ เป็นด้วยนายอำเภอมักงายไม่ระวังการงานให้ทั่วถึงแลเกี่ยวข้องกับ การ
 เกียจคร้านด้วย คือเช่นกำหนดไม่ได้เป็นผู้ใหญ่บ้านแลไม่แบ่งเขตท้องที่ให้เปนนหมู่เป็น
 ตำบลให้เรียบร้อยตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ แลแบบต่าง ๆ ตามแบบเก่าเช่น
 วุฒิกำหนดผู้ใหญ่บ้าน แลตรางชื่อตำบลแลหมู่บ้านเหล่านี้ก็ไม่ได้ทำกันไว้เลย แลการที่กำ
 หนดไม่ได้เป็นผู้ใหญ่บ้านนี้ แต่ก่อนข้าพระพุทธเจ้าก็เข้าใจว่า จะเป็นกันเกือบทั้งมณฑล
 นครราชสีมา แต่ได้ไปเห็นอำเภออื่น ๆ เขาได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงทุกอำเภอแล้วตามที่ได้ไป
 เห็นมา เว้นแต่อำเภอเมือง แลได้ทราบว่ามีอำเภออื่นที่ยังอีกอำเภอหนึ่งเท่านั้น การเรื่องนี้
 ได้ทราบเกล้า ๆ ว่า มณฑลได้สั่งให้แก้ไขเปลี่ยนแปลงแต่กลางศก ๑๒๑ แล้ว อำเภอ
 เหล่านี้จึงได้เปลี่ยนแปลงไปหมด แต่อำเภอเมืองยังไม่เปลี่ยนแปลง

ส่วนการทำสำมะโนครัวนั้น ก็เมื่อยังไม่ได้แบ่งเขตแขวงให้เป็นที่เรียบร้อยเช่นนี้
 แล้ว ก็เปนนขัดข้องที่จะทำสำมะโนครัวไม่ได้ด้วยเอง ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สั่งให้นายจรรี
 บจัดการแบ่งเขตแขวงเสียให้แล้วโดยเร็ว เพื่อจะได้ลงมือทำสำมะโนครัวให้เป็นที่เรียบร้อย
 ต่อไป ใช่แต่เท่านั้นสมุद्रายวันอำเภอซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้มาตรวจ เห็นยังลงไม่ถูกมาก
 คือในช่องราชการจร หรือการพิเศษเกิดขึ้นในวันนั้นบ้างอำเภอก็ได้ลงแต่คำสั่งของเมือง
 ไว้บ้าง แต่การนอกนั้นเช่นการทำตัวพิมพ์รูปพรรณสัตว์พาหนะ หรือการออกหนังสือเดินทาง
 ซึ่งเปนนการจรที่ได้ทำแล้วไปวันหนึ่งวันหนึ่งนั้น หาได้ลงในช่องนี้ไม่ การในข้อนี้เป็นอัน
 เข้าใจผิดทุกอำเภอ ไปเข้าใจกันเสียว่าเปนนราชการตามธรรมดา บางอำเภอแม้แต่คำสั่งเมือง
 ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคำอธิบายนั้นแล้วก็ไม่ได้ลงกัน ไปลงเสียในช่องรายการที่ต้องทำในวัน
 เสียทั้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจ ตามที่เข้าใจผิดทั่วทุกอำเภอแล้ว

แลสมุद्रายวันอำเภอเมืองนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจดูเมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน
 ครั้นข้าพระพุทธเจ้าเปิดดูในวันล่วงหน้าต่อไป ได้เห็นในวันที่ ๑๒ มิถุนายน มีข้าราชการ
 ที่ว่าการอำเภอตั้งแต่นายอำเภอจนเสมียน ลงเวลามาออฟฟิศพร้อมกันหมดแล้ว มีชิวโมง
 แลนาที่พร้อมบริบูรณ์ใช่แต่เท่านั้น วันไหนนายอำเภอหรือปลัดอำเภอไม่ได้มาออฟฟิศ
 ไปตรวจราชการ แต่เวลามาเวลากลับที่ว่าการอำเภอในวันที่ไปตรวจการนั้น ก็ยังคงมีอยู่
 เสมอ แต่บางทีก็มีชิวโมงเวลาเวลากลับออกเสียบ้าง แลบางทีก็ทิ้งไว้อย่างนั้นเอง และที่

ไปตรวจการอะไรก็ไม่ลงไว้ในช่องตรวจการให้ถูกต้องตามระเบียบ แลคนใดถ้าไม่ขีดฆ่าเวลาไปมา ในวันที่ไปตรวจราชการ แลไม่ลงการที่ไปตรวจในช่องตรวจราชการนั้นแล้วใคร ๆ ที่ไปตรวจอำเภอก็ยอมทราบไม่ได้ว่า ผู้นั้นมาออฟฟิศหรือเปล่า แลไปตรวจการหรือเปล่ายอมทราบได้ว่ามาออฟฟิศเท่านั้น เพราะเห็นเวลามาเวลากลับอยู่พร้อม แต่ที่ข้าพระพุทธเจ้าทราบได้นี้ คือ ข้าพระพุทธเจ้านำสมุดรายวันอำเภอไปให้พระรังสรรค์สารกิจดู พระรังสรรค์สารกิจก็เห็นได้ว่า เมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน นายจรไปตรวจราชการ แต่เวลามาเวลากลับออฟฟิศได้ลงไว้บริบูรณ์ แลช่องสำหรับตรวจการก็ไม่ลงด้วย แลถึงปลัดอำเภอและเสมียนอื่น ๆ ที่ลงเวลาก็ไม่ตรงความจริงทุกคน คือ ในวันที่ ๑๑ นั้นเองข้าพระพุทธเจ้าได้ถามปลัดอำเภอแลเสมียนหลายคนว่า วันนี้มาออฟฟิศเวลาไรได้บอกเวลาไม่ตรงกับที่ลงไว้ในสมุดสักคนหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามนายจรว่าเป็นอย่างไรกันเรื่องมาออฟฟิศนี้ นายจรชี้แจงว่า เปนที่ไว้ใจให้เสมียนเป็นผู้ลงคนเดียว นายจรเองก็ยอมรับผิดชอบว่า หากได้ตรวจตราให้ละเอียดไม่ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามเสมียนผู้ที่สำหรับลงเวลาข้าราชการไปมานี้ว่า ได้เวลาชั่วโมงนาทีมาแต่ไหน เสมียนผู้นั้นตอบว่านี่กลงเอาเองเมื่อเช่นนี้แล้วก็เปนความผิดของอำเภอ ที่ไม่ตรวจตราให้ทั่วถึง ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงว่าต่อไป ให้นายอำเภอเปนธุระเอาใจใส่ตรวจตราสมุดรายวันนี้ให้ทั่วถึง แลทั้งให้ระวังดูการที่ลงล่วงหน้าไว้กันลืมนั้นด้วย

ส่วนการเก็บจดหมายในเวลานี้ นายจรได้ลงมือเก็บไว้บ้างแล้ว คือเก็บแบ่งเปนสามแพนง ๆ ปกครอง ๑ แพนงอัยการ ๑ แพนงสรรพากร ๑ แลข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าที่เก็บแบ่งเปนเท่านั้นพอดีแล้ว ยังไม่จำเป็นจะแบ่งอย่างเมืองแลมณฑล เพราะการอำเภอมีน้อย แลข้าพระพุทธเจ้า จึงได้กำชับให้รีบเก็บเสียให้แล้วโดยเร็ว

การโจรผู้ร้ายปล้นแลแย่งชิงในอำเภอมีน้อย การทำร้ายร่างกายชุกชุมมาก แต่จับได้มากกว่าที่จับไม่ได้ การสืบจับได้เอาไศรยกองตำรวจภูธรเปนกำลังมาก แลนายร้อยเอกมิตเตอร์กอลผู้แนะนำแบบธรรมเนียมกองตำรวจภูธรมณฑลนครราชสีมาเป็นผู้ที่มีไหวพริบ แลเอาใจใส่ในการสืบจับโจรผู้ร้ายดี ทั้งหมั่นออกตรวจตราการงานในหน้าที่อยู่เสมอ แลเปนผู้ปลงใจในราชการจริง สมควรจะได้รับความสะดวก

แลที่ว่าการอำเภอนี้ ก็ยังไม่เป็นที่สะอาดแลเรียบร้อยเลย เพราะที่แคบเต็มที แลราชการในอำเภอนี้ก็มีมาก เป็นการยากที่จะจัดให้เรียบร้อยได้โดยมาก

แลตั้งแต่ปี ๑๒๒ นี้มีข้าหลวงมหาดไทยมาตรวจที่อำเภอครั้งเดียวเท่านั้น ข้าราชการผู้ใหญ่ที่มณฑลนอกจากนี้ ไม่มีใครมาตรวจเลย ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ การอำเภอเมืองจะเรียบร้อยได้อย่างไร

รวมใจความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็นการในอำเภอนี้ แบบแผนการปกครองต่าง ๆ เสื่อมทรามมาก แลตัวนายอำเภอเองก็ขาดจากความอุสาหะวังการงาน แลความอุสาหะทำการงานทั้ง ๒ อย่างด้วย

การอำเภอพิมาย

นายเหมเป็นผู้แทนนายอำเภอ แบบแผนต่าง ๆ ได้ลงมือทำไว้มากแล้ว ขาดแต่วุฒิกำนันยังไม่พอได้ นายเหมได้ชี้แจงว่า ทำยังไม่แล้วเพราะแบบเหล่านี้ก็เพิ่งทำแล้วเมื่อต้นปีนี้เอง แลนายเหมรับรองว่าจะทำให้แล้วในเร็ว ๆ นี้ นายเหมผู้นี้ ตามที่ได้สังเกตเห็นว่าเป็นผู้มีความอุสาหะแลตั้งใจอยากจะทำราชการจริง ๆ การงานในอำเภอพิมายที่ได้จัดได้ทำไว้แล้วหลายอย่าง มีการโยธาเป็นต้น เช่นทำถนนหนทาง แลทำรั้วบ้านราษฎรให้เป็นระเบียบเดียวกันไว้แล้วโดยมาก แลถนนซึ่งมีอยู่ในอำเภอพิมายหลายสายนั้น ได้ทราบเกล้า ๆ ว่านายอำเภอเก่า ๆ ได้จัดได้ทำขึ้นไว้แล้วก็มาก นายอำเภอนี้เป็นผู้รักษาแลซ่อมแซมต่อมา แต่ถึงกระนั้นก็ได้ชื่อนายอำเภอที่ได้จัดการบำรุงรักษามาโดยไม่ทรุดโซม แต่จะนับว่าเรียบร้อยที่เดิวนั้นยังไม่ได้ ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ถนนมากไปไม่มีคนรักษาพออย่างหนึ่ง ไม่มีคนที่เดินพออย่างหนึ่ง แลการที่รักษามาได้เพียงเท่านี้ ก็นับว่าเป็นการสมควรแก่ภูมิประเทศแล้ว

แลระเบียบราชการในที่ว่าการอำเภอนั้น ได้จัดเป็นระเบียบเรียบร้อยมาก คือ บัญชีกำนันผู้ใหญ่บ้าน ชื่อตำบลแลหมู่บ้าน จำนวนราษฎรชายหญิง ยานพาหะนะ สัตว์พาหะนะ อาวุธ ชื่อกรมการพิเศษ แลคำสั่งเมือง ซึ่งเป็นข้อบังคับ แลคำแนะนำ ได้ปิดไว้

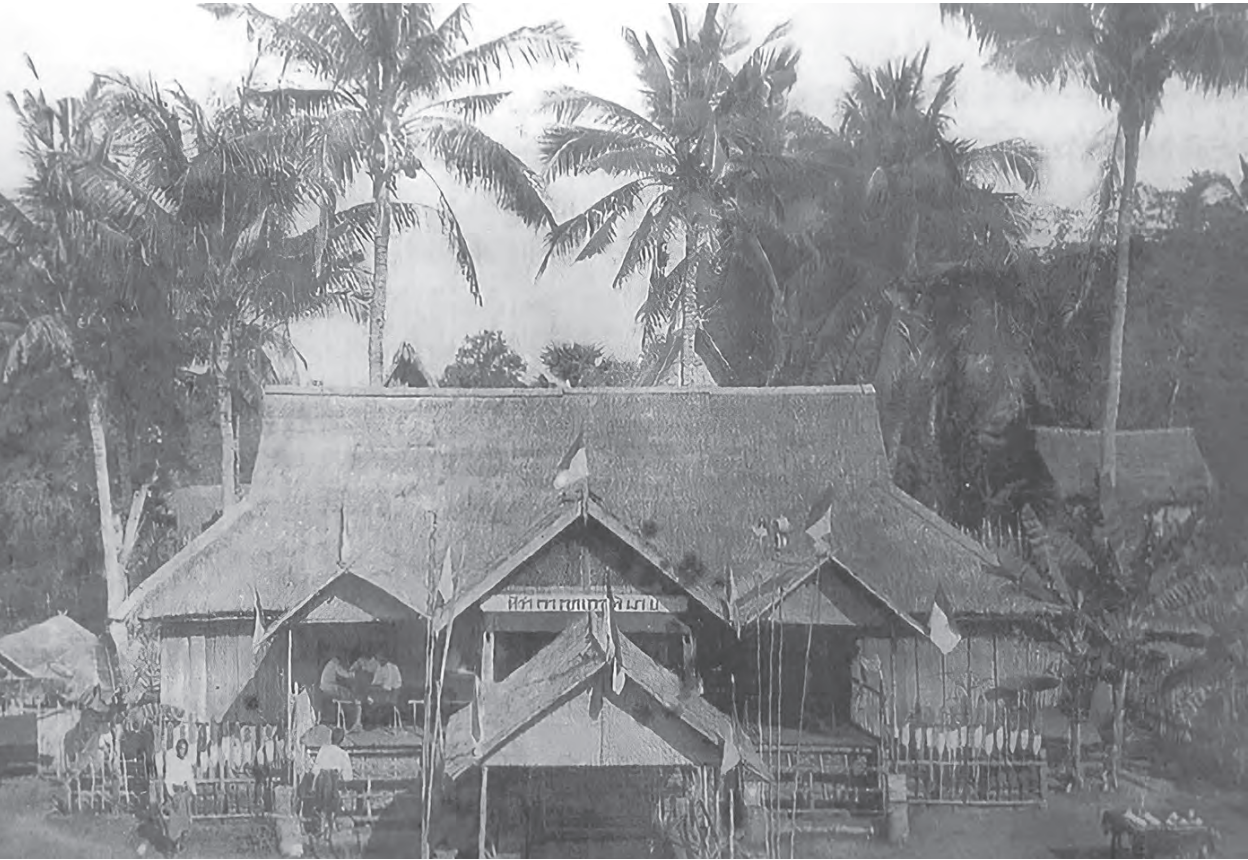
ณ ที่ว่าการอำเภอเป็นการเปิดเผยโดยเรียบร้อย และเวลานี้ตัวนายอำเภอยังพักอาศัยอยู่ในที่ว่าการอำเภอ ข้าพระพุทธเจ้าได้แนะนำว่า ให้คิดหาที่พักอยู่อาศัยใหม่ได้จะเป็นที่ระเบียบเรียบร้อยขึ้นอีกมาก นายอำเภอก็รับรองจะได้จัดหาที่พักใหม่ตามที่ได้นำเสนอ และเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าอยู่ที่ว่าการอำเภอ นายอำเภอได้ตั้งกลองสัญญาณจับโจรผู้ร้ายขึ้น ได้มีตำรวจภูธรกำหนดผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรถืออาวุธมาประชุมพร้อมกัน ข้าพระพุทธเจ้าได้แสดงความยินดีแลขอใจท่านผู้เอาใจใส่ระวังเหตุการณ์ในหน้าที่ของตนซึ่งได้มาประชุมพร้อมกันตามสมควร

การรักษาปราสาทหิน ก็รักษาอยู่โดยเรียบร้อย แต่เวลานี้หญ้าขึ้นรกมาก เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปดู เห็นราษฎรชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ประมาณ ๓๐ คน กำลังถางหญ้าอยู่ เข้าใจว่าจะสั่งให้ถางสำหรับข้าพระพุทธเจ้า

ในอำเภอพิมายปีนี้ ฝนอยู่ข้างแล้ง ราษฎรทำนาไม่ใคร่ได้ แลการโจรผู้ร้าย นับว่าเรียบร้อยมาก มีแต่ลักเล็กกลักน้อยเท่านั้น

ส่วนการเก็บจดหมายนั้น ยังไม่เป็นที่เรียบร้อยเลย ยังรอกอยู่มากข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงให้เก็บอย่างอำเภอเมืองด้วยแล้ว

การรักษาที่ว่าการอำเภอ นายอำเภอได้จัดการตกแต่งแลรักษาสะอาดพอใช้ได้ นายเหมผู้นี้จะสังเกตให้ถวนถี่ไปแล้ว ก็แลเห็นได้ว่าเป็นคนไม่เต็มเต็ง แต่คนไม่เต็มเต็งเช่นนี้มีประโยชน์มากคือ เป็นคนทำงาน ถ้ามีมือหรือหนุ่นหน้อย ๆ แล้วทำการแข็งแรงขึ้นอีกมาก แลการที่นายเหมได้จัดทำไปมากแล้วเพียงใดก็ดี แต่ฟังเสียงที่พูดยังมากไปกว่าการที่ทำสักหน้อย แลเป็นคนมีนิสัยที่ชอบพูดมากดูไม่ค่อยหยุดปาก เช่นเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าได้อธิบายแบบแผนต่าง ๆ สังเกตดูนายเหมไม่ค่อยจะได้ฟังคำอธิบายนักมักไปพูดเสียเองโดยมาก มีพูดต่อมตัวแลอวดตัวต่าง ๆ เป็นพื้น อาศัยอธิบายกับหลวงตุลาการโกศลปลัดอำเภอโดยมาก จึงเป็นที่เข้าใจกันได้ แลเชื่อว่านายอำเภอเองจะไม่เข้าใจคำอธิบายเท่าใดนัก แลการที่นายอำเภอไม่เข้าใจคำอธิบายแบบแผนต่าง ๆ นั้นก็ได้สมจริงจาก เจ้าคุณเทศาเมื่อเวลากลับจากตรวจราชการอำเภอพิมายว่า การที่

ที่ว่าการอำเภอพิมาย พ.ศ. ๒๔๔๙
(ภาพจากหนังสือ "ย้อนรอย ๑๐๐ ปี โคราชวานิช")

ข้าพระพุทธเจ้าได้อธิบายไว้ การบางอย่างนายอำเภอชี้แจงไม่ได้ก็มี ทั้งเวลานั้น หลวง
ตุลาการโกศลซึ่งเป็นผู้เข้าใจแล้วก็ไม่อยู่ มาเสียเมืองนครราชสีมา

รวมใจความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจเห็นการอำเภอพิมายนี้ ก็ได้เห็นการงาน
ซึ่งนายอำเภอได้จัดได้ทำไปแล้วมากกว่าที่ยังไม่ได้จัดไม่ได้ทำ นับว่าเป็นอำเภอพอใช้ได้
อำเภอหนึ่ง

การเมืองบุรีรัมย์

ระเบียบการออฟฟิศยังไม่เป็นที่เรียบร้อยมาก มีการเก็บจดหมายเป็นต้น ยังเก็บ
อยู่ตามอย่างเก่า แลจดหมายยังวางกันอยู่เลอะเทอะไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย ในตู้ที่
สำหรับเก็บจดหมาย แลที่ว่าการเมืองรักษาไม่สะอาดเลย ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงวิธีจะ
เก็บจดหมายอย่างใหม่ให้หลวงรังษฤษดิ์เป็นที่เข้าใจแล้ว แลชี้แจงเรื่องจัดการรักษาตู้เก็บ
จดหมายแลศาลาว่าการเมืองยังไม่สะอาด หลวงรังษฤษดิ์รับว่าจะจัดให้เป็นระเบียบ
ตามที่ได้ชี้แจงต่อไป ส่วนการปกครองอย่างอื่นก็เรียบร้อยดี

การเรือนจำเมืองบุรีรัมย์

ระเบียบการเรือนจำจัดการเรียบร้อยดี แต่การรักษาอยู่ข้างจะสกปรกมาก ด้วย
เหตุว่าเรือนจำคับแคบเต็มที หลวงรังษฤษดิ์ชี้แจงกับข้าพระพุทธเจ้าว่า เรือนจำนี้ได้คิด
เตรียมการจะขยายให้กว้างขวางในเร็ว ๆ นี้ ได้หาไม้ที่จะทำเตรียมไว้บ้างแล้ว เมื่อได้
ขยายให้กว้างแล้วคงจะจัดการรักษาให้สะอาดจงได้ แลหลวงรังษฤษดิ์เองก็จะย้ายที่พักมา
อยู่ใกล้เรือนจำนี้ด้วยเหมือนกัน เรือนจำนี้นายอ่อนเป็นพธำมรงค์ แต่เวลานี้ไม่อยู่ไปเยี่ยม
ภรรยาป่วยที่เมืองนครราชสีมา นักโทษซึ่งมีอยู่ในเรือนจำวันนี้ คือ นักโทษชาย ๑๐๘ คน
ระหว่างพิจารณาชาย ๑๙ คน ระหว่างไต่สวนชาย ๑๕ คน ๆ ฝาก ๑ คน รวม ๑๔๓ คน

การอำเภอมืองบุรีรัมย์

ขุนอุตมบริรักษ์เป็นนายอำเภอนี้ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตเห็นเป็นคนเ็นเบาอ่อนแอไม่แข็งแรงเลย และมีซั้งเถอะเสียโดยมาก ซ้ำมาก็ไม่ได้แลอยู่ข้างจะเกียจคร้านในการตรวจท้องที่ด้วย ดังเช่นเมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึงตำบลบ้านหนองหันปลา ได้เห็นเรือนปลูกขึ้นใหม่ประมาณ ๑๕ หลังคาเรือน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถามกำนันผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมาจัดการรับข้าพระพุทธเจ้าว่า เรือนใครมาปลูกขึ้นใหม่ ๆ กำนันผู้ใหญ่บ้านชี้แจงว่า เป็นพวกลาวมาจากเมืองอุบล ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถามต่อไปว่าเหตุใดจึงได้มาอยู่ที่นี่แลมาอยู่แต่เมื่อไร กำนันชี้แจงว่า ที่เมืองอุบลอดเข้าจึงได้พากันอพยพมาอยู่ที่นี่แลมาอยู่แต่ปลายปี ๑๒๑ ก็มี มาอยู่เมื่อต้นปีนี้ก็มิ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามว่า นายอำเภอนี้ได้มาตรวจตราตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านแล้วหรือยัง กำนันได้ชี้แจงว่า นายอำเภอยังไม่มา กำนันได้ไปชี้แจงแล้วนายอำเภอนั้นว่าฝากไว้ในกำนันก่อนแล้วจะออกมาจัดการ แลกำนันได้ไปชี้แจงหลายหนแล้ว นายอำเภอก็ตอบว่าแล้วจะออกมา ๆ จนทุกวันนี้ก็ยังไม่มา การเรื่องนี้ ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ชี้แจงให้หลวงรังษฤษฎีทราบแล้ว หลวงรังษฤษฎีรับกับข้าพระพุทธเจ้าว่า การเรื่องนี้ก็ฟังได้ทราบมาเหมือนกัน จะได้สั่งให้นายอำเภอนี้ไปจัดการ แต่นายอำเภอนี้หลวงรังษฤษฎีก็ไม่เป็นที่พอใจ ตามเหตุผลที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบทูลมาข้างต้นนี้ หลวงรังษฤษฎีก็คิดจะเปลี่ยนอยู่แล้ว คือจะย้ายขุนสรรพกิจโกศลผู้ช่วยสรรพากรไปเป็นนายอำเภอมือง เปลี่ยนขุนอุตมบริรักษ์นายอำเภอมืองมาเป็นผู้ช่วยสรรพากร หลวงรังษฤษฎีเห็นว่าจะมีประโยชน์ขึ้นอีก แลนายอำเภอมืองต่อไปจะต้องเป็นปลัดเมืองด้วย

ระเบียบการอำเภอมืองบุรีรัมย์เวลานี้ก็ไม่มีอะไร การโจรผู้ร้ายก็เบาบาง มีการเก็บจดหมายแลการรักษาที่ว่าการอำเภอนั้น ที่ไม่เรียบร้อยแลสกปรกมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงการเก็บจดหมายแลที่รักษาการไม่สะอาด ให้หลวงรังษฤษฎีเป็นที่เข้าใจตลอดแล้ว แลแบบต่าง ๆ ก็ได้จัดทำไว้แล้วมาก

การอำเภอละโว้ย

นายอำเภอละโว้ยไม่มีตัวรับราชการ เพราะพระนครภักดีศรีนครานุรักษ์ซึ่งเป็นนายอำเภอละโว้ยได้กราบบังคมลาออกจากหน้าที่นายอำเภอละโว้ย แต่เมื่อเดือนเมษายนแล้ว เวลานี้มีแต่ปลัดอำเภอละโว้ย ๒ คน การงานสิ่งใดในอำเภอละโว้ยมีน้อย การโจรผู้ร้ายก็เบาบาง เดือน ๑ จะได้ส่วนความแบ่งความอาญาสักอย่างละ ๓ เรื่อง สารบบความแบ่งความอาญาใช้มาแต่ศก ๑๑๘ จนทุกวันนี้ยังไม่หมด สมนครแล้ววุฒิกำนันผู้ใหญ่บ้านตรงชื่อตำบลแลหมู่บ้าน ได้ทำกันไว้แต่เมื่อ ร, ศ, ๑๑๘ ครั้งหลวงภักดีบุรีรักษ์เป็นนายอำเภอละโว้ยเท่านั้น มาจนทุกวันนี้ก็ไม่ได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงอะไรเลย แลเวลาราชการอำเภอละโว้ยไปมาจะให้เป็นการถูกทีเดียวไม่ได้ ด้วยเหตุว่านาฬิกาที่ว่าการอำเภอละโว้ยไม่มีจะใช้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงกับเจ้าคุณเทศาภิบาลว่า ควรจะให้มีนาฬิกาของหลวงไว้สำหรับที่ว่าการอำเภอละโว้ย ๑ เรือน จะเป็นประโยชน์แก่ราชการขึ้นอีกมาก เจ้าคุณเทศาภิบาลก็รับรองที่จะจัดส่งนาฬิกามาให้ แลข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตดูปลัดอำเภอละโว้ยทั้ง ๒ คนนี้อยู่ข้างจะเขลามาก จะอธิบายแบบแผนอย่างไรดูไม่เข้าใจเสียเลย และจะพูดภาษาไทยก็ยังไม่ได้ตลอดเพราะเป็นคนเขมร แต่นายอำเภอละโว้ยนี้ หลวงรังษฤทธิได้ชี้แจงกับข้าพระพุทธเจ้าว่า จะขอย้ายขุนประสิทธิบรรณการจำเมืองบุรีรัมย์มาเป็นนายอำเภอละโว้ย ๑ นี้ เพราะฉะนั้นหวังด้วยเกล้า ๆ ว่า เมื่อนายอำเภอละโว้ยใหม่มารับราชการแล้ว การงานในอำเภอละโว้ยคงจะเป็นที่เรียบร้อยตลอดไป แลหลวงรังษฤทธิก็เข้าใจในการอำเภอละโว้ย ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้อธิบายไว้ตลอดแล้ว คงจะได้แนะนำกับนายอำเภอละโว้ยใหม่ให้เป็นที่เข้าใจต่อไป อีกทั้งเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าได้อธิบายแบบแผนต่าง ๆ ที่เมืองบุรีรัมย์นั้น ขุนประสิทธิบรรณการก็ได้มาฟังคำอธิบายอยู่ที่นั่นแล้วเหมือนกัน

การค้าขายอำเภอละโว้ยนี้ มีการทำเกวียนขายโดยมาก ขายส่งไปมณฑลบูรพาเกือบทั้งสิ้น

การทำนาที่เดิมที่ด้วยปีนี้ฝนแล้งมาก

การอำเภอมืองนางรอง

หลวงภักดีบุรุษเป็นนายอำเภอ หลวงภักดีบุรุษผู้นี้เป็นคนเกิดที่เมืองนางรองนี้เอง เคยเป็นผู้ช่วยราชการของเมืองนี้มาแต่เดิม แลได้เคยเป็นปลัดอำเภอนี้มาก่อน แล้วย้ายไปเป็นนายอำเภอประโคนชัย แล้วไปเป็นนายอำเภอเมืองบุรีรัมย์ ฟังกลับมาเป็นนายอำเภอเมืองนางรอง เมื่อเดือนกันยายน ร. ศ. ๑๒๑ นี้ การปกครองและเบียบการออฟฟิศอยู่ข้างจะไม่เอาใจใส่ แต่เป็นคนหลักถามั่นคงทั้งการโยธาแลการวิ่งเต้นออกตรวจตราการตามท้องที่ แลการบังคับบัญชาแข็งแรงดี แลทำทางอะอะตึงตังสมเป็นนายอำเภอแลราษฎรนับถือยำเกรงมาก การปกครองและเบียบการในออฟฟิศ นายอำเภอได้เอาไศรย์หลวงมหาดไทยปลัดอำเภอเป็นกำลัง ถึงดังนั้นความรู้แลความอุสาหะของปลัดอำเภอก็ยังอ่อนอยู่ ถ้าได้ปลัดอำเภอที่รู้ระเบียบการดีมาช่วยจัดการในอำเภอนี้จะดำเนินขึ้นมาก

แบบแผนในที่ว่ากาที่ได้จัดทำไว้บ้างก็มี ที่ยังไม่จัดทำอีกก็มากเช่นแบบวุฒิกำหนดผู้ใหญ่บ้าน ตารางชื่อตำบลแลหมู่บ้านที่ยังไม่ได้ทำนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้สั่งให้เลิกเสียทีเดียว เพราะจะเปลี่ยนแบบใหม่แล้ว

การเก็บจดหมายก็ยังไม่เรียบร้อย ๑ สุม ๑ ไว้โดยมาก ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ชี้แจงวิธีที่จะเก็บแล้ว แลถ้าจะขัดข้องสงสัยอย่างไรก็ให้ถามเมือง เพราะได้ชี้แจงไว้ที่เมืองเป็นที่เข้าใจแล้ว

แลที่ว่าการอำเภอซึ่งทำการอยู่ทุกวันนี้คับแคบมาก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้แนะนำว่าควรจะไปทำถมนที่เดิม (ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าพักอยู่นั้น) เพราะเป็นที่กว้างขวางแลสง่างามแก่บ้านเมืองด้วย ถึงแม้ว่าเจ้านายแลข้าราชการไปมาก็พอจะเปลี่ยนแปลงหรือถอนให้พักได้ชั่วคราวเพราะนาน ๆ จะมาสักครั้ง นายอำเภอก็รับรองว่าจะจัดการย้ายมาตามทีแนะนำ การโจรผู้ร้ายมีน้อยแต่เวลานี้ฝนแล้งเต็มที ราษฎรอยู่ข้างจะเดือดร้อนในการทำนาไม่ได้

การอำเภอกะโทก

นายเปลี่ยหมหาดเล็กเปนนายอำเภอ การเก็บจดหมายแลแบบต่าง ๆ ไม่เรียบร้อยแลรักษาไม่สะอาด ตู้จะเก็บก็ไม่มีใช้เก็บในหีบสุม ๆ รวม ๆ ลงไว้ เมื่อจะต้องการหยิบสิ่งอะไร ๆ สักสิ่งต้องค้นของอื่น ๆ กระจุกกระจายหมด กว่าจะได้ของที่ต้องการเป็นการเสียเวลามาก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงว่า การที่เก็บของในหีบเช่นนี้ไม่ดี ทำให้ของชำรุดทรุดโทรมหมด ทั้งจะต้องการสิ่งไรก็ค้นหาได้โดยยาก ควรจะหาตู้หรือทำเปนนชั้นไว้สำหรับเก็บจดหมายแลแบบต่าง ๆ เป็นส่วน ๆ ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย และต้องการสิ่งไรจะได้ค้นหาได้โดยง่าย

แลเมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูที่ว่าการอำเภอสเสร็จแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าเดินไปดูที่โรงพักตำรวจภูธร พบผู้หญิงคน ๑ อายุประมาณ ๕๕ ปี ผู้ชายคน ๑ อายุประมาณ ๒๕ ปี ต้องจำตรวนอยู่ทั้ง ๒ คน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถามนายอำเภอว่า คน ๒ คนนี้เป็นโทษเรื่องอะไรจึงต้องจำตรวน นายอำเภอชี้แจงว่าคนผู้หญิงนั้น เดิมบุตรชาย ๒ คนชื่ออู๊ดชื่อคงมาขอหนังสือเดินทางว่าจะไปหาพี่น้องที่มณฑลบูรพา ได้ออกหนังสือเดินทางให้ไป ครั้นต่อมาได้รับคำสั่งมณฑลว่า ได้รับจดหมายมณฑลบูรพาว่า มีผู้ร้ายตีชิงกระบือที่มณฑลบูรพาจับตัวผู้ร้ายไม่ได้ ผู้ร้ายทั้งถูงยามไว้ ค้นถูงยามได้หนังสือเดินทางมีชื่อนายอู๊ด นายคง เป็นหนังสือเดินทางของนายอำเภอกะโทกออกไป จึงขอให้มณฑลนครราชสีมาสืบจับด้วย มณฑลจึงมีคำสั่งให้นายอำเภอสืบจับนายอู๊ดนายคงต่อไป นายอำเภอได้สืบจับไม่ได้ตัวนายอู๊ดนายคง จึงเอามารดา (คือผู้หญิงคนนี้) มาไต่สวนก็ยังไม่ไต่ความ จึงได้จำตรวนไว้ เพื่อบุตรชายทราบว่าจะมารดาต้องมาติดอยู่จะได้เข้ามาหา ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถามว่าใครเป็นผู้ไปสืบจับ นายอำเภอว่าให้นายเมกเสมียนตรีไป ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถามนายเมกกว่า ได้ทำอย่างไรบ้าง นายเมกกว่า ไปตีกลองสัญญาประชุมลูกบ้านตรวจชื่อ เมื่อเวลาราชการมาประชุมพร้อมกันแล้ว มีราษฎรคนหนึ่งพูดขึ้นว่า นี่ทำไมอ้ายอู๊ดอ้ายคงไม่เห็นมา แล้วนายเมกก็ไม่ไต่ถามราษฎรคนนั้นต่อไป ตรวจไม่พบชื่อนายอู๊ดนายคงแล้วก็กลับ นายอำเภอจึงได้ไปเอาตัวมารดาจำขังไว้เป็นตัวประกัน

ส่วนผู้ชายนั้นชื่อนายดี โจทย์เป็นคนมณฑลบูรพาหาว่านายดีลักกระบือของ โจทย์ ผู้ใหญ่บ้านจับส่งมาจึงได้เอาตัวจำขังไว้ ข้าพระพุทธเจ้าถามว่าไต่สวนได้ความประการใด นายอำเภอว่ายังไม่ไต่สวน ข้าพระพุทธเจ้าถามว่าเขาส่งมาแต่เมื่อไร ว่าส่งมาแต่เย็นวานนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงถามว่าจนบ่าย ๔ โมงวันนี้แล้วทำไมยังไม่ไต่สวน นายอำเภอ อ้างเหตุว่าไปรับข้าพระพุทธเจ้าเสียไม่มีเวลาจะไต่สวน ข้าพระพุทธเจ้าจึงว่า จะถือเอา เหตุนี้เปนใหญ่ไม่ควร จะต้องถือเอาการในหน้าที่ของอำเภอเปนสำคัญ โดยที่สุดจะให้ ปลัดอำเภอไต่สวนก็ได้ ที่จะขังคนต้องหาไว้โดยไม่ไต่สวนเช่นนี้ไม่ควร ให้รับจัดการ ไต่สวนเสียเดี๋ยวนี้ จึงได้ลงมือไต่สวนคงได้ความว่า โจทย์อยู่เมืองศรีโสภณกระบือหาย จึงได้ตามมาถึงอำเภอกระโทก พบกระบือผูกอยู่ที่ริมบ้านนายดี (ซึ่งเป็นจำเลยนี้) โจทย์ จึงได้ไปบอกผู้ใหญ่บ้าน ครั้นผู้ใหญ่บ้านมาถึงกระบือคู้้นหายไป โจทย์จึงตามรอยไป รอยไปหายเสีย โจทย์จึงได้กลับมาบอกผู้ใหญ่บ้าน ๆ จึงได้จับตัวจำเลยส่งต่อ ๆ กันมา จำเลยให้การว่าจำเลยได้ไปเอากระบือมาจากบิดาจำเลย ๑ กระบือจากหน้า ๑ กระบือจะ เอามาทำนา แลเวลาที่จำเลยนำกระบือมาไว้ที่บ้านนั้น จำเลยก็ได้บอกผู้ใหญ่บ้าน ๆ ได้ มาตรวจรูปพรรณกระบือทั้ง ๒ ตัวแล้ว ผู้ใหญ่บ้านได้ถามว่ามีตัวรูปพรรณหรือไม่ จำเลย ตอบว่ามีแต่ผู้ใหญ่บ้านหาได้ตรวจตัวรูปพรรณไม่ แลผู้ใหญ่บ้านยังว่าเวลานี้กระบือเป็น ภาคนำมาทำไมจะตายเสีย ครั้นต่อมาประมาณ ๓ วันจำเลยก็นำกระบือ ๒ กระบือนี้ไป ส่ง แลก่อนที่จะไปส่งวัน ๑ ก็ได้บอกผู้ใหญ่บ้านว่า จะนำกระบือไปส่ง ผู้ใหญ่บ้านหาได้มา ตรวจไม่ แต่ผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นคนต้นเหตุรู้เห็นในการเรื่องนี้ หาได้นำมาชี้แจงต่อนายอำเภอ ไม่ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ให้ไปตามผู้ใหญ่บ้านนั้นเข้ามาไต่สวนต่อไป เมื่อเช่นนั้นควรที่ ผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นองค์พยานสำคัญในการเรื่องนี้ จะนำตัวจำเลยมาส่งทีเดียว แลทั้งจะได้ ชี้แจงการต่ออำเภอด้วย จะได้ไม่เป็นที่เสียเวลาการไต่สวน แลการเรื่องที่จำคน ๒ คนนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกนายอำเภอไปชี้แจงเปนการลับว่า การที่เอาตัวคนทั้ง ๒ จำตรวน ไว้นี้เป็นความผิด ให้เรียกประกันไว้ปล่อยตัวไปเสีย แลนายดีนั้นถ้าไต่สวนมีพิรุณจะขังไว้ ก่อนก็ได้แต่ต้องถอดตรวน แลการที่จะถอดตรวนคนทั้ง ๒ นี้ ควรจะชี้แจงให้ดีอย่าให้เป็น ที่รู้สึกได้ว่านายอำเภอทำผิด แลการเรื่องนี้ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะชี้แจงในที่ประชุมชนก็

เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คนที่ต้องจำอยู่นั้นจะได้ใจอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ คนทั้งหลายก็จะไม่เป
นที่นับถือนายอำเภอต่อไป

การเรื่องนายอุ๊ตนายคงนี้ เปนที่นายอำเภอไว้ใจคนแลเอาแต่ได้กินไปสักหน่อย
ถ้านายอำเภอได้ออกไปเองหรือแม้แต่ให้ปลัดอำเภอไปก็ยังมีดี คิดด้วยเกล้า ๆ ว่าบางที่จะ
ได้ตัวนายอุ๊ตนายคง ถึงจะไม่ได้ตัวก็คงจะได้เค้าเงื่อนพอเปนทางที่จะสืบสวนต่อไป เพราะ
ความก็ปรากฏอยู่แล้วที่ราษฎรพูดขึ้นว่านายอุ๊ตนายคงทำไมไม่มา เมื่อได้ความเช่นนี้ควร
จะต้องสืบสวนต่อไป นี้ก็หาสืบสวนอย่างไรไม่ไม่ได้ตัวแล้วก็กลับเท่านั้น กลับทำให้ความ
โง่งงเลยตกใจกันหมด บางที่จะเลยหลบหนีต่อไปก็เปนได้ แล้วข้าพระพุทธเจ้าก็เชื่อว่า
นายอุ๊ตนายคงอยู่ที่บ้านนั่นเองในเวลานั้น

แลมารดานายอุ๊ตนายคงนั้นนายอำเภอได้ถอดตรวนแล้ว ส่วนนายตินั้นติดการ
ไต่สวนอยู่จนเกือบยามจึงยังไม่ได้ถอด แลนายอำเภอรับรองว่าในวันรุ่งขึ้นจะได้จัดการถอด
ตรวน ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าชี้แจง นายอำเภอกระโทกนี้การจัดระเบียบการปกครอง แล
การงานในที่ว่าการอำเภอยังอ่อนมาก นายอำเภอเองก็เขียนหนังสือไม่ได้ แต่สังเกตดู
ราษฎรอยู่ข้างจะกลัวเกรงเพราะนายอำเภอนี้เป็นคนพื้นเมืองอยู่ด้วย

การอำเภอปักธงไชย

หลวงสารักษ์สุจริตกิจเปนนายอำเภอ เวลาข้าพระพุทธเจ้าไปถึงนายอำเภอไม่
อยู่ไปตรวจทำสัมโนครวั อยู่แต่นายอินปลัดอำเภอคนเดียว นายปลัดอำเภออีกคนหนึ่ง
เข้าไปเมืองนครราชสีมา ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่ถามการงานในหน้าที่ แลเรียกแบบแผนมาดู
นายอินไม่ทราบการในหน้าที่แลชื่อแบบเสียโดยมาก แลช้ดไปว่านายอำเภอไม่ได้สั่งไว้
บ้างยังไม่ทราบบ้าง ตกลงข้าพระพุทธเจ้าจึงว่า มีแบบอะไรให้ค้นมาให้หมด ข้าพระพุทธเจ้า
จะตรวจดูเอง แลแบบที่ได้มาตรวจดูเลอะเทอะมาก คือ เก็บไว้ไม่เปนหมวดหมู่กอง ๆ กัน
ไว้แบบจึงได้ปนกันอยู่มาก แบบที่จะต้องสำรวจใหม่สำหรับปี ๑๒๒ ยังไม่ได้สำรวจอีก
หลายแบบ เช่นวุฒิกำหนดผู้ใหญ่บ้านแลตรงชื่อตำบลแลหมู่บ้าน เป็นต้น ข้าพระพุทธเจ้า

จึงสั่งให้เลิกเสีย เพราะจะทำสัมโนครวั้แลทะเบียบก้านันผู้ใหญ่บ้านใหม่แล้ว แลการเก็บ
จดหมายก็ยังไม่เประเบียบเรียบร้อย เพราะที่ก็ไม่มีจะเก็บแลผู้ที่จะเก็บก็ไม่เข้าใจเก็บ
ก็เลยกอง ๆ ไว้เท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงให้เก็บอย่างอำเภอเมืองนครราชสีมา แล
ให้คิดหาตู้หรือชั้นมาเก็บแล้ว เวลาทุ่ครั้งที่นายอำเภอกลับมา ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงการ
ที่ได้ไปตรวจเห็นให้นายอำเภอทราบแล้ว

นายอำเภอปักธงไชยนี้ เป็นผู้มีความอุสาหะแลเอาใจใส่ต่อราชการมาก แต่เป
คนชั้นผู้ใหญ่จะชี้แจงอธิบายอย่างไรไม่สู้จะค่อยเข้าใจ และจำไม่ได้เปเบื้องต้น เช่นการทำ
สัมโนครวั้ใหม่ นายอำเภอนี้ได้ลงมือทำก่อนอำเภออื่นทั้งหมดทำได้ถึง ๓-๔ ตำบล
แล้ว แต่ที่ทำมาก็ผิดทั้งหมดเหมือนกัน แลได้อธิบายให้ก็ไม่เข้าใจ ยังอุสาหะไปทำมาอีก
เกือบแล้วตำบล ๑ ก็ยังคงผิดอยู่นั้นเองเช่นนี้เปต้น

การอำเภอนครจันทิก

หลวงเทพโอสถเปนายอำเภอ แต่เวลานี้ป่วยหยุดพักราชการ ขุนสันทนากรรฐ
เปผู้แทนนายอำเภอ ขุนสันทนากรรฐผู้นี้เดิมเปปลัดอำเภอเมืองนครราชสีมา ฟังย้าย
มารับราชการแทนนายอำเภอนครจันทิกเมื่อเดือนเมษายนนี้ แลเปผู้ที่มีความอุสาหะ
เอาใจใส่ต่อราชการ ซึ่งเป็นหน้าที่ของตนเปอันมาก ถึงแม้ว่าขุนสันทนากรรฐฟังรับ
ราชการในอำเภอเพียง ๓ เดือนก็ดี แต่ได้ออกตรวจจัดการแบ่งท้องที่ แลตั้งก้านันผู้ใหญ่
บ้านขึ้นหลายหมู่หลายตำบล แลทำวุฒิก้านันผู้ใหญ่บ้านในอำเภอนี้เสร็จแล้วทั้งอำเภอ
การทำสัมโนครวั้ก็ได้ทำไปแล้วหลายตำบล แลที่ก้านันไม่ได้เปผู้ใหญ่บ้านก็ได้ไปจัดตั้ง
คราวนี้เอง การที่ขุนสันทนากรรฐได้จัดได้ทำไปแล้วนี้ก็ฟังได้จัดได้ทำขึ้นคือ เมื่อ
ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมาได้ถามขุนสันทนากรรฐถึงการแบ่งท้องที่ แล
การทำวุฒิก้านันผู้ใหญ่บ้านการทำสัมโนครวั้ ขุนสันทนากรรฐว่ายังไม่ได้ทำทั้งสิ้น
ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงให้ไปจัดทำเสียโดยเร็ว ขุนสันทนากรรฐจึงออกไปตรวจทำเป
การแล้วเสร็จ ฟังกลับมาถึงอำเภอก่อนหน้าข้าพระพุทธเจ้าไปถึงอำเภอนครจันทิกวัน
เดียวเท่านั้น

การเก็บจดหมายเข้าเรื่องยังเก็บตามอย่างแต่ก่อน ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงให้เก็บตามวิธีอย่างใหม่แล้ว แต่การที่เก็บจดหมายแลแบบต่าง ๆ นั้น ได้เก็บไว้เรียบร้อยดี เพราะเขามีชั้นติดกับฝาเป็นชั้น ๆ เป็นที่เก็บ

การรักษาของต่าง ๆ แลรักษาที่ว่าการอำเภอยังไม่สะอาด ที่ว่าการอำเภอทำเรียบร้อยมาก มีฝารอบขอบชิดไม่เปิดโถงเหมือนอำเภออื่น ๆ นับว่าที่ว่าการอำเภอนี้ดีกว่าอำเภอทั้งหมดที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็นมา

การงานในอำเภอนี้มีน้อย เพราะเป็นที่ป่าดงพงเขาเสียมาก ไม่ค่อยมีผู้คนทั้งเป็นอำเภอที่กั้นดาร มีความไข้เจ็บชุกชุม

รวมใจความตามที่ข้าพเจ้าได้ตรวจเห็นมาในอำเภอนี้ เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า เป็นอำเภอที่จัดการงานเรียบร้อยดีกว่าอำเภออื่นทั้งหมด ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจมาแล้ว

การอำเภอสูงเนิน

หลวงเทพแผลงฤทธาเป็นนายอำเภอ แบบแผนต่าง ๆ ได้จัดได้ทำไว้แล้ว แต่นายอำเภอหาได้ตรวจตราเอาใจใส่ให้แบบแผนที่ทำนั้นถูกต้องโดยเรียบร้อยไม่ ไปไว้จิปลัดอำเภอแลเสมียนเสียทั้งสิ้น แลปลัดอำเภอก็ยังอ่อนแอมีก่งายด้วยทั้ง ๒ คน เช่นนัดทำการในสมุทราลัยวันอำเภอมีกการอยู่ ๘ เรื่อง เป็นการถามโจทย์ จำเลย. พยาน. อยู่ด้วยหลายเรื่องว่าจะทำให้เขาในวินนั้น ๆ ครั้นถึงวันนัดไม่ได้ทำทั้ง ๘ เรื่อง จดลงในช่อง “ทำสำเร็จหรือเลื่อนไปเพราะเหตุใด” ว่า “มีการมากทำไม่ทันเลื่อนไปในวันรุ่งขึ้น” การทั้ง ๘ เรื่องนี้ต้องเลื่อนไปในวันรุ่งขึ้น ๆ (ชั่ววันเดียว) ถึง ๖ ครั้ง แลที่เลื่อนไปคราวละ ๓ วันบ้าง ๒ วันบ้างอีก ๔ ครั้ง การ ๘ เรื่องนี้รวมที่ต้องเลื่อนถึง ๑๐ ครั้ง เหตุผลที่เลื่อนนี้ก็มิใช่เป็นข้อสำคัญอะไร มีแต่ว่าการมากทำไม่ทัน ๆ เท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงถามว่าก็เมื่อไปหลอกราษฎรถึง ๑๐ ครั้ง ราษฎรเหล่านั้นไม่เดือนร้อนหรือ แลราษฎรจะนับถืออะไรต่อไป ปลัดอำเภอชี้แจงว่าไม่ได้นัดให้มา เพราะผู้ที่จะต้องถามนี้ อยู่ใกล้กับที่ว่าการอำเภอ

เมื่อจะถามเมื่อไรก็ไปตามมา ข้าพระพุทธเจ้าจึงว่า ถ้าไปตามไม่พบเขาจะว่าอะไร เพราะไม่ได้บอกกล่าวให้เข้ามาก่อน เมื่อไม่ได้ตัวเขามาไม่เป็นที่เสียเวลาของนายอำเภอที่จะทำการหรือ นายอำเภอก็แก้ตัวว่ายังไม่เป็นที่เข้าใจ ถ้าได้ชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจเช่นนี้แล้วจะได้จัดการต่อไป อีกเรื่องหนึ่งผู้ใหญ่บ้านเขามาชี้แจงว่า ต้นไม้ล้มทับคนตายในป่า ปลัดอำเภอก็ออกไปไต่สวน แล้วก็กลับมาลงในช่อง “การแลที่ไปตรวจ” ว่า “ไปชันสูตรศพคนที่ไม้ล้มทับในป่าตำบลนั้น” ส่วนช่องที่ “ไปตรวจเห็นโดยมีหลักฐานอย่างไร” และช่อง “กรรมการอำเภอได้ทำอย่างไร” นั้นไม่ลงทั้ง ๒ ช่อง ข้าพระพุทธเจ้าจึงถามว่า ๒ ช่องนี้ทำไมไม่ลง ปลัดอำเภอตอบว่า “ไม่ทราบว่าจะลงอย่างไร” ข้าพระพุทธเจ้าว่า ก็ไปตรวจเห็นมีหลักฐานอย่างไรแลได้ทำอะไรบ้างเล่า ก็ตอบว่าลงไม่ถูก ส่วนนายอำเภอก็มีแต่แก้ตัวว่า ยังไม่เป็นที่เข้าใจถ้าได้ชี้แจงเช่นนี้แล้วจะได้จัดการต่อไป

แลเวลามากลับของกรรมการอำเภอแลเสมียนก็ไม่เรียบร้อย คือ เวลาไปตรวจราชการก็มีเวลามากลับ แลบางที่ไม่มีเวลามาหรือกลับหมด แต่ไม่ทราบเกล้า ๆ ว่า ป่วย. ลา. ขาด. ประการใด แลคน ๆ เดียวที่ไม่ลงเวลามากกลับถึง ๕ ครั้งก็มี ข้าพระพุทธเจ้าถามว่าเป็นอย่างไรกันนายอำเภอก็รับผิดว่าไม่ได้ตรวจตลอด

แลปลัดอำเภอคน ๑ เขียนรายวันรับคำสั่งเมือง ในสมุตรายวัน ๆ หนึ่งก็ ๔ บรรทัดบ้าง ๕ บรรทัดบ้าง แต่เขียนตกอยู่ ๕-๖ วัน ๆ ละ ๒ คำบ้าง ๓ คำบ้างเสมอ แลจดเรื่องที่สำคัญจะลงรายวันก็จดลงผิด โทศที่มักง่ายไม่ได้ดูว่าวันไหนต่อวันไหน ต้องชูดแลขีดฆ่าสกปรกมาก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงกับนายอำเภอว่า ข้าราชการจนถึงชั้นปลัดอำเภอแล้วเขียนหนังสือตกแลมักง่ายเช่นนี้ ควรจะต้องลดเงินเดือนเสีย จะได้เป็นตัวอย่างแก่เสมียนอื่น ๆ ต่อไป

การเก็บจดหมายแลรักษาของต่าง ๆ ในอำเภอนี้ ไม่เรียบร้อยทั้งไม่สะอาดเลย ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงให้เก็บจดหมายตามวิธีอย่างใหม่ แลให้จัดการรักษาของให้เป็นที่สะอาดแลเรียบร้อยต่อไป

แลข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่จะกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ๆ ว่า ที่มณฑลนครราชสีมาได้ตกลงทำสัญญา สร้างที่ว่าการอำเภอสูงเนินนี้ ตามแปลนของกระทรวงมหาดไทยแล้ว ในไม่ช้านักคงจะได้เห็นที่ว่าการอำเภอในมณฑลนครราชสีมาที่เป็นที่ว่าการอำเภอจริง ๆ ชั้น ๑ อำเภอ เพราะอำเภอเหล่านั้นตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเห็นมาไม่เห็นว่าจะสมควรจะเป็นที่ว่าการอำเภอเลยสักอำเภอเดียว (ถึงข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้เห็นก็ได้ทราบเกล้า ๆ ว่า เป็นเช่นเดียวกันทั้งมณฑล) แลในบริเวณที่ว่าการอำเภอในเวลานี้ก็ได้ที่รั้วล้อมรอบแล้วดูสะอาดขึ้น เมื่อที่ว่าการอำเภอนี้ได้สร้างขึ้นแล้ว จะเป็นที่สวยงามแก่บ้านเมืองขึ้นมาก ทั้งเป็นที่มียางรถไฟซึ่งมีผู้ไปมาจะแลเห็นอยู่เสมอ

รวมใจความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจเห็นการในอำเภอนี้ยังบกพร่องมาก ทั้งนายอำเภอก็ไม่เอาใจใส่ตรวจตราการในหน้าที่ของตนให้เรียบร้อย ถ้าเป็นอยู่เช่นนี้เกรงด้วยเกล้า ๆ ว่าต่อไป ราชการคงจะไม่ดำเนินไปได้เป็นแน่

๓ การทำสัมโนครวัและทะเบียนกำนันผู้ใหญ่บ้าน

การทำสัมโนครวัในเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปถึงโคราช ได้พบนายอำเภอบักรงไชย แลผู้แทนนายอำเภอนครจันทัก ได้ถามถึงการทำสัมโนครวั นายอำเภอบักรงไชย ได้ลงมือทำแล้ว ๓ ตำบล ได้นำมาให้ข้าพระพุทธเจ้าดู ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูผิดทั้งสิ้น คือ ไปลงผู้ชายกับผู้หญิงบรรทัดเดียวกันบ้าง เมื่อขึ้นคราวใหม่ไม่เว้นระยะสำหรับที่จะสำรวจปีหน้าบ้าง แบ่งครวัไม่ถูกบ้าง ๒ ตำบลรวมอยู่ในเล่มเดียวกันบ้าง เป็นอันใช้ไม่ได้ทั้งสิ้น แต่นายอำเภอนครจันทักนั้นยังไม่ได้ทำ เพราะไม่เข้าใจอย่าง ๑ แลท้องที่ยังแบ่งไม่เรียบร้อยอย่าง ๑ ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจง รัับว่าเป็นที่เข้าใจทั้ง ๒ อำเภอ แลอำเภอ นอกจาก ๒ อำเภอนี้ ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจมายังไม่ได้ทำทุกอำเภอ การที่ไม่ได้ทำนั้นเป็นเหตุนี้ไม่เข้าใจว่า จะทำอย่างไรทั้งไม่มีผู้ที่ออกไปอธิบายด้วย มีแต่พระเสนาพิพิธนำสมุดสัมโนครวัแลแบบต่าง ๆ ไปส่งให้ตามอำเภอเท่านั้น แลก็ไม่ได้ความชัดว่าได้ไปอธิบายไว้ว่าอย่างไรกัน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงวิธีที่จะทำผลสำรวจโดยตลอด

แล้ว รับว่าเป็นที่เข้าใจทุกอำเภอ แลที่อำเภอใดถ้ามีเวลามากข้าพระพุทธเจ้าก็ได้สำรวจให้ดูเป็นตัวอย่างบ้าน ๑ บ้าง ๒ บ้านบ้างพอให้เป็นที่เข้าใจด้วยแล้ว แลการทำสัมโนครวีนี้เมื่อเวลาสำรวจคราวแรก ที่มณฑลแลเมืองก็ย่อมทราบจำนวนราษฎรชายหญิง ยานพาหนะ สัตว์พาหนะได้โดยละเอียด ครั้นต่อมาถึงเวลาที่จะสำรวจคราวหลัง ๆ ต่อไป มณฑลแลเมืองก็ทราบไม่ได้ว่าจำนวนราษฎร ยานพาหนะ สัตว์พาหนะ เปลี่ยนแปลงไปจากบาญชีเดิมไปเท่าใด เพราะยังไม่ได้มีแบบส่งไปให้ทำ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้นำแบบบาญชีเปลี่ยนแปลงจำนวนคนแลยานพาหนะ สัตว์พาหนะ ซึ่งเจ้าคุณอินทรวชิรทำขึ้นใหม่ไปชี้แจง วิธีที่จะใช้แลส่งไปยังเมืองให้เข้าใจด้วยแล้ว

แลทะเบียณกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจตลอดแล้ว แลได้ให้ปลัดอำเภอลงตรอกดู เพื่อให้เป็นที่เข้าใจชัดเจนด้วย เมื่อเห็นว่าเป็นที่เข้าใจแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้เล็กวุฒิกำนันผู้ใหญ่บ้าน แลตรางชื่อแลตำบลหมู่บ้านเสีย ให้ใช้แบบทะเบียณนี้แทนแบบที่เลิกต่อไป

แลอำเภอปักธงไชยนั้น เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจถึงที่ว่าอำเภอได้ตรวจดูสัมโนครวีที่ได้ไปทำมาแล้วนั้นก็ยังคงทำผิดอยู่อีก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ชี้แจงให้เข้าใจอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากลับมาถึงเมืองนครราชสีมา ได้ไปตรวจการทำสัมโนครวีอีก นายอำเภอได้ไปทำมาได้เกือบตำบล ๑ แล้วเป็นการเรียบร้อยดี

แลอำเภอนครจันทิกเวลาข้าพระพุทธเจ้าไปถึง ได้ตรวจดูสัมโนครวีนายอำเภอได้ไปทำมาเกือบหมดทั้งอำเภอแล้ว เป็นการถูกต้องดี

แลในการที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปอธิบายการทำสัมโนครวีทั้ง ๙ อำเภอในคราวนั้นนั้น ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่เป็นที่เชื่อแน่ว่า นายอำเภอเหล่านั้นจะทำถูกต้องตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้อธิบายไว้ทุกอย่างได้ ถึงแม้ว่านายอำเภอเมืองนครราชสีมา แลผู้แทนนายอำเภอนครจันทิก ซึ่งได้ทำถูกต้องตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นแล้วก็จริงอยู่ แต่ไม่ทราบเกล้า ๆ ว่าต่อไปบางที่จะเกิดความสงสัย หรือหลงลืมขึ้นบ้างก็จะไม่ได้แต่อย่างไร

ก็ดี การที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปอธิบายไว้นี้เป็นครั้งแรก ต้องอาศัยความตรวจตราแลชี้แจงเป็นครั้งที่ ๒, ที่ ๓, ต่อไป ถ้าเช่นนี้แล้วหวังด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะเป็นที่เรียบร้อยตลอดได้

รวมใจความตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบ แลได้ไปเห็นมาทุก ๆ อำเภอ ในเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจนั้น คือ

- ๑ การโจรผู้ร้ายเบาบางมาก
- ๒ การจัดระเบียบ หน้าที่ว่าการอำเภอไม่เรียบร้อย
- ๓ การเก็บแลรักษาของต่าง ๆ ไม่เรียบร้อยแลไม่สะอาด
- ๔ ที่ว่าการอำเภอทรุดโทรม แลคับแคบมาก
- ๕ ฝนแล้งราษฎรทำนาไม่ใคร่ได้

๔ ส่วนความเห็นที่ควรจัด

๑ ราชการที่มณฑลนครราชสีมาเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าได้เปลี่ยนแปลงข้าราชการชั้นผู้ใหญ่บางหน้าที่เสียบ้างแล้ว ราชการในมณฑลนี้คงจะดำเนินขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ทุกวันนี้

๒ นายจรรยาอำเภอเมือง เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้าคงรับราชการอยู่ในตำแหน่งนี้ อยู่ตราบไต่แล้ว ราชการในอำเภอเมืองแลตัวนายจรรยาเองคงจะไม่เจริญขึ้นได้แน่นอน แลนายจรรยาผู้นี้ก็ยังอยู่ในปกมไวยแลเปนผู้ที่มีความรู้พอที่จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไปได้ ถ้าได้ย้ายไปรับราชการที่อื่นแล้วคงจะเป็นประโยชน์แก่ราชการมาก

๓ ขุนสันทนากรรัฐผู้แทนนายอำเภอจันทน์บุรี ข้าพระพุทธเจ้าสังเกตดูเป็นคนที่มีอุปนิสัยดีอยู่ แลเปนผู้ที่เอาใจใส่ต่อราชการ แลระวิงการงานในหน้าที่อยู่เสมอ แลจะได้ตามการงานในหน้าที่อย่างไคร้ชี้แจงได้โดยมาก แลเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าอธิบายแบบแผนอย่างไร ดูเอาใจใส่ตบตบฟังมากแลเป็นคนที่มีใจแรงการงานเข้าใจง่าย ถ้าข้อไหนไม่เข้าใจแล้ว ก็ไต่ถามไล่เสียงจนเป็นที่เข้าใจ ไม่ใช่คำรับว่าเข้าใจโดยที่ยังไม่เข้าใจ เปนคนกล้าไต่ถาม

ไม่เปนแต่ฟังเปล่า ๆ แลขุนสันทนาการรัฐผู้นี้เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรจะแก้ไขให้เปนประโยชน์
ได้ ๓ ประการ คือ

(๑) ให้ไปเรียนการปกครองที่มณฑลกรุงเก่าสัก ๓ เดือน หวังด้วยเกล้า ๆ คงจะ
รับราชการเปนอำเภอได้ผู้หนึ่ง

(๒) ถ้าไม่ไปเรียนที่กรุงเก่าแล้ว ควรจะย้ายไปรับราชการเปนอำเภอสูงเนิน
เปลี่ยนนายอำเภอสูงเนินมารับราชการอำเภอจันทึก เพราะการงานที่อำเภอสูงเนินมี
มากกว่าอำเภอจันทึก แลนายอำเภอสูงเนินก็ยิ่งอ่อนมาก ถ้าไปอยู่อำเภอจันทึกซึ่งมีงาน
น้อยจะค่อยเบาขึ้น แลจะเปนประโยชน์แก่ราชการทั้งสองอำเภอด้วย

(๓) หรืออีกทางหนึ่ง ถ้าจะโปรดเกล้า ๆ ย้ายนายอำเภอเมืองนครราชสีมาแล้ว
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าถ้าลองให้ขุนสันทนาการรัฐมารับราชการเปนนายอำเภอเมืองนครราชสีมา
ดูสักคราวหนึ่งก็จะดีเหมือนกัน เพราะได้เคยเปนปลัดอำเภอมาคราวหนึ่งแล้ว

(๔) สมุดรายวันอำเภอทำการ ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจเห็นมา เห็นด้วยเกล้า ๆ
ว่าถ้าจะพิมพ์ใหม่แล้ว ควรจะแก้ไขแลเปลี่ยนแปลงการบางอย่าง คือ

(๑) รายงานที่จะต้องทำในวันนี้ซึ่งมีอยู่ทุกวันนี้ ๒ นานั้นมากเกินไป
โดยที่สุด กรมการอำเภอจะนัดทำการไว้เต็มทั้ง ๒ นา กรมการอำเภอคงจะทำให้เขาแล้ว
หมดในวันเดียวนั้นไม่ได้เปนแน่ การที่นัดไว้เต็ม ๒ นากระดายนั้นไม่ต่ำกว่า ๒๐ เรื่อง
คงจะต้องเลื่อนไปวันอื่นอยู่เอง แลการที่จะนัดทำการนี้ กรมการอำเภอก็ต้องทราบกำลัง
ของตนอยู่แล้วว่า ถ้าไปนัดรวมกันอยู่ในวันเดียวถึง ๒ นาเช่นนี้แล้ว จะทำให้เขาหมดตาม
นัดหรือไม่ ถ้าทำให้เขาไม่หมดก็ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องเลื่อนวันต่อไป เมื่อกรมการ
อำเภอรู้สึกเช่นนี้แล้ว ควรจะต้องนัดการเฉลี่ยวันไปตามรูปของการ คือการสิ่งใดถ้าเปนการ
ร้อนก็ต้องนัดวันใกล้เข้ามา หรือถ้าจำเป็นจะต้องทำให้แล้วในวันนั้นก็ต้องทำให้แล้วเสียที่
เดียว ถ้าการไม่ร้อนหรือไม่สำคัญก็ต้องนัดวันห่างออกไปตามควรแก่การ แล้วแต่กรมการ
อำเภอจะวินิจฉัย แลเฉลี่ยวันดูอย่าให้ไปรวมกันอยู่ในวันเดียว ซึ่งเหลือกำลังของกรมการ
อำเภอ ที่จะทำให้เขาแล้วทำไม่ได้ เมื่อเปนเช่นนี้แล้วจึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า “การที่จะต้อง
ทำในวันนี้” ควรให้มีแต่คนเดียวเปนพอ

(๒) ช่องตรวจการตามท้องที่ซึ่งมีอยู่ครั้งน่านั้นไม่พอ เพราะการตรวจทุกวันนี้มีมากขึ้น คือ มณฑล, แลเมือง, แลกรมการอำเภอเองก็จำเป็นต้องตรวจท้องที่ของตนอยู่เสมอแล้ว แลทั้งเวลานี้ก็ได้ทรงจัดให้เจ้าหน้าที่ในกระทรวงมหาดไทยออกผลัดเปลี่ยนกันตรวจการตามหัวเมืองขึ้นอีก และการหัวเมืองทุกวันนี้ ต้องอาศัยการตรวจเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้นจำเป็นต้องให้มีผู้ออกตรวจอยู่เสมอการจึงจะเรียบร้อยได้ จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรจะเปลี่ยนช่อง “การตรวจการตามท้องที่” ไปไว้ที่นำรายการที่จะต้องทำในวันนี้ ซึ่งยกออกแล้วทั้งน่านั้นให้เป็นช่องการตรวจการตามท้องที่เต็มทั้งนำ

(๓) ช่อง “ราชการจรแลการพิเศษเกิดขึ้นในวันนี้” ซึ่งมีอยู่ครั้งน่านั้นไม่พอ เพราะการรับคำสั่งเมืองแลการทำหนังสือเดินทาง ทำตัวพิมพ์รูปพรรณสัตรีพาทนะ แลทำหนังสือสัญญาต่าง ๆ ซึ่งทำแล้วในวันนั้น ๆ ในที่ว่าการอำเภอทุกวันนี้มีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรจะเลื่อนการเรื่องนี้ขึ้นไปแทนที่การตรวจการตามท้องที่ซึ่งยกไปนำอื่นแล้วนั้นให้เต็มทั้งนำ เมื่อได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงตามที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลมานี้แล้ว คิดด้วยเกล้า ๆ ว่าจะเป็นที่พอเพียง แลเป็นประโยชน์แก่ราชการในมณฑลนครราชสีมายิ่งขึ้น

ในที่สุดของรายงานฉบับนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอขอบพระเดชพระคุณ แลขอบใจข้าราชการในมณฑลนครราชสีมา ตั้งแต่ข้าหลวงเทศาภิบาลจนถึงกำนันผู้ใหญ่บ้านที่ได้อุดหนุนข้าพระพุทธเจ้าให้ได้ไปตรวจการได้โดยตลอด แลในการที่ข้าพระพุทธเจ้าได้รับความอุดหนุนครั้งนี้ั้น พระรังสรรค์สารกิจเป็นผู้ที่มีความอุดหนุนข้าพระพุทธเจ้ามาก

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงโปรดเกล้า ๆ

ข้าพระพุทธเจ้า หลวงนรราชจำนง

ราษฎรเผ่าฯ รับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบริเวณสะพานช้าง
(สะพานจอมเกล้า) ในคราวเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี พ.ศ. ๒๔๕๗

รายงานการตรวจราชการ หน้าที่อัยการเมืองเพ็ชรบุรี

ร.ศ. ๑๒๒

(พ.ศ. ๒๔๔๗)

หลวงสาทรศุภกิจ

หลวงสาทรศุภกิจ ปลัดกรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ ออกตรวจราชการหน้าที่อัยการเมือง เพ็ชรบุรี ระหว่างวันที่ ๑๔ มิถุนายน - วันที่ ๑๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๒ รายงานการตรวจ ว่าด้วยเรื่อง ที่ว่าการอำเภอเมือง ระเบียบในที่ว่าการ แพนกอัยการ บาญชีของกลาง และเรือนจำ

* หลวงสาทรศุภกิจ (อ่วม บุณยรัตพันธุ์) ปลัดกรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ ต่อมาได้รับพระราชทาน บรรดาศักดิ์เป็นพระสุรราชภักดี และพระยาประทุมเทพภักดี (ผู้ว่าราชการจังหวัด อุบลราชธานี) ถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๔๖๕

ที่ ๑๓๖/๔๓๐๗

ศาลาว่าการมณฑลไทย

วันที่ ๑๕ เดือนกรกฎาคม ร, ศ, ๑๒๒

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูล พระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท
ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้ให้หลวงสาทรศุภกิจปลัดกรมมณฑลไทยฝ่ายเหนือออกไป
ไปตรวจการหน้าที่อัยการเมืองเพชรบุรี หลวงสาทรศุภกิจได้กลับมาทำรายงานการที่ได้ไป
ตรวจตามหน้าที่นั้นฉบับหนึ่ง

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายรายงานหลวงสาทรศุภกิจพร้อม
ด้วยจดหมายฉบับนี้ ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท.

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมณฑลไทย

วันที่ ๒๐ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ข้าพระพุทธเจ้า หลวงสาทรศุภกิจขอประทานทำรายงานที่ได้ไปตรวจการในเมืองเพชรบุรี กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจการที่เมืองเพชรบุรี ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบถวายบังคมลาไปโดยทางรถไฟออกจากกรุงเทพฯ ฯ วันที่ ๑๔ มิถุนายน เวลาเช้า ๑ โมง ๔๐ นาที ถึงเมืองเพชรบุรี เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที วันนี้เป็นวันอาทิตย์ปิดที่ว่าการเมือง ได้ไปพักอยู่ที่ ๆ พักปลัดเมือง เวลากลางคืน ๔ ทุ่ม ๑๐ นาที ได้ไปตรวจที่คุมขังนักโทษ เวลา ๕ ทุ่ม ๑๐ นาทีกลับมาที่พัก รุ่งขึ้นวันที่ ๑๕ มิถุนายน เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาทีได้ไปที่ว่าการเมืองแล้วมาตรวจแผนกอัยการ ดูสารบบบัญชีจำนวนความ เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาที ได้พร้อมด้วยพระเพ็ชรพิสัย ปลัดเมืองไปดูนักโทษที่เรือนจำเวลาอยู่พร้อมกัน เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๐ นาที กลับที่พัก รุ่งขึ้นวันขึ้นวันที่ ๑๖ มิถุนายน เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที ไปฟังอัยการถามถ้อยคำผู้ถูกกระทำร้ายเมื่อคืน วันที่ ๑๕ มิถุนายน เวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาที ไปดูเรือนจำที่สร้างขึ้นใหม่ แล้วมาที่ว่าการเมืองตรวจบัญชีของกลาง แลรายวันเจ้าพนักงานมาทำการ เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาทีไปที่เรือนจำนักโทษตรวจบัญชีแบบเรือนจำ ได้ถามพร้ามรงค์การลงบัญชีแลควบคุมดูแลนักโทษ เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาทีกลับจากเรือนจำไปดูโคของกลางที่ฝากรักษาไว้โรงหม้อ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕๕ นาที กลับมาที่พัก รุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ มิถุนายน เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาที ได้ไปดูการที่โรงพัก ตำรวจภูธร เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาที ไปดูโรงเรียนปิดเสียเพราะเป็นวันพระ เวลาเช้า ๓ โมง ได้พร้อมด้วยปลัดเมืองไปดูที่น้ำหักแล้วมาตรวจดูที่ว่าการอำเภอเมือง เวลาบ่าย ๑ โมง ๑๕ นาทีมาขึ้นรถไฟกลับถึงกรุงเทพฯ ฯ เวลา ๑ ทุ่ม ๒๕ นาที รวมเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจการเมืองเพชรบุรี ๔ วัน การที่ได้ไปตรวจ คือ

(๑) ตรวจการที่ใหม่ (๒) ระเบียบในที่ว่าการ (๓) แผนกอัยการ (๔) บัญชีของกลาง (๕) การเรือนจำ (๖) ที่ว่าการอำเภอเมือง ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

๑ (ตรวจการที่สร้างขึ้นใหม่) ที่ว่าการที่สร้างขึ้นใหม่ ทำเสร็จแล้วมีการฉลอง ๓ วัน ได้เปิดทำการมาตั้งแต่วันที่ ๓ มิถุนายน ข้างหน้าที่ว่าการปราบดินราบตลอดมีถนนตรงมาจากถนนใหญ่เข้าไปในที่ว่าการ แต่เสาชางยังไม่ได้ทำขึ้นใหม่ คงเอาเสาชางเก่ามาปักใช้ไปพลางก่อน ส่วนเรือนจำที่สร้างขึ้นใหม่ข้างหลังที่ว่าการนั้น รั้วทำด้วยสังกะสียาว ๔ ศอก ซ้อนกันขึ้นเป็นสองแผ่น สูง ๘ ศอก กระจุกรั้วระยะห่างกัน ๕ ศอก มีคร่าว ๕ ชั้น โดยกว้าง ๒๒ วา ยาว ๒๕ วา ในบริเวณเรือนจำนั้นได้ปลูกโรงมุงหลังคาจาก ที่จะคุมขังนักโทษ ยาว ๑๓ วา ๒ ศอก กว้าง ๘ วา ๙ ห้อง ๑ หลัง ยาว ๑๐ วา ๒ ศอก กว้าง ๘ ศอก ๗ ห้อง ๒ หลัง โรงครัวยาว ๘ วา ๒ ศอก กว้าง ๗ ศอก ๗ ห้อง ๑ หลัง โรงงานยาว ๘ วา ๒ ศอก กว้าง ๗ ศอก ๒ ห้อง ๑ หลัง ที่ว่าการเรือนจำยาว ๔ วา ๒ ศอก กว้าง ๗ ศอก ๓ ห้อง ๑ หลัง รวม ๖ หลัง ในเวลานี้ยังมุงหลังคาอยู่ แต่รั้วเรือนจำนั้นไม่มั่นคง กระจุกรั้วเล็กห่างกันมากทั้งสูงขึ้นไปถึง ๘ ศอก ควรไล่กระจุกเติมเข้าอีกช่องละอัน ข้าพระพุทธเจ้าได้ชี้แจงแก่พระเพ็ชรพิสัย ๑ เห็นชอบด้วยว่าจะได้จัดการทำให้มั่นคง แล้วจะทำป้อมที่มุมรั้วเรือนจำสำหรับตำรวจภูธรรักษานักโทษต่อไป กับจะปลูกโรงขึ้นอีกหลังหนึ่งในระหว่างที่ว่าการกับเรือนจำสำหรับเก็บของกลาง แล้วยการไต่สวนความด้วย

๒ (ระเบียบที่ว่าการ) เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจในที่ว่าการได้เดินตรวจดูทุกห้อง เห็นเสมียนพนักงานทำการตามหน้าที่เรียบร้อยดี แต่ที่ห้องสรรพากรอยู่ข้างจะยัดเยียด คือเอาตัวใบเสร็จต่าง ๆ เข้าไปเก็บในห้องนี้ใส่ไว้ตามชั้นบ้างกองไว้บ้างเป็นอันมาก เพราะไม่มีตู้หรือห้องที่เก็บ ปลัดเมืองว่าจะคิดกันห้องเฉลี่ยสำหรับเก็บต้นขี้ตัวใบเสร็จขึ้นอีกห้องหนึ่ง ห้องคลังเก็บเงินทำกรงเหล็กมั่นคงแข็งแรงดี แต่ด้านข้างผนังมีหน้าต่าง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าเป็นช่องทางของคนร้ายจะเข้าลักเงินในคลัง จึงได้แนะนำไม่ให้ใช้หน้าต่างนี้ แลให้ทำลูกกรงเหล็กด้านหน้าต่างเสียด้วยอีกชั้นหนึ่งเพื่อเป็นการป้องกันต่อไป ได้ตรวจจุดจดหมายรายวันเจ้าพนักงานมาทำการตั้งแต่ต้นปีตลอดมา พนักงานมาเช้า ๕ โมงถึง ๕ โมงครึ่งกลับบ่าย ๔ โมงก็มี ที่มาแต่เช้า ๓ โมงถึง ๔ โมงกลับบ่าย ๔ โมง ๕ โมงก็มี ไม่เป็นกำหนด ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้มาที่ว่าการในเดือน

หนึ่งจะมาสัก ๕ วันเป็นอย่างมาก แต่ปลัดเมืองมาทำการเสมอทุกวัน แบบแผนข้อบังคับหรือการเก็บหนังสือในที่ว่าการยังไม่สู้จะเรียบร้อย เพราะเพิ่งเปิดที่ว่าการใหม่

๓ (แพนกอัยการ) นำที่พนักงานอัยการนายทองดีว่าที่ยกกระบัตรเมือง ได้รับตำแหน่งมา ๓ ปีเศษ นายผ่องตำแหน่งแพ่งเป็นคนเพิ่งเข้ามารับราชการใหม่ การในแพนกอัยการนี้ไม่เรียบร้อยหลายอย่าง คือ (๑) การใบอนุญาตการเก็บสำนวนไม่เป็นระเบียบ รู้ได้โดยยาก ใบอนุญาตที่มีอยู่ก็ใช้ไม่ได้ รู้ว่าจำนวนความที่ยื่นฟ้องไปแล้วเท่าใด? มีเท่าใด? ล้างเท่าใด? ฟ้องที่ยื่นต่อศาลบางเรื่องก็ไม่ลงใบอนุญาตต้องค้นสำนวนมาตรวจนับ ความโจรผู้ร้ายมีตัวคนที่รับมาจากอำเภอ ปี ๑๒๒ เดือนเมษายน ๒๗ เรื่อง พฤษภาคม ๓๑ เรื่อง มิถุนายน ตั้งแต่วันที่ ๑ ถึงวันที่ ๑๕-๑๘ เรื่อง รวม ๔๕ เรื่อง ความค้างไต่สวนมาแต่ปี ๑๒๑ มีเรื่องเดียวด้วยเหตุที่อำเภอไม่ส่งพยานมา ส่วนฟ้องที่อัยการได้ยื่นต่อศาล เดือนเมษายน ๑๑ เรื่อง พฤษภาคม ๓๑ เรื่อง รวมที่อัยการได้ฟ้องศาล ๔๙ เรื่อง ศาลตัดสินแล้ว ๔๑ เรื่อง ค้างพิจารณา ๘ เรื่อง ในจำนวนความ ๔๙ เรื่อง ศาลตัดสินยกฟ้องเสีย ๙ เรื่อง โดยพยานโจทก์ไม่สม อัยการไม่มีอุทธรณ์เลย ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูความโจรผู้ร้ายจำนวนปี ๑๒๑ อัยการได้ฟ้องศาลถึง ๒๐๒ เรื่อง ศาลตัดสินยกฟ้องเสีย ๖๒ เรื่อง มีอุทธรณ์แต่ ๔ เรื่อง ที่ศาลตัดสินยกฟ้องเช่นนี้ โดยอ้างเหตุว่าพยานโจทก์ไม่สมทุกเรื่อง

(๒) การไต่สวนพนักงานอัยการไม่ใคร่จะได้ไต่สวนเลย ความที่อำเภอไต่สวนส่งมากก็ฟ้องทีเดียว ไม่รู้ข้อความที่ควรจะฟ้องหรือทำอย่างไร กล่าวคือคดีหาว่าลักอั้งอ้างตะกร้า ๑ ราคา ๓๒ อัฐ ต้องขังอยู่ ๑๓ วันอำเภอส่งมาเมืองส่งฟ้อง คดีเล็กน้อยเช่นนี้ไม่ควรฟ้อง ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้เรียกทนายบลดปล่อยตัวไป อนึ่งความโจรผู้ร้ายสำคัญที่เกิดขึ้นอำเภอไต่สวนแล้ว อัยการฟ้องศาลทีเดียว ความอุกฉกรรจ์ไม่อุกฉกรรจ์ใน ๒๐ เรื่อง จะมีอัยการไต่สวนสัก ๒ เรื่อง ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามถึงการที่ไม่ได้ไต่สวน แจ้งว่ามีกรณีที่ต้องทำ แลทั้งเสมียนพนักงานน้อยตัวจึงไม่มีเวลาไปไต่สวน ตรวจดูสำนวนบางเรื่องที่เป็นความอุกฉกรรจ์ปล้นฆ่ากันตายศาลตัดสินยกฟ้อง อ้างเหตุว่าพยานโจทก์ไม่สม พิเคราะห์ดูพยานโจทก์ที่จะไต่สวนหาเค้าเงื่อนให้มีหลักฐานขึ้นได้อีกมาก ไม่ควรจะให้

ความเสียไปหลาย ๆ เรื่อง บางเรื่องที่เราเห็นว่าควรอุทธรณ์ ทั้งเมืองได้มีคำสั่งแล้วว่าคดีเรื่องนี้ให้อุทธรณ์ อัยการหาได้ฟ้องอุทธรณ์ไม่ได้ถามอัยการว่าป่วย ยื่นฟ้องไม่ทันเกินกำหนดเสีย เป็นความผิด

แพนกอัยการเมืองเพชรบุรีเห็นว่าเลขเดิมที่ที่เมืองเพชรบุรีความใจผู้ร้ายมีมากขึ้นทุกวัน ลักโคเป็นมีมากกว่าอย่างอื่น ส่วนความที่หากันเล็กน้อยควรจะเปรียบเทียบให้แล้วกันไป หรือความอุกฉกรรจ์ปล้นฆ่ากันตาย ที่ควรจะตักออกไปได้ส่วนถึงท้องที่ อัยการหาได้กระทำให้อุทธรณ์ตามระเบียบราชการไม่ ทั้งเป็นคนเจ็บป่วยมีเวลามาทำการน้อย นายผ่องตำแหน่งแพ่งเห็นเป็นคนหมั่นทำการอยู่ แต่เป็นคนใหม่เพิ่งเข้าทำการ เพราะฉะนั้นการในหน้าที่อัยการจึงไม่ดำเนินไปโดยเรียบร้อย ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าควรเปลี่ยนพนักงานอัยการที่มีความรู้ แลความอุสาหะตรวจตราได้ส่วนใจผู้ร้ายออกไปรับราชการในหน้าที่อัยการเมืองเพชรบุรีให้สมกับภูมิประเทศที่มีความมาก แลจัดการบาญชีให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเสียด้วย ราชการในหน้าที่อัยการคงจะดีขึ้น

๔ (บาญชีของกลาง) บาญชีของกลางที่มีอยู่ตรวจดูไม่รู้ว่าจำหน่ายไปได้เงินเท่าใด ผู้ใดสังคิน ผู้ใดรับไปไม่ปรากฏ ในบาญชีเป็นแต่แห่งในหมายเหตุว่า เมืองสั่งให้คินให้เจ้าของรับไป หรืออัยการได้คินให้เจ้าของรับไปแล้ว ตามบาญชีที่มีอยู่เดี๋ยวนี้ คือบาญชี ๓ เล่ม สัตว์พาหนะม้าวัวอย่างละเล่ม ทรัพย์สินของหนึ่งเล่ม เมื่อตรวจบาญชีสัตว์พาหนะปี ๑๒๑-๑๒๒ มีโค ๑๕๔ ม้า ๓๖ ม้า จำหน่ายคินให้เจ้าของรับไป ๖๒ โค ยังมีโคของกลางอยู่ ๓๑ โค ม้า ๗ ม้า โคของกลางได้เอาใช้ลากดินทำหม้อ ม้าผูกไว้กองเรือนจำอาศรัยนักโทษเลี้ยง เมื่อก่อนข้าพระพุทธเจ้าออกไป ๔ วัน มีผู้ร้ายลักโคของกลางไปเสีย ๓ โค หนึ่งของกลางที่เป็นมีดดาบปืนหรือสิ่งของต่าง ๆ ปลัดเมืองว่าเก็บเอาไว้ว่าการเก่า มีจำนวนสิ่งของเท่าใดไม่ปรากฏในบาญชี การบาญชีเป็นอันรู้ไม่ได้ ว่าของกลางมีจำนวนเท่าใด จำหน่ายไปแล้วได้เงินมากน้อยเท่าใด ทั้งบาญชีก็ไม่สะอาดเป็นอันเปลอะด้วย

๕ (การเรือนจำ) นักโทษในเรือนจำมีนักโทษระหว่างใต้สวน ๓๖ คน ระหว่างพิจารณา ๕๕ คน กำหนดโทษแล้ว ๑๐๑ คน รวม ๑๙๖ คน กับคนฝากอีก ๑๐ คน การในเรือนจำข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูตลอด ที่คุมขังคับแคบนักโทษเกือบจะไม่มีที่นอน เพราะนักโทษส่งมามากขึ้นทุกวัน การควบคุมดูแลรักษาที่ไม่สู้กวัดขัน เมื่อข้าพเจ้าไปดูเรือนจำเวลากลางคืนเห็นมีผู้คุมคนเดียวพอธำรงค์ก็ไม่อยู่ นักโทษป่วยคนหนึ่งออกมานอนอยู่นอกห้องขัง ตำรวจภูธรที่อยู่ยามรักษาทั้งกลางวันกลางคืน เดียวนี้เวลากลางวันไม่มีปลัดเมืองว่าตำรวจภูธรมีน้อย ต้องเอาตำรวจที่รักษาเรือนจำไปคุมนักโทษทำงานที่เรือนจำใหม่ เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจดูในเวลาเย็นเป็นเวลาบ่ายนักโทษหนีได้จริง ๆ คือออกมารับประทานอาหารนอกห้องขังด้วยกันหมด ทั้งเป็นเวลาบ่าย ๕ โมงกว่า ซึ่งเป็นเวลาชุลมุน ตำรวจก็ไม่มีการระวังเรือนจำที่จะป้องกันนักโทษได้อย่างใด ดูเหมือนจะไม่ต้องกราบทูล โดยได้เสด็จไปทอดพระเนตรเห็นแล้ว พิศระเห็ดดูเรือนจำแลที่คุมขังหรือการควบคุมเป็นการหละหลวมมาก แต่เป็นคราวเคราะห์ดีที่นักโทษไม่คิดพากันหนีไปได้มาก ๆ ถึงนั้นก็ยังมึนอยู่บ้างเนื่อง ๆ เมื่อเดือนพฤษภาคมนักโทษปล้นศาลตัดสินจำคุก ๖ ปี ก็หนีขึ้นทางจั่วไปคนหนึ่งจับตัวยังไม่ได้จนบัดนี้ แล้วได้ตรวจดูในบาญชีปี ๑๒๒ นักโทษหนี ๘ คน จับได้ ๒ คน การที่นักโทษหนีหาได้เอาโทษกรรมแก่ผู้คุมอย่างใดไม่ อึ่งนักโทษระหว่างใต้สวนหรือพิจารณากำหนด กำหนดโทษปะปนอยู่ด้วยกัน แลดูไม่รู้ว่านักโทษชนิดใด ป้ายสำหรับตัวนักโทษไม่ได้ผูกไว้ที่คอให้ห่อผ้าเก็บใส่พกไว้ในเรือนจำที่คุมขังมีกลิ่นโสโครกเต็มทีเพราะที่ถ่ายอุจจาระอยู่ใกล้ห้องขัง แลทั้งน้ำโสโครกที่เททิ้งไว้ นากลัวจะเกิดโรคภัยไข้เจ็บขึ้น ในปี ๑๒๒ นักโทษตาย ๖ คน เป็นอะหิวาตะกะโรค ๒ คน เป็นไข้ ๔ คน เมื่อเวลาข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจมีนักโทษมาร้องหลายคน แต่คนหนึ่งร้องว่าต้องขังมาในระหว่างใต้สวน ๓ เดือนเศษในคดีหาว่ากล่าวคำหยาบซ้ำต่อมารดา ข้าพระพุทธเจ้าได้สอบถามได้ความว่า ผู้ว่าราชการเมืองสั่งให้ขังไว้ แลเรื่องนี้ได้สั่งให้การเปรียบเทียบปล่อยตัวไป แต่หาได้ทำอย่างใดไม่ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ต้องกักขังมาหลายเดือนสมควรแก่โทษ ได้สั่งให้ภาคทัณฑ์ปล่อยตัวไปแล้ว แลได้ตรวจในสมุดจดหมายเหตุรายวันนักโทษตามที่ปรากฏในบาญชีปี ๑๒๒ ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้ไป

ตรวจที่เรือนจำเลย มีแต่พระเพ็ชรพิไลยปลัดเมืองมาตรวจเรือนจำเดือนละ ๒ ครั้งบ้าง ๓ ครั้งบ้าง แลได้ตรวจดูบัญชีเรือนจำยังไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย หมายถึงที่สั่งขังไว้ในระหว่างพิจารณา บางทีหมายมาค้างอยู่ที่เมืองถึง ๑๕ วันจึงได้ไปส่งยังเรือนจำก็มี ด้วยเหตุผู้ว่าราชการเมืองยังไม่ได้เซ็นชื่อ แต่บัดนี้ไม่ค้างเพราะศาลมีหมายสั่งขังเป็นคนระหว่างพิจารณา ปลัดเมืองก็เซ็นชื่อในหมายศาลส่งไปยังเรือนจำ อนึ่งบัญชีระหว่างพิจารณา ที่ศาลพิจารณาวาหาโทษมิได้ปล่อยตัวไป ในบัญชีฉีกมุมจำหน่ายแต่ไม่ได้ปิดใบสั่งจำหน่ายลงไว้ในบัญชีตามระเบียบ ถ้ามืดความว่าอยู่ที่เมือง นาน ๆ จะได้รวมส่งมาปิดไว้ในบัญชี แลคนฝากอยู่ถึง ๒๐ วันหรือเดือนหนึ่งยังหาได้สั่งขังไม่ การบัญชีไม่เรียบร้อยนี้ โดยไม่ได้ทำตามแบบแผน ส่วนผลประโยชน์ในเรือนจำได้เดือนหนึ่งไม่เกินกว่า ๕ บาท เพราะไม่มีการอย่างใดที่จะทำให้มีผลประโยชน์ อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ปรารภกับปลัดเมืองในเรื่องเรือนจำ ให้กำชับเจ้าพนักงานระวังรักษาโดยกวดขัน บางทีนักโทษเข้าใจว่าย้ายไปอยู่เรือนจำใหม่ข้อบังคับการงานกวดขัน จะพากันคิดแหกตารางหนีกันเสียก่อน ขอให้ระวังให้มากเป็นการสำคัญอยู่ แลให้มีตำรวจรักษาทั้งกลางวันกลางคืน เรือนจำที่สร้างขึ้นใหม่ให้รีบทำให้แล้วโดยเร็วจะได้ย้ายนักโทษมาอยู่ พระเพ็ชรพิไลยว่าจะรีบทำให้แล้วในเดือนนี้ ในเรื่องตำรวจกรมมีน้อยไม่พอรับราชการ ผู้พิพากษาศาลเมืองก็มาร้องว่านักโทษที่เอามาพิจารณาในศาล นักการต้องเป็นผู้คุมไปรับไปส่งถึงเรือนจำ ขอให้มีการตำรวจสำหรับศาลในเรื่องนี้ก็เห็นว่ามีการตำรวจสำหรับศาลสักคนหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามนายร้อยตรีบุญศิริผู้บังคับกองตำรวจร้องขจัดขังว่า มีตำรวจ ๑๗ นาย ต้องจ่ายไปที่อื่น ๆ ไม่พอรับราชการ ได้รายงานไปยังผู้บังคับการมณฑล ๆ สั่งเมืองให้เกณฑ์จ้างราษฎรเป็นตำรวจ ไม่ผู้มีใครรับจ้าง เพราะราษฎรหากินทางอื่นได้ประโยชน์มากกว่าการรับจ้าง จึงเป็นอันจ้างไม่ได้

๖ (ที่ว่าการอำเภอเมือง) การที่อำเภอเมือง เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจ เห็นผู้ใหญ่บ้านมาอยู่ที่ ๆ ว่าการอำเภอประมาณ ๓๐๐ เศษ เป็นวันนัดให้ราษฎรมาเสียเงินค่าราชการ นายอำเภอเสมีนพนักงานทำการออกตัวไปเสร็จ แลได้สวนพยานเป็นการชุลละมุน เพราะที่ว่าการอำเภอคับแคบ เงินค่าราชการเก็บได้วันหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๑๐๐๐

บาท ได้ตรวจดูสมุดจดหมายเหตุประจำวันมีขาดบ้างมาบ้าง แต่นายสวัสดิ์ปลัดอำเภอไม่ได้มาที่ทำการ ตั้งแต่เดือนพฤษภาคม นายอำเภอว่าเอาเงินค้ำยอความ ๒๐๓ บาทของราษฎรไป คือ เงินค้ำยอความที่ราษฎรเอามาเสีย ปลัดอำเภอรับเงินไว้แล้วทำใบรับให้พาเอาเงินหนีไป ได้ความว่าเวลาที่ปลัดรับเงินนายอำเภอหาได้อยู่ไม่ อำเภอเมืองมีการมากทีเดียว ทั้งเงินทองที่เก็บได้วันละมาก ๆ ได้ตรวจดูบัญชีจำนวนความปี ๑๒๒ ในระหว่าง ๓ เดือน มีความอาญา ๙๑ เรื่อง ความแพ่ง ๑๖๔ เรื่อง ความแพ่งอาญา ๒๕๕ เรื่อง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า อำเภอมีการที่ต้องทำมากเป็นอำเภอสำคัญ ควรปลูกสร้างที่ว่าการใหม่ ให้พอเสมียนพนักงานทำการ แลนายอำเภอ, ปลัดอำเภอ, ต้องเป็นผู้มั่นคงตรวจตราผลประโยชน์ที่ได้จากอำเภอ แลสืบสวนจับโจรร้ายโดยแข็งแรง ได้ทราบเกล้า ๆ ว่า การโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในท้องที่ อำเภอได้สวนมีใครจะได้ มีผู้ร้ายลอบยิงผู้มีชื่อที่บ้านใหม่ กระสุนปืนถูกที่หน้าอกแลคอ ๑๘ แผล เอาตัวมาพยาบาลที่บ้านฝรั่งข้างที่ว่าการอำเภอเมือง ผู้ถูกทำร้ายมีอาการหนัก ให้ถ้อยคำว่านายหมัดแขกบ้านใกล้เคียงเป็นผู้ยิง เรายังมีผู้หนึ่งที่นั่งด้วย ครั้นรุ่งขึ้นจับตัวนายหมัดได้ เรื่องนี้ยังการก็ไม่ออกไปได้สวนถึงท้องที่เกิดเหตุ นายอำเภอไปได้สวนยังไม่ได้ความ ได้สั่งให้ย้ายการไปได้สวนหาเค้าเงื่อน เพื่อได้ฟ้องศาลลงโทษต่อไป ราชการในแผนกอัยการเมืองเพชรบุรีตามที่ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจได้ความดังนี้ ควรมีควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ๆ

ข้าพระพุทธเจ้า หลวงสาทรศุกกิจ

แม่น้ำเพชรบุรี บริเวณหน้าวัดมหาธาตุ ภาพยุค ๒๔๕๐

เอกสารตรวจราชการมณฑลเทศาภิบาล

- หนังสือขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตไปตรวจราชการ
หัวเมืองมณฑลลาวเฉียง ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๖)
พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
- รายงานการตรวจราชการเมืองสงขลา พัทลุง ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๘)
เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์
- รายงานการตรวจราชการเมืองราชบุรี ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๐)
พระอินทราชาภิบาล
- รายงานการตรวจราชการเมืองกาญจนบุรี ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๐)
พระอินทราชาภิบาล
- รายงานการตรวจราชการมณฑลเมืองนครราชสีมา ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๐)
พระพรหมราชาภิบาล
- รายงานการตรวจราชการมณฑลนครสวรรค์ ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๔๐)
พระชาติสุเรนทร์
- รายงานการตรวจราชการเมืองจันทบุรี ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๒)
พระยาศรีสทเทพ
- รายงานการตรวจราชการมณฑลชุมพร ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๓)
พระยารัตนเสรฐี
- รายงานการตรวจราชการเมืองกาญจนบุรี ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๔)
พระยาราชเดชศักดิ์ดาฐ
- รายงานการตรวจราชการมณฑลราชบุรี
และมณฑลนครไชยศรี ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๔)
พระยาศรีสทเทพ
- รายงานการตรวจราชการเมืองพิษณุโลกย์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๖)
พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงษ์
- รายงานการตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๖)
พระยาอินทรวชิต
- รายงานการตรวจราชการมณฑลปาจิณบุรี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๗)
พระยาอินทรวชิต
- รายงานการตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๗)
หลวงนรราชจ้านง
- รายงานการตรวจราชการน้ำที่อัยการเมืองเพชรบุรี ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๗)
หลวงสาทรศุกกิจ

